ББК 63,5(2)
А 91

Атаныязов С.
ШЕЖЕРЕ (түркменің несил дарагты), А.: «Туран-1»—1994.

Хер бир халкың тире-тайпасы онуң гөнезлиги, асыл көки болуп, оларың атлары халкың гечмишини бизиң гүнлеримизе миизетмән етирен ажайып китапдыр. Билесигелижи гиң окыжылар көпчүлигине, ылайта-да яшлара ниетленен бу китапда түркмен тире-тайпаларының гызыклы тарыхы, оларың адының дөрейиш себәплери ве манысы барада гүррүң гидйәр, гетирилйән маглуматларың ыгтыбарлы болмагы үчин, автор гадымы хытай, грек, орта асыр араб, түрк ве парс алымларының ишлеринден гиңден пейдаланяр, әнчеме түркмен тайпа-тирелериниң адының йүзе чыкышы барада гадымы ве кәзирки заман алымларының чаклamаларындан дүйбүнден үйтгешик пикирлери окыжылара хөдүрлейәр.

Халкымызың гадымы гечмишине гөз етирмек исленсениз, шу китабы окаң!

А—0505000000

ББК 63,5(2)
А 91

СӨЗБАШЫ

Гадымы ата-бабаларымызың «Еди аркаңы билмек — парз» диен дана айтгысы бар. Шу йөрелгеден үгүр алып, олар өз чагаларына гечмиш аталарының адыны үрч эдип ятладыпдырлар. Газак халкында бу дәп хәзире ченли йөргүнлидир. Дине бир түркі ковумлара дәл, эйсем түркі халкларың көпүсине махсус болан несил ызарламак дүзгүни түркменлерде несил дарагты, арапларда шежере, кәбир түркі халкларда еди ата, еди арка, орусларда родословная, ылмы дилде болса генеалогия диен атлар билен беллидир.

Гечмишиңи билмән, гелжеге гөз етирмек мүмкин дәл. Ата-бабаларымызың асырлар бойы сүннәлән бизе етирен говы дәплеринден, шол санда гечен несиллери ятда сакламак ве олары хорматламак эндигинден йүз дөндерсек, биз өз неберелеримизде шу гүнки ве гелжекки несиллере сарпа гоймак ялы асыллы сыпаты тербиелән билмерис, чүнки гечмиш өзүне аявлы чемелешилмегини талап эдйәр, эдилен хыянат үчин болса дессине ар аляр. Дагыстаның мешхур шахыры Расул Гамзатовың атасы Гамзат Цадасаның айлавлы айдан ажайып сөзлеринден чен тутсаң, «Гечмишине сапанча атаны ол топ билен уряр».

Улулара хормат гоймазлык, гаррылары сыламазлык, якынларың билен оңушмазлык, гара небис үчин халлан атмаклык, гедемлик, тирепаразлык, огурлык ялы гечмишде ата-бабларымызың йигренен затлары хәзирки яшларымызың арасында барха гүйжәп, ёң болуп баряр. Мунуң эсасы себәбини бизиң көнәмизи ятдан чыкарайлыгымыздан, ата-бабаларың говы дәплерини ўнуданлыгымыздан, умуман, гечмишимизиң үстүне атанак чекенлигимизден гөзлемек догры болар. Бейле ягдайда яшларда эрбет эндиклериң, йигренжи хәсиетлериң дөрежеги шүбхесиздир, чүнки Ырак түркменлериниң накылында жайдар айдылышы ялы, «аслыны унудан атасыны атар».

Соңкы 50 йылың довамында ичгин өвренмеклик гадаган

эдилен темаларың бири-де түркмен тире-тайпаларының гурлушы, гелип чыкышы ве оларың атларыдыр. Шу дөвүр ичинде рус дилинде болаймаса, түркмен дилинде олар барада ылмы ишлер нешир эдилмеди, ылмы дерневлер-де гечирилмеди. «Тире-тайпаларың ве оларың атларының өвренилмеги ил ичинде тирепаразлыгы өсдүрер» диен галп дүшүнжеден угур алынды. Хакыкатда вели дүйбүнден терсине: өз аслыңы билмезлик, дине бир түркмен тайпаларының дәл, эйсем, түрки халкларың, шейле-де гоңшулыкда яшаян халкларың ган гарындашлыгына, оларың аглабасының асыл көкүниң, гелип чыкышының шол бир гөзбашдан гайдянлыгына дүшүнмезлик тирепаразлыгы ве миллетчилиги дөредйәр.

Этнонимика, умуман этнография ылмында догры беллениши ялы, дүнйәде кесеки ганы гатышмадык, төверегиндәки дурли халклар билен гарылмадык, ягны бир ата-энеден (ганыбир машгаладан) дөрән екеже-де арасса, иг халк, тайпа, хатда тире-де ёк. Узак асырларың довамында бу этник топарлар өз ичине гарындаш ве гарындаш дәл тайпа-тирелериң, халкларың дүрли бөлеклерини кабул эдип дуряр. Вагтың гечмеги билен, соң гошулан аз санлы ил улы тайпаның ичине сиңип, эрән гидйәр. Муңа хер бир окыжы өз обасының мысалында-да гөз етирип билер: соңкы 30—40 йылың ичинде онуң обасына бейлеки обалардан бирнәче машгала гөчүп гелендир я-да гөчүп гиендир. Энчеме машгалалар бейлеки тире-тайпалардан гыз алып, гыз берендирлер. Бу ягдай узак асырларың довамында гайталанып дуран зат.

Басыбалыжылыклы урушлары, гөче-гөчлүклери, пажыгалы социал-ыкдысады хадысалары хасап этмәниңде-де, ёкарда ятланан ве әхли тире-тайпалара махсус болан этник гатнашыклар илатың дүрли топарының арасында ганың гатышып дурмагына гетирйәр.

Әхли тарыхы чешмелериң бирагыздан тассыкламакларына гөрә, түрки халклар иңнән гадымы эйямда бир көкден, бир топардан дөрән ил болуп, соңра олар айрылышыпдырлар, аглабасы соңра өзбашдак халк дережесине ченли өсүп етишипдир. Түркмен тайпалары хем бир көкден (гадымы огузлардан) гайдяр, олар бир көкден дөрән әпет дарагтың улулы-кичили шахаларыдыр. Көп асырың довамында түркмен халкы гоңшы халкларының ве тайпаларының дүрли топарларыны өз дүзүмине кабул эдипдир. Өз гезегинде бу халкың дүрли бөлеклери хем якын ве узак халкларың (хатда орусларың, венгрлериң, болгарларың, күртлериң, парсларың...) арасына сиңип гидипдир.

Диймек, түркмен тире-тайпаларының бири-бирлерини га-

ныбир доган хасап эдиши ялы, биз өзүмизи төверегимизи гуршап алан көп санлы халклар, халкыетлер билен хем ганыбир гарындаш саймалыдырыс. Ынха, окыжыларың дыкгатына хөдүрленйән шу китабың эсасы идеясы шундан ыбарат. Очерклери окап чыкан хер бир окыжы шундан соң тайпа-тирелериң векиллериниң өзи билен доганлыгына, төверегимизи гуршап алан халкларың хем бири-бирлери билен ган гарындашлыгына гөз етирсе герек.

1988-нжи йылда «Ылым» нешириятында бизиң «Словарь туркменских этнонимов» («Түркмен этнонимлериниң сөзлүги») диен китабымыз орус дилинде чап эдилди. Онда түркмен тире-тайпа атларының 2300-ден говрагы ерлешдирилип, олара дүшүндириш берлипди. Элиңиздәки очерклер шол сөзлүгиң эсасында язылан болса-да, онуң терҗимеси дәл, себәби бу китапдакы очерклер үчин ятланан сөзлүгиң 2300 макаласындан диңе 300-ден говрагы сечилип алынды, олар хем сөзлүк макаласы горнүшинде берилмән, очерк хәсиетинде гиңишлейин тесвир эдилди. Галыберсе-де, бу китаба гиризилен этнонимлериң көпүси тәзеден ишленилди, оларың аңладян манылары ве гелип чыкышы ятланан сөзлүкдәкиден башгачарак дүшүндирилди. Муңа, бир тарапдан, түркмен этнонимлери барада гошмача топланан маглуматлар себәп болса, икинжи тарапдан, рус дилинде чап эдилен сөзлүк нешире табшырыландан соң, биз түркмен этнонимлериниң ылмы-теоретики меселелери билен мешгулланып, бу атлары доганлык түрки халкларың тире-тайпа атлары билен дегширип өврендик. Бу ягдай түркмен этнонимлериниң энчемесиниң гелип чыкышына тәзече чемелешмәге мүмкинчилик дөретди. Үчүнжиден, 1990-нжы йылың апрель айындан башлап, «Шежере» йөрелгеси билен «Яш коммунист» газетиниң шенбе гүни чыкян хер санында түркмен этнонимлери барадакы макалаларымыз чап болуп уграндан соң, республикамызың дүрли күнжеклеринде яшаян окыжылардан онларча хат алдык. Ол хатлардакы пейдалы белликлери ве хабар берилйән гошмача маглуматлары биз назарда тутдук. Орус дилинде чап эдилен сөзлүгимиз барада метбугат сахыпаларында айдылан танкыды белликлер хем хасаба алынды. Нетиҗеде, бу китапда ерлешдирилен энчеме түркмен этнонимлериниң аңладян манылары рус дилинде чап эдилен сөзлүкдәкиден башгача дүшүндирилди.

Түркмен этнонимлери ве олар барадакы тарыхы маглуматлар, көпленч, гадымы хем-де хәзирки дөвүр алымларының чап эдилен ишлеринден алынды, 1963-нжи йылдан башлап, булар барада бизиң ил ичинден топлан маглуматларымыз хем ишде долы пейдаланылды.

Ол я-да бейлеки этнонимиң аңладян манысыны ве онуң гелип чыкышыны аныкламак ансат иш дәл, чүнки бу атларың эйчемесиниң дөрәнине бирнәче асыр, кәбириниң йүзе чыкан вагтындан бәри болса 2—3 мүң йыл гечипдир, эмма оларың манысы ве йүзе чыкыш себәплери барада тарыхы чешмелерде аныk ве ынанчлы маглуматлар дүш гелмейәр диерликдир. Шейле ягдайда биз денешдирме усулындан пейдаландык, ягны бир этнонимни дернәнимизде, оны тутуш системаны эмеле гетирйән өзүне кыбапдаш бейлеки түркы (түркмен) этнонимлери билен дегширип, салдарлан гөрүп өврендик ве онуң гелип чыкышы барада жайдар хасаплан чакламаларымызы орта атдык.

Тире-тайпа атларының манысы барада окыжыларың дыкгатына хөдүрленен чакламалар — авторың хусусы пикири. Биз оны месәләниң гутарныклы чөзгүди хасапламаярыс, чүнки гелжекки чүң ылмы дерневлер, тәзе таныlan гошмача маглуматлар нетижесинде ол я бейлеки этнонимиң аңладян манысы башга хили хем дүшүндирилип билнер. Биз бу бабатда гиң окыжылар көпчүлигиниң көмегине бил баглаярыс. Түркмен этнонимлери барадакы белликлерини, танкыды пикирлерини хабар берен окыжылардан биз гаты хошал болардык. Хатлары автора шу адресе ибермек болар: 744000, Ашгабат, Гоголь көчеси, 15. Түркменистан ЫА-ның Х. Байлыев адындакы Дил билими институты.

ГИРИШ

Тире-тайпа атларының гелип чыкышы барадакы шейле китабың түркмен окыжыларына нигетленип илкинжи гезек нешир эдилйәндиги үчин, биз ономастика ылмының бир шахасы болан этнонимиканың йөрите терминлери, түркмен тире-тайпа атларының өзболушлы айратынлыклары, оларың бейлеки түркы халкларың этнонимиясы билен өзара гатнашыгы ве ылым үчин әхмиети барада гысгача дүшүндириш бермеги макул билдик.

Терминология

Этнонимика — греклерин этнос («халк») ве онома («ат») сөзлеринден эмеле гелип, «тире-тайпа ве халк атларыны өвренйән ылым» диен маны аңладяр. Тайпа-тирәниң бөлүнип алнан бир адына (меселем, **ёмут** диен ада) **этноним**, белли бир халкың я-да үлкәниң шейле атларының жемине, тутуш системасына болса **этнонимия** дийилйәр. Элиңиздәки китапда **тире-тайпа атлары** диен термин билен бир хатарда **этнонимлер** диен адалга хем гиңден уланылды.

Этник атлар дакылыш хәсиетине гөрә ики улы топара бөлүнйәрлер: **автоэтнонимлер**, ягны халкың я-да тайпа-тирәниң өзи үчин сайлан (кабул эден) ады ве **аллоэтнонимлер**, ягны халка я-да тайпа-тирә төверекдәки илиң дакан ады. Илиң өзи үчин сайлан атлары аглаба говы манылы сөзлерден хасыл боляр, эмма даш-төверегиң дакан атларында (аллоэтнонимлерде) кемсидижи әхеңлер хем дүш гелйәр. Меселем, Германияның эсасы илаты өзүне дойч диңсе, гүндогар юртларың илаты оңа

алман, руслар болса немец дийип ат берйәрлер. **Немец** сөзи немой («гүң, лал») сөзи билен асылдашдыр. Дили дүшнүксиз боланы үчин, руслар олара шейле ат берипдирлер.

Мәлим болшы ялы, түркмен тайпаларының дүзлүши өрән чылшырымлы: тайпаларың көпүси 2-ден 5-е ченли улы бөлүмлерден ыбарат. Меселем, теке (бөлүмлери: утамыш ве тогтамыш) ёмут (атабай ве жафарбай), емрели (даглы ве гумлы), алили (йүзбашы ве онбеги) тайпалары 2, салырлар гараман, кичиага ве ялавач диен 3, әрсарылар улудепе, гүнеш, гара ве бекевүл диен 4, човдурлар болса гарачовдур, бурунжык, бозажы, абдал ве игдир диен 5 улы бөлүмден ыбарат. Өз гезегинде бу бөлүмлер энчеме уруглара, уруглар хем онларча овнук тирелере бөлүнйәрлер. Бири бейлекисине табын болан шейле бөлүнишик ёкардан ашаклыгына сананда 2-ден 10-а (ата тайпасында 13-е) ченли етйәр. Ылымда-да, халк арасында-да бу чылшырымлы бөлүнишиги әхли халкаларны еке-екеден (ёкардан ашак) атландырян, 1-нжи халканы 2 (3, 4, 5...)-нжиден тапавутландырян йөрите термин ёк. Меселем, «тайпа» манысында ылмы чешмелерде-де, ил ичинде-де «тайпа», «уруг», «халк», «ил», хатда «тире» ялы сөзлериң уланылышына душ гелйәрис. Ашакы халкалар барада-да ягдай шейле. Бу түрки халкларың әхлисине махсус затдыр. Йөне бейле дийилдиги түркмен дили овнуклы-ирили этник топарлары аңлатмага укыплы терминлере гарып дийилдиги дәлдир. Бу дилде ве онуң шивелеринде шейле бөлеклериң ады хөкмүнде, ёкарда сананларымыздан башга-да, **оба, ковум, бирата** (салыр), **гандүшер** (сарык), **топар, лакам, депе, түпе, десде** (әрсары), **бөлүг** (Мары), **арыш** (Астрахан түркменлери), **дәхе** (буҗаклы), **топ, тохум, машгала, аймак** ялы энчеме сөзлер уланыляр.

Элиңиздәки китапда өзбашдак миллетлериң ады **халк**, теке, ёмут... ялы улы тайпалар тайпа, онуң 2-ден 5-е ченли улы шахалары **бөлүм**, олардан кичилери **уруг**, уругдан соңкы бөлүнишиги әхли халкалары хем тире диен терминлер билен аңладылды.

Түрки, шол санда түркмен этнонимиясына махсус сыпат хөкмүнде уруг-тирелериң көпленч жүбүт-жүбүтден дүзүлйәндигини, шол жүбүтлериң адының хем аглаба ягдайда янашык уланыляндыгыны гөркезмек мүмкин. Муна **ак, гара** (акгоюнлы — гарагоюнлы, ак дашаяк — гара дашаяк, ак гоҗур — гара гоҗур), узын, гысга, келте (узын ак — гысга ак) ялы тапавутландырыжы сөзлер билен гелйән этнонимлер айдыц мысал болуп билер. Бейлеки уруг-тире атлары хем көпленч гошаландырылып уланыляр (бег — векил, өкүз — салак, улудепе — гүнеш, гара — бекевүл ве ш. м.). Әрсары шивесинде бейле гоша этник топарлара жәбдак тирелер дийилйәр, ылымда болса бу хадыса дуализм («икилеме») диен ат билен беллидир.

Этнонимлери өвренмегиң әхмиети

Халкың этногенезини (дүйп көкүни, гөнезлигини), онуң иңиән ирки әйямларда уланан сөзлерини, дилини, хожалык шертлерини, арагатнашык эден халкларыны, мешгулланан кәрлерини ве ш. м. өвренмекде этнонимлер бахасына етип болмажак ылмы чешме хасапланяр, чүнки олар энчеме асыры, хатда мыңйыллыклары өз үстүнден гечирселер-де, дилимизиң гадымы сөзлерини миземез гөрнүшде бизиң гүнлеримизе етиripдирлер. Хут шонуң үчин алымлар тире-тайпа атларыны әхмиети боюнча гадымы язув ядыгәрликлери билен ден тутуп, олары өвренмеклиге улы үнс beripдирлер.

Түрки этнонимлер барада энчеме маглуматлары 2000 йыл чемеси мундан өң язылан хытай сененамаларындан, гадымы грек алымларының галамына дегишли тарыхы ишлерден тапмак мүмкин.

Түркмен тайпаларының 24-ниң ве оларың энчеме уругларының адыны илкинжи гезек дернән, оларың ерлешиш тертибини ве тагмаларыны гөркезен алым Махмыт Кашгарыдыр. XI асырың бейик дилчиси хасапланян Махмыт, алымларын тассыкламакларына гөрә, огузларың гынык тайпасындан болуп, Кашгарда доглупдыр ве шол этрапда (Синьцзянда) хем арадан чыкыпдыр. Ол өзүниң 1072—1074-нжи йылларда язып гутаран «Диван лугат ат-түрк» («Түрки сөзлер диваны») диен улы гөврүмли, үч томлук эсеринде шейле язяр: «Түркләр аслында 20 тайпадыр... Хер тайпаның сансыз уруглары бар. Мен булардан эсасыларыны, ягны эне уруглары яздым, оларың шахаларыны (бөлүмлерини) ташладым. Йөне огуз-түркменлериниң майда (овнук) уругларыны хем, оларың малларына гошулян белликлерини (тагмаларыны) хем яздым, чүнки адамларда булары билмәге зерурлык барды. Гүндогардан башлап, хер бир тайпаның отурян ерини тертип билен ызыгидер гөркездим».

Хорматлы окыжы! Элиңиздәки китапда сиз Махмыт Кашгарының адына көп душ гелерсиниз. Түркмен тайпа-тирелериниң атларыны дүшүндирмекде биз онуң «Диванының» гыммат чешме хөкмүнде көп пейдаландык. Китапда Решиддин, Абылгазы, Языжы-оглы, Салар Баба ялы мешхур алымларың ады хем көп гайталаняр. Шонуң үчин бу шахслар ве оларың язан эсерлери барада гысгача ятламагымыз герек.

Эйранын Хемедан шәхеринде 1247-нжи йылда доглан гөр-

нүкли тарыхчы алым Фазлаллах ибн Абылхайыр Решидеддин (өлен вагты 1318) өзүниң «Жем-и ат-таварых» («Тарыхың жеми») диен үч томлук ажайып эсерини 1300—1310-нжы йылларда Эйрандакы монгол хөкүмдарларына багышлап, парс дилинде язяр. Түрки ве монгол халкларының тайпа бөлүнишигине багышланан 2-нжи томда Решидеддин түркменлериң 24 тайпасының орунларыны, атларының манысыны, онгонларыны (тотемлерини) ве тагмаларыны екэн-екэн санаяр.

Языжы-оглуның XV асырда язылан «Тарых-ы алы Селжук» («Бейик селжуклар тарыхы») атлы эсери Стамбулың Топгапы музейинде сакланяр. Бу эсер Решидеддиниң эсери эсасында түрки дилде язылып, онда дүрли «Огузнамалардан» ерликли пейдаланылыпдыр. Бу эсерде-де түркмен тайпалары, олардың адының анладян манысы, хер тайпаның гушы (онгоны, тотеми), тагмасы, мал сойланда олара дегишли үлүшлер ызыгидерли гөркезилйэр.

Аслы нусайлы Салар Баба Гулалы оглы Харыдарының «Огузнама» диен эсери хем Решидеддиниң ятланан китабы эсасында 1555-нжи йылда түркмен дилинде язылып, онда-да түркмен тайпалары ёкаркы терзде дерпелипдир.

Хыва ханы Абылгазы Бахадыр хан (1603—1664) түркменлере гаршы газаплы сыясат йөредип, олары көп гыряр. Өмрүниң ахырында өз этмишине өкүнип, түркменлериң өңүндэки гүнэсини ювмак үчин, 1659—1661-нжи йылларда «Шежере-йи тераким» («Түркменлериң несил дарагты») диен китабыны язяр. Абылгазы хем Решидеддиниң китабындан ымыклы пейдаланыпдыр, чүнки ол Ысыханың якынындакы Табарек галасында 10 йыллап агөйли эдилип (гиревине) сакланяр, шол дөвүрде-де Решидеддиниң эсери билен танышяр. Бу барада авторың өзи хабар берйэр.

Түркмен тайпа-тирелериниң атлары барада диңе бир бу авторларың эсерлеринде дэл, эйсем революциядан өнки ве соңкы Европа хем-де орус алымларының язан китапларында гымматлы маглуматлара душ гелмек боляр. Соңкы йыллар ичинде түркмен этнографлары хем бу бабатда көп ишлер этдилер. Оларың арасында илки билен Г. И. Карповың ады ятламага мынасыпдыр, чүнки бу алым барып 20-нжи йылларда түркмен тайпа-тирелери барада маглумат йыгнамага гиришди, 1925-нжи йылда болса «Племенной и родовой состав туркмен» («Түркменлериң тайпа ве уруг гурлушы») диен китабыны чап этдирди. Соңкы йылларда ол түркмен уруг-тайпалары барада көп маглумат топлап я-да дүрли ишгэрлере топладып, аглаба тайпалар барада макалалар язды, оларың энчемесини «Г. И. Карпов» диен ат билен я-да «Хошгелди Багтыяров» диен түркмен лакамы билен дүрли журналларда нешир этдирди.

Түркмен этнонимлери барада тарых ылымларының докторлары Сергей Агажановың, Ата Жыкыевиң ве Авнадурды Оразовың битирен хызматлары хем белленмэге мынасыпдыр.

Түрки этнонимлерин арасындакы умумылык ве айратынлыклар барада.

Мэлим болшы ялы, дүнйэ халкларының ёхлиси өз өсүшиниң белли бир пурсатында тайпа-тире бөлүнишигини башдан гечиридип. Шейле бөлүнишик чарва ве ярым чарва халкларда, меселем, газакларда, гыргызларда, гарагалпакларда, башгыртларда, түркменлерде ве бейлеки энчеме түрки халкларда хас узак сакланыпдыр. Ир дөвүрлерде отурымлылыга гечен азербайжан, татар халкларында, Өзбегистаның аглаба үлкелеринде тайпа-тире бөлүнишигикем-кемден ятдан чыкарылыпдыр.

Түркменлерде тайпа-тире бөлүнишигиниң узак ве берк сакланмагының ене бир себэби оларың дашыны гуршап алан феодал дөвлетлериң (Хыва ханлыгының, Бухара эмирлигиниң ве Эйран шаларының) бу халка гаршы алып баран басыбалыжылыклы сыясаты билен багланышыклыдыр. Түркмен топрагына гөз гыздыран ве онуң эдермен халкыны дыза чөкермэге ымтылан бу хөкүмдарлар «бөлүшдир-де хөкүм сүр» диен колоннал шыгары байдак эдинип, түркмен тайпаларыны (ве дүрли түрки халклары) бири-биринің гаршысына гоюп, оларың арасында душманчылык одуны туташтырыпдырлар. Бейле ягдайда меркезлешен дөвлети болмадык түркменлер диңе өз тайпадашларындан, уругдашларындан харай гөзлэпдир. Бу хем өз гезегинде тире-тайпа бөлүнишигини чүнлашдырып, онуң узак сакланмагына гетиripдир.

Умуман, тире-тайпаларың дөремеги, халкың бири-бирине гарашлы улулы-кичили бөлеклере бөлүнмеги ве оларың херсине айры-айры атларың дакылмагы тарыхы зерурлык нетижесинде йүзе чыкяр. Бу бөлүнишикде ве оларың атларында болса гечмишиң тарыхы вакалары хем-де дэп-дессурлары өз шөхлеленмесини тапяр. Башгача айданда, тире-тайпалара бөлүнмеклик ве олара ат дакмаклык дэби өз дөврүниң жемгыетчилик гурлушындакы айратынлыклара эсасланяр. Мунуң айдың мысалы хөкмүнде түркмен тайпаларының 24-е бөлүнмек дэбини ятламак хем етерликдир (орта асыр алымлары, шейле-де гадымы «Огузнамалар» түркменлери 24 тайпадан ыбарат ил эдип гөркезйэрлер). Бу дэп гадымы гунларың харбы-административ бөлүнишиги эсасында йүзе чыкыпдыр. Мэлим болшы ялы, гун гошунлары илки саг ве чеп ганата бөлүнипдирлер.

Хер ганат үч шахадан, хер шаха хем 4 бөлүмден ыбарат экен (жеми 24 бөлүм). Тарыхы чешмелерде улы бөлүмлериң херсиниң өзүниң махсус атыны (гыр ат, дор ат, ак ат, гара ат, ала ат) боландыгы хем белленилйәр. Гунларың дөврүндәки бу бөлүнишик дәби түркменлериң 24 тайпа бөлүнмек дәбинде ве этнонимиясында шу вагта ченли сакланыпдыр.

Дине бир этнонимияда дәл, эйсем халкың мадды ве рухы медениетиниң дүрли гатлакларында бу дәбиң сакланып галандыгы барада Ахмет Бекмырадов шейле язяр: «Эдил хунларың кече-халысындакы ялы, үч хатардан 8-е бөлүп, 24 гөл салмак дәби түркмен халы сунгатында йөргүнли дәплериң бири. Түркмен халыларында 24 гөли дөртден алты хатара я-да 24 гөли 12-ден ики хатара бөлүп салмак дәбиниң йөргүнлидигини айтмалыдырыс. Бу дәплер хем хунларың, оларың соңкы довамы болан огузларың гурлушы билен багланышыклы. 24 гөли дөртден алты хатара бөлмек Огуз ханың алты оглы хем оларың херсиниң дөрт оглундан эмеле гелен түркмен тайпаларының бирлешигини аңлатса, 24 гөли 12-ден ики хатара бөлүп салмак хем Огуз ханың 24 агтыгының 12-ден ики ганата бөлүнишi барадакы гадымдан гелйән халк ынанҗы билен баглыдыр»[1] (дурмушың дүрли угурларында 24-е бөлүнмек дәбиниң душ гелши барада «йигримдөрт» диен макалада гиңден гүррүң берилди).

Түркмен тире-тайпалары ве оларың атлары дүрли дөвүрлериң өнүмидир. Дөрән вагтларына гөрә түркмен этнонимлерини биз 5 топа бөлдүк. Оларың биринҗи (иң иркн) гатлагы гадымы түрки язув ядыгәрлеринде ве хытай чешмелеринде душ гелйән *алпан, бүргүт, вар, гун, гызан, гыпҗак, даз, довлат, докуз, дәли (теле), сабыр, сувар, сакар, чиг* ялы этнонимлеринден ыбарат,

Хәзирки Түркменистаның (умуман, Орта Азияның) территориясында, бу этрапа энтек түрки халкларың гелмезинден хас овал, сак, массагет, тохар, алан я-да ас, гүрген, тебер (тапур), парилар, согдулар, дахлар, маргианалылар, амурдлар (амардлар) ялы өңден отурымлы ве гөчме халклар яшапдырлар. Дөрән вагты нукдайназардан олары ёкарда саналан түрки халклардан ве тайпалардан гичкидир чакламак нәдогры болар, чүнки бу этнонимлериң аглабасы 2, хатда 3 мүң йылы өз үстүнден гечирен атлардыр. Йөне вели бу атлар билен белли болан этник топарларың түрки халкларың дүзүмине аралашан дөври

[1] Бекмырадов Ахмет. Андалып хем огузнамачылык дәби. — Ашгабат. Ылым, 1987. — 40—41 сах.

гадымы түрки этнонимлериң йүзе чыкан эйямындан соңкы дөвре дегишлидир.

Орта асыр алымларының (Махмыт Кашгары, Решидеддин, Языжы-оглы, Салар Баба, Абылгазы дагының) эсерлеринде агзалян түркмен этнонимлерини биз дөрән вагты тайдан 2-нжи гатлагы эмеле гетирйән атлар хасаплаярыс, чүнки оларың дөрән вагты ол авторларың яшан дөврүнден хас озалдыр.

Түрки (түркмен) этнонимиясының дөрейшиндәки 3-нжи дөвре дегишли атлар Орта Азияның араплар тарапындан басылып алнышы билен багланышыклыдыр (VII асырдан соң). Оңа *арап, ыслам, гурайш, шайы, шых, сейит, магтым, мүҗевүр, хоҗа* ялы түркмен этнонимлери дегишлидир; 4-нжи гатлагы болса бу үлкәни монголларың басып алмагы билен багланышыклы дөрән атлар әелейәр (*мугал, моголҗыклар, гарамгол, герей, галмык, татар, бекевүл, җангурбан, чагатай, җаныбек, йылгай, тогтамыш, утамыш* ве ш. м.).

Түркмен этнонимлериниң дөрейшиндәки 5-нжи, иң ахыркы гатлак XV—XIX асырларда йүзе чыкан көп санлы түрки тайпа-тире атларыны өз ичине аляр. Бу атларың аглабасы түрки сөзлерден эмеле гелип, оларың энчемесиниң дөрән дөвүне ве йүзе чыкан ерине дегишли документал маглуматлары хем тапмак боляр.

Шу ерде түркмен этнонимлериниң йүзе чыкышындакы ве аңладян маныларындакы кәбир айратынлыклар барада-да келам-агыз гүррүң бермегимиз герек.

Шу китапдакы очерклери окап чыкан окыжыларың энчеме этнонимлериң асыл көкүниң «тайпа», «уруг», «гарым-гатым ил» манысындакы адаты сөзлерден (жынс атлардан) эмеле гелендигине гөзи етсе герек. Муны гең гөрүп отурасы зат ёк: **дойч** (немецлериң өзлери үчин кабул эден ады), **удмурт, ненец, нивх** (Бирмада халк), **инуит** (эскимосларың өзлерине дакан ады), **мари** (Мари республикасында яшаян халкың ады) ялы энчеме этнонимлер хем «адам», «адамлар топары», «ил» ялы маныда йүзе чыкыпдырлар. Бу болса тайпа-уругларың илки дөрән ве санының хем энтек аз болан эйямында, олары шол топары аңладян адаты сөзлер билен атландырмагың етерлик боландыгыны гөркезйәр. Бу ягдай этнонимлериң яңы дөрәп башлан дөвүрлерине махсус болупдыр.

Дөрейиш себәплери, гурлушлары ве аңладян манылары бабатда түркмен этнонимлери бейлеки түрки халкларың тире-тайпа атларындан ончаклы тапавутланмаярлар. Бу ягдай түрки халкларың гечмишде ган гарындаш боланлыгындан, оларың мадды ве рухы медениетиниң (шол санда, этнонимлериниң)

хем бир көкден дөрәнлигинден, умумылыгындан гелип чыкяр. Муңа шол бир этник адың энчеме түрки халкларың этонимиясында гайталаняндыгы хем гүвә гечйәр.

Биз түркмен тире-тайпа атларыны энчеме түрки халкларың этонимлери билен дегширип, бири-бирлери билен деңешдирип гөрдүк. Нетижеде, оларың арасында көп санлы меңзешликлерин, адыбир уруг-тиреларин бардыгына гөз етирдик.

Ики я-да көп халкларың дүзүминде шол бир атдакы тире-тайпаларың көп душ гелмеги бу халкларың гечмишде якын гарындаш боланлыгындан я-да оларың арасындакы этник гатнашыкларың йыгылыгындан хабар берйәр. Шу нукдайназардан серетсең, адыбир тире-тайпаларың көплүги гыргызларың түркмен халкы билен гечмишде хас якын боланлыгына гүвә гечйәр. Биз өз дерневлеримизде бу ики халкың 183 тайпа-тиресиниң бири-бири билен атдашдыгыны йүзе чыкардык. Буларың 22-синиң диңе бир өзи дәл, эйсем, оларың дегишли тайпалары хем атлары боюнча бири-бирине габат гелйәр: түркменлерде **сарык, эрсары, гыргызларда саруу, сары багыш** — әхлисинде сары сөзи бар.

Диңе бир этнонимлериң дәл, эйсем, мадды медениетиң бейлеки тарапларының хем дең гелмеги (меселем, этли нахар атларындакы ве оларың тайярланышындакы меңзешликлер, түркмен аял-гызларының **гүляка** ве **бозбент** диен шай-сеплеринин гүнорта гыргызларың **төөнөч** диен шай-сепи билен меңзешлиги, түркменлериң **көжиме** диен нагыш эдиш усулының диңе гыргызларда ве башгыртларда сакланмагы ве ш. м.) түркменлериң хем-де гыргызларың гечмиш якынлыгының гөзли шаядыдыр. Тарыхы чешмелер хем муңа долы гүвә гечйәр. Мәлим болшы ялы, X асырда ве ондан өң түркменлер хәзирки Гыргызыстаның территориясында — Ысыккөл, Жетиөгүз этрапларында ве Чу-Талас жүлгелеринде отурыпдырлар. Хатда X асырда түркменлериң патышасы Чу дерясының боюндакы Орду шәхерини өзүне пайтагт эдинипдир.

Абылгазы **Гыргызы** Огуз ханың бир агтыгының ады хасапласа, хәзирки алымлар (Н. А. Баскаков) гыргыз диен этнонимиң **кырыг огуз** (ягны «гызыл огуз») сөзлеринден эмеле гелендигини тассыклаярлар.

Ене бир факт. Гыргызларың **канды** тайпасының дүзүминде **түркмен**, түркменлериң човдур ве игдир тайпаларында болса **гыргыз** ве **манас** диен этнонимлер душ гелйәр. Бу умумылыкларың әхлиси жемленип, түркмен ве гыргыз халкларының гечмишде бир көкден дөрәндигини, ганыбир гарындаш боландыгыны гөркезйәр.

Адыбир уруг-тиреларин санына гөрә, бу ики халкың көбир тайпаларының бири-бирлери билен хас якын арагатнашыкда боландыгына гөз етирмек кын дәл. Меселем, эрсары тайпасының дүзүминде 55, текелерде 43, ёмутларда 37, сарыкларда 33, салыр ве човдурларда 26, гөкленлерде 23 этноним гыргыз уруг-тире атлары билен, гыргызларың хем адигине тайпасында 40, сары багышда 28, саякда 27, саруу тайпасында 25, солтода 18, багыш тайпасында 17, чекир саяк ве муңгуш тайпаларында 14 этноним түркмен уруг-тиреларининң атлары билен габат гелйәр.

Биз шейле деңешдирмелер нетижесинде азербайжанларың ве өзбеклериң херсинде 80, газак ве гарагалпакларда 60, башгыртларда 30, алтайларда 15 этнонимиң түркменлердәки билен дең гелйәндигини аныкладык. Ики ве көп халкың дүзүминдәки бу атдаш этник топарларың көбириниң өзбашдак, бири-бирине дахылсыз атландырылан болмагы мүмкиндир, йөне оларың көпүси түрки халкларың ган гарындашлыгының гөзли шаяды хөкмүнде берк кануналайыклык эсасында дөрән этноним-лердир.

Элиңиздәки китаба гиризилен очерклериң аглабасында гетирилен этимологик дерневлерде энчеме атларың ызындакы гошулмалар көплүги я-да жеми билдирйән аффикслер хөкмүнде хәсиетлендирилйәр. Окыжыларың «Шунча-да көплүк гошулмасы болармы?» дийип геңиргенмеклери мүмкиндир. Меселәни аныклашдырмак ве окыжылары аласармык ягдайда гоймазлык үчин, бу гошулмалар барада гысгача дүшүндириш бермеги зерур хасаплаярыс.

Хәзирки түрки, шол санда түркмен диллеринде көплүк саны аңлатмакда **-лар/-лер** гошулмасы йөргүнли болса-да, бу диллериң монгол, тунгус-манжур, корей... диллери билен бирликде алтай диллери диен дил топарыны эмеле гетирен әйямында, ондан өңки ве соңкы дөвүрлерде көплүги, жеми, топары, коллективи аңлатмакда энчеме гошулмалар уланылыпдыр. Ады белли түркшынас алымларың бирагыздан тассыкламакларына гөрә, ол гошулмаларың эсаслары ашакдакылардан ыбарат:

-р (-ар/-ер, -ыр/-ир, -ур/-үр). Этнонимлерден мысаллар: овшар, салар[1], сувар, татар, тебер, товар, түвер, үкер, языр, эймир, гонур, авар, хазар, булгар ве ш. м.

[1] Гетирилйән мысалларың түркмен эдеби дилинде хәзирки аңладян маныларындан угур алып, оларың ызындакы бөлеклериң гадымы көплүк гошулмасыдыгына окыжыларың шүбхеленмеги хем мүмкиндир. Биз олара бу этник атларың асыл сөзүниң (меселем, **салар** этнониминиң **сал** сөзүниң) тире-тайпа ады хөкмүнде башга гошулмалар билен хем душ гелйәндигини ятладярыс. Меселем: салык, салак, салтык, селжук ве ш. м. Мысал гетирилйән этнонимлериң аглабасы барада хем ягдай шейледир.

-з (-аз/-ез, -уз/-үз): огуз, топаз, экиз, геркез, гыргыз, бурказ ве ш. м. Гадымы көплүгиң бу гошулмасы **биз, сиз, гөз, омуз, дыз, экиз (ики-з)** сөзлеринде, шейле-де 2-нжи йөнкемәниң көплүгинде гелен **алдыңыз, гелдиңиз** ялы ишлик формаларында сакланяр.

-с (-ас/-ес): бедес, гарнас, темес, чегес, харс, хакас, барлас ве ш. м.

-ш (-аш/-еш, -уш/-үш, -ыш/-иш): мамаш, мелеш, гүнеш, элеш парран, баташ, чалыш, алныш, овуш, гөгүш ве ш. м.

-ч (-ач/-еч): гөгеч, қырач, тумач, халач, чекич, элеч ве ш. м.

-н (-ан/-ен, -ын/-ин): алан, алван/алпан, гаркын, гызан, имрен, поран, темен, текрен, харын, чакан, чотан ве ш. м. Шу топара дегишли аргын, баарын, буржан, табын, уйсун, суван, куман, катаган ялы түркі этнонимлер хем бар. *Оглан, эрен, эгин, чигин, гошун, тозан, илен-чалан* ялы сөзлерде-де бу гадымы гошулма душ гелйәр.

-т (-ат/-ет, -ыт/-ит, -ут/-үт): ёмут, баят, гоңрат, алат, гочат, меркит, орсут, саят, үркүт, арлат, маңгыт, түркүт ве ш. м. *Сүйт* (аслы *сүй*), *ганат, йигит, чигит (чигмек сөзүнден), илат, яшыт, булут* ялы адаты сөзлерде-де бу гошулма душ гелйәр.

-к (-ак/-ек, -ык/-ик): абшак, арык, бадак, говак, гутак, гызык, гыныk, гырык, көвек, салак, сарык, темек, түрк, увак, чатрак, шамак ве ш. м. Бу гошулма *алдык (алды-к), гелдик* ялы ишликлерде ве *дырнак, тойнак, бармак, аяк, яңак, додак, габак, гулак, тирсек, топук, голтук, билек, эмҗек* ялы көплүги я-да икилиги билдирйән айры-айры сөзлерде хем сакланып галыпдыр.

-л (-ал/-ел): бадал, гутал, гагшал, депел, шагал ве ш. м.

-м (-ым/-им, -ум/-үм): гутам, гөгем, отам, өгем, текем, чулум, шайым, эрдем ве ш. м. Ене-де денешдириң: *үчем* (чага), *дөрдем*.

Екарда саналан көплүк я-да жем гошлумаларының аглабасы хәзир уланылышдан галыпдыр, олара диңе айры-айры сөзлериң, эсасан хем этнонимлериң дүзүминде душ гелмек боляр. Бу ягдай дилимизиң тарыхыны өвренмекде тире-тайпа атларының жуда әхмиетли чешмедигине ене бир гезек гүвә гечйәр.

АБДАЛЛАР

Абдаллар иңдән гадымы тайпаларын биридир. «Түркмен совет энциклопедиясының» (ТСЭ) 1-нжи томунда язылышына гөрә, XIX асыра ченли олар өзбашдак тайпа болуп, соңра түркменлериң човдур тайпалар бирлешмесиниң дүзүмине гошулып

гидипдирлер. Хәзирки дөвүрде Дашховуз велаятының Қалининиң, Тельман, Дашховуз районларындакы абдаллар човдур тайпасыны хасыл эдйән бәш уругың бири хасапланяр. Чәржев областының Хожамбаз районының Мекан, Керки районының Говак обаларындакы абдаллар болса әрсарыларың абдал уругыны эмеле гетирйәрлер. Эмма Астрахан областының Фунтово — 1 ве Фунтово — 2 обаларында, шейле-де Ставрополь үлкесиниң Ипатово, Түркмен, Благодарненское, Арзгир, Нефтекумск районларында яшаян абдаллар өзбашдак тайпалыгыны саклаярлар, йөне олар хем човдур ве игдирлер билен гоңшулыкда я-да гатышып яшаярлар. Абдаллар диен тайпа ве уруг атлары газакларың, башгыртларың, өзбеклериң (лакайларың) дүзүминде-де душ гелйәр. Газак алымы М. С. Мукановың пикирине гөрә, газак ве түркмен абдаллары аслында бир көкден эмеле гелип, олар газаклара түркменлерден гечипдирлер. Овганыстанда-да абдаллар бар, хатда дүррәнилер династиясыны эмеле гетирен хөкүмдарларың хем аслы абдал экен.

Абдаллар мунча гиң территория нәдип яйрадыларка? Олараң асыл көки нирeден?

Бу соваллара жогап бермек үчин, гадымы тарыхың жүммүшине аралашмагымыз зерур. Тарыхчы алымларың аглабасы абдаллары гечмишде гүйчли дөвлетиң дүйбүни тутан эфталитлериң галындылары хасап эдйәрлер. Гадымы тарыхы чешмелер, шейле-де гөрнүкли тарыхчылар (меселем, В. В. Бартольд) эфталитлере **ак хунлар** хем дийилйәндигини язярлар, хатда хинди дилине эфталит диен этноним **хуна** гөрнүшинде уланылыпдыр. Мәлим болшы ялы, хунлар я-да гунлар болса энчеме түрки халкларың, шол санда түркменлериң гадымы ата-бабаларыдыр (ери геленде айтсак, гүн сөзи көне түрки диллерде «халк» диен маныда болуп, ол түркмениң ил-гүн сөз дүзүминиң гүн бөлегинде сакланып галыпдыр). Эфталитлер гечмишде Монголия сәхраларында яшапдырлар, йөне жуан-жуан (жужан) диен түрки тайпа билен оңушман, V асырың орталарында олар илки хәзирки Газагыстаның территориясына гелйәрдер, соңра икә бөлүнип, бир бөлеги 350-нжи йыллар чемесинде Волга, икинжиси хем Амыдеря бойларына гидйәрлер. Амыдеря боюна гелен абдаллар Бадахшаны пайтагт тутуярлар. V асырың орталарында олар тутуш Овганыстаны, Орта Азияны, Хорасаны, Гүндогар Түркүстаны, Хиндистаның эсли бөлегини басып алып, улы дөвлет гурярлар. VI асырда бу этраплара аралашан гөк түрклериң зарбасы астында эфталитлер дөвлети сыныр (Хиндистанда 530, Орта Азия ве Овганыстанда 560-нжы йылларда). Оларың гиң империясы хем

Заказ № 1132.

гөк түрклер вә әйраплылар арасында бөлүшилләр. Нетижеде, аман галан эфталитлериң бөлек-бүчеклери әнчеме түрки халкларың вә әйран диллы тайпаларың арасына сиңип гидйәр. Олара абдаллар дийип ат берйәрлер. Эфталит диен адың әбдал гөриүшине гечмегини дил нукдайназардан кануналайык зат хасапламак болар. Бу адың ызындакы -ит бөлеги халк вә тайпа-тире атларында көплүк саны аңладян гадымы түрки гошулмадыр. Эфтал сөзи болса еңиллик билен абдала өврүлип билер. Ери геленде айтсак, Чәржев областында абдаллар өзлерине апда:л, бейлеки ерлерде хем афтал, афтал диййәрлер.

Ирки орта асырларда бу ат грек язув чешмелеринде абдел, эпталит, хытайларда йада, арапларда хайтал, йафтал, ермени чешмелеринде хепдал, идал, тетал, парсларда хетал, хайтал гөриүшлеринде душ гелйәр.

Эйсем, абдал этнониминиң манысы нәме? Илкиңжи гезек язув чешмелеринде хефтал гөриүшинде 457-нжи йылда душ гелйән бу адың манысы барада дүрли чаклamалар бар: 1. VII асырда яшап гечен византиялы тарыхчы Феофаның язмагына гөрә, бу ат сасаны империясының патышасы Пирузы (459—484 йыллар) еңен эфталит хөкүмдары Эфталаның ады билен багланышыклыдыр. 2. Түрколог алым Н. А. Баскаковың пикирине, гадымы булгар тайпасы болан абдалларың ады чуваш дилиндәки ават («газмак», «ер агдармак» манысында) сөзүнден ве ал гошулмасындан ыбарат болуп, ол «ер сүрйәнлер», «экеранчы» (дайхан) манысындадыр. 3. X асыр Бухара алымы Баламының язышыча, хефтал диен ат хайта:л диен ерли сөзден болуп, ол «гүйчли», «зор адамлар», «пәлван» диен манылары аңладяр. Баламының пикири хакыката якындыр, чүнки гадымы уйгур дилинде-де аптал сөзи «гахрыман», «гүйчли адам» диен манындадыр. Галыберсе-де, халк ве тайпа-тире атларында өзлерини «зор», «гүйчли» манылардакы сөзлер билен атландырмак дәби бар.

Эфталитлере ак хунлар дийилйәндигинден ве көбир чешмелерде оларың сарыягыз адамлар хөкмүнде ятланыляндыгындан угур алып, көбир тарыхчылар (меселем, академик Б. Г. Гафуров) эфталитлери әйран диллеринде геплән европеид жынслы адамлар хасап эдйәрлер. Бу пикир билен ылалашмак кындыр, чүнки, өң ятлайшымыз ялы, гунлар—түрки халкларың ата-бабалары боланы үчин, олар түрки дилде-де геплән болсалар герек. Муңа гун диен этник адың түркүчедиги, оларың ханларына (эдил гадымы түрки диллерде болшы ялы хакан, шазадаларына-да тегин дийилйәндиги хем тассыклаяр. Ак хун этнониминиң ак сөзи хем бу ерде реңки дәл-де, тайпаның ерлешен тарапыны, гүндогары аңладяр.

Шу ерде Эфталитлериң уланан көбир дәп-дессурларының абдаллар арасында шу гүне ченли сакланандыгыны-да белләмек герек. Меселем, Эфталит шазадалары дөрт ве алтыбурчлы тахялары гейиндирлер. Абдал чагаларында хәзир хем «бурч эмжек» дийилйән шейле тахялара душ гелинйәр.

Диймек, абдаллар иңиән гадымы түркмен (түрки) этнонимлериниң бири болуп, ол өз дөврүнде гиң ве гүйчли империяны дөреден эфталитлериң адындан эмеле гелипдир.

АВЧЫ, МЕРГЕНЧИ

Саят районында бир оба Советине, Елөтен районының Екары Сухты оба Советине дегишли бир оба Авчы, шу обалара барян яплара хем Саятда Авчыарык, Елөтенде болса Авчыян дийилйәр. Бу обалар сарык тайпасының алаша уругының авчы тиреси билен багланышыклыдыр. Догры, Саятдакы обаның адыны ерли яшулулар бу ерде авың (товук-товшаның) көп боландыгы билен дүшүндирйәрлер. Йөне Амыдеряның бойларында, ылайта-да гүр женҗеллерде товук-товшансыз ер болмандыр, аз хем болса, бу жаныверлере хәзир хем душ гелинйәр. Нәме үчин ала-бөле Саятдакы арыга ве оба шейле ат дакылмалы? Бу сорагың догры жогабыны тарыхы чешмелерден ве Саядың ер-юрт атларында хәзире ченли сакланып галан сарык этнонимлеринден тапмак боляр. Мәлим болшы ялы, XVII—XVIII асырларда сарыкларың улы бөлеги Дәнев, Чәржев, Саят, Фарап районларында яшапдыр. Муңа Чәржев районындакы Сарыкбала («ёкаркы сарык») ве Сарыкпаян («ашакы сарык«) диен яплары хем-де өңки обаларың, Саят районының Чекич обасындакы Эрделарык диен ябын атлары гүвә гечйәр. Соңкы адың эрдел сөзи сарыкларың эрден диен тире адының үйтгән гөриүшидир. Тагтабазар районында Эрден диен оба хем бар. 1785-нжи йылда Марының ханы Байрамалы хан Бухара эмири Шамырат Велнамы тарапындан өлдүрилденден соң (я-да онуң 5—10 йыл өң янында), Мары этраплары эмир тарапындан сарыклара хатланып берилйәр (хас догрусы, сатыляр). Шондан соң лебаплы сарыкларың улы бөлеги Мара гөчйәр, бир бөлеги хем Өзбегистаның Кашгадеря областының хәзирки «Мүбәрек» совхозына барып, Сарык обасыны эмеле гетирйәр. Оларың галан-гачанлары болса ерли тайпа-тирелерин ичине сиңип гидйәр. Диймек, Саядың Авчы обасына ат берен хем сарыкларың авчы тиреси болмалы.

Тирәниң авчы диен ады жикме-жик дүшүндириши талап

этмейәр. Ол шейле-де хемме кишә аян: «авчылар авчылык билен гүн гөрйәнлер». Гечмишде илатың белли бир бөлегиниң авчылык ве ав этини сатмак билен мешгулланандыгы көплере мәлимдир. Ягычылык заманларында оқы нышана догры уруп билйән мергенлер сылаглы, хорматлы адамлар болупдырлар. Олара хөкүмдарлар хем улы сарпа гоюпдырлар. Меселем, сарыкларың этнографиясыны йөрите өврenen тарыхчы алым Чары Язлыевиң шаятлык этмегине гөрә, Чәржев этрапында яшаян сарыкларың арасында Гылыч мерген ве Найза мерген диен шахслар болупдыр. Олар жуда өкде мергенлиги билен Байрамалы ханы анк эденлиги үчин, хан олара Мургабың аягындан мүлк ер хем беripдир. Роваята гөрә, шу хан бу мергенлерден хедер эдип, соңра олары өлдүripдир. Хәзир Сакарчәге районында шу мергенлериң адына Гылычберки ве Найзаберки диен гумлар бар. Шейле мергенлиги, авчылыгы билен тапавутланан адамларың раятындакы илата я-да бу хүнәре түргенлешен адамларың тутуш топарына авчылар, мергенлер дийлип ат дакылмагы болуп биләйжек затдыр. Илки кесп-кәри билдирйән шейле сөзлер вагтың гечмеги билен тире-тайпа атларына өврүлип гидйәр. Хожамбаз районының «Таллымержен» совхозында яшаян мергенчи тиресиниң дөрейши муңа долы гүвә гечйәр. Хут шу асырың башларына ченли бу тирәниң векиллери Гаршы (Кашгадеря) этрапларында яшап, авчылык билен мешгулланыпдырлар. Олара мергенчилер дийипдирлер.

АГАР

Орта асыр түркмен тайпаларының бирине агарлар дийилйәр. Соңкы дөвүрлерде агарлар дүрли себәплере гөрә (белки-де, оларың көп бөлегиниң Эйрана, Түркийә ве бейлеки юртлара гөченлиги үчин), өзбашдак тайпалыгыны йитирип, дүрли түркмен тайпаларының ичине сиңип гидипдирлер. Хәзир олар уруг я-да тире хөкмүнде баят, ёмут, теке тайпаларының дүзүминде душ гелйәрлер. Агарлар гечмишде хас гиң территория яйран боларлы, чүнки оба атлары хөкмүнде бу сөз Дәнев, Ыланлы ве Мары районларында душ гелйәр. Ёлөтен, Красноводск, Сакарчәге, Чәржев районларында Агар диен гуюлар, Эсенгулы районында гум, Мары районындакы Дөртгуйының якынында Агаркак, Керки районында Агарлык диен оба, Сарагт районында Агарсай диен көл, Газанжык-Гызылетрек аралыгында Агарсемен диен гум, Сарагт районында Агарчешме, Гызыларбат районында Агарыбык диен гадымы гонамчылык бар. Бу атларың әхлиси агарлар билен багланышыклы

болуп, ады тутулан ерлерде өн агарларың яшандыгына (я-да хәзир хем яшаяндыгына) гүвә гечйәр. Крымда-да Агармыш диен ер болуп, онуң ады, москвалы алым А. В. Суперанскаяның пикиriче, шу ерде яшан түркменлериң (салырларың) агар диен уругының ады билен багланышыклыдыр. Шахыр Моллапепес агарларың адыны атлы-абрайлы тирелер билен бир хатарда гойяр:

Илбашы гаю-баят, ымыклы, агар, арабачы.
Нерезимде бир сениң дек я-ха болгай, болмагай.

Түркмен тарыхчысы С. Агажанов агарларың оклы, гөкли, солтанлы диен огуз-түркмен тайпалары билен бирликде XI асырда Сырдеря бойларындан Балкан этрапларына гөчүп гелендигини беллейәр, диймек, агарларың Мангышлак-Балкан төвереклерине гөчүши селжукларың хереketи билен багланышыклыдыр. Иөне шол дөвүрде агарлар өзбашдак улы тайпа хөкмүнде таналмадык боларлы, чүнки Махмыт Кашгарының «Түрки сөзлер диваны» диен ажайып сөзлүгинде саналян 24 түркмен тайпасының арасында агарларың ады душ гелмейәр. Решиддин (XIV асыр), Языжы-оглы (XV асыр), Салар Баба Гулалы оглы (XVI) ялы алымларың ишлеринде-де бу ат агзалмаяр. Ол илкинжи гезек Хыва ханы ве гөрнүкли тарыхчы Абылгазы Бахадыр ханың (1603—1664) «Шежере-йе теракиме» («Түркменлериң шежереси», ягны несил дарагты) диен китабында душ гелйәр. Абылгазы Сырдеря бойларындакы огузларың дүрли тайпаларының: эймир, түвер, игдир, чавылдыр (ягны човдур), гаркын, салыр ве агар ялы тайпаларының түркмен беглери Гылк бег, Газан бег ве Гараман бег ялы серкерделериң баштутанлыгында Мангышлага гөченлигини хабар берйәр. Бу ерде Абылгазы шол дөвүрде язылан, эмма бизе нәбелли болан язув чешмелеринден пейдаланан болса герек.

Эйсем, агар сөзүниң манысы нәме? Бу сорага анык жогап бермек кын, йөне бирнәче чаклamалары өне сүрмек мүмкин:

1. Гечен асырың икинжи ярымында энчеме түрки халкларың арасында гезип, оларың сөзлерини 4 томдан ыбарат эпет сөзлүкде (жеми 8 китапда) нешир этдирен академик В. В. Радлов агар сөзүни «түрки тайпаның ады», акар сөзүни болса «кесеки», «өзге» (акар миллет — «кесеки ил») дийип дүшүндирйәр. Абылгазы хем агарлары хакыкы түркмен тайпаларына гошман, оны өзге ил хөкмүнде ятлаяр: «Имди өзге иллерни айталың. Агар ве аймаклы или уйгур Ыркыл (Эркил) хожа (ның небелеридир) ким, (Ыркыл Хожа) Огуз ханың оглы Гүнханың везири эрди. (Бу тайпалар) анын огуллары турур». Диймек, агарларың Балкан түркменлерине башга ерден (Сырдеря

бойдарындан) соңра гошуландыгы үчин, онуң шейле ат алан болмагы мүмкиндир.

2. Дил тайдан түркмен дилинде хас якын болан карайым дилинде агарак («улы, экабыр, өнбашчы») диен сөз бар. Агар диен этнонимиң шу сөз билен асылдаш болмагы хем әхтималдыр («улы тайпа» я-да «өнбашчының или» диен маныда).

3. Бу ат ики бөлекден ыбарат болуп, онуң аг (ягны ак) бөлегиниң түркмен дилиндәки ак диен реңк адындан әмеле гелмеги мүмкиндир, чүнки ак сөзи агаяк, акбалак, акбарак, акгарлык, акгонур, акгоюнлы, акгуланжы, аккел, акман ялы оларча түркмен этнонимлериниң дүзүминде душ гелйәр (бу сөзүң маныси барада Гара, ак диен макала середиң). Шу пикир хакыката лайык болса, онда агар этнониминиң -ар бөлеги гадымы түрки гошулма болуп, ол көплүги, жеми билдирйәр: ак-аклар. Бу гошулма авшар, гажар, падар, сакар, салар, сувар, товар, түвер, үкер ялы энчеме түркмен тире-тайпаларының, татар, авар, хазар, гамар-кемер, булгар ялы халкларың атларында душ гелйәр.

Бу чаклamаларың хайсының хакыката габат гелйәндигине серетмезден, агар диен орта асыр түркмен тайпасының адының түрки сөзден әмеле гелендиги шүбхесиздир.

Сөзүмизиң ахырында, Балкан этрапларында түркмен чарваларының шан-шөхратыны ёкары гөтерен агары гоюнлары илки өсдүрип етишдиренлер агар тайпасының векиллеридир. Бу тайпаның уз гелин-гызлары дүе йүңүнден юка, непис маталары докамага ве ондан мешхур түркмен чәкмелерини тикип бежермәге гаты эзбер болупдырлар. Муны өнде ятлан академигимиз В. В. Радлов йөрите белләпдир. Бу чәкмелере-де агары чәкмен дийилйәр.

АГАЧ ӘРИ

Түркмен халкының орта асырларда дөрән тайпаларының биринe шейле ат берлипдир. Бу ат гөрнүкли Эйран тарыхчысы, 1298—1317-нжи йыллар аралыгында Эйрандакы монгол илханылары Газан ханың ве Олжайту ханың баш везири болуп ишлән Решидеддиниң (1247—1318) үч томдан ыбарат «Жами ат таварих» («Тарыхың йыгындысы») атлы мешхур китабында илкинжи гезек душ гелйәр. Решидеддин шейле язяр: «Гадым дөвүрлерде агач әри диен ат ёкды. Огуз тайпалары бу үлкелере аралашандан соң, шол тайпаларың биринiң токайлык ерде ерлешендиги үчин, ona агач әри (ягны «токай адамлары» — С. А.) дийип ат берйәрлер. Монголларда-да токайда

юрт тутунан адамлара хойин-иргён, ягны токай тайпасы диййәрлер» (I том, 1-нжи китап, 85 сах.).

Решидеддиниң сөзлеринден бу тайпаның ниреде әмеле гелендиги белли болман галяр. Хәзирки дөвүрде Орта Азияда яшаян түркменлериң арасында-да бу этноним сакланмандыр. Әхтимал, бу ат соңра шол маныдакы башга сөз билен чалшырылан болса герек. Шейле чаклама әсасында хатап ве мукры тайпаларының дүзүминдәки токай, гарадашлыларың арасындакы орман диен уруг атларыны гадымы агач әри диен тайпа ады билен бир хатарда гоймак гызыклыдыр (түрки диллерде орман «токай» диймекдир).

«Агач әри ялы сөз дүзүминден дөрән этноним башга-да бармы?» диен сорагың йүзе чыкмагы мүмкин. Түрк алымы Ибрахим Кафесоглы гечмишдәки түрки халкларың (белки, огузларың) арасында Күмери («гум әри») диен тайпаның боланлыгы барада язяр. Белки, селжукларың гүнбатара йөришлери дөвүрүнде огуз-түркмен тайпаларының биринiң гумда, бейлекисиниң хем токайда ерлешендиги үчин, олара шейле ат берлендир.

АГӨЙЛИ

Өзбегистаның Хорезм областының Үргенч районында яшаян салыр түркменлериниң арасында агөйли диен уруг бар. Онуң ады Орта Азия халкларында, Эйранда гадымдан бәри довам эден харбы-сыясы дәп билен багланышыклы йүзе чыкяр. Мәселем, Хыва ханлары өзлерине табын болан тайпаларың я-да басып алан ерлериниң илатының хана гаршы баш галдырмазлыгы, онуң гошуны пайтагта гиденден соң, ызында гозгалан турузмазлыгы үчин, шол тайпаның (я-да обаның) абрайлы яшулуларының, аксакгалларының огулларындан я-да якынларындан ыбарат болан бир бөлек илаты өз пайтагтына гирев үчин гөчүрйән экенлер. Эгер тайпа я-да оба боюн эгмесе (гозгалаң этсе), онда шол экидилен топар илкинжи нобатда өлдүрилйән экен. Гирев хөкмүнде экидилен шейле топара агөйлүлер дийип ат берипдирлер, чүнки олар өз обасындан берлен тәзе, ак өйлерде яшапдырлар. Ятланан агөйлүлер хем XVIII—XIX асырларда Хыва ханларының Мары түркменлериниң, шол санда Сарагт ве Ёлөтен салырларының үстүне энчеме гезек таланчылыклы чозушлары махалы Хыва гирев үчин экиден адамларының неберелеридир. Илки олара агөйлүлер дийлипдир, соңра оларың бу социал-сыясы ады тире адына өврүлип гидипдир.

Түркменлериң өз ичинде-де агөйли диен топарлар болупдыр, муңа Ахалла душ гелйән агөйли диен тире атлары шаятлык эдйөрлер. Йөне бу ерде агөйлүлер гиреви аңлатман, эйсем, тайпаның, уругын я-да тутуш обаның ягы чозайжак ерлеринде галкан хөкмүнде гойлан яш йигитлери-гаравуллары аңладыпдыр. Меселем, чозуп гелйән душманы илки болуп гаршы алмак үчин, Эйрандан Ахала гелйән даг ёлларының агзына өйленен ве өйленмедик яш йигитлери гөчүрип гетирип, олара гала салып беripдирлер, яшамаклары үчин болса ак өй тутупдырлар. Бу агөйлүлер бир уругдан дөл-де, горалжак уругларың хер бириниң йыгналыпдыр. Илки шол гаравуллара агөйли дийлип, соңра бу ат оларың неберелерине-де гечипдир.

АДАК ИЛИ, АДАКЛЫ ХЫЗЫР, ХЫДЫРИЛИ

XVI асырда Сарыгамыш этрапларында яшан түркмен тайпаларының бирине **адак** или я-да **адаклы хызыр** дийип ат беripдирлер. Шол асырда Узбоюң орта акымларында дөрән бу тайпа алилилер ве дүежилер билен бирликде үчил (ягны «үч тайпа») диен тайпалар бирлешигини эмеле гетиripдир.

Бу тайпаның **адак**, **адаклы** дийип ат алмагының себәби шейле: Амыдеря Сарыгамшың, Үнзүң үсти билен Каспи деңзине гуйян дөврүнде Сарыгамыш гаты гиң экен, шонуң үчин оңа орта асырларда Гыздензи (хас догрусы, Гуз деңзи, ягны Огуз деңзи) хем диййән экенлер. Онуң улы адаларының биринде түркменлериң бир тайпасы яшап, олар шәхер хем гурупдырлар. Оңа Адак, соңра Яңышәхер дийлипдир. Дашховуз облстының илаты бу шәхериң харабаларына хәзир Акгала дийип ат берйәр. **Адак** сөзи «ада» диймекдир. Шейлеликде, **адак или** «адада яшаян ил», **адаклы хызыр** хем «адада яшаян хызыр тайпасы» диен маныны аңладыр. Бу тайпаның галындылары соңра түркменлериң хыдырили тайпасыны эмеле гетиripдир. 1578-нжи йылда Үнзүң суйы кесилйәр, Сарыгамыш кем-кемден гураяр. Бу этрапда яшаян түркменлер хем думлы-душа дагаяр. Хыдырилилилер бөлек-бөлек болуп, хәзирки Дашховуз, Хорезм, Чәржев, Бухара, Самаркант велаятларының территорияларына сиңйөрлер. Самаркант районының «Москва» колхозында, шейле-де Бухара велаятының Гаракөл районында яшаян хыдырилилериң арасында адаклы диен этноним шол гадымы гечмишден галан мирас хөкмүнде шу вагта ченли сакланыпдыр.

Эйсем, **хызыр**, **хыдыр** диен сөзүң манысы нәме? Бу ат, бизиң пикиримизче, гадымы **хазар** диен этнонимиң бираз үйтгән горнүшидир (хазарлара хазырлар, хызрлар хем дийлипдир). Хазар диен түрки халк VII асырың орталарында Итил (Волга) бойларыны, Демиргазык Кавказы, Азов якаларыны, Крымы өз ичине алан улы дөвлети эсасландыран түрки дилли халкдыр. Бу дөвлет илки 735-нжи йылда арапларың, соңра 895-нжи йылда печенеглериң (итбеченелериң), 960-нжы йылларда орус князы Святославың уран зарбалары эсасында дагадылып, энчеме халкларың арасына сиңип гидйәр. Хазар дөвлетиниң Хорезм дөвлети билен якын арагатнашыкда боландыгыны назара алсак, онда хазарларың бир бөлегиниң шол дөвүрлерде гадымы Хорезме аралашмагы болайжак затдыр. Хатда түркменлер өң Каспи деңзине-де Хазар дийипдирлер. Муны бейик Магтымгулы шахырын:

Жейхун билен бахры-Хазар арасы,
Чөл үстүнден өсер ели түркмениң —

диен сетирлери хем тассыклаяр.

АЖАМ, АЖАМАР, АЖАН

Салырларың ялавач уругында **ажам**, әрсарыларың гызылаяк уругында **ажамар** (ажам әр, ягны «Ажам или»), гөклеңлериң дүзүминде хем ажан диен тире атлары душ гелйәр. Бу атларың әхлиси Ажам диен юрт ады билен багланышыклы болса герек. Араплар өзлериниң басып алан чет дилли үлкелериниң әхлисине Ажам, Ажем дийипдирлер. Парс эдебиятында Эйрана ве эйранлылара Ажам дийлипдир. Бу ат шол маныда түркмен дилине парс дилинден гечипдир. «Нежеп оглан» дессанындакы:

Ажам илинден гелмишем,
Ганлы жигерим дилмишем.

Я-да Молланепесиң эсерлериндәки:

Эйран, Туран, арап, ажам илинде,
Гөрмедим сениң дей овадан гелин —

диен сетирлере үнс бериң.

Диймек, өкардакы этнонимлериң әхлиси «эйранлы» диен маныдадыр. Мәлим болшы ялы, түркменлер иң бәрсинден XI асырдан, ягны селжукларың хереketинден башлап, тә совет дөврүнде Эйран-Түркменистан серхети япылянча, Эйран билен йыгы гатнашыкда болупдырлар. Хәзирем Эйранда түркменлериң улы топары яшаяр. Орта асырларда бу гатнашык хас хем гүйчли экен. Муны Абылгазы Бахадыр ханың (XVII асыр)

«Түркменлерің шежереси» диен китабында гетирилйән шейле маглуматлар хем тассыклаяр. XIII асырда салырларың (теракиме салырларың) бир бөлеги Огуржык алпың баштутанлыгында Эйрана, соңра Эйран Азербайжанына, ахырда хем Крыма баряр. Бу ерде-де ерлемән, ол Маңгышлак ве Балкан этрапларына доланып гелйәр. Шол илата ажам, ажамлар, ажан ялы атларың дакылан болмагы мүмкиндир. Түркмен тайпа-тиреленинің арасында балканлы, маңгышлаклы, марылы, ахаллы ялы ер-юрт атлары билен багланышыклы ат аланларының көпдүги муңа гүвә гечйәр.

АЖЫ, АЖЫБЕГ, АЧ, АЧБЕГ

Әрсарыларың улудепе бөлүминде ажы диен уруг ады, гөкленлерде ажыбег, теке ве әрсарыларда ач, әрсарыларың әсенменли уругының ве Самаркантдакы хыдырилилериң дүзүминде болса ачбег атлы тире атлары душ гелйәр. Буларың әхлисиниң аслында бир көкден (сөзден) эмеле гелендигини аңламак кын дәл.

Ерли яшулулар ажы сөзи билен гелйән атлары хажы сөзүниң гысгалан гөрнүши хасап эдйәрлер. Догрудан-да, Ставрополь түркменлери хажы ерине а:жы диййәрлер. Көбир яшулулар болса Халач районындакы ажы уругының адыны темөкки экип, ондан нас эйләп сатмак (ягны ажы тагам) билен багланышдырярлар. Ажылы яшулулар вели соңкы пикири дүйбүнден инкәр эдип, тутуш обада ажы зады экмеклигиң әрбет гөрүлйәндигини, шейле ырымың хәли-хәзире ченли йөргүнлидигини гүррүң берйәрлер. Роваятларда ач сөзи билен гелйән тиреленің бир ач (гарып) адамдан яйран адамлардыгы айдыляр.

Ажы диен түркмен этноними илкинжи гезек Руссияның патышасы Михаил Фёдоровичиң 1641-нжи йылын 31-нжи майында Хыва ханы Исфендияра язан хатында агзаляр. Бу хатда түркменлериң ажы уругындан болан тәжирлериң бай кервениниң Москва шәхерине гелеңлиги айдыляр. «Түркменистан ССР-ниң тарыхының» I томуның 1-нжи китабында шол ажыларың түркмен сөвдагәрлеридиги йөрите нышаляр (398 сах.). Әхтимал, бу ажылар Балкан ве Маңгышлак этрапларында яшан дөвүрлеринде Орсыетиң жүммүшине аралашан болсалар герек.

Ажы ве ач этнонимлериниң ажы тагам билен-де, ачлык-гарыплык билен-де асла-ха дахыллы дәлдигини өңүнден беллемегимиз герек, чүнки бир я-да бирнәче мүнйыллыклары арка

атан гадымы адың маңысыны «ыпха, шу» дийип гөни айтмак-да, оны хәзирки дөвүрүң шол ада мензеш сөзүнден (омонимиден) гөзлемек-де мүмкин дәл. Шонуң үчин бу ерде көбир чаклamaлары орта атмакчыдырыс.

Өңи билен этнонимин жуда гадымыдыгына делил гетирелиң. Гыргызларың саяк, сары багыш, солто атлы тайпаларының дүзүминде ажы, адигине, конурат, саруу, черик саяк тайпаларында ажыбек, гоңратларда ажы, ашы, алтайларың (алтай-кижилерин) дүзүминде очы диен уруг атлары душ гелйәр. Булар бизиң ажы диен тайпа-тирелеримизиң гадымы гарындашларыдыр. Тарыхдан мәлим болшы ялы, түркменлер барлп ирки орта асырларда, ягны Бейик Түрк Каганатының гүллән өсен дөвүрлеринде Алтай, Монголия, Хытай, Ысыккөл, Талас-Чу этрапларында хәзирки көп санлы түрки халкларың ата-бабалары, шол санда гыргызлар, алтайлар билен гоңшулыкда я-да гатышып яшандырлар. Иөне X—XI асырлардан (ягны селжукларың гүнбатара йөришинден) соң оларың херси бир тарапа гөчүп, аралары хас узаклашыпдыр. Эмма ажы, ач этнонимлери оларың билеликде отуран эйямында дөрәп, бу халкларың шол заманда бири-бири билен якын этник гатнашыкда боландыгындан, гатышандыгындан хабар берйәр.

Инди ажы, ач этнонимлериниң маңысы барада кәбир чаклamaны ятлалың. Газак алымы А. Абдырахманов газак халкының дүзүминдәки ажы, ашы диен уругың адыны ашина диен гадымы түрки тайпаның ады билен багланышдыряр ве онуң адының маңысыны «тайпабашы дайы», «эне тарапдан дөрән тиребашы» дийип дүшүндирйәр. Бейле дүшүндириш билен ылалашмасак-да, А. Абдырахмановың ажы, ашы этнонимлериниң өз көкүни гадымы ашина диен түрки тайпа диремегини унасың гелйәр. Эгер бу пикир догры болса, онда бу этноним аслында Монголия я-да Хытайың чөклеринде дөрәп, өзи-де гадымы түрклериң тотемистик ынанжы, ырымы, гөзъетими, ягны дүрли хайванлары өзлерине ховандар хасапламагы билен багланышыклы йүзе чыкан болса герек, чүнки ашина я-да ачина диен ат монголларың «мөжек, бөри» маңыларындакы шино, чино сөзүнден ве хытайларың а- сөзөнки гошулмасындан (префикседен» эмеле гелипдир (а-шино — ашина). Түрки халкларда мөжегиң тотем, эй гөрүлйән ховандар хайван хасап эдилйәндиги ве бу жанавериң дүрли халклар арасындакы культы барада **гурт, мөжек, бөри** этнонимлериниң дүшүндирилишинде гиңден гүррүң эдерис.

АЗЕРБАЙҖАН

Азербайҗаның ве Эйран Азербайҗанының эсасы илаты хәзирки дөвүрде ресми суратда **азербайҗан, азербайҗанлы** дийлип атландырыляр. Бу термин совет хөкүмети дөврүнде кабул эдилди. Кавказ халклары хәли-хәзире чейли азербайҗан диен этнониме дерек башга сөзлери уланярлар. Мәселем, гүржүлер арасында **татари**, осетиялыларда **татайраг**, абхазларда **ататар**, эрменилерде ве лезгилерде **түрк**, Гүржүстанда яшаян румлы греклерде **түркос**, гарачай-балкарларда **түркли**, гумукларда, лакларда ве даргинлерде **гаҗар, кажар, кажарлы**, чеченлерде **гиезало** («татар» манысында), аварларда, антларда ве чамалалларда **падар**, рутулларда ве цахурларда болса **мугал** диен атлар хәзирки **азербайҗан** диен этнонимиң ерине гинден уланыляр.

XVI—XVII асырлара дегишли гүржи, рус ве эрмени чешмелеринде Азербайҗанда яшаян илата **гызылбашлар** дийлипдир, йөне бу термин жуда гиң маныда болуп, ол Эйранда ве Кавказда яшаян энчеме халкың тутуш ады хөкмүнде-де уланылыпдыр.

Түркмен классык эдебиятында, мәселем, «Гөроглы» эпосында азербайҗанлылар хәзирбейҗанлы диен ады йөргүнлидир. Академик Б. А. Гаррыев тарапындан 1983-нжи йылда Москвада нешир этдирилен «Гөроглы» эпосындан алнан шу сетирлере үнс берип:

— Хайсы юрдуң адамсыдыңыз, нәҗайлы чыкдыңыз?

Онда Көроглы айтды:

— Бизлер хәзирбейҗанлы борус.

— Хәзирбейҗанлы болсаң, бер хабарыңы. (162 сах.).

Шу эпосда бу этнонимиң бежанлы диен гысгалан гөрнүшине-де душ гелинйәр:

— Сен Көроглының догмасы болсаң, аслың нирели?

— Аслым бежанлы, тагсыр.

Ничесиниң өзи бежанлы, ничесиниң энеси **бежанлы**, гайым дайы-еген чыкдылар, мунуң билен (230 сах.).

Дүрли халклар тарапындан азербайҗанлылара шунча көп ат берлен болса-да, бу халк өзүни гечмишде **түрк** я-да **түркмен** дийип атландырыпдыр. Мунуң өзүне етик себәби бар. XI асырдакы Селжуклар керекети дөврүнде ве ондан өң Азербайҗанда яшаян дүрли халкларың арасына түрки ковумлар көп аралашып, олар билен гатышыпдыр. Шонуң үчин хәзирки Азербайҗанда түркмен тире-тайпаларының ады билен габат гелйән мүнлерче ер-юрт атлары сакланып галыпдыр. Мәселем, Апшерон (азербайҗанча Авшаран) ярым адасында авшар диен түркмен тайпасы яшандыгы үчин, оңа шейле ат берлипдир. Бу республикада Девечи (Дүежи), Саатлы (Саятлы), Халач диен район ве посёлоклар хем бар. Азербайҗанда улы чарвадар тайпа я-да ири социал топара **теракиме** дийилйәр. Ол арап сөзи болуп, «түркменлер» диен маныны анладяр.

Азербайҗаның дүрли районларында боланымызда, биз өзлерини огуз я-да **түркмен** дийип атландырян илата көп душ гелдик.

Азербайҗанлы диен этноним аслында шу юрдуң ады болуп, бу сөз бизиң эрамыздан өң язылан грек ве латын чешмелеринде Атропатена гөрнүшинде душ гелйәр. Ол «от юрды», «одуң меканы» диен маныда болуп, шу юрдуң небите байдыгы билен багланышыклы дөрән болса герек. Соңра бу гадымы ат парс дилинде Атурпатакан, арап дилинде хем Адарбайҗан (азербайҗан) гөрнүшине гечипдир. Иң ахырда-да бу юрдуң ады шу этрапда яшаян халкың умумы адыны аңлатмага башлапдыр.

Түркменлериң якын гарындашы болан ве геплешик диллери боюнча түрк, түркмен ве гагауз халклары билен бирликде түрки диллериң огуз топарыны дүзйән азербайҗан халкының этник адының йүзе чыкышы, гысгача, шейледир.

АЙМАК

Салыр, човдур (абдал), әрсары ве кәбир бейлеки тайпаларың дүзүминде **аймаклар** диен тирелере душ гелинйәр. Булар Амыдеря ве Мургап бойларында яшан, мундан бирнәче асыр өң болса Овганыстана хем-де Эйрана гөчен аймакларың галындылары билен багланышыклы дөрән тирелердиң. Хәзир аймакларың көпүси Овганыстаның демиргазык-гүнбатар ве меркези бөлеклеринде яшаярлар. Олар 4 саны улы тайпадан (халкдан) ыбарат: жемшидилер, хазарылар, фирузкухлар ве тайманлар. Шонуң үчинем бу тайпалара **чараймаклар** (ягны «дөрт аймаклар») хем дийилйәр. Ылмы эдебиятларда хазарылар монгол, жемшидилер болса парс халкына дегишли хасапланяр. Йөне вели хазарыларың гадымы **хазар** диен түрки халк билен багланышыклы дөрән болмагы хакыката хас якындыр. Хәзирки дөвүрде бу тайпаларың көпүси тәжикче геплешйән хем болсалар, оларың (иң болманда, аглабасының) аслының түрки халклара дегишлидигини унутмак болмаз. Муны бу тайпаларың гадымы түрки **аймак** диен ады хем тассыклаяр. Ёкарда саналан тайпаларың я-да оларың тирелериниң атлары түркмен этноним-

мнясында ве топонимиясында көп душ гелйәр. Меселем, Дашховуз ве Ленин районларында Жемшиди диен обалар, яплар ве гала бар. Бу ерлерде хәзир хем жемшидилер яшаярлар. Мургап районының өңки, шу ердәки демир ёл станциясының болса хәзирки атлары болан Семенник топоними хем жемшидилериң семендик диен уругының адындандыр. Мәлим болшы ялы, Мургабың ёкары акымында ве Хыратда жемшидилер яшапдырлар. 1841—1842-нжи йылларда Хыва ханы Рахымгулы оларың 7600 өйлүсини Хыва этрапына гөчүрйәр. Хазарыларың ады хыдырили (хызырили) диен түркмен тайпасының, таймапларың ады хем таймаз гөрнүшинде әрсарыларың ве текелериң уруг-тире атларында сакланыпдырлар. Фирузкух — парс дилинде «Пәвризе дагы» диймекдир. Шейлеликде, бу тайпаның дөрән ери хем Түркменистан билен багланышыклыдыр. Гысгача айданда, аймакларың ве оны дүзйән 4 халкың әхлиси түркменлер билен якын гатнашыкда болупдырлар.

Аймак диен ат гадымы түрки-монгол сөзүнден эмеле гелипдир. Түрки халкларың көпүсинде бу сөз «халк», «тайпа», гыргыз, газак, гарагалпак диллеринде «үлке», «район», якут дилинде «фамилия», «гарындашлар топары» ялы маныларда ulanыляр. Монголларда-да обог, обох ве аймак сөзлериниң бири-бирине якын манысы бар. Хыва ханы Абылгазы Бахадыр хан (XVII асыр) аймак сөзүни «сүек», ягны «уруг», «тохум», академик В. В. Радлов хем «халк», «тайпа» ве «оба», «машгала» диййп дүшүндирйәрлер. Түркие түркменлери «тайпа» сөзүниң ерине оймак сөзүни ulanярлар. Гец ери, эвенк дилинде-де аймак сөзи «уруг», «тайпа» манысындадыр. Бу ягдай болса гүррүни эдилйән сөзүң түрки диллериң умумыалтай дөврүне дегишлидигини субут эдйәр. Ери геленде айтсак, түркмен дилиндәки оба сөзи хем аймак сөзүниң фонетик вариантыдыр (аймак-оймак-оомак-омак-обак-оба), чүнки түркменлерде ве энчеме түрки халкларда гечмишде бир тирәниң я-да бир уругың векиллери гатышып яшаман, өзбашына айратын обалары эмеле гетиripдирлер. Диймек, бу ерде оба сөзи тире, тайпа, уруг сөзлери билен маныдаш гелйәр.

Өзбегистаның Қашгадеря, Сурхандеря велаятларында, Чәржев велаятының хем Чаршаңы районында яшаян аймакларың арасында барлаг гечирен этнограф алым Балкыс Қармышова аймак диен этник терминиң башгачарак манысыны беллейәр: «юрт эеси», «өңден отуран тайпа», «гадымы гүйчли халк».

Нәме үчин аймаклар «уруг», «тайпа» манысындакы аймак сөзи билен атландырылдыка? Муны гец гөрүп отурасы иш ёк. Тире-тайпаларың илки дөрән башлан дөвүрлеринде дүнйәниң

көп халкларында оларың ады хөкмүнде «адамлар», «тайпа», «тире», «халк» манысындакы сөзлер ulanылыпдыр. Меселем, немецлер өзлерине дойч, удмуртлар ар, комилер мурт диййәрлер. Буларың әхлиси «адам», «халк» манысындадыр. Түркменлериң ата-бабалары болан гунларың ве огузларың этник атлары хем «тайпа», «халк» ялы манылары аңладяр (булар барада дегишли макалаларда гиңден гүррүң берерис).

АЙЫ

Алилилериң, нохурлыларың, Багыр обасында яшаян текелериң дүзүминде айы атлы тирелер бар. Түрки дилли халк болан гыргызларың арасында аюу, өзбеклерде (гыпжакларда) аю, башгыртларда айыу диен уруг-тирелер түркменлердәки айы тиреси билен атдаш болмак билен бирликде, айы — аю этнониминиң гадымы түрки әйямда, иң баркиси — XI асырдан өң дөрәндигине шаятлык эдйәрлер.

Айы диен тире-тайпа атлары гадымы ата-бабаларымызың ынанч-дүшүнжелери, ягны хер тайпаның белли бир хайваны эйгермеги, оны ховандар тутунмагы, мукаддес хасапламагы (ылмы дилде тотемизм) билен багланышыклыдыр. Мөжек, ит, айы ялы гүйчли хайванлар тотем хөкмүнде көп халкларда душ гелйәр. Меселем, Фридрих Энгельсиң язмагына гөрә, Демиргазык Америкалы индейлериң сенека тайпасының ирокез диен уругының секиз тиреси 8 саны бири-бириниден үйтгешик хайваны тотем эдиниpдир, ол хайванларың атлары болса бу жанаверлери өзүне пенакәр саян тирелериң этник ады хөкмүнде хем ulanылыпдыр. Ынха, ол хайванларың атлары: мөжек, айы, пышбага, самыр, сугун, чулук, леглек, лачын. Диймек, айы тиресиниң гадымы ата-бабалары хут шу хайваны өзлерине пенакәр тутунан, тотем эдинен болсалар герек.

АҚГОЮНЛЫ, ГАРАГОЮНЛЫ, БАРАНЫ

Акгоюнлы ве гарагоюнлы диен түркмен тайпаларының херси өзбашдак дөвлет гурмагы башаран улы ве гүйчли ил хөкмүнде бизиң халкымызың адыны арша гөтерен, оны дүнйә таныдан тайпалардыр. Оларың векиллери XI асырда селжуклар-ың гүнбатара йөриши дөврүнде хәзирки Түркменистаның территориясындан (Балкандан, Мангышлакдан, Сарахсдан) Эйран, Түркие, Қавказ, Сирия, Ырак ялы юртлара яйраярлар. Бу тайпаларың херси барада айры-айрылыкда гүррүң эделиң.

Тарыхы чешмелериң гүвә гечмегине гөрә, акгоюнлылар түрк-

менлериң Махмыт Кашгары (XI асыр) тарапындан саналян 24 тайпасының бири болан байындырлардан гелип чыкыпдыр. Рум (Византия) сененамаларында оларың ады илкинжи гезек 1340-нжы йылда тутуляр. Түркиедәки Диярбекир шәхериниң төвереклеринде, Тигр дерясының ёкары акымында яшаян акгоюнлылар XV асырың башларында хас гүйчленип, өзлериниң дөвлетини гурярлар (1468-нжи йыл). Бу дөвлети эсасландыран Узын Хасан (1453—1478) диен ша илки билен гарагоюнлыларың шасы Жаханшаның гошунларыны енйәр, өз байдагындада ол ак гойнуң суратыны шекиллендирйәр. Көп алымларың тассыкламакларына гөрә, байдакдакы шол сурат зерарлы бу тайпаны акгоюнлы дийип атландырярлар. Византиялы тарыхчыларың ишлеринде акгоюнлыларың ады грекчә тержиме эдилип, аскропробатидлер гөрнүшинде улanылыпдыр.

Узын Хасан гарагоюнлылары еңип, Эрменистаның, Азербайжаның, Ырагың, Гүнбатар Эйраның территорияларыны оларың элинден басып аляр ве Төвризи өзүне пайтагт эдинйәр. Узын Хасаның хөкүм сүрен йылларында акгоюнлылар дөвлетиниң халкара абрайы хас артяр, Венеция, Рим папасы, Мажарыстан (Венгрия) ялы кувватлы дөвлетлер 1463-нжи йылда Осман империясының гаршысына онуң билен шертнама баглашмага мәжбур болярлар.

Акгоюнлылар дөвлети XVI асырың башларында аслы түркмен болан, эмма түркменлере гаршы газаплы сыясат йөреден гызылбашларың патышасы, сефевилер династиясының дүйбүни тутужы ажайып шахыр ша Ысмайыл I Хатайы тарапындан дагадыляр.

Гарагоюнлылар монгол басыбалышларындан соң (XIII асыр) Түркменистандан Алынкы Азия гелен тайпалардан ыбарат болуп, оларың эсасы өзени, академик В. В. Бартольдың пикириче, түркменлериң бахарлы тайпасындан, мусулман хөкумдарларының шежересини язан К. Э. Босвортың пикириче болса, орта асыр түркмен тайпасы ывалардан дурян экен. Тайпа хөкмүнде XIII асырың аягында — XIV асырың башында бахарлы тайпасының сердарларының бири болан Байрам Хожаның баштутанлыгында эмеле гелен гарагоюнлылар династиясы Эрменистандакы Ван көлүниң гүндогарында, Кура (түркменче Кури) дерясының демиргазыгында ерлешен территорияны эелән, акгоюнлылардан хас өң өзбашдак дөвлет гурярлар. Байрам Хожа өленден соң, онуң орнуна оглы Гараюсуп гечйәр, ол Тимурың оглы Мираншаны, соңра желайырлары еңип, Азербайжаның көп бөлегини, Ырагы, Эрменистаны басып аляр ве 1410-нжы йылда гарагоюнлылар дөвлетини эсаслandыряр. Өң ятлайшымыз ялы, бу дөвлет акгоюнлылар тарапындан сындырыляр. Тәсин ери, гарагоюнлы шаларының: Гараюсубың, Исгендериң байдакларында-да гара гойнуң шекиллери болупдыр.

Нәме үчин биз акгоюнлы ве гарагоюнлы тайпалары барада ымыклы гүррүң эдйәрис? Биринжиден, олар Орта Азиядан Алынкы Азия гиден түркмен тайпаларының неберелеридир. Икинжиден, бу тайпаларың атлары хәзирки Түркменистанда яшаян түркменлериң тирелери я-да уруглары хөкмүнде хәли-хәзире ченли сакланып галыпдыр. Меселем, акгоюнлы диен тире әрсарыларың, гарагоюн, гарагоюнлы диен тирелер хем ёмутларың, салырларың ве әрсарыларың дүзүминде душ гелйәр.

Акгоюнлы ве гарагоюнлы тайпаларына оларың байдакларына чекилен суратлар себәпли шейле ат берилдимикә? Биз бу сорага бирагыздан «ёк» дийип жогап бермекчидирис. Түркменлерде гоюн (ылайта-да гара гоюн. Денешдирин: Семизлиги гара гоюн гөтерер — накыл) эй гөрүлйән өй хайваныдыр. Муңа ёмутларың дүзүминдәки гоюнбаш, сарыклардакы гоюнжы (гоюнчы), текелердәки гузы, гөкленлердәки гарагузы ялы этнонимлер хем шаятлык эдйәр. Хатда X асырда гарагоюнлы тайпасы башгача — бараны дийлип атландырылян экен. Оруç дилине-де баран гөрнүшинде гечен бу сөз гадымы түрки баран//маран (ягны «гоюн») сөзүндендир.

Кәбир алымлар акгоюнлы ве гарагоюнлы тайпаларының Алынкы Азия геленден соңра шейле атландырыландыгыны текрарлаярлар. Бейле пикир билен хем ылалашмак мүмкин дәл, чүнки, биринжиден, Түркменистандакы акгоюнлы ве гарагоюнлы диен тирелериң әхлиси Алынкы Азиядан ызына гайдып геленлер дәл-де, шу ерден хич ере гөчмән галан илатың неберелеридир. Икинжиден, ирки орта асырларда улы ве абрайлы түрки тайпаларың бири болан довлатларда, хәзирки өзбек халкының ичине сиңип гиден улы тайпаларың бири дөрменлерде (түркменлерде?) ак-койлы ве кара-койлы диен этнонимлер душ гелйәр. Бу ягдайлар акгоюнлы ве гарагоюнлы этнонимлериниң селжукларың херекетинден (XI асырдан) хас өң йүзе чыкандыгыны гөркезйәр.

Хер ничик болса-да, бу атлар малдарчылык билен баглanышыклы дөрәпдирлер: Алынкы Азияда өз дөвлетлерини дөреден акгоюнлылар ве гарагоюнлылар хем чарва тайпалар болупдырлар. Белки, сарыжа тохумлы гоюнлары етишдирип, өзлерини дүнйә мешхур эден сарыжа уругы ялы, акгоюнлылар ве гарагоюнлылар хем ак ве гара реңкли гоюнлары етишдир-

3 Заказ № 1132.

мекде өз дөврүнин мешхур малдарлары боландырлар, белки-де, бу тайпаларын ады баран я-да гоюн сөзүнден болуп, бу атларын өнүндәки ак ве гара сөзлери бир тайпаның дүрли бөлекларинин ерлешйән тараплары билен багланышыклыдыр. Түрки этнонимияда көп душ гелйән ак ве гара сөзлери соңкы пикирин догрудыгына гүвә гечйәр.

АКДЕРИ, ГАРАДЕРИ, БӘШДЕРИ, ГҮНДЕРИ

Әрсарыларын улудепе бөлүминде акдери диен уруг бар. Онун векиллери Халач посёлогының төверегинде, Чаршаңы районында, Тәжигистанын Жылыкөл районында ве Овганыстанда яшаярлар. Шу уругын ады билен багланышыклы дөрән ер-юрт атларына-да душ гелинйәр. Халач, Чаршаңы, Тәжигистандакы Гумсеңцир районларында Акдери диен обалар, Халачдакы Акдеригала ве Акдери машын каналы, Гарагум чөлүндәки Акдерисалтык диен гуйы, Гумсеңцир районындакы Акдериарык ялы атлар мунун айдың мысалыдыр.

Акдери ады гөрәймәге дүшнүкли. Бу ат агзаланда, ак дериден ичмек я-да силкме телпек геййән адамлар гөз өнүне гелйәр. Ерли яшулулар адын манысы барада шейле роваяты гүррүң берйәрлер. Ир заманларда гыш чагы чагасыны эклап билмедик бир гарып оны ак дерә долап, барлы обанын денинде ёлун үстүне ташлап гидйәр. Чаганың чырлап гыгырян сесини эшиден обалылар оны йыгнаярлар. Шол чага улаляр, ондан яйран несиллере-де акдерилер диен ат галяр. Жылыкөлли яшулулар шол чаганың ташланан көчесининң анык адресини-де айдярлар: ол Халачдакы Акдери галасына барян ёл болмалы. Башга роваята гөрә болса, акдерилерин тиребашысы бәбеккә гаты эжиз болуп, оны ак дерә долап улалдыпдырлар.

Хер ничик болса-да, роваятлар роваятлыгына галяр. Олар бу адын дөрейиш себәбини ве манысыны анык дүшүндирип билмейәрлер.

Акдери диен уруг ады инән гадымы түркмен этнонимлерининң биридир. Онун ак тери гөрнүшинде гыргыз халкының саяк диен уругының дүзүминде-де душ гелйәндигини назара алсак, онда этнонимиң селжукларын херекетинден (XI асыр) хас өң, барып түркменлерин, гыргызларын ве бейлеки энчеме түрки халкларын хәзирки Гыргызыстанын, Алтайын, Монголиянын территорияларында билеликде яшан дөвүрлеринде дөрәндигине гөз етирмек кын дәл.

Адың манысының ак ренкли дерә асла дахылы ёк. Ак гонур — гара гонур, ак дашаяк — гара дашаяк, акман — гараман

ялы түркмен этнонимлеринде болшы ялы, бу адын дүзүминдәки ак сөзи ренк билен дәл-де, ики бөлүнен бир тирәниң (уругың) ерлешен тараны билен багланышыклыдыр. Ол көпленч «гүндогар» диен маныда гелйәр («гүндогар тарапда отуран дерилер»). Муна сарыкларын гызыл уругының дүзүминдәки гарадери («гүнбатар тарапда ерлешен дерилер») диен тирәниң ады хем гүвә гечйәр.

Бу адың икинжи бөлеги («дери» сөзи) хем дерә дахыллы дәл. Ол гадымы түрки термек, тирмек ишлигинден эмеле гелип, хәзирки түркмен дилиндәки тире сөзүниң ирки гөрнүшидир. Түркмен дилиниң гадымы язув ядыгәрликлеринде ве классык шахырларымызың гошгуларында бу сөзе нәче дийсең душ гелмек боляр. Мысаллар гетирелин.

Түрки диллерин (шол санда түркмен дилиниң) VII—VIII асырлара дегишли болан Орхон—Енисей язув ядыгәрликлеринде, меселем, Монголиядакы Селенга дерясының кенарындан тапылан Моюн Чур ядыгәрлигинде (сенеси 759-нжы йыл) тирил сөзи «йыгылмак, топланмак» ялы маныларда улалыпдыр. «Түрки сөзлериң диваны» атлы үч томлук улы сөзлүгиң язан Махмыт Кашгарлы (XI асыр) термек сөзүни «топламак, үйшүрмек» (Ол йармак терди — «ол пул топлады» — II том, 39 сах.), териг сөзүни хем «топар, йыгын» (II том, 41 сах.) маныларында улалыпдыр.

Ашакдакы мысаллар түркмен классык эдебиятымызда тирмек ишлигинин «йыгмак» манысында көп улалыландыгына шаятлык эдйәр:

Баг ичре гирдим йёрдум,
Гырмызы гүлүнден тирдим («Шасенем—Гарып дессаны).

Я-да:

Ачылан багында алма-энарың,
Кешт эдип гүллериң тиребилмедим («Зөхре—Тахыр»).

Диймек, акдери этнонимининң дери бөлеги тир, тер дүйп ишлигинин ызына ишликден ат ясайжы -и гошулмасының гошулмагы билен ясалып, «йыгын, топар», ягны «дүрли илден йыгнанып, бир ере үйшен тире» диен маныда дөрәндир. Шейле ёл билен эмеле гелен сөзлере гуйы (гуй-ы), туты сокы, сүри, дыкы ялы атлары мысал гетирмек болар.

Уруг, тире сөзлериниң тирәниң хас ады хөкмүнде улалышы кануны ягдайдыр, чүнки уруг-тирелериң яны дөрәп угран ве саны энтек аз болан дөвүрлеринде, олары тапавутландырмак үчин айры-айры сөзлер дәл-де, «топар, тире, үйшмек, жем» ялы манылары аңладян жынс атлар шол топарың хас ады хөкмүнде көп улалыпдыр. Муна улудепе, ёмут, гун, огуз ялы

атлар хем мысал болуп билер (олар хакында өз еринде гүрүн эдерис).

Акдери уругының дүзүминде **бәшдери** ве **гүндери** диен тиерелер хем бар. **Бәшдери** — «бәш тиреден йыгнанан ил», **гүндери** хем «гүн тиреси» диймекдир (гунлар түркменлериң гадымы ата-бабаларыдыр).

Сөзүмизиң ахырында, түркмен эдебиятының, дилиниң ве халкымызың гечмиш тарыхының өврениливинде гөзбашда дуран, Түркменистан Ылымлар академиясының Магтымгулы адындакы Эдебият институтының Голязмалар фондуның биниядыны тутан илкинжи түркмен совет алымы Абдылхеким (я-да Абрай) Гулмухаммедовың Халачдакы акдери уругындандыгыны хем беллемекчидирис.

АКЖА, АКЖАЛЫ, АКЖЫК

Әрсарыларың гаркың ве ыслам уругларының дүзүминде акжа диен тире ады душ гелйәр. Шу атдакы тиерелер Астрахан шәхеринден 17 километр узаклыкдакы Атал обасында яшаян игдирлериң, шейле-де арабачы ве дүежи диен түркмен тайпаларының дүзүминде-де бар. Дүежилердәки акжалара булуткованлар хем дийилйәр. Гүнбатар ёмутлара дегишли акжа тиресиниң адыны горнүкли түркмен алымы Н. Н. Иомудский адам ады хасаплаяр. Онуң пикириче, бу тире Баганың (бага-тире ады) агтыгы, Ханмәммет Акжаның оглы Акжа диен шахсың неберелери болмалы. Шонуң үчин тирә акжалы (ягны «Акжаның илы») хем дийилйәр.

Акжа ве акжалы диен атлар ирки түркмен этнонимлерине дегишлидир, чүнки акжалу диен уруг адына биз Түркийәниң Сивас велаятында яшаян огуз түркменлериниң бозок диен улы тайпалар топлумының дүзүминде-де душ гелйәрис. Мәлим болшы ялы, бу түркменлер селжукларың йөриши-дөврүнде (XI асыр) Орта Азиядан Түркие этрапларына аралашан болмалы.

Акжа ве акжалы диен тире атлары адам ады билен багланышыклы болман, башга манылары анлатмагы хем мүмкиндир. Белки, бу ат Овганыстандакы Акжа велаятының адындандыр, себәби барып ирки орта асырларда Овганыстаның Балх, Бадахшан, Акжа, Шыбырган, Мазарышериф, Антгуйы, Хырат велаятларында түрки халклар, шол санда түркменлер хем яшапдырлар. Акжадан Түркменистаның дүрли күнжеклерине, ондан ары — Түркийә, Ырага, Сирия гөчен илата өнки отуран ерлериниң ады боюнча акжалы дийлип ат дакылмагы болуп биләйжек затдыр.

Ене бир чаклама. Түркмен (умуман түрки) этнонимлери аглаба икә бөлүнйәр. Түркмен шивелеринде олара жәбдык я-да жүбүт тирелер, ылмы дилде болса дуал («икилеме») дүзүмлер дийилйәр. Бир тиреден я уругдан болан бу гарындаш бөлеклери тапавугландырмак үчин, ерлешен тараплары боюнча, оларың этник адының өңүнден ак («гүндогар»), гара («гүнбатар») ашак, ёкары, овнук, ушак, ири, улы ялы эпитетлер гошуляр. Хас атларың гысгалмага ымтылыш хәсиети нетижесинде, оларың эсасы сөзлери дүшүп галып, диңе эпитетлериң хас ат хөкмүнде уланылян ягдайлары хем душ гелйәр. Муна түркмен тирелериниң арасында душ гелйән кетде, кичгине, узын, гысга, овнук ялы атлар хем гүвә гечйәр. Диймек, акжа, акжалы этнониминиң жүбүт атларың бир эпитети болан ак сөзүнден ве онуң ызына кичелтмеклиги, аз санлылыгы билдирйән -жа гошулмасының гошулмагындан эмеле гелен болмагы-да мүмкиндир. Емутларың дүзүминде бар болан ак уругының адыны бу пикири тассыклаян делил хөкмүнде ятламак мүмкин.

Сонкы пикир хакыката лайык болса, онда Чәржев районында яшаян салырларың акжык уругының ады хем акжа этноними билен маныдашдыр ве ол бу топарларың бир көкден эмеле гелен болмагының мүмкинлигини гөркезйәр.

АКМАН, ГАРАМАН

Тайпа атлары хөкмүнде акман ве гараман диен сөзлер Махмыт Кашгарының (XI асыр), Решиддиниң (XIV асыр), Абылгазы Бахадыр ханың (XVII) ишлеринде душ гелмейән хем болса, олары гадымы түркмен этнонимлериниң хатарына гошмак мүмкин, чүнки бу атлар ирки тарыхы чешмелерде, шейле-де селжукларың йөриши дөврүнде (XI асыр) ве ондан бираз соң узак юртлара гөчен түркменлериң арасында душ гелйәр. Меселем, горнүкли түркмен тарыхчысы С. Г. Агажановың барлагларындан мәлим болшуна горә, акман ве гараман диен ирки түркмен тайпалары Хожа Ахмет Ясавының (1105—1166) дөврүнде хәзирки Газагыстаның Чимкент областының Түркүстан шәхериниң төвереклеринде яшапдыр. Оларың тайпабашылары, роваята горә, абдал серкерделери Акман ве Гараман боланы үчин, Акманың илине акманлар, Гараманыңка хем гараманлар дийлипдир. Хытай түркменлериниң дилини ве тарыхыны өвренен москвалы академик Э. Р. Тенишевиң язмагына горә, Самаркантдакы Нурата түркменлериниң (салырларың) бир бөлеги 1370-нжи йылда Хытая гөчүп, Пекинден 50 километр

узаклыкдакы Сюньхуа велаятында ерлешйәр. Олара саларлар дийилйәр. Бу саларлар Акман ве Гараманы өзлериниң мукаддес тайпабашылары хасаплаярлар. Хатда шу ердәки Гейцзы шәхеринде олар Гараманың мазарыны хем горкезйәрлер. Акбай диен тайпа ады адай газакларының дүзүминде-де бар.

Шейле-де болса, гараманлара середенде, акманларың саны аз болмага чемели, чүнки бу тайпа Түркменистанда душ гелмейәр. Ол хәзир Түркүстан шәхериниң этегиндәки Шаштөбе (Чәчдепе) обасында, Бухара областының Гаракөл ве Алат районларында яшаян салырларың дүзүминде сакланып галыпдыр.

Гараманлар вели Хытайдан башлап, Гүндогар Европа юртларына ченли яйрапдырлар. Олар Орта Азияда, Хытайда, Македонияда, Болгарияда, Түркиеде, Ыракда, Сирияда, Кавказда душ гелйәрлер. Түркиеде шу гараманлар тарапындан өсдүрилип етиштирилен гоюнларың бир горнүшине-де гараман гоюнлары дийилйәр. З. Ш. Навширвановың шаятлык этмегине гөрә, гараман диен түркмен тайпасы Крымда-да яшапдыр. Ол Салтыкбабаның ёлбашчылыгында 1263—1264-нжи йылларда Арзырумдан Крыма гөчүп гелипдир. Хатда Крымда Гараман диен ер атлары хем душ гелйәр.

Кичнага, ялавач ве гараман Түркменистандакы салырларың улы үч бөлүминиң атларыдыр.

Инди акман ве гараман сөзлериниң аңладян манысы барада гүррүң эделин. Еқарда ятланышы ялы, роваятлар ве олара эсасланян алымларың көпүси Акман ве Гараман сөзлерини тайпабашыларың ады хасаплаярлар. Хатда Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен ишинде язышына гөрә, Сырдеря бойларында яшаян түркменлер X—XI асырларда Гараман бегиң ёлбашчылыгында улы ил болуп Маңгышлага гөчйәрлер. Бизиң пикиримизче, Акман ве Гараман диен адам атлары бу этнонимлерден соң йүзе чыкыпдыр, ягны ол серкерделере тайпаларының ады дакылыпдыр. Бу атларың дүзүминдәки ак ве гара сөзлери дүшүнүкли, олар ики гарындаш тайпаны тапавутландырмак үчин, шол тайпаларың ерлешйән ерине гөрә, оларың адының өңүнден гошулыпдыр (ак — «гүндогар», гара — «гүнбатар»). Йөне бу атлардакы ман сөзүниң манысы аныk дәл. Қәбир чаклamалара гөрә, бу сөз «гоюн» манысындакы ман я-да маң сөзүндендир. Түркменлер 4—5 яшлы гоюнлара маң диййәрлер. Догрудан-да, эй горүлйән мал болан гойнуң ады түркмен этнонимиясында көп душ гелйәр: гоюнжы, гоч, гочат, гоюнбаш, гузулар, гузучы ве ш. м. Эгер бу пикир догры болса, онда акман ве гараман диен атлар акгоюнлы ве гарагоюнлы этнонимлери билен маныдаш, бу тайпалар болса гарындаш болмалы.

Икинжи чаклама гөрә, дернелйән этнонимлериң ман сөзи гарман, гырман, орман, навман, сарман, сызман, гәтмен, жүрмен, түркмен, шавман, ясман диен түркмен тире-тайпа атларының, кубан-куман, бесермен, дөрмен, найман ялы түрки этнонимлериң ман-мен бөлеклери билен маныдаш болуп, ол «халк, ил, тайпа, уруг» ялы маныны аңладяр. Бизиң пикиримизче, соңкы чаклама хакыката хас якындыр.

АЛАБӨЛҮК, АЛАӨЙЛҮКЛИ, АЛБӨРҮКЛИ, АЛКАӨЙЛИ, АЛКЫРЕВЛИ

Орта асыр түркмен-огузларың дүзүминде шейле атда улы тайпа болупдыр. Тарыхы чешмелерде бу адың гадымы гөрнүши ве манысы барада дүрли чаклamалар гетирилйәр. Меселем, XI асырың гөрнүкли дилчи алымы Махмыт Қашгарлының «Түрки сөзлер диваны» атлы ажайып сөзлүгинде алкабөлүк 22 түркмен тайпасының бири хасапланяр. XIV асыр тарыхчысы Решиддиң бу тайпаның адыны алкыр-эвли гөрнүшинде язяр ве оны Огуз ханың Гүнхан диен оглундан болан үчүнжи агтыгының ады хасаплаяр. Языжы-оглунын (XV асыр) ве Салар Баба Гулалы оглунын ишлеринде-де бу ат алка-эвли гөрнүшинде гетирилипдир. Решиддиң Алкыр-эвли диен адам (соңра тайпа) адының манысыны «хер ерде болса-да, якымлы болар» дийип, Абылгазы хем (XVII асыр) Огуз ханың Алкаөйли диен агтыгының хем-де онуң неберелеринден эмеле гелен түркмен тайпасының адыны «муваныk», лайык, якымлы» дийип тержиме эдйәрлер. Салар Баба болса бу адын «бай ве багтлы» диен манысының тарапыны тутяр.

Гүррүни эдилйән этнонимиң түрки (түркмен) сөзлеринден эмеле гелендигине серетмезден, онуң аныk манысыны «ынха, шу» дийип айдаймак гаты четин, чүнки тарыхы чешмелерде бу ат дүрли гөрнүшлерде душ гелйәр. Шонуң үчин онуң асыл көки, хайсы сөзлерден ве гошулмалардан ыбаратдыгы белли болман галяр.

Түркменлериң соңкы дөвүрлере дегишли тире-тайпаларының атларында-да бу сөзүң дүрли гөрнүшлерде уланыландыгыны беллемелидирис. Меселем, Хорезм областындакы салырларың дүзүминде алабөрүк, Сарагтдакы салырларың кичиага уругының дүзүминде хем албөрүкли диен этнонимлер душ гелйәр. Этнограф — алым Ата Жыкыев оны «ала бөрүкли», ягны «ала тахя геййәнлер» дийип дүшүндирйәр. Йөне бу адың Мах-

мыт Кашгарлы тарапындан агзалян алкабөлүк диен этнонимиң бир аз фонетик үйтгешмә сезевар эдилен гөрнүшидигини анламак кын дәл.

Ургенч районында яшаян салырларың бир бөлегине алаөйлүкли дийилйәр. Түркмен халкының тарыхыны үрч эдип өвренен москвалы алым Г. П. Васильева бу этнонимиң аслында гадымы алабөлүк тайпасындан гайдянлыгыны чак эдйәр, чүнки бу ерде алабөлүк диен түркмен уругы 1779-нжы йылда-да бар экен. Йөне бу алым алаөйлүкли диен тире-уруг адыны «кесеки өйли», «башга өйли» дийип дүшүндирйәр.

Дүшүндиришлер көп, йөне оларың хич хайсы ылмы тайдан долы эсасландырылан ве ынандырыжы дәл. Биз хем бу этнонимиң хакыкы манысыны хәзирликче аныклап билмедик, йөне онуң иң ир (XI асырда) душян алкабөлүк вариантындан угур алып, бу этнонимиң алка ве бөлүк диен ики сөзден дурянлыгыны айтмакчыдырыс. Онуң бөлүк сөзи «бөлек», «топар» (ягны «уруг, тире») диен маныда болса герек, йөне вагтың гечмеги билен бөлүк сөзүниң өйли (эвли) сөзи билен орнуны чалышмагы ыкжсе гойяр. Бу ягдайы гарабөлүк-гараөйли диен түркмен этнонимине-де сынламак боляр. Алкабөлүк этнониминиң биринжи сөзүни алка, алкыр, алкын ялы сөзлер билен бирликде бир көкден дөрән хасапласак, онда алка сөзи хем «йыгын», «топар» я-да «галынды» («гөчмән галанлар») ялы маныларда йүзе чыкандыр дийип хасапламак мүмкин. Денешдирмек үчин, чагатай түрклериниң алкын сөзүни «йыгын» манысында уланандыгыны, түркмен шивелеринде алкынды сөзүниң «галынды» («сабын») маныда душ гелйәндигини шу ерде ятлап гечелиң. Эгер бу сөз этнонимиң дүзүминде илки алка дәл-де, ала гөрнүшинде уланылан болса, онда онуң гадымы түрки (караим, кашгар, куман) диллериндәки алай сөзүниң гысгалан гөрнүшидигини чакламак мүмкин. Бу диллерде алай сөзи «йыгын», «топар» (хас догрусы, «уруг», «тире») манысында уланылыпдыр. Эгер шу чакламамыз догры болса, онда алабөлүк диен этнонимиң ики сөзи-де шол бир маныны, ягны «топары», «уругы» анладяр.

АЛАЙОНТЛЫ, АЛАТ

Хәзирки Түркменистаның территориясында яшаян түркмен тайпа-тирелериниң дүзүминде бу этнонимлер душ гелмейәр. Муна серетмезден, алайонтлы ве алат диен тайпа атлары иңнән гадымы түрки, шол санда түркмен этнонимлериниң биридир, чүнки ол барып гадымы түрки ве хытай язув ядыгәрликлеринде көп агзаляр. Гадымы түрки диллерде йунд сөзи «йылкы, ат» диен маныда уланылыпдыр. Хатда Махмыт Кашгарлы йылкы йылыны-да йунд йылы дийип атландырыпдыр. Йунт сөзи «байтал» манысында хәзире ченли түрк дилинде сакланып галыпдыр. Әхтимал, түркмен дилиндәки ёна ве ёначы сөзлери хем шу сөз билен асылдаш болса герек.

Диймек, алайонтлы — «ала атлы» диен маныдадыр. Хытайда Тань империясы дөврүнде язылан сененамаларда ве «Тунь-дянь» диен хытай энциклопедиясында бу түрки этноним элочжи (окалышы алат), алан, хелань гөрнүшлерде язылыпдыр ве «ала ат» дийлип тержиме эдилипдир. Бизиң эрамызың башларындакы хытай чешмелеринде бо-ма диен түрки этноним агзаляр. Ол алат (ала ат) диен түрки адың хытайча калькасыдыр. Шол чешмелерде язылышына гөрә, алатлар барадакы илкинжи маглуматлар шу эраның IV асырына дегишлидир. Шол дөвүрде алатлар Хытайдакы Хуанхэ дерясының боюндакы Ордос дүзлүгиниң демиргазыгында яшапдырлар. VII асырда оларың улы бөлеги Алтай дагларының демиргазык тарапларына гечүпдирлер. VIII асырда болса олар Алтайың узак гүнбатарларына аралашып, овнук бөлеклере бөлүнипдирлер ве бейлеки түрки тайпаларың арасына сиңипдирлер. Өзбашдак тайпалыгыны йитирен алатларың улы топары огуз түркменлериниң (печенеглерин), булгарларың, гыпжакларың арасында эрән гидипдирлер.

Ирки орта асырларда алатларың бир топары алайондлы, алайондлуг дийлип атландырылмага башлаяр. Бу атларың икиси-де шол бир маныны анладяр. XI асыр алымы Махмыт Кашгарлы 22 (хакыкатда 24) түркмен тайпасының 17-нжиси хөкмүнде Ула-Йондулуг диен тайпаның адыны илкинжи гезек тутяр. Ол бу тайпаның тагмасының шекилини хем шейле гөркезйәр:

Решиддин (XIV асыр), түрк алымы Языжы-оглы (XV), Салар Баба Гулалы оглы (XVI), Абылгазы (XVII) ялы алымларың ишлеринде Алайонтлы — адам ады, ягны Огуз ханың Дагхан оглундан болан агтыгының ады хасапланяр. Решиддин, Салар Баба бу адың манысыны «говы маллы», «малы гурат», Языжы-оглы ве Абылгазы болса «ала атлы» дийип дүшүндирйәрлер. Гарагалпак алымы, языжы Даулен Айтмуратов алайунтлы этнониминиң аслыны алайунлог (ягны «алайүнлек») сөзлериден гөзлейәр ве онуң «ала чокуллы», «ала сачлы» диен манысының тарапыны тутяр. Онуң пикириче, бу ат гадымы түркларың келлесинде (депесинде) чокул, өрүлен сач гоймак дәби билен багланышыклыдыр.

Хер вичик болса-да, биз бу этнонимиң «ала атлы» манысының тарапыны тутярыс, чүнки, биринжиден, хытай чешмелери, шейле-де, Языҗы-оглы ве Абылгазы бу адың хут шу маныдадыгыны ныгтаярлар. Икинжиден, түрки халклар, шол санда түркменлер аты мукаддес мал хөкмүнде эй гөрүпдирлер. Муны «Эртир туруп, атаңы гөр, атандан соң атыңы» диен түркмен накылы хем тассыклаяр. Гечмишиң уруш-давалара бай эйямында атсыз яшамак мүмкин хем дәл экени. Ахал-теке бедевлери ялы дүнйә мешхур атлары өсдүрип етишдирен ата-бабаларымыз атың гадырыны говы билипдирлер, хатда өлен атыңы эдил адам жайлан ялы жайламак дәби хем муна гүвә гечйәр. Диймек, ала атлар түрки халкларың (түркменлериң) белли бир топары үчин тотем хөкмүнде хызмат эден болмагы мүмкин. Бу топарың шейле атлары өсдүрип етишдирмек аркалы шу ады алан болмагы-да әхтималдыр. Бизиң бу пикиримизи гөкленлериң, текелериң дүзүминде ябы, хожаларда байталлы, сарыкларда алаша, гараатлы, япагы, әрсарыларда, эгилерде алатайлы, тайлар, арабачыларда алдоры ялы уруг-тире атларының сакланмагы хем тассыклаяр.

Хәзир алат ве алайонтлы диен этнонимлер Түркменистанда дүш гелмейән хем болсалар, бу тайпаның векиллери Чәржев областының территориясында өң яшапдыр. Муна Фарап районы билен серхетдеш болан Алат районының ве демир ёл станциясының (Бухара областында), шейле-де, Үчажы посёлогының якынындакы Алат диен гуйының атлары гүвә гечйәр.

ОЛАМ, АЛАН, АЛАМ, АЛАҢ, АС

Түркмен тайпаларының бири болан аламларың векиллери хәзирки дөвүрде Хожамбаз районының мәркезинде хем-де Киров (өңки Олам) оба советинде, Чаршаңы районының Акгумолам, өнки Достлук районының Оламсурхы обаларында, Керки шәхерине якын обаларда, Самаркант шәхериниң Түркменгүзер (я-да Көлабат) мәхеллесинде (кварталында), Сурхандеря велаятының Термез районының Кепдерхана обасында, Тәжигистаның Жылыкөл районында, шейле-де Овганыстан республикасында яшаярлар. Емрелилериң даглы уругының дүзүминде-де олам диен тире дүш гелйәр.

Салырларың гараман ве ёмутларың гарачука бөлүмлеринде алам, Кашгадеря велаятының Бахарыстан районында яшаян памык түркменлеринде болса алан диен тирелер бар. Буларың әхлиси аслында бир көкден әмеле гелен топарлар болуп, оларың олам, алам ве алан диен атлары хем шол бир сөзүң дүрли фонетик өвүшгинлеридир.

Бу тайпаларың бир вагтлы отуран, яшан я-да хәзир хем яшаян ерлери барада оларың этник атлары дакылан обалар ве бейлеки ерлер хас әхтибарлы чешме болуп хызмат эдйәр. Олам сөзи билен гелйән ве ёкарда агзалан обалардан башга-да, бу сөз Чаршаңдакы Оламарык диен яба, Гызылгумуң ичи билен Хожамбаздан Бухара гидйән гадымы Оламёла, Иылаплы районының Кенегес обасындакы Оламяба дакылыпдыр. 1857-нжи йыла ченли Елөтендәки Аламдепәниң төвереклеринде салырларың алам тиреси яшапдыр. Сарагтда-да оларың хәзирки отуран ерине Аламдепе дийилйәр.

Олам диен адың йүзе чыкышы барада биз ерли яшулулардан роваятлар язып алдык. Ин йөргүнли роваятда айдылышына гөрә, оламларың якын гарындашы салырлардыр. Ир заманларда оламлар Әрсары бабаның раятында яшапдырлар. Әрсары бабаның янына гезмәге гелен бир абрайлы адам (ымам) олам кетхудасыны гөркезип, Әрсарыдан: «Бу кимә» дийип сорапдыр. Әрсары хем: «Олам (ол хем) менин оглум» дийип жогап беripдир. Шондан соң оламлара шу ат галанмыш.

Роваятың хакыкат билен галташян тараплары хем бар. Меселем, оларың салырлар билен хас якын гарындашлыгыны салырларың дүзүминдәки алам тиреси, шейле-де көне ерде оламларың салырлар билен гоншулыкда ерлешиши хем тассыклаяр. Оламларың салыр тайпалар бирлешигине дегишлидиги барада Хыва ханы Абылгазы Бахадыр ханың «Түркменлериң шежереси» диен ишинде гетирйән маглуматлары хас әхмиетлидир. Онун язышыча, Көнеүргенч этрапларында яшаян оламлар Суваржыгын оглы Хуршыдың неберелери болуп, олара олам-үргенчли диййәрлер. Суваржык алп ве Өгүржик алп болса Салыр Газаның несиллеридир.

Түрки халкларың көкүни ызарлаян алымларың аглабасы хәзирки олам тайпасыны ве олам тиресини гадымы алан диен халк билен багланышдыряр. Догрудан-да, II—IX асырларда аланлар көпчүликлейин Демиргазык Кавказда яшапдырлар. IX—X асырларда оларың бир бөлеги Хорезм дөвлетине дегишли болан Сарыгамыш көлүниң төвереклеринде отурян экенлер. «Түркменистан ССР-ниң тарыхында» (I том 1 китап) гүррүң берлишине гөрә, сармат массагет тайпалар топлумына дегишли болан аланлар барып бизиң эрамызың I асырында Азов дензиниден тә Арала ченли гин территория яйрап, Түркменистанда, умуман, Орта Азияда яшаян халкларың дүзүми-

ne гиң орнашан халк болупдыр. Академик А. А. Росляков аланларың мундан 2000 йыл озал Түркменистана аралашандыгыны, түркмен халкының арасындакы сүйри келлелигиң (долихоцефалияның), гызыл реңкли эшиклериң, атың кәбир шайсеплериниң түркменлере хут аланлардан геченлигини беллейәр. Тарых ылымларының докторы, москвалы алым Г. П. Васильева олам тайпасының хем-де салырларың алам уругының хут Хорасан (я-да Сарыгамыш) аланларының небересеридигини, оларың Абу Рейхан ал-Бируны (973—1050) дөврүнде бейлеки түркмен тайпа-тиреларе билен гошулышандыгыны язяр. Шу алымың шаятлык этмегине гөрә, энтек X—XI асырларда-да шол аланларың геплешигинде эсасы түркмен шивелериңден эп-эсли тапавут болуп, олар хорезмлилериң ве печенеглериң гатышык дилинде гепләпдирлер.

Диймек, аланлар азындан 1000 йыл мундан озал түркмен тайпа-тиреларе билен гатышып, оларың арасына сиңипдир, йөне өз гадымы алан диен адыны алам ве олам гөрнүшинде шу гүнлере ченли саклапдыр.

Гечмишде аланлара ас я-да йас хем дийлипдир. Бу гадымы тайпаның (халкың) осети (осетин) халкының дөремегинде айгытлы роль ойнандыгыны шу ерде ятлап гечмек герек (ери геленде айтсак, осетинлериң эмеле гелиш процесине—этногенезине халачлар хем гатнашыпдыр). Аланларың ас диен ады ос гөрнүшинде осети халкының адында шу вагта ченли сакланыпдыр (олам ве алам диен этнонимлерде хем а-о сес чалшыгыны гөрйәрис). Осети диен адың икинжи бөлеги -ети гүржи дилинде «юрт» манысыны берйәр. Деңешдириң: Сван-Сванети-Сванетия, Ках-Кахети-Кахетия.

Алан диен адың ас я-да йас диен вариантлары-да түркмен этнонимиясында шөхлелениндир. Муңа човдурларың (игдирлериң) дүзүминдәки аса хем-де яса диен тире атлары шаятлык эдйәрлер.

Диймек, олам, алам, алан, ас диен тире-тайпа атлары гадымы аланларың адына сырыгып, олар түркмен этнонимиясының иңнән ирки гатлагына дегишлидир.

АЛАЧА, АЛАЧЫК, АЛАША

Түркмен уруг-тирелериниң атлары болан бу сөзлериң аслында бир көкден дөрән болмагы мүмкиндир. Вагтың гечмеги билен олар дүрли фонетик өвүшгинлере эе болан болсалар герек. Бу сөзлер текелериң утамыш бөлүминде алача диен тирә

ниң, сарыкларың алаша уругының ве онуң полатша уругының алачык тиресиниң атларында сакланып галыпдыр.

Бу этнонимлериң аңладян манылары барада тарыхы чешмелерде хич зат айдылмаяр. Халк роваятлары хем сарыкларың алаша уругының адыны Алыша диен адамың (тиребашының) ады билен багланышдыряр. Алача, алаша диен сөзлериң хәзирки маныларындан угур алян дүшүндиришлере-де дүш гелинйәр, йөне булара ынанмак кын.

Алача, алачык, алаша диен атларың манысы ве йүзе чыкыш тарыхы барада ынанчлы тутарык болманы үчин, биз бу хакда кәбир чакламалары хөдүрлемекчи. Биринжи чаклама гөрә, бу атлар кәбир түрки диллерде дүш гелйән алаш, алач сөзүнден эмеле гелипдир. Академик В. В. Радловың беллемегине гөрә, алаш сөзи дине бир гыргыз уругының ады болмак билен чәкленмән, ол «башга ерден (тиреден) гелен», «сон гошулан», «кесеки» ялы манылары аңладян сөздүр. Түркмен тайпа-тиреленинң дүзүмине четден гелип гошулан илата шу адың берлен болмагы хакыката якындыр, чүнки әхли тире-тайпалара кесеки илат мыдама гошулып дурупдыр. Эгер шейле болса, онда алаша, алача этнонимлериниң ызындакы а гадымы ат ясайжы гошулмадыр. Муңа түркмен тире-тайпа атлары хөкмүнде уланылян бага (аслы баг, ягны «уруг, тире» сөзүнден), бечене (бечен), чака, чала (чал), аса я-да яса (ас я-да яс) ялы сөзлер хем мысал болуп билер. Шу чаклама эсасында алачык тиресиниң адыны алач-жык я-да алаш-жык (ягны «соң гошулан кичи тире», «аз санлы кесеки ил») дийип дүшүндирмек мүмкин.

Икинжи чаклама гөрә, бу атларың алача, алачык диен түрки сөзлер билен багланышыклы болмагы мүмкин. В. В. Радлов түркменлерде дашына дүрли маталар япылан өйлере алача, гыргыз, татар (Газан ве Крым татарларының) диллеринде болса чөп-чаламдан эдилен күмелере алачык дийлендигини беллейәр. Орта асыр түркменлери гара өйлере-де алачык дийипдирлер. Диймек, бу адың «алачаларда (алачыкларда, гара өйлерде) яшаянлар» маныда йүзе чыкан болмагы мүмкиндир.

Ене бир чаклама гөрә, бу атлар «гатым-гарым илат», «көп тире векиллеринден дүзүлен» манысындакы ала сөзүнден эмеле гелипдир.

Бу чакламаларың хайсысының хакыкыдыгына серетмезден, алача, алачык, алаша этнонимлериниң көкүниң иңнән гадымы дөвүрлере узаяндыгыны, оларың гыргыз, газак, түркмен ве кәбир бейлеки түрки халкларының биле отуран, яшан дөвүрлеринде дөрәндигини беллемелидирис, чүнки бу атлар агзалан

халклар үчин умумыдыр. Хатда, гечен асырын гөрнүкли орус этнографы Н. А. Аристовын берйән маглуматына гөрә, әхли газакларын илбашысына хем алаша дийилйәр.

АЛБАН, АЛВАН, АЛПАН

Бүзмейин төвереклеринде текелериң утамыш бөлүмине дегишли алван диен тире, сакарларың хожаинебег бөлүминде хем алпан диен уруг атларына душ гелинйәр. Сакар районында Алпан, Алпантапчы диен обалар, Алпанарык диен яп хем бар. Бу этнонимлер ве топонимлер шол бир этник адың дүрли фонетик өвүшгинлеринден эмеле гелипдирлер.

Алван ве алпан диен түркмен тирелери өз аслыны албан диен гадымы түрки тайпадан алып гайдяр. V—VII асырларда албанлар суван диен түрки тайпа билен бирликде Жетисувда (Семиречьеде) яшапдырлар ве дулатлар диен тайпалар бирлешигине гирипдирлер. Бейик Түрки Каганат дагандан соң, бу бирлешиги эмеле гетирен тайпалар, шол санда албанлар чар тарапа пытрап, хәзирки газак, гарагалпак, гыргыз, түркмен, өзбек халкларының арасына синип гидипдирлер. Йөне бу халкларың дүзүминде хем шол албанлар өз гадымы адыны сакландырлар.

Бизиң пикиримизче, алван, алпан диен этник атлар алп диен түрки сөзден ве жеми, көплүги билдирйән ан диен гадымы гошулмадан дүряр. Орхон-Енисей язув ядыгәрликлеринде, Махмыт Кашгарының сөзлүгинде шейле-де, хәзирки алтай, шор, гыргыз диллеринде алп сөзи «батыр», «пәлван», «гахрыман», «мерген» ялы манылары аңладяр. Хатда Махмыт Кашгары алп йүрек (ягны «батыр») сөз дүзүмини ве «Алплар билен урушма, беглер билен турушма» (ягны «гаршысына гитме, бәслешме») диен накылы хем гетирйәр.

Алп сөзи түрки хөкүмдарларың адының бир бөлеги хөкмүнде өрән көп уланылыпдыр. Меселем, Туранын легендар хөкүмдары ве Гараханылар династиясының несилбашысы хасапланян мешхур Афрасиябың хакыкы түрки ады Алп эр тоңа (төңне?) я-да Тоңа алп эрдир. Гадымы түрки патышалар ве серкерделер Алп-Гутлуг билге каган, Алп-Тархан, Алп-Тегин, Алп-Тогрул, Алп-Турмуш, Алп-Тутуг, Алпагут, селжук солтаны Алп-Арслан ялы атларың дүзүминдәки алп сөзлери мунун айдың шаядыдыр. Салырларың несилбашысы Салыр Газанын йөргүнли ады хем Салыр Газан алпдыр.

Диймек, албан, алван, алпан диен этнонимлер бир көкден дөрәп, оларың илкинҗи гөрнүши алпандыр. Бу тайпаның векиллери өзлерине этник ат хөкмүнде «батырлар», «пәлванлар» манысындакы говы манылы сөзи сечип алыпдырлар. Бу йөне ерден дәл. Этнонимика ылмында тайпа-тире атлары дөрейиш айратынлыклары боюнча ики топара бөлүнйәр: автоэтнонимлер (халкың өз-өзүне дакян ады) ве аллоэтнонимлер (тайпа-тирелере четден дакылян ат). Аллоэтнонимлерде эрбет манылы, кемсидижи атлара душ гелинйәр, йөне автоэтнонимлерде бейле ягдая габат гелинмейәр, себәби хич халк өзүне эрбет ат дакмаяр. Алпан диен гадымы ат билен маныдаш этнонимлер соңкы дөвүрлерде-де дөрәпдир. Муңа эрсарылардакы батырлар (Хожамбаз районының Гултак обасы), пиллер (шу районың Мекан обасы), алили, памык (Кашгадеря области) салыр, сарык, эневли, эрсары тайпаларының, шейле-де күртлериң шадыллы тайпасының дүзүминдәки пәлванлар, пәлванлы диен уруг-тирелариң атлары хем мысал болуп билер.

Бизиң эрамызың башларында ве ондан өң хәзирки Азербайжанын территориясында албанлар диен халк яшапдыр, олар бизиң эрамыздан өңки I мүңйыллыгың ахырларындан та бизиң эрамызың X асырына ченли Күри (Кура) ве Араз (Аракс) дерялларының боюнда гүйчли дөвлет хем дөредипдирлер. Шол дөвүрде бу ере Албания дийлипдир. Балкан ярым адасында хәзир Албания Халк Республикасы болуп, онуң илатының 71 процентини албан диен мусулман халк тутяр (догры, бу халк өзүне шкиптар, ягны «бүргүтлер» дийип ат берйәр). Эйсем, бу албанларың бизиң гүррүнини эдйән албанларымыз билен нәхили дахылы бар?

Бизиң элимизде бу этнонимлериң шол бир сөзден эмеле гелендигини тассыклаян делил ёк. Албанлардакы албанларың дили түрки дәл-де, Хинди-Европа диллер топарына дегишлидир. Көп алымларың пикирине гөрә, Кавказ албанларының дили хем түрки дәл, йөне бу албанлар барып бизиң эрамызың башларында түрки тайпалар билен якын гатнашыкда болупдыр. Шу эранын башында Кавказ Албаниясының демиргазыгында түрки халклар яшан болса, IV—V асырларда бу ерде хазарлар, суварлар, хунлар, басмиллер ялы энчеме түрки тайпалар аралашып, бу албанларың дилине улы тәсир эдипдирлер. Шу затлардан чен тутсаң, Кавказ албанларының этник адының хем аслында алпан сөзүнден болаймагы мүмкиндир. Соңра бу адың Балканда яшаян албанлара (шкиптара) хем гечендигини чакламак болар.

Шу айдыланлар эсасында, алван, алпан диен түркмен уруг-тире атларының гадымы албан диен түрки этнониме сырыгяндыгыны, бу этник адың хем бизиң эрамызың башында я-да

ондан өнки мүңйыллыкда (2—2,5 мүң йыл мундан озал) дөрәндигини беллемекчидирис.

АЛИЛИ

Магтымгулы Гарлы ялы ажайып багшыны иле берен алили диен түркмен тайпасының векиллери хәзирки дөвүрде көпчүликлейин Кака районының Онбеги ве Йүзбашы обаларында, Дашховуз велаятының Ыланлы ве Ленин районларында (Алилиойда), Чәржев областының Дәнев, Фарап, Бухара велаятының Пешку районларында, шейле-де Овганыстан республикасының Антуйы ве Мазарышерип велаятларында яшаярлар.

Саны боюнча ортагүрп тайпаларың бири болан алилилериң этник адының дөрейши ве манысы барада дүрли роваятлар айдыляр. Түркмен этнографы Г. И. Карповың ишлеринде гетирилйән шейле роваятларың биринде алили диен этноним «ала ил», «агзала ил» дийлип дүшүндирилйәр. Бу адын Алы или гөрнүшинден угур алып, оны «Алының (ягны Хезрет Алының) или» дийип тесвирлейәнлер хем бар. Хатда археолог Хемра Юсупов бу адың шу манысына даянып, алилилери эйранлы, ягны ыслам дининиң шайы мезхебине уйянларың галындылары хасаплаяр. Элбетде, бейле дүшүндиришлер билен ылалашмак мүмкин дәл.

Дилчи алым О. Чоммадов алили этнонимини Магтымгулы шахырың «Түркмен бинасы» атлы гошгусының:

Теке, ёмут, языр, гөклен, Ахал или бир болуп,
Кылса бир жайга йөришни, ачылар гүл ләлеси —

диен сетирлериндәки Ахал или сөз дүзүминиң гысгалан гөрнүши хасаплаяр (Ахал или—аал или—алили). Текелер Ахалы әлемезинден өң, алилилериң язырлар билен гоңшулыкда, Ахалың эдил жүммүшинде (хәзирки Ашгабат ве Гөкдепе районларының территориясында) яшандыгыны, хатда Ашгабат районының Гыпжак обасына хем алилилериң гыпжак уругының адының дакыландыгыны назара алсак, О. Чоммадовың пикири хакыката лайык ялы гөрүнйәр, йөне Магтымгулудан хас өң, барып XVII асырда яшан Хыва ханы Абылгазы Бахадыр ханың «Түркменлериң шежереси» диен мешхур китабында бу тайпаның адының Ахал или дәл-де, хут алили гөрнүшинде уланыландыгы алымың бу пикирине мүңкүрлик дөредйәр.

Абылгазы алилилериң дөрейши ве онуң адының манысы барада аныk маглуматлары гетирйәр. Онуң язышына ве «ТССР-иң тарыхында» (I том, 1 китап) тассыкланылышына

гөрә, XIV асырың орталарында гадымы Үзбоюң орта акымында, Әрсары байың раятында Хыдыр Жора (чешмелерде Чора), Алы Жора ве Игбек диен үч саны бай доганлар яшандыр. Булар Әрсары байың гызы Мамабикәнин азатлыга гойберен гулуның огуллары экен (алилилериң арасында сакланып галан роваятда Алы Жора Әрсары байың иниси хасапланяр. Серет. «ТССР-иң тарыхы», I том, 1 китап, 322 сах. 4-нжи чыкгыт). Абылгазы шу ишинде гарып дүшен өзбеклериң (монголларың) ве түркменлериң улы топарының Хыдыр Жораның ве Алы Жораның пенасына өзүни атанлыгыны, Хыдырың раятындакы иле Хыдыр или (хыдырили), Алыныка хем Алы или (алили) дийлип ат берлендигини, алилилериң шол дөвүрде Орта Үзбоюң ики кенарында, Актам ве Гаррыгечит аралыкда яшандыгыны язяр. Шу этрапда Алилишор адыны хәзире ченли саклап галан улы шорлугың болмагы хем Абылгазының айданларыны тассыклаяр.

Орта Үзбойда әмеле гелен алилилер Дашховуз, Чәржев, Бухара этрапларына нәхили дүшдүлерка? — диен сорагың йүзе чыкмагы мүмкин. 1578-нжи йылда Үнзуң (Үзбоюң) сувы кесилйәр. Онуң якасында яшаян түркменлер, шол санда алилилер хем чар тарапа гөчмәге межбур боляр. Оларың улы бөлеги Ахала гелйәр, бир бөлеги хем Дәневи Көларык — Алили диен ериндe орнашяр. Әхтимал, Бухара әмири дәневли алилилериң бир топарыны Бухара гөчүрен болса герек.

Алилилер Дашховуза-да зор билен гөчүрилйәр. Хыва хаңы Аллагулының Ахала эден басыбалыжылыклы йөришлери көпленч ерли илаты боюн эгдирмек үчин оны Хыва сүрмек билен тамамланыпдыр. Бу хан 1830-нжы йылың май айында Кака этрапларына эден йөришинде Какада (Абывертде) яшаян алилилери, магтымлары зор билен сүрүп экидйәр ве олара Гылычныязбай каналының аягындан ер берйәр. Оларың тәзе юртларына хем Алилиой ве Магтымой дийип ат берйәрлер.

АРАБАЧЫ, КАНЛЫ

Арабачы диен түркмен тайпасы XV—XVI асырларда Балкан, Мангышлак этрапларында дөран болса герек, чүнки Махмыт Кашгары, Решидеддин, Языжы оглы, Салар Баба ялы алымларың дәл, әйсем Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен китабында-да онуң ады тутулмаяр.

Тайпа ады хөкмүнде арабачы сөзи илкинжи гезек Хыва ханларының көшк тарыхчысы Мунисиң «Фирдаус ул-ыкбал» диен

ишинде ятланыляр. Ол арабачыларың әрсарылар билен гоңшулыкда, Балкан—Мангышлак этрапларында яшаяндыгыны, оларың човдур тайпасының бир бөлегидигини язяр. Арабачыларың човдурлара дегишлидиги барадакы пикире ынанасың гелмейәр, чүнки арабачы яшулулары өзлерини Әрсарыбабаның арабакешлериниң несиллери хасаплаярлар. Галыберсе-де, шахыр Молланепес арабачылары башга тайпалар билен бир хатарда санаяр:

Илбашы гаю — баят, ымыклы (болмалысы: емикли), агар, арабачы, Нерезимде бир сениң дек я-ха болгай, болмагай.

1842-нжи йылда Түркменистана айланан Г. И. Данилевский хем арабачыларың әрсарылар ве текелер билен гөчүп-гонуп йөрендигини беллейәр.

XVII асырың башларында-да арабачыларың саны көп дәл экен. Муны оларың Хыва ханы Исфендияра (хөкүм сүрен дөври 1623—1643) төлән салгыдының (гойнуның) санындан анмак мүмкин: ички салырлар 17 мүң, эсенилилер 10.600, гөклениң ве адаклыларың херси 13200, арабачылар болса 4 400 гоюн төләпдирлер.

Мангышлак ве Балкан этрапларында яшамак кынлашансоң, бейлеки түркмен тайпалары билен бирликде арабачылар хем оазислере өзүни атяр. Оларың улы бөлеги Чәржев төверегине гелип, хәзирки Дәнев, Фарап, өнки Бурдалык районларында орнашяр, бир бөлеги хем Хыва этрапларына гөчйәр. Хәзирки дөвүрде шол арабачыларың векиллери Дәнев районының Барагыз, Келлеаяк, Зергөмен, Аракы обаларында, Түркменгала, Байрамалы районларында, Бухара велаятының Шафрикан районындакы Арабачы обасында, Гарагалпагыстаның Бируны ве Амылеря районларында душ гелйәр. Азербайжанын Барда ве Кедебек районларында-да Арабачы диен обалар болуп, олар хем бу ерде арабачыларың яшаяндыгы үчин шейле ат алыпдырлар.

Арабачы диен этник ат, гөрәймәге, өз-өзүнден дүшнүкли: «араба ясаянлар» я-да «араба сүрйәнлер». Эгер бу ат шу маныда йүзе чыкан болса, онда оны каңлы диен гадымы түркі тайпа билен деңешдирмек хас гызыклыдыр. «Түркмен совет энциклопедиясының» 4-нжи томунда белленишине гөрә, каңлылар XI асырда Ыртыш дерясының бойларындан гөчүп гелен команларың (половецлериң) ерли огузлар (печенеглер) билен гатышып гитмеги нетижесинде XI—XII асырларда Арал сәхраларында йүзе чыкан түрк тайпаларының бирлешмесидир. XIII асырың гөрнүкли тарыхчысы Решиддиниң дүнйәниң көп юртларына яйран ве түркмен дийип атландырылян огузларың

улы тайпалары хөкмүнде гыпчакларың, халачларың, каңлыларың ве гарлыкларың атларыны тутяр (ери геленде айтсак, арабачыларың 12 уругының бири хем гарлыклардыр). Бу алым Огуз ханың дөврүнде каңлыларын бейлеки тайпалардан тапавутланып, араба ойлап тапандыгыны, йүклерини хем дүйдәл-де, араба йүклейәндигини, шонуң үчин хем олара «каңлы» (ягны «арабалы») дийлендигини беллейәр. Шол дөвүрде түркі халклар араба каң дийипдирлер, чүнки тигирлериң барян араба кан-каң эдип сес чыкарыпдыр.

Эгер Решиддиниң пикири догры болса, онда арабачы диен адың гөни калька (тержиме) нетижесинде каңлыдан эмеле гелен болмагы мүмкиндир. Йөне бу ерде инкисе гойян затлар бар. Биринжиден, газак дилчиси, академик Абдыалы Кайдаров каңлы этнониминиң аслыны алтай топар диллеринде «деря», «сув» манысында уланылан кан, каң сөзи билен багланышдыряр. Икинжиден, арабачы тайпасындан болан ве XIX асырда яшап гечен шахыр Арыф өзүниң «Несихатнама» диен гошгулар йыгындысында бу этнонимиң манысыны дүйбүнден башга сөзлер билен багланышдыряр:

Кичи агтыгыдыр ол Огуз ханың,
Агын бил, болмасын ана гуманың.
Сонкы адын сорсаң, эрур арбачы,
Хер бир ише сени күшеш кылгучы.
Арбачы адына бу эрди себәп:
Бар эрди бир пири-кәмил мукаррап,
Мүбәрек атлары Сейит Атадыр.
Бир киши сорады Сейит Атадан,
— Ниче мүридиң бар? — дийип андан.
— Түркмен ели бу печене халкыдан.
Аларның сөзлерин сен эшит анка:
— Арбагын — чил — дийди Сейит ол Ата.
— Арбагын «кырк» болар арап лебзинде,
Чил ене «кырк» болар парсы лебзинде.
Авамыннас (ягны сада) халкы кын гөрүп аны,
Арбачы дийдилер, эшитгил муны.

Диймек, Арыфың пикиричe, арабачы (арбачы) «кырк» диен маныдадыр.

Хер ничик болса-да, арабачы диен этник ады гадымы печенеглериң несли болан каңлылар ве кесп-хүнәр анладян «арабачы» диен түркмен сөзи билен багланышдырмак догры

болса герек, чүнки Арыф хем «Түркмен или бу печене халкыдан» дийип беллейәр.

АРАКЧЫ, АРАКЫ

Әрсарыларың бекевүл бөлүминде **аракчы**, Дәнев, Чәржев, Фарап районларында ве Бухара велаятында яшаян салырларың дүзүминде хем **аракы** диен уруг тирелер болуп, оларың адының «арак» сөзи билен асла дахылы ёк. Бу этнонимлер **Ырак** диен юрт адындан хасыл болупдырлар. **Ырак** топоними урду, дари, пушту диллеринде **Арак**, кәбир Эйран диллеринде Эрак, түркмен дилинде хем **Ырак** гөрнүшлеринде уланыляр. Мәлим болшы ялы, селжуклар херекети дөвүрүнде (XI асыр) ве ондан соң Ырак, Сирия этрапларына түркменлер көпчүликлейин гөчүпдирлер (бу юртларда хәзир хем түркменлер көп, хатда оларда түркмен дилинде китаплар ве газет-журналлар хем чыкарыляр).

Академик В. В. Бартольдың язмагына гөрә, орта асырларда огуз түркменлери үч улы топара бөлүнипдирлер: Селжук, Балкан ве Ырак түркменлери. Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен китабында язылышына гөрә, шол дөвүрде Динлибегиң ёлбашчылыгында салыр илиниң бир бөлеги хем Ырага гөчүп гелйәр. Салырлардан Өгүржик алп диен батыр йигит дөрейәр. Ол Ыракда агалык эдйән көп санлы байындыр түркменлериниң ханы билен терслешйәр ве урушмага гүйжи аз боланы үчин, ол 900 өйли салыры ве 100 өйли гаркыны ызына тиркәп, Ыракдан гачяр-да, Шемаха гелйәр. Байындырларың чозмагындан горкуп, бу ерде-де ерлемән, Өгүржик алп Крыма гелйәр. Бу ил Крымдан хем гидйәр, Итил (Волга) дерясындан гечип, Яйык (Урал) боюна гелйәр. Шол дөвүрде бу ерде кәнлы диен түркы тайпа яшаян экен. Оларың ханы Гөкдонлының рухсат бермеги билен, Өгүржик алп өз или билен әнчеме йыл Яйык боюнда отуряр, йөне ол Гөкдонлы билен терслешип, бу ерден хем гачяр. Гөкдонлы Өгүржигиң ызындан етип, онуң илиниң 700 өйлүсини алып галяр. Өгүржик 300 өйли билен гачып, өзүни Маңгышлага атяр. Үч йыл ол Гарахан диен ерде отуряр. Өгүржигиң Гараханда ерлешендигини эшиден Гөкдонлы онуң үстүне йөриш эдйәр. Өгүржик муны билип, Балкана гачяр. Бу ерде әнчеме йыл отурандан соң, Өгүржигиң или хәзирки Дәнев районының Габаклы обасындан Бухара областының Алат посёлогына ченли аралыга гөчүп гелип, юрт тутуняр. Бу барада «Түркменлериң шежереси» диен китапда гетирилен гошгуда (тартымда) айдыляр.

Диймек, Ыракдан чыкан салыр ве гаркынлара соңкы болан ерлеринде «ыраклы» дийилжеги кануны ягдайдыр. Азербайджанда **ыраклы** диен этнонимиң бардыгы бизиң чакламамызың хакыката лайыкдыгыны гөркезйәр.

Аракчы ве аракы этнонимлериң ызындакы -чы хем-де -ы гошулмалары дегишлилиги, жеми, көплүги билдирйәрлер. Этнонимияда ве топонимияда -чы, -чи гошулмасы кәбир түркы диллерде ве түркмен шивелеринде -лы, -ли орнуна уланыляр: араклы-аракчы, хывалы-хывачы, челекенли-челекенчи ве ш. м.

Ене бир зады беллемекчидирис: Өгүржик алпың ады Сарагтда яшаян салырларың гараман бөлүминиң бир уругының ады хөкмүнде сакланып галыпдыр. Елөтен районындакы **Үкүржикли** диен гала ве демир ёл разъездине хем шол уругың ады дакылыпдыр, чүнки гечен асырың ортасына ченли үкүржиклилер шу ерде яшапдыр.

АРБАП, ЭРБАП

Баят, салыр, хатап, әрсары тайпаларының дүзүминде **арбап**, мүрчели, нохурлы ве әневли тайпаларында хем **арбап** диен тирелер душ гелйәр. Бу атларың икиси-де **ребб** диен арап сөзүниң көплүк саны болуп, аслында ол «әе», «хожайын» ве «мүлкдар» диен манылары аңладяр. Орта Азияның дүрли ерлеринде арбап сөзүниң «оба кетхудасы», «аксакгал», «мирап», «башлык» ялы манылары хем бар. Хыва ханы Абылгазының ишлеринде белленишине гөрә, XVI асырда бу ханлыкда шәхер хәкимлерине арбап дийилипдир. Бу титул дүрли халкларың векиллерине, шол санда түркменлере хем дакылыпдыр.

Диймек, арбап, эрбап диен түркмен тирелерине оларың тиребашыларының кесебеси, титулы эсасында шейле ат дакылыпдыр: арбабың или (тиреси) — арбап.

АРЫК

Әрсары, теке, ёмут, салыр, човдур тайпаларының дүзүминде арык, арыклар диен уруглар ве тирелер бар. Әрсарылардакы арыкбатыр уругының ве **арыкберкели** диен тирәниң, текелердәки арыкгаража, **арыккөр**, **арыкперран** диен тирелериң атларында-да арык сөзүне душ гелйәрис. Арык диен уруг-тирелериң яшаян (я-да яшан) обаларына, эелик эден япларына,

галаларына-да олардың этник атлары дакылыпдыр. Меселем: **Арыгоба, Арыгың жары** (Мургап районында); **Арык** (Чаршаңы, Гарагум), **Арыкбатыр** (Керки), **Арыккөр** (Векилбазар), **Арыккөрхашырдык** (Мары), **Арыклар** (Түркменгала), **Арыкперрең** (Мары, Мургап) ве ш. м.

Түркмен дилиниң аглаба геплешик ве шивелеринде **аррык** сөзүниң **арык** горнушинде (бир р билен) айдылышындан угур алып, бу этнонимлери көпленч «аррык, хортаң адамлар» я-да «аррык адамың или» дийип дүшүндирйәрлер. Совет хәкимиетиниң илкинжи йылларында түркмен тире-тайпа атларыны үрч эдип өвренен ве көп санлы ылмы ишлери чап этдирен Г. И. Карпов хем **арык** диен этник ады «аррык», хор» (тощий) дийип тержиме эдйәр. Йөне бейле дүшүндиришлериң хакыката лайык гелмейәндигини беллемелидирис.

Арык диен түрки этноним иңнән гадымы болуп, ол селжуклар хереketинден (XI асырдан) хас өң, эпчеме түрки халкларың Алтай, Монголия ве Гыргызыстан этрапларында билеликде я-да гоңшулыкда яшан эйямында йүзе чыкяр. Муны уйгурларың, гыргызларың, гарагалпакларың ве бейлеки түрки халкларың дүзүминде **арык** диен уруг-тире адыныц душ гелйәндиги билен делиллендирмек мүмкин. Гадымы түрки дөвүрде **арык** айратын тайпа я-да тайпалар бирлешиги болуп, дүрли себәплере горә, онуң даган ве эпчеме түрки халкларың арасына сиңип гиден болмагы мүмкиндир.

Шол агзалян эйямда түрки халклар **арык** сөзүни «арасса», «сап», «пәкизе» ялы маныларда уланыпдырлар. Орхон—Енисей язув ядыгәрликлеринде (VI—VIII асырлар), Махмыт Кашгарының «Түрки сөзлериң диваны» диен сөзлүгинде (XI асыр) бу сөз хут шол маныда душ гелйәр. Хәзирки түркмен дилинде **арык** сөзүниң ар бөлеги арлык (чаганың арлыгы), **артмак**, арчамак (ягны «арассаламак») сөзлеринде сакланып галыпдыр. Ставрополь түркменлери «арасса, пәкизе, овадан» маныларында **арув** сөзүни уланярлар.

Диймек, **арык** диен этноним илки дөрән дөвүрүнде «арасса тайпа», «бейлеки тайпалар билен гатышмадык ил», «иг» ялы манылары аңладыпдыр. Бейлеки тайпа-тирелер ве халклар билен гатышмадык ил, халк я-да тайпа ёкдур. Шейле-де болса, иңнән ирки дөвүрлерден хут соңкы асырлара ченли кәбир тайпа-тирелер өзлерине «арасса», «иг» манысындакы атлары дакыпдырлар. Муны **игдир** (ягны «иг ил») диен гадымы **тайпаның, гөкленлериң гарышмаз, ёмутларың түйс ёлма** (ягны «хакыкы, арасса ёлма», **гарадашлыларың пәкизе** диен тирелериниң атлары хем тассыклаяр.

Республикамызың көп районларына яйран түркмен тайпаларының бири аталардыр (этнограф С. М. Демидовың язышына горә, хожа, шых, сейит, мәгтым, мүжевүр ялы тайпалар билен бирликде, аталар өвлат тайпа хасапланяр).

Аталар тайпа хөкмүнде Балкан дагларының якынындакы сәхраларда эмеле гелипдирлер. Москвалы этнограф С. П. Поляков Бәхерден этрапларында яшан орта асыр язырларының медени зонада (Ахалда) дәл-де, гумда яшан бөлеклеринден аталарың хасыл боландыгыны язяр (йөне бу пикир хакыката долы лайык дәл).

XIX асырың икинжи чәрьегиниң башларында өри мейданларының даралмагы ве эрбетлешмеги, тире-тайпа давалары хем-де харбы ягдайлар аталары бу ерден гитмәге мәжбур эдйәр. Олар икә бөлүнип, бир бөлеги Күрендага (Газанжыга ве Гызыларбада), улы бөлеги хем Дашховуз этрапларына (Ханябың ве Атаябың бойларына) гөчүп гелйәр. Соңкы топар тәзе гелен меканында 21—22 йыл отуряр, соңра Хыва ханы Сейитмухаммедиң ругсадыны алып, 1856-нжы товшан йылында хәзирки Гарагалпагыстаның Дөртгүл ве Бируны (өңки Шапбаз) районларында орун тутяр. Бу топара гирйән илатың бир бөлеги соңра Дарганата, Дәнев, Мары ве Сакарчәге этрапларына гөчүп, бу ерлердәки Ата обаларыны дөредйәр. Күрендага гиден аталарың бөлеклери Тежене ве Эйранық Гүрген велаятларына хем аралашярлар. Ерли рус хәкимиетлериниң ругсат бермегн билен, 1891-нжи йылда Теженде, Марыда ве Этекде яшаян аталардан 160 хожалык Сарагта гөчүрилип, бу ердәки Ата обасыны эмеле гетирйәр.

Тайпаның адының эмеле гелши барада шулары айтмак мүмкин. Ата — түрки сөз. Ол аслында чаганы дүнйә индерен атаны (каканы) аңладяр. Йөне бу сөз соңкы дөвүрлерде азан **ата, гайын ата, ылым атасы, аталык** ялы дүшүнжелери хем аңлатмага башлаяр. Тайпаның яшулулары, ылайта-да руханы векиллери ата сөзүниң соңкы маныларындан угур алып, бу этник ады дөрт чарыярларың үчүнжиси, Мухаммет пыгамберің эгиндеши, арап халыфы Осман ибн Аффанын (хөкүм сүрен йыллары 644—656) ады ве чини билен багланышдыряр-лар (тайпаның өзүни хем шу шахсдан гайдян хасап эдйәрлер), ягны Осман Гурханы тәзеден ишләп, оны иле яйратмак барада көп тагалла эдени үчин, оны **ылмы ата** хасаплаярлар ве **ата** тайпасына халыфың шу **ылмы титулының** гечендигини беллейәрлер.

Эйсем, ата диен этник ат нәхили дөредикә? Бу термин ажайып түрки (түркмен) мистик шахыры, ири дин векили Хожа Ахмет Ясавы (1103—1166) ве онуң яшан дөврүниң медениети билен багланышыклыдыр. Ахмет Ясавы Түркүстан шәхериниң якынындакы Яса обасында догуляр (ери геленде айтсак, човдурларың дүзүминдәки яса тиресиниң адының шу обаның адындан болмагы мүмкиндир). Соңучылыкда улы абрай әе боландан соң, Хожа Ахмедиң чыкан тайпасы хем яса диен ады аляр. Тайпаның уругбашларының адының ызына болса ата диен түрки сөз гошуляр. С. М. Демидовың догры беллейши ялы, диниң ве медениетиң шол өсен дөврүнде түрки сөзлере сарпа артяр: шых, пир ялы манысы дүшнүксиз арап сөзлери ата диен түрки сөз билен чалшырыляр.

Хожа Ахмедиң дини таглыматларыны довам этдирижилер хем өз адының ызына ата диен хорматлы, мукаддес титулы дакынярлар. Шейле шахсларың бири хем XIV асырың икинжи чәрьегинде Балкан түркменлериниң арасына гелип, соңучылыгы вагыз эден Хасан ата я-да Ахсан шыхдыр. Чарва түркменлери оны Гөзлиата («гөргүр ата», «өнден гөрйән») дийип атландырыпдыр. Дүрли тайпа-тирелерден ве халклардан онуң төверегине үйшен иле-де Гөзлиатаның или дийипдирлер (Гөзлиатаның мазары Гарагумда, Шагадам (Красноводск) шәхериниң 150 километр демиргазык-гүндогарында ерлешйәр) Ол өлендән соң, узак вагтлан онуң раятындакылара гөзлиата, XVIII асырың ахырларындан соң болса дине ата дийип ат беripдирлер. Магтымгулы бу тайпаның адыны дине гөзлиата дийип тутяр. Меселем, онуң «От недир» гошгусында: «Сен гөзли ата болсаң, биз — геркез или» диен сетир бар.

Диймек, ата тайпасының ады ве онуң нурата, омарата, ыбагата диен үч бөлүминиң атларының ызындакы ата сөзлери хожа, шых, пир сөзлери билен бирликде «кераматлы», «мукаддес» диен маныда уланылан түрки сөзден эмеле гелипдир.

Шу ерде ене бир зады беллемекчидирис. Бу тайпаның яшулулары Арчманата, Гочата, Көвата, Новата, Гарыбата, Готурата, Пантышата, Талайханата, Чопанаата, Дарганата ялы топонимлериң дүзүминдәки ата сөзүнден угур алып, оларың әхлисини ата тайпасының векиллери билен багланышдырярлар. Бейле пикир хакыкатдан дашдыр, чүнки ер-юрт атларының ызына гошулян ата сөзи эдил Астанабаба, Билалбаба, Чәчбаба, Ыланлыбаба, Узынтутбаба ялы топонимлерде душ гелйән баба, хожа (Хожагайнар, Хожамбаз, Хожагаравул, Хожагубүрдек), пир (Авчыпир), жан (Бакыжан, Агишанжан, Аголанжан), мама (Аймама, Гызмама), эне (Огамене), биби

(Паравбиби, Гызбиби) сөзлери ялы, мукаддес ерлериң: өвлүйәлериң, мавзолейлериң, чешмелериң атларында «мукаддес» манысында көп уланылян сөздүр. Меселем, Дарганатада аталарың яшаяндыгына ве онуң адының «дарган, пытран, аталар» дийлип дүшүндирилйәндигине серетмезден, бу адың аталара дахыллы ери ёк, чүнки аталар тайпа хөкмүнде йүзе чыкмаздан хас өң хем бу ердәки Дарган мавзолейине Дарганата дийилйәр экен.

БАГА, БАГАЖА, БАГВЕЛИ, БАГЛЫ, БАШБАГЛЫ

Эсерден окыжылар бу түркмен этнонимлериниң әхлисиниң дүзүминде баг (ба:г, а чекимлиси узын айдыляр) сөзүниң бардыгына үнс берендирлер. Бу сөзүң манысыны душүндирмезден өңүрти, саналан этник атларың хайсы тайпаларда душ гелйәндигини айыл-сайыл эделиң: бага-теке, ёмут, багажа — ата, сарык, теке, багвели — алили, баглы — гөклен, башбаглы — әрсары ве баят тайпаларының дүзүмине гирйәр.

Гарагалпак алымы Даулен Айтмырадов түрки халкларда, меселем, түркменлерде душ гелйән бага диен этноними гадымы түрки буга (бука, ягны «өкүз») сөзи билен асылдаш хасаплаяр ве оны тотемден эмеле гелен ат хасаплаяр (тотем — гадымы адамларың дүрли хайванлары өзүне ховандар хасапламагы, оны мукаддес саймагы). Бизиң пикиримизче, саналан этнонимлериң өзенки болан баг сөзи багламак, багжык ялы сөзлерде уланылан баг сөзи билен асылдашдыр. Хәзирки әдеби дилде дине «йүп» манысында уланылян бу сөз Орхон—Енисей түрки язув ядыгәрликлеринде (VI—VIII асырлар) ве Махмыт Кашгарының сөзлүгинде (XI асыр), «душак», «дувүн», «богы», «даны», «дессе» ялы манылары анладыпдыр. Булардан башга-да, гадымы түрклер баг сөзүни «уруг», «тире» маныларында-да уланыпдырлар. Диймек, баг ве бог (богмак; денешдириң: богаз, богалдак, богдак, богун, айбогдаш) сөзлери аслында нәме-де болса бир задың, нәрсәниң, адамларың бир ере топланан, йыглан гөрнүшини, топуны, жемини, анладяр. Тире (хас догрусы тийре) сөзүниң хем аслында «тирмек», ягны «топламак», «йыгнамак» сөзүнден эмеле гелендигини назара алсак, дерҗелйән этнонимлериң дүзүминдәки баг сөзүниң манысы дүшнүкли боляр: «топ», «топар», «тире». Муны ген гөрүп отурасы зат ёк. Этник топарлар илки дөрән ве санының аз болан дөвүрлеринде олары бири-бириндән тапавутландырмак үчин, дүрли-дүрли атлары дакмагың зерурлыгы болмандыр, ол топарлар «топ», «тире», «баг» ялы жынс ат-

лар билен атландырылыпдыр. Баг сөзүнден дөрән этнонимлериң йүзе чыкыш себәби, ыпха, шейледир.

Инди бу этнонимлериң кабул эден гошулмалары барада келам-агыз айтмак зерур. Бага диен адың ызындакы а, тире сөзүнде ве алаша, бада, бечене, вага, хара, чака ялы этнонимлерде болшы ялы, жеми, көплүги билдирйән ат ясайжы түркі гошулмадыр.

Багажа — «кичи бага», «багаларың кичи бөлеги», багвели хем «Вели диен адамың тиреси» диен манылары аңладяр. Этнонимияда -лы, -ли гошулмасы (баглы) топарың хайсы тирә дегишлидигини билдирйәр.

БАГТЫ, ГУТЛАР

Дашховуз велаятының Ыланлы районындакы гарадашлы тайпасының жагланлы диен уругының дүзүминде багты диен тире бар. Онуң векиллери шу районың Багты (өнки Ашакы Багты ве Ёкарқы Багты) оба советинде хем-де хәзирки Тәзеёл оба советине гарашлы Багтылы обасында яшаярлар. Бизиң пикиримизче, бу тирәниң ады гарадашлылара хениз язырлар дийилйән дөвүрде (XI асырдан соң), язырларың хем Ахалда (эсасан, Гөкдепе — Бәхерден этрапларында) яшан махалында йүзе чыкыпдыр, чүнки яшулуларың тассыкламакларына гөрә, багтыларың дегишли уругы болан жагланлылар Көпетдагың Жагланы дересинде отуран дөвүрлеринде олара шол отуран дерелериниң ады дакылыпдыр.

Гөрәймәге багты диен ат өз-өзүнден дүшнүкли: ол багт сөзүнден ве дегишлилиги, жеми билдирйән -ы гошулмагындан ыбарат. Шейле гурлушдакы этнонимлер түркмен дилинде башга-да көп: бараны, бүкри, гайы, гөки, гунны, санжары, сухты, сухры, ябаны ве башгалар. Эмма бу тирә нәме үчин багт сөзи билен багланышыклы адың галанлыгы дүшнүксиз. Бу барада биз бириәче чакламаны орта атмакчы.

1. Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен китабында язылышына гөрә, XIV асырда, хыдырили диен түркмен тайпасы Үнзүң боюнда (язырларың якынында) отурян дөвүрлеринде, оларың дүзүминде гут я-да гутлар диен тире болупдыр. Үнзүң сувы кесиленден соң, ол гут, гутак, гутам диен атлар билен сарыкларың, гутал гөрнүшинде әрсарыларың, гутлы гөрнүшинде текелериң, гутчы гөрнүшинде алили ве сакарларың арасына сиңиндир (гутчы диен адың гушчы этноними билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир). Бу атлардакы гут сөзи гадымы түркі диллерде «багт» диен маныны аңладыпдыр. Хәзирки түркмен дилинде бу сөз Гутлы диен адам адында, гутламак ишлигинде, «гутлы болсун» диен сөз дүзүминде ве «Ит гелди — гут гелди» диен накылда сакланып галыпдыр. Түркменлер Алтай, Монголия ве Гыргызыстан этрапларындан Орта Азия аралашандан соң, оларың дили парс-тәжик сөзлерини көп кабул эдйәр. Бир вагткы гут диен түркі сөз багт диен парс сөзи билен чалшырыляр. Бу тәсир эйранлылар билен серхетдеш яшан гарадашлыларда хас хем гүйчли болан болса герек. Диймек, Үнзүң боюндан язырларың арасына гелен гутлара багты диен адың дакылан болмагы мүмкиндир.

2. Солтан Санжарың хәкимлик эден дөврүнде (XII асыр) тутуш Хорасан, шейле-де Эйраның энчеме велаятлары (Керман, Машат, Нишапур ве бейлекилер) огуз-түркмен эмирлериниң, солтанларының гол астында болупдыр. Мара ве Сарагта хөкүмдар болмага ымтылан шейле эмирлериң бири хем Багтыярдыр. Онуң бирнәче мүң адамдан ыбарат гошуны ве өз или болупдыр. Багтыяр илиниң я-да онуң бир бөлегиниң соңра гарадашлыларың арасына сиңип, оңа багты диен адың дакылан болмагы әхтималдыр (Багтыяр или — багтыярлар — багты).

3. Эйраның гүнорта-гүнбатар районларында багтыярлар диен гөчме парсы халкыет яшаяр (ери гелende айтсак, бу багтыярлара хем ёкарда ятланан эмириң адының дакылан болмагы мүмкиндир, чүнки Мара ве Сарагта эмир болмак арзувы пашмандан соң, Багтыяр Эйран велаятларына аралашяр). Недир ша 1730-ижы йылларда багтыярларың бир бөлегини зор билен Хорасана гөчүрйәр. Ахалда ве деңиз якасында яшаян түркмен тайпалары багтыярлар билен якын арагатнашыкда болупдырлар. Шонуң үчин багты диен этник адың багтыярлар билен багланышыклы дөрән болмагы хем мүмкиндир. Гөклең этнониминиң лең бөлегиниң шол багтыярлара дирейәндигини назара алсак (бу барада гөклең диен адың дүшүндирилишинде долы гүррүң берерис), бу чакламаның хакыката якындыгына гөз етирмек кын дәл.

БАДА, БАДАК, БАДАЛ, БАДРАК, БАТАШ, БАТЫМ

Емут, теке ве әрсары тайпаларының дүзүминдәки бада, әрсарылардакы бадак, Чәржев областында яшаян шыхларың арасындакы бадал, ёмут ве човдурлардакы бадрак, әрсары ве сурхулардакы баташ, сарыклардакы батым ялы уругларың я-да тирелериң атлары бир көкден (бад я-да бат сөзүнден)

әмеле гелипдирлер, муны шол сөзлердәки а чекимлисиниң гысга айдылышы хем тассыклаяр.

Буларың аглабасы иңнән гадымы түркі этнонимлердир, чүнки баташларың барып XV асырда Арал деңзиниң кенарларында яшандыгы, соңра оларың көпчүликлейин Амыдеря ве Кашгадеря бойларына гөчендиги барада тарыхы чешмелер хабар берйәрлер (олар хәзир хем шу ерлерде яшаярлар). Бадрак диен этноним башгырларың табын, өзбеклериң лакай ве дөрмен, газакларың канлы тайпаларының дүзүминде хем душ гелйәр, хатда башгырт бадраклары Акманы өзлериниң тайпабашысы хасаплаярлар (акман — салырларың 4 бөлүминиң биридир). Диймек, бадрак XI асырдан хас өң, ягны агзалан түркі халкларың Алтай, Гыргыз сәхраларында билеликде отуран дөвүрлеринде дөрәп этнонимдир.

Хәзирки түркі диллериң аглабасында, шол санда түркмен дилинде хем бад я-да бат сөзүниң уруг-тире адына лайык болайжак манысына душ гелинмейәр. Дине Махмыт Кашгарының сөзлүгинин (XI асыр) үчүнжи томунда бады сөзи «баглады» манысында улалылыпдыр. Диймек, бад (бат) сөзи «баг», ягны «дүвүн», «чигин», «тире» манысында болмалы. Эгер шейле болса, онда бу этнонимлер хем бага, багажа, бәшбаглы этнонимлериндәки баг сөзи билен асылдашдыр диен чакламаны орта атмак мүмкин. Түркі диллерде г ве д сеслериниң чалшырылып билинжекдигине хем делил бар. Меселем, хут түркмен дилиниң шивелеринде г сесине дерек й улалылышына душ гелйәрис: бег—бей, еген—йейән, дегмек—деймек, Эгемберди—Эйәмберди (адам ады) ве ш. м. Өз гезегинде й сеси хем шол бир сөзде д сесини чалшырып билйәр: аяк—адак (адагараба — чаганы аякландырмак үчин бежерилйән араба), бейик—бедук ве башгалар. Диймек, айлавлы ёллар билен болса-да, түркі диллерде г сеси д сесини чалшырып билжек экен. Йөне бу ерде баг сөзи билен гелен этнонимлерде а сесиниң узын, бад, бат сөзлеринден әмеле геленлерде болса гысга айдылмагы бу чакламаның догрудыгына шүбхе дөредйәр. Муңа серетмезден, дернелйән этнонимлериң асыл манысы барада анык бир зат айтмага хәзирликче бизиң элимизде хич хили делил ёк.

Дернелйән этнонимлерде бат, бад сөзлериниң ызына -а (бад-а), -ак, -ал, -рак (бу ерде ики гошулма: -ыр ве -ак), -аш, -ым ялы гошулмалар гошулыпдыр. Гадымкы хызматында хәзирки түркі диллерде уланылышдан галып, олар дине кәбир сөзлерде ве гошулмаларда сакланыпдыр. Түркі диллерин өсүшининң алтай ве хун дөври дийлип ат берилйән ирки әйямларда, хатда ондан хем өң бу гошулмаларың әхлиси көплүги, жеми билдирйән гошулмалар экен. Шейле чаклама әсасында шу макаланың сөзбашысында саналян уруг-тире атларының әхлисини «уруг», «тире», «топар» дийип дүшүндирмек хакыката якын болса герек.

БАЙ, БАЙЫНДЫР, БАЯТ

Барып ирки орта асырларда байындыр (а сеси узын айдыляр) ве баят тайпалары огуз түркменлериниң өзбашдак этник топарлары хөкмүнде тарыхың сахнасына чыканлыгына, бай диен уруг-тирелериң болса аглаба түркмен тайпаларының дүзүминде душ гелйәндигине серетмезден, биз бу этник топарларың бир көкден, атларының хем шол бир сөзден йүзе чыкандыгына шүбхеленмейәрис. Ашакда этжек гүррүнимиз бу пикири делиллендирсе герек.

Бай я-да байлар диен этнонимлер ата, гарадашлы, емрели, ёмут, мукры, олам, салыр, сарык, теке, әрсары ялы түркмен тайпаларының дәл, әйсем башгырт, газак, гыргыз, өзбек, Крым татарлары ялы түркі халкларың дүзүминде-де бар. Бу этнонимлериң Гүнорта Сибириң ве Демиргазык Алтайың территорияларында яшаян самодий халкыетлеринде ве монголларда душ гелйәндигини назара алып, башгырт алымы Р. Г. Кузеев бай диен этник топарың бизиң әрамыздан өңки биринжи мүнйыллыгың ахырларында түркі, монгол ве сомадий халкыетлериниң гатышып яшан дөвүрүнде дөрәндигини беллейәр. Ол шол дөвүрде улы этник топары (тайпалар бирлешигини) әмеле гетирип, соңра агзалан халкларың арасына синип гиден болса герек.

Махмыт Кашгары байындырлары 24 түркмен тайпасының үчүнжиси хасапланяр. Хәзирки дөвүрде Көнеүргенч районында Байындырой диен обаның, Гаррыгалада Багандар атлы чешмәниң ве галаның, гөкленлерин, чандырларың дүзүминде байындыр диен уруг-тирелериң бардыгына серетмезден, Кашгарының заманында саны ве гүйжи боюнча үчүнжи орунда дуран бу кувватлы тайпаның улы бөлеги XI асырда селжуклар билен Түркийә, Ырага, Сирия, Кавказа гидипдир, шонуң үчинем бу тайпа хәзирки Түркменистанда ончаклы улы ыз галдырмандыр. Академик В. В. Бартольд орус сененамаларында көп агзалян берендей диен түркі тайпанын адыны шу байындырларың адының үйтгән горнуши хасаплаяр. Ери геленде айтсак, Түркменистандан гиден шол байындырларың XIV—XV асырларда Тигр дерясының ёкары акымында кувватлы Ак-

гоюнлылар дөвлетини эсасландырандыгыны, Узын Хасан ялы мешхур патышаларың ве гүйчли серкерделериң энчемесиниң шу тайпадан чыканлыгыны беллемелидирис.

Махмыт Кашгарының дөврүнде 9-нжы орунда дуран баят тайпасы вели, онуң ады билен багланышыклы топонимлерден чен тутсаң, бизиң республикамызда гожа Хазарың кенарларындан башлап, Амыдеря бойларына ченли аралыкда месген тутупдыр. 1928-нжи йыла денеч Гызылетрек посёлогына Баят-хажы дийлен болса, Дарганата, Дәнев, Чәржев, Сакар, Фарап ве Хожамбаз районларында баятлар хәзире ченли ковчум-ковчум болуп яшаярлар. Бухара велаятының көп районларында, ылайта-да Алатда ве Гаракөлде бу тайпаның улы бөлеги ерлешйәр. Олар Тәжигистанда-да душ гелйәрлер. Азербайҗан-да баятлар Генже шәхериниң төвереклеринде, Агжабеди, Губа, Нефтчала, Ужар, Шамахы, Шуша районларында яшаярлар. Ери геленде айтсак, хут Горкут атаның өзи ве бейик Низамы Генжеви хем шу баятлардан гелип чыкыпдыр.

Овганыстан, Эйран, Түркие, Ырак, Сирия ялы юртларда-да баятларың көп санлысы бар. Бу үлкелере (Овганыстандан бейлекилере), шейле-де Кавказа олар селжукларың йөриши дөврүнде аралашярлар.

Бай, байындыр ве баят диен этнонимлери гечмишдәки ве хәзирки алымларың әхлиси: Махмыт Кашгары, Решиддин (XIV асыр), Языжы-оглы (XV), нусайлы Салар Баба Гулалы оглы (XVI), Абылгазы (XVII), академиклер В. В. Радлов, А. Н. Кононов ве бейлекилер бирагыздан бай, байлык сөзи билен багланышдырярлар. Махмыт ве Решиддин Огуз ханың биринҗи оглы Гөкхандан болан агтыгына Байундур дийлип ат дакыландыгыны, бу сөзүң «өйи, яшаян ери дөвлетли, берекетли болсун» диен маныдадыгыны беллейәрлер. Языжы-оглы оны «дөвлет эеси», Салар Баба «бай ве дөвлетли болсун», Абылгазы хем (Байандуры) «ныгматлы» ве «багтлы» дийип дүшүндирйәрлер.

Ады тутулан орта асыр алымлары Байады Огуз ханың Гүнхан диен оглундан болан икинҗи чаганың ады хасаплаярлар ве онуң манысыны хем «ашлы-нанлы», «дөвлетли», «багтлы», «бай» дийип дүшүндирйәрлер. Р. Г. Кузеев бу тайпаның адыны огуз-түркмен тайпасы печенеглерин (итбеченелерин) байаут уругының ады билен багланышдырярлар.

Бай, байындыр ве баят этнонимлериниң асыл манысы барада ёкарда агзалан абрайлы алымларың тарыхы ишлеринде айдылян пикирлери бизиң инкәр этмек нийетимиз ёк. Бу этник атларың әхлиси болмаса-да, кәбирлериниң бай сөзи билен багланышыклы йүзе чыкан болмагы мүмкиндир. Йөне оларың ичиҗе гадымы гечмишде «тире», «уруг», «топар» ялы манылары анладян баг сөзүнден эмеле гелмек мүмкинчилигиниң бардыгыны хем ятлап гечмекчидирис, чүнки байындыр диен адың Багандар гөрнүшиниң Гаррыгала районының топонимиясында сакланып галандыгыны ёкарда ятлапдык. Г (к) сесиниң й сеси билен чалшырылышына болса түрки диллериң тарыхы фонетикасы нәче дийсең мысал берйәр: бег—бей, бике (аслы бег эке—бий эке — бике), тага — дайы, док — доймак, эге — эе ве ш. м. Дерҗелйән этнонимлерин бай я-да баг сөзлериниң хайсысындан эмеле гелендигине серетмезден, оларың ызындакы гошулмалар шол бир маныны: көплүги, жеми анлатмага хызмат эдйәрлер. Мәселем, баят (бай—ат) диен атдакы -ат гошулмасы түрки диллериң өсүшиниң хас ирки дөвүрлеринде көплүги билдиripдир ве ол ганат (монгол дилинде гана — «улы перек»), сүйт (монгол дилинде сүн), йигит (денешдирин: еген), чигит (чигмек), яшыт, илат ялы сөзлерин, шейле-де ёмут, гоңрат, алат, меркит, орсут, саят (сай — ат) ялы энчеме түркмен этнонимлериниң дүзүминде сакланып галыпдыр.

Байындыр диен атда бай сөзүниң ызына гошулян гошулмалар хас чылшырымлыдыр: бай-ын-дыр Буларың биринҗиси -н (-ын, -ен, -ин, -ун, үн) болуп, ол огланн (аслы—огул—ан), эрен, гошун, бүтин, төзан, илен-чалан ялы сөзлерде ве алпан, гаркын, гызан (гузан, ягны огуз-ан), кеман, харын, чакан ялы түркмен этнонимлеринде душ гелйәр. Онуң ызындакы -дыр гошулмасы (денешдирин: игдир, чандыр, човдур) аслында ёкарда агзалан -т (-ат, -ет) ве -р (-ар, -ер, -ыр, -ир) гошулмаларының бирикмегинден хасыл болуп, ол-да көплүги анладяр. Шу ерде «Нәме үчин бир сөзде шол бир маныны анладян икн гошулма тиркешип гелипдир? Оларың бири стерлик дәлми?» диен сорагың йүзе чыкмагы мүмкин Мунуң жогабы шейле: узак вагтың довамында асыл сөз билен гошулма бир-бирине сеплешип, кебширленип гидйәр. Мәселем, оглан, эрен, гошун, яшыт, илат ялы сөзлерде хәзир гошулма бардыгы асла дуюлмаяр (дил билиминде муна фузия дийилйәр). Шейле ягдайда шол маныдакы башга гошулманың бир сөзе бир ве бириәче гезек гошулмагы мүмкиндир.

Диймек, бай, байындыр, баят диен түркмен этнонимлериниң аслында бай сөзүнден я-да «топарлар», «жеменде», «үйшмек», «тире» манысындакы баг диен жынс атдан эмеле гелен болмагы әхтималдыр.

БАЙРАМШАЛЫ, ӨЗЛҮТЕМИР, ТЕМИР

Түркменлериң ёмут тайпасының ики улы бөлүминиң биринe байрамшалы дийилйәр. Дашховуз областында ерлешең ёмутларың әхлиси шу бөлүме дегишлидир. Тарыхы чешмелерде байрамшалыларың **өзлүтемир** я-да **өтлүтемир** диен ады хем душ гелйәр.

Хыва ханы Абылгазы Бахадыр ханың (XVII асыр) «Түркменлериң шежереси» диен китабында язылышына гөрә, Салыр Газаның небереси болан Ёмудың Өзлүтемир ве Гутлутемир диен ики оглы бар экен. Өзлүтемирден үч огул догуляр: Иса, Муса ве Бахрамшах. Диймек, байрамшалы этнониминиң гадымы формасы Өзлүтемирдир. Бизиң пикиримизче, **Өзлүтемир** диен этник ат аслында Темир диен тайпабашының адындан эмеле гелипдир. Гечмишде бу ил өзбашдак тайпа дережесине етип, соңра **темир** диен ат билен сарыкларың, **темирли** гөрнүшинде абдалларың, **темироглы** гөрнүшинде ёмутларың, **темирхожа** гөрнүшинде хем салыр меркитлериниң дүзүмине гирипдир. Өзлүтемир диен адың өңүндәки өз я-да **өзли** сөзи түрки тире-тайпа атларында көп душ гелип, ол өз, өзең сөзлери билен асылдашдыр. Түркийәниң Сивас велаятында **өзли** диен түркмен уругы хем бар. Шу ердәки баятларың бир бөлүмине **ак баят** я-да **өз баят** дийилйәр. **Өз баят** — «баятларың өзени, эсасы дүйби, көки» диен маныда болса герек.

Абылгазының ятланан ишинде **Бахрамшах,** Хыва ханларының көшк тарыхчылары Мунис билен Агахының «Фирдаус ул-ыкбал» диен китабында хем **Байрамшах, Байрамшахлы** гөрнүшлеринде язылышындан угур алсак, бу ат аслында Бахрам я-да Байрам диен тайпабашының адыдыр (адың ызындакы шах сөзи «ша, патыша» диен маныдадыр, -лы гошулмасы болса дегишлилиги аңладяр: «Байрамшаның или»).

Бахрам я-да Байрам-ша ады билен түркмен тарыхында ыз галдыран шахсыетлер бар. Оларың бири — Бахрам-шах Йамин ед-давла диен түркмен Газнавылар дөвлетиниң 12-нжи хөкүмдары болуп, ол 1118—1152-нжи йылларда Эйрана, Овганыстана ве Орта Азияның улы бөлегине хөкүмдарлык эдипдир. Башга бир Бахрам-шах гынык диен түркмен тайпасындан болуп, илки Каспи ве Арал денизлери арасында яшан гөчме илатың серкердеси болупдыр. Соңра 1170—1175-нжи йылларда ол Эйраның Кирман велаятына хөкүмдарлык эдйәр. Байрамшалыларың этник адыны шу ики шахсың хайсам болса бириниң (әхтимал, соңкусының) ады билен багланышдырмак хакыката якын болса герек, чүнки бу топарың илки дөрән ери Балкан,

Этрек, Гүрген этраплары болуп, оларың улы бөлеги Хыва ханы Ширгазының дөвүрүнде хәзирки Тагта районындакы Аксарай ве Бузгөмен диен ерлере зор билен гөчүрилйәр. Шол дөвүрде оларың саны 7—8 мың өйли дийлип гөркезилйәр.

Ерли илат байрамшалы этниминиң **шалы** бөлегиндәки -а сесини гысга айдяр. Эгер шуңа эсаслансак, онда бу адың **Байрам (Бахрам)** диен биринжи сөзи адам ады болса-да, онуң икинжи сөзи «ша, патыша» сөзи билен баглы дәл. Гыпчакларда **шалы, шалу** диен тайпа бар. Онуң улы бөлеги гички орта асырларда Эйраның демиргазыгында яшаян багтыярлар тайпасының чехарлең уругының дүзүмине синйәр. Олар хәзир хем шу ерде яшаярлар. Ёмутларың өзбашдак этник топары хөкмүнде Этрек, Гүрген ве Балкан этрапларында кемала гелен ве шол шалу гыпжаклары билен якын арагатнашык эден дөвүрлеринде, байрамшалыларың **байрам (бахрам)** диен этник адының ызына шалы сөзүниң гошулан болмагы хем мүмкиндир.

БАЙРАЧ

Сарыкларың алаша бөлүминде **байрач** диен уруг бар. Тагтабазар районындакы Байрач обасына-да шу уругың ады дакылыпдыр.

Академик В. В. Бартольд түркменлерде соңкы дөвүрлерде-де уруг-тирелериң дөрәндигини, олара этник ат хөкмүнде серкерделериниң адының дакыляндыгыны беллемек билен, илкинжи нобатда байрачларың адыны мысал гетирйәр. Догрудан-да, байрачлар гадымы топар дәл. Олар сарыклар Этрек, Гүрген этрапларында яшан дөвүрде, XVII асырың башларында дөрәпдирлер. Шол заманда булара Байрач диен серкерде ёлбашчылык эдипдир. Байрач хан Хыва ханы Абылгаза боюн эгмедиклиги үчин, 1649-нжы сычан йылында Абылгазы 10 мың гошун билен Этреге чозяр. Шол сөвешде байрачлар үчдан-тутма гырыляр, затлары ве маллары олжа алыняр. Байрач хан тутуляр, ол ики йыл сакланып, 1651-нжи товшан йылында өлдүрилйәр.

Абылгазы байрачлары «үчдан-тутма гырдым» дийип өвүнсе-де, бу уругың белли бир бөлеги аман галяр, чүнки Хыва гошунында соңкы асырларда гуллук эден түркменлериң арасында байрач серкерделериниң (меселем, Рахманберди бийиң) атлары тутуляр, хатда гечен асырың башларында Хыва ханының зулумындан дынмак үчин, Бухара эмиринден көмек сорамага баран сарык бегзадаларының арасында Махмут тогса-

5 Заказ № 1132.

ба, Гуратгелди (?), Ибадылла бег ялы байрач серкерделери хем болупдыр.

БАЛКАН, БАЛКАНЛЫ, МАҢГЫШЛАЛЫ, МАҢГЫШЛОВ

Салырларың, текелериң, әрсарыларың, хожаларың дүзүминде балканлы, маңгышлалы, Самаркант велаятындакы Нурата түркменлеринде болса маңгышлов диен уруг-тирелер болуп, олар X—XI асырлардан соң түркменлериң Балканда ве Маңгышлакда отурандыгы билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Соңкы дөвүрлерде бу этрапдан гечмәге мәжбур болан илат Лебап ве Мургап бойларында, Нуратада яшаян гарындашларының арасына гидйәр. Өңки отурымлы илат соң гелен гарындашларыны олариң чыкан меканлары боюнча атландырмага башлаяр.

БАЛЫКЧЫ

Ёмутларың ушак ве әрсарыларың гүнеш бөлүмлеринде балыкчы диен тирелер душ гелйәр. Ерли яшулулар Каспи дензининиң якаларында балыкчылык билен гүи гөрлен дөвүрлерде бу этник топарлара шейле адың дакыландыгыны гүррүң берйәрлер. Гадымы грек тарыхчысы Геродотың (бизиң эрамыздан өңки 490—425 йыллар) Каспи дензиниң кенарында дүвлен (орусча тюлень) дерисинден эшик геййән халкың яшаяндыгы, онуң балыгың этини чиг ийип гүн гөрйәндиги барадакы маглуматларыны яшулуларың гүррүнлери билен сеплешдирсең, балыкчы диен этник адың балыкчылык зерарлы йүзе чыкандыгы хакыката лайык ялы гөрүнйәр. Йөне индики гетиржек делиллеримиз бу этнонимиң башга манысының тарапыны чалыр. Балыкчы, балыксы диен уруг-тайпа атлары газак, гырғыз, башгырт, хатда тува ялы түрки халкларың дүзүминде-де бар. Бу болса балыкчы диен этник топарың гадымы түрк әйямында, түркменлериң Каспи бойларына гелмезден хас өң йүзе чыканлыгыны гөркезйәр.

Шәхер диен парс-тәжик сөзи түрки диллере аралашмаздан өң, бу сөзүң орнуна гадымы түрки балык сөзи уланылыпдыр. Башгырт алымы Р. Г. Кузеевиң пикирине гөрә, шол заманда шәхерде я-да шәхериң этеклеринде яшаян отурымдар илата чарвалар балыкчы, ягны «шәхерли» дийип ат берипдирлер. Бу ат соңра тайпа адына өврүлип, ол дүрли түрки халкларың дүзүмине аралашыпдыр.

Балыкчы диен адың ызындакы -чы гошулмасының хәзирки вагтда кесп-хүнәр билдирйән гошулмадыгыны назара алып, бу этник адың «шәхерли» диен манысыны инкәр этмек болмаз, чүнки әнчеме түрки диллерде, хатда түркмен дилиниң ёмут, нохурлы ялы шивелеринде орун билдирйән -лы, -ли гошулмасының орнуна -чы, -чи уланыляр: хывачы, челекенчи, эсенгулучы ве шуңа меңзешлер.

БАРАК, ИТ, КӨПЕК, ГАНЖЫК

Гөкленлерин, ёмутларың ве Нурата түркменлериниң (Самаркант) дүзүминде душ гелйән барак диен уруг-тире атларыны дүрлүче дүшүндирйәрлер. Меселем, ерли яшулулар ёмут баракларының Каспи дензиниң кенарларында яшан дөвүрлеринде, барак (сакарбарак, сакарбалак) диен гушы авламага өкде боландыгыны гүррүң берйәрлер. Түркмен этнонимлерини үрч эдип өвренен Г. И. Карпов болса бу атлары Алтын Орда ханы Барак ханың (хөкүм сүрен йыллары 1422—1427) ады билен багланышдыряр. 1266—1271-нжи йылларда аглаба түркмен тайпаларының месгени болан Мавераннахра, Жетиөгүзе ве Гүндогар Түркүстана ханлык эден шахса-да Барак хан дийлендигини, онуң чагатайын небересидигини ятлап гечелиң.

Йөне барак диен уруг-тирелериң хас ир, гадымы түрки әйямда йүзе чыкан болмагы хакыката хас догры гелйәр, чүнки бу ат гыргызларың, катаган, гоңрат ве гыпчак өзбеклериниң, шейле-де XI асырдакы селжуклар хереketи дөврүнде Түркийә, Ырага, Сирия гиден түркменлериң дүзүминде-де сакланыпдыр.

Гадымы түрки диллерде барак сөзи «ит» манысында уланылыпдыр. Академик В. В. Радлов көбир хәзирки түрки халкларың гүр ве бурум-бурум түйли хайвана (мегерем, гүржә) барак диййәндигини беллейәр. XIV асыр тарыхчысы Решидедин барак этнонимини итбарак гөрнүшинде уланыпдыр. Онуң ики сөзи-де шол бир маны аңладяр: «ит».

Эгер шу пикир догры болса, онда ит билен багланышыклы этнонимлер гадымы ата-бабаларымызың ирки дүшүнжелери, оларың дүрли хайванлары эй гөрүп, өзүне ховандар хасапламагы (ылмы дилде тотемизм) эсасында йүзе чыкыпдыр. Мәлим болшы ялы, дүнйәниң көп халклары, шол санда гадымы түркler хем ити мөжекден соңкы хормatly орна гечирип, оны өзүне хемаяткәр сайыпдырлар. Муны хәзирки түркмен халкының дүзүминде ит (текелерде), итаклы (әрсарыларда), көпек, көпеклер (баят, гөклең, емрели, мукры, мүрчели, теке

ве әрсары тайпаларында), ганжык (гөклең ве текелерде), гүжүк (ёмут, теке ве әрсарыларда), гүржи (салыр, теке, әрсары ве әневлилерде) ялы уруг-тире атларының салканмагы хем тассыклаяр.

БАХАР, БАХАРЛЫ

Емрелилерде ве нохурлыларда бахар, гөкленлерде болса бахарлы диен тирелер бар. Дашховуз велаятының Ленин районындакы Бахарбилбил, Октябрь районындакы Бахарлы обаларына-да шу тирәниң ады дакылыпдыр. Бахарлылара Овганыстанда, Эйраның гүнортасындакы Парсыстанда, Түркиеде, Ыракда, Сирияда хем душ гелинйәр. 1970-нжи йылда Пакистаның Равалпинди, Ысламабат ве Карачи шәхерлеринде биз бахарлы ве хунза түркменлериниң векиллери билен душушыпдык. Олар Пакистанда бахарлыларың эсли бардыгыны гүррүң бериндилер.

Түркмен этнографы Г. И. Карпов Парсыстандакы бахарлыларың азындан мүң өйлүдигини, селжукларың йөриши дөврүнде (XI асыр) ве монголларың Түркменистаны басып алан йылларында (XIII асырың башы) оларың бу ере Орта Азиядан гөчүп ве гачып гелендигини язяр.

Бизиң пикиримизче, бахар, бахарлы этнонимлериниң бахар паслы билен дахылы ёк, ол бухарлы диен адың бираз үйтгән гөрнүшидир, чүнки, биринжиден, бу тирәниң ады чешмелерде бохарлы гөрнүшинде хем душ гелйәр. Икинжиден, Бухара диен ат санскрит дилиндәки вихара («ыбадатхана», «монастырь», «килисе») сөзүнден болуп, ол илки-илкилер Бахар гөрнүшинде-де уланылыпдыр, сонра бу сөзүң башындакы б я-да в додак чекимсизи өз ызындакы чекимлә тәсир эдип, оны додакландырыпдыр (Бохар, Бухар). Үчүнжиден, түрки халклар, шол санда түркменлер рус дилинде Бухара гөрнүшинде язылян бу топоними диңе Бухар, Пухар ялы уланярлар. Муна «мугт Бухарда ёк» диен накыл хем гүвә гечйәр. Дөрдүнжиден, ирки орта асырлардан бәри Бухарада ве онуң төверегинде тәжиклер, өзбеклер, араплар, еврейлер ве бейлеки халклар билен бирликде түркменлер хем яшапдырлар. Хәзир хем Бухара велаятының әхли районларында отурымлы түркменлере душ гелинйәр. Оларың аглабасы Түркменистандан баран дәл-де, хич яна гөчмән, шол ерде галан илдир.

Диймек, селжукларың хереketи дөврүнде Бухарадан чыкып, Балкан, Ахал, Эйран, Түркие ялы юртлара аралашан бухаралы түркменлере бухарлы, бахарлы диен адың дакылан болмагы хакыката хас якындыр.

БЕГЕНЖАЛЫ

Балкан велаятындакы ёмутларың дүзүминде бегенжалылар диен тире бар. Бу тире XVIII асырың орталарында Бегенжалы диен серкердәниң төверегине йыгнанан илден дөрейәр. Бу топара илки Бегенжалы или, сонра хем диңе бегенжалы диен ат галяр.

Эйсем, улы тирә адыны гечирен Бегенжалы ким? Ол XVIII асырың орталарында Гүрген ёмутларына серкерделик эдйәр, өз егени, гажарларың серкердеси Мухаммет Хасан хан билен бирликде Недир шаның Астрабатдакы ве Мазандерандакы дикмелериниң гаршысына гозгалан турузяр. Гозгалаң еңилйәр. Бегенжалы бег ве Мухаммет Хасан хан 6 мүң гошуны билен Хыва ёмутларының ичине барып, 1744—1745-нжи йылларда Недир шаның Хывадакы дикмеси Алыгулы ханың гаршысына ёмутларың алып баран гөрешлерине ёлбашчылык эдйәрлер. Недир шаның хәкимиети дагандан соң, 1759-нжы йылда Бегенжалы түркменлерин Хыва ханының зулмуна гаршы эден гозгаланларына баштутанлык эдип, алдым-бердимли сөвешлерин энчемесине гатнашыпдыр.

Бу шахсың ады диңе бир тирә дәл, эйсем Шагадам ве Дашховуз аралыкдакы, Чагыл посёлогының якынындакы улы гырларың бирине-де дакылыпдыр (Бегенжалыгыр).

БЕКДИЛИ, БЕГ

Бег, беглер диен уруг ве тире атлары түркмен тайпаларының әхлисинде диен ялы душ гелйәр. Олар тиребашының бег диен титулы билен багланышыклы дөрән атлардыр.

Хәзир диңе гөкленлериң дүзүминде тире ады хөкмүнде сакланан бекдили диен сөз орта асыр огуз-түркменлериниң 24 әсасы тайпасының биринин ады хөкмүнде уланылыпдыр. Махмыт Кашгары бу тайпаны 7-нжи, Абылгазы болса 11-нжи орунда гойяр. Селжукларың йөриши дөврүнде бекдилилериң көпүси Эйран, Түркие, Кавказ, Ырак, Сирия ялы юртлара гөчүпдирлер.

Махмыт Кашгары, Решидеддин, Языжы-оглы, Салар баба, Абылгазы ялы гечмиш алымларының әхлисинин ишлеринде бекдили тайпасының ады Огуз ханың Ылдыз хан оглундан болан үчүнжи аггысының ады хасапланяр ве бу сөзе дүрлү-

че дүшүндириш берилйәр: «яшулуларың сөзи ялы хорматлы» (Решиеддин); «гаррыларың сөзүне кыбапдаш мылайым дилли» (Салар Баба); «сөзи хорматлы» ве «дөвлетли» (Абылгазы); «беглериң сөзи хорматлы» (Языжы-оглы). Эдебиятчы алым Ахмет Бекмырадовың пикириче, бу адың аслы «бек дилли», ягны «сыр саклаян».

Хер нирик болса-да, биз бу тайпаның адының барып XI асырда (Махмыдың сөзлүгинде) **бектили** гөрнүшинде язылышындан угур алып, оны **бег, бек** диен түрки сөз билен баглашдырмакчыдырыс. Бу адың ызындакы **-ли** иң соңунда гошулан гошулма болуп, ол дегишлилиги аңладяр. Онуң өңүндәки **-ти** ики бөлекден дуруп, **-т** бөлеги иниән гадым дөвүрлерде көплүги, жеми билдирйән түрки гошулмадыр, **-и** хем түрки болуп, ол-да дегишлилиги аңладыпдыр. Диймек, **бекдили** — «беглер уругына дегишли ил» диен маныда йүзе чыкан болса герек. Муна түркмен тайпа-тиреленрининн шу ёл билен ясалан гадымы атлары гүвә гечйәр (сухты, багты, говкы, сокы ве ш. м.).

БЕКЕВҮЛ

Улудепе, гүнеш ве гара этнонимлери билен бир хатарда өрсарыларың улы дөрт бөлүминиң бирини дүзйән бекевүллериң ады тайпа ады хөкмүнде илкиижи гезек Абылгазы Бахадыр ханың «Түркменлериң шежереси» диен тарыхы ишинде дүш гелйәр. Абылгазы Бекевүли Өрсары байың икиижи оглы Зейнелгазыдан болан кичи агтыгының ады хасаплаяр (улусы Гара). Шу маглумата ве илатың арасында сакланып галан роваятлара эсасланып, бекевүллериң тайпа (я-да уруг — тайпалар бирлешиги) хөкмүнде XIV асырың ахырларында, XV асырың башларында Гүнбатар Түркменистанда (Балкан — Маңгышлак этрапларында) кемала гелендигини чекинмән айтмак мүмкин, чүнки ондан өң язылан шежерелерде бекевүл диен этнониме дүш гелинмейәр.

Абылгазының пикириниң терсине, биз **бекевүл** сөзүни аслында адам ады дәл-де, эйсем тире я-да тайпабашының лакамы, онуң везипесиниң, дережесиниң ады хасаплаярыс. «Түркмен совет энциклопедиясының» 1-нжи томунда бу сөз «тойдур байрамчылыкларда, үйшмеленлерде дүрли оюнлары, ярышлары гурап, оларың догры гечирилишине гөзегчилик эдйән адам» дийлип дүшүндирилйәр. Диймек, хас ирки дөвүрлерде бу сөз «тире-тайпаның, жемагатың гурамачысы, өнбашчысы» ялы

маныда илки тайпабашының лакамы, соңра хем тутуш тайпаның ады хөкмүнде улланылмага башлан болса герек.

Бекевүл сөзүниң тайпа ады болмага мынасып башга маныларының хем бар. Арап ве орус язувындакы чешмелерде бу сөз **бекевүл (бекаул)** ве **букавул** гөрнүшлеринде ики хили языляр. Түрки ханлыкларда ве шалыкларда **бекевүл** сөзи хан үчин тайярланан наһарлары дадып гөрйән эмелдарың везипесиниң адыдыр. Ол ханың наһарының зәхерленмезлиги ве говы хилли болмагы үчин жогап берипдир.

Түрки ве монгол ханлыкларында **букавул** гөрнүшинде дүш гелйән икиижи терминиң аслы «букмак» ишлигинден болуп, ол «гаравул», «гүмрүкханада тагмаланмадык (мөхүр басылмадык) затлары гечирмезлик үчин гоюлян серхетчи» ялы маныларда улланылыпдыр. Түрки ве монгол ханлары, меселем, Чингиз хан ве онуң неберелери өз гошунында йөрите **букавуллар** саклапдырлар. Олжалары тагмаламак, тәзе алнан олжалара тагма (мөхүр) басмак ве олары эсгерлериң арасында чине гөрә бөлүшдирмек шу **букавулларың** везипеси экен. «ТССР-ниң тарыхыны» (I том, 1-нжи китап, 358 сах.) язанларың пикирине гөрә, **бекевүл** диен түркмен тиреси хут шу монгол (?) сөзи билен багланышыклы болуп, ол Алтын Ордада дөрәпдир.

Бекевүл сөзүниң ёкарда белленен үч манысының хайсысына сырыгяндыгына серетмезден, дернелйән этноним тайпабашының лакамындан эмеле гелипдир. Хәзирки дөвүрде **бекевүллер** Гарабекевүл районында, Хожамбазда, Саятда, Бухара велаятының Гаракөл, Алат ве Бухара районларында, Жылыкөлде (Тәжигистан), шейле-де Овганыстан республикасының энчеме велаятларында яшаярлар. Дашховуз велаятының Ыланлы ве Ленин районларында емрелилерин даглы бөлүминиң дүзүминде хем **бекевүллер** бар. Бу ягдай **бекевүллериң** белли бир бөлегиниң Вас төвереклеринде ве Дашховуз этрапларында хем яшанлыгына гүвә гечйәр.

БЕЧЕНЕ, ИТБЕЧЕНЕ, ПЕЧЕНЕГ

Гадымы түрк, орта асыр рус ве гүндогар Европа юртларының тарыхында өчмежек ыз галдыран кувватлы түрки тайпаларың бири **печенеглердир**. Түрки халкларда **бечене, итбечене** гөрнүшлеринде уланылан бу этник адың гадымы гөрнүши **печенегдир** (XI асыр алымы Махмыт Кашгары бу ады шейле уланыпдыр). **Бечене** сөзүниң өңүне **ит** сөзүниң гошулышыны Абылгазы (XVII асыр) өзүниң «Түркменлериң шежереси» диен китабында шейле дүшүндирйәр: беченелер салырлар билен

терслешип, Тоймадык ханың ёлбашчылыгында олары еңйәрлер. Муны гаты гөрен салырлар беченёлери ит билен денешдирип, олара йигренч билен итбечене диен ады дакярлар. Абылгазының бу пикири билен ылалашмак мүмкин дәл, чүнки гадымы түрклерде ит йигренжи дәл-де, эйсем чун хорматы билдирен сөз болупдыр, хатда ирки ата-бабаларымыз ити бөрүден соңра икинжи орунда гоюпдырлар (бу барада барак, ит, ганжык, көпек этнонимлерине багышланан макалада гинден гүррүң эдипдик).

Эйсем, печенеглер ким? Оларың аслы ватаны нирede?

X—XI асырларда Киев князларыны улы хөвсала салан, ады агзаланда Булгарыстан, Хазарыстан, Мажарыстан ялы улы дөвлетлериң патышаларының йүрегине довул дүшүрен печенеглер өз аслыны VI—VII асырларда Бейик Түрк Каганатыны (империясыны) эмеле гетирен түрки тайпалардан (Гөк түркlерден) алып гайдяр. Шол дөвүрде Ыссыккөл ве Балкаш этрапларында яшан бу печенеглере оноклар я-да түркешлер хем дийлипдир. Бейик Түрк империясы сынандан соң, шол дөврүң сыясы вакалары энчеме түрки тайпаларың чар тарапа дагамагына себәп боляр. IX асырың биринжи ярымында печенеглериң улы бөлеги Эмба, Урал, Волга, Дон этрапларына йөриш эдйәрлер. Олар Киев князларының серхетиндәки гиң сәхралара орун тутярлар. IX—X асырларда печенеглер топар-топар гөчүп гелип, бу ерде оларың саны барха көпелйәр. 915—1036-нжы йыллар аралыкда, Киев князлары Игорың ве Святославың хөкүм сүрен дөвүрлеринде, печенеглер орус князлыкларына 11 гезек газаплы хүжүм эдйәрлер, хатда 968-нжи йылда Киеви хем габаярлар.

Чарва печенеглер өри гөзлегинде диңе бир Орсыетиң гүнорта областларына яйраман, эйсем оларың улы топарлары Мажарыстан (Венгрия), Болгария ялы Европа юртларына хем гөчүп гидйәрлер. Рус князлары бирлешип, печенеглериң гаршысына гүйч топлаярлар. Нетиҗеде, орус князы Ярослав Мудрый 1036-нжы йылда печенеглери Киевиң этегинде күл-пеекүн эдйәр. Печенеглер дагаяр, олар кем-кемден үстүн чыкан халкларың (оруслары, украинлериң, болгарларың, мажарларың) арасына синип гидйәр.

XI асырда «Түрки сөзлер диваны» диен ажайып сөзлүги язан Махмыт Кашгары печенеглери 22 түркмен тайпасының арасында 19-нжы, Решиддин (XIV асыр) беченӓни 24 тайпаның арасында 7-нжи, Абылгазы хем (XVII асыр) 14-нжи орунда гойяр. Бу орта асыр алымларының эсерлеринде печенеглер бирагыздан түркмен сайыляр.

Бейик гөче-гөчлүк эйямында (IX—X асырлар) печенеглериң әхлиси учдан-тутма Орсыет сәхраларына гөчмән, оларың белли бир бөлеги Ыссыккөл этрапларында галыпдырлар ве хәзирки түркмен, гыргыз ве бейлеки халкларың дүрли тайпа-тиреллерини эмеле гетирипдирлер.

Хайсы дөвүрде ве хайсы ерде яшаяндыгына серетмезден, беченӓлериң (печенеглериң) тагмалары хем меңзеш: рим цифри V ялы (Махмыт Кашгары оны ятырып гойяр — >, Абылгазы — башашак — ⋀). Диймек, бу чешмелерде шол бир тайпа барада гүррүң гидйәр. Хатда гыргыз этнографлары хәзирки гыргызларың дүзүминде сакланып галан итбечене тайпасыны хем огуз-түркмен элементи хасаплаярлар.

Ене бир зады шу ерде ятлап гечелиң. X асырда Европа гөчен печенеглер 8 саны улы тайпадан ыбарат экен. Эййәм XIII асырда оларың саны 13-е етйәр. Шол тайпаларың арасында әртем, гапан, гаража, гөгерчи, темир, тебер ялы атлары гөтерйәнлери хем бар. Бу атлар шол дуршуна я-да бираз үйтгән гөрнүшде түркмен этнонимиясында хем душ гелйәр. Меселем, Дарганатадакы Гөгерчинли диен орта асыр галасы беченӓлериң гөгержи тайпасының векиллери тарапындан салнандыр дийип чаклаярыс. Сарыкларың әрден, әрсарыларың гапан, гаража, сарыкларың, ёмутларың, човдурларың, салырларың дүзүминдәки темир, темирли, темироглы, текелериң арасындакы тебер диен тире-тайпа атлары печенег этнонимлери билен йөне ерден габат геленок, олар печенеглер билен бейлеки түркмен тайпаларының арасындакы гадымы этник арагатнашыклардан хабар берйәрлер.

Инди печенег, бечене диен адың манысы барада гүррүң эделиң. Ятланан орта асыр алымларының әхлиси, шейле-де Языжы-оглы (XV асыр), Салар баба Гулалы оглы (XVI асыр) дагы бу сөзи Огуз ханың оглы Гөкханың оглунын ады хасап эдйәрлер ве онуң манысыны «кылгучы», ягны, «ерине етиржи», «хыжув билен иш эдиржи» дийип дүшүндирйәрлер. Академик С. П. Толстов печенег диен этноними гадымы апасиак я-да пасиан диен халк адына сырыкдырса, гарагалпак алымы Д. Айтмырадов бу ады үч бөлеге бөлүп, онуң бич бөлегини хинди-европа диллеринде «гамчы», «өрүлен йүп» манысыны анладан сөз, -ен ве -ег бөлеклерини болса ат ясайжы гошулмалар хасаплаяр. Онуң пикириче, бу ат «депесинде гамчы ялы өрүлен сач гойянлар» диймекдир, чүнки гадымы түрки халкларың эркеклеринде шейле дән йөргүнли болупдыр. Бу дүшүндиришлериң хич хайсысына-да ынанасың гелмейәр.

Бизиң пикиримизче, печенег сөзүниң манысы бабатда Крым-

дакы түрки халклар (түркменлер) барада 1929-нжы йылда улы макала язан З. Ш. Навшырвановың пикири хакыката якынракдыр. Ол бу ады печен ве ек диен ики бөлеге бөлүп, биринжи бөлегини бижин-пичин-печен, ягны, «маймын» сөзүне сырыкдыряр, -ек болса ат ясайжы гашулмадыр. Шейлеликде, бу алым печенег диен этноними тотемден эмеле гелен ат хасаплаяр. Алымың бу пикири голданмага мынасып, чүнки итбечене диен адың биринжи бөлеги хут түркменлериң эй гөрйән хайваны, ягны итиң тотем хасапланмагы билен багланышыклыдыр.

Хер ничик болса-да, орус сененамаларында өвран-өвран атлары тутулян торклар (түрклер), уз (огуз), половец (гыпжак), куман (гыпжак), торкман (түркмен), черные клобуки (тарагалпак) ялы түрки тайпалар билен бир хатарда, огузлалың печенег диен гадымы тайпасы түркмен ганыны орус, украин, белорус, мажар, болгар, поляк, югослав ганы билен гатышдыран, ган-гарындаш эден тайпа хөкмүнде белленмәге мынасыпдыр.

БИВЕТЕН

Баят тайпасының дүзүминде биветен диен тире бар. Дашховуз ве Хорезм велаятларында болса хәли-хәзире ченли биветен диен ады гөтерйән этник топарлара душ гелинйәр.

Хыва ханлыгындакы дайханчылыгың тарыхы барада иш язан өзбек алымы М. Юлдашовың пикирине гөрә, биветен диен термин XIX асырда дөрейәр. Шол дөвүрде бу термин ики манида уланылыпдыр: «ерсиз-юртсуз», «ватансыз», ягны гарыпгасар илат ве «патышалык мүлклери, метжит-медреселере вакым эдилип берлен ерлери көрендесине алып ишлейән көрендечилер». Өз ерлери болманы үчин, бу гарып илат несилмә-несил көрендечилик этмәге мәжбур болупдыр. Олара биветенлер, ягны «ватансызлар» дийипдирлер. Ханлыкдакы гарып илиң социал ягдайыны билдирен бу ат соңра кәерлерде тире адына өврүлип гидипдир.

БИТИК

Хыдырлы тайпасының дүзүминде битик диен уруг, Фарап районында Битик диен оба ве яп бар. Бу атлар иңнән гадымы түрки сөзден эмеле гелипдир. VI—VIII асыр Орхон—Енисей түрки язгыларда битмек ишлиги «язмак» (хат язмак), битик диен ат хем «китап», «хат» ялы манылары анладыпдыр. Махмыт Кашгарының дөврүнде түркменлер битигчи сөзүни

«мүрзе», битиглик сөзүни «хатдат» ве «соватлы», битигү сөзүни хем «сыя» маныларында уланыпдырлар. Энчеме түркиыас алымларың пикириче, бит ве битик сөзлери хытай дилинден илки монгол, соңра болса түрки диллере аралашыпдыр. Битик сөзүни түрки диллерден парс дили хем кабул эдипдир.

Түрки диллериң көпүсинде бит ве битик сөзлери хәли-хәзире ченли шол гадымы манысында уланыляр, йөне ыслам динини кабул эден түрки халкларың бирнәчесинде битик сөзи хат, китап диен арап сөзлери билен чалшырыляр. Түркмен дилинде бу сөз хат-петек сөз дүзүминде сакланып галыпдыр.

Орта Азия, Эйран ве Алтын Орда ханлыкларында (шол санда Бухара эмирлигинде хем) монголлардан галан битикчи диен титул болуп, ол «мүрзе», «секретарь», «диванханадакы хат-петек ишлерини алып барян» диен манылары анладыпдыр. Монгол ханлыкларында битикчи терминиңден өң шол манида багшы сөзи уланылыпдыр.

Ханлыкларда битикчилер улы абрайдан пейдаланыпдырлар, олара ерлер, яплар мүлк эдилип берлипдир. Шол ерлере, яплара «Битикчиниң ери», «Битикчиниң ябы», битикчиниң төверегине үйшен иле-де «Битикчиниң или», «битикчи», «битик» дийилжекдиги дүшнүклидир. Соңра бу ат тире адына-да гечип гидипдир.

БОЗАҖЫ

Човдур тайпасыны дүзйән бәш улы бөлүмиң бири бозажылардыр. Орта асырларда олар Мангышлакда, Каспи дензиниң гүндогар-демиргазык кенарындакы Бозажы (карталарда Бузачи) ярым адасында яшапдырлар. Бу ярым ада хем шу уругың ады дакылыпдыр. XVI—XVIII асырларда Мангышлакда яшамагың кынлашанлыгы, галмык, ногай ве газак феодалларының дынгысыз чозуп дурмагы зерарлы, бейлеки түркмен тайпалары билен бирликде бозажыларың хем улы бөлеги Дашховуз велаятының Тельман ве Калинин районларына, Шагадама, Астрахана ве Ставрополь үлкесине гөчмәге мәжбур болупдырлар. Бозажы ярым адасында хәли-хәзире ченли шол бозажыларың ве абдалларың векиллери душ гелйәр.

Човдур шивесини өвренен Х. А. Машаков ве човдурларың этнографиясы барада диссертация язан Г. Ныязгылыжов дагы бозажы этнонимини «бозхажы» сөзлериниң гысгалан гөрнүши хасаплаярлар. Йөне бейле пикир хакыката лайык гелмейәр, чүнки түркмен дилиниң фонетик канунларына лайыклыкда, хажы сөзүндәки х сесиниң дүшүрилмеги а чекимлиси-

не узынлык бермели (**байрама:жы, сөйүнжа:жы** ялы түркмен этнонимлери муна долы гүвә гечйәр), эмма **бозажы** этнонимине а чекимлиси гыса айдыляр.

Эйсем, **бозажы** сөзүниң манысы нәме? Яшулуларың кәбирлери бу ады «бозачы», ягны боза диен ичгини тайярлаянлар дийип дүшүндирйәрлер. Этнонимияда **-чы, -чи** гошулмасының ачыклашан **-жы, -жи** горнүши хем көп уланыляр. Меселем, дүежи, гоюнжы, гуланчы/гуланчы ве ш. м. Газак, гыргыз, алтай ялы энчеме түрки диллерде **боза, буза** сөзи арпа-бугдайдан, дарыдан, сүйтден туршадылып эдилйән ичгилери, араплара ве түркмен классык эдебиятында болса чакыры аңладяр. Магтымгулының «Нәбилсин» гошгусындакы шейле сетирлере үнс берин:

Не тама бар хамр ичен гедемден,
Бузахор ягшыны, ясы нәбилсин.

Газакларың буза тайярламага өкдедигини, бозажыларың Маңгышлакда көп вагтлап газаклар билен гоңшы отурандыгыны, Дашховуз бозажыларының хем хут яңы-якынлара ченли боза диен ичгини тайярландыкларыны назара алсак, **бозажы** этнониминиң **бозачы** диен манысы хакыката лайык ялы горүнйәр. Түркмен этнонимиясында кесп-хүнәр билен багланышыклы **авчы, арабачы, гавунчы, теммәкичи** ялы атларың көпдүгини хем муна делил хөкмүнде ятламак мүмкин.

Бозажы диен адың ёкарда айдылан манысы хас ынамлы ялы дуюлса-да, биз онуң дүйбүнден башга хили йүзе чыкмак мүмкинчилигини хем беллемелидирис. Бу чаклама гөрә, бозажы диен ат **боз** сөзүнден ве а хем-де **-жы (-чы)** гошулмаларындан ыбарат. **Боз** сөзүниң хәзирки түркмен дилинде уланылян боз (боз ер) сөзи билен дахылы ёк. Ол гадымы түрки диллерде «тайпа, уруг» маныларындакы **боз** сөзүндендир. Түрк дилинде бу сөз **бой** горнүшинде хәзир хем «тайпа» манысында уланыляр. **Боз, бой** сөзлериниң аслы **бод** болуп, ол Орхон—Енисей язув ядыгәрликлеринде көп душ гелйәр. Шол язгыларда «халк» манысында хем **бодун, будун** сөзи уланылыпдыр. **Бод-боз-бой** сөзлериндәки д-з-й сес гезеклишиги түрки диллере махсус фонетик хадысадыр. Деңешдирин: **адак-азак, айак, адгыр-азгыр-айгыр.**

Боз сөзүниң ызындакы **-а** атдан ат ясаян иннән гадымы түрки гошулма болуп, ол **бага, бада, вага, чака, хара, яса** ялы энчеме түркмен этнонимлериниң шейле-де гиже (аслы гич сөзүнден), **гоза (гоз,** ягны хоз сөзүнден), **гова (гов)** ялы кәбир сөзлериң ясалмагына хем гатнашяр. Бу гошулма түркмен дилинде хәзир өңүмсиз хасапланяр.

Бозажы сөзүниң ызындакы **-жы** болса **-чы** гошулмасының ачык горнүшидир. Этнонимияда ол дегишлилиги, жеми билдирйәр.

Эгер шу чаклама болса, онда **бозажы** этноними аслында **боза** болуп, ол «тайпа», «уруг» манысындакы адаты жынс атдан эмеле гелипдир. Иннән гадымы тире-тайпа атларының аглаба «тире, тайпа, уруг, жем» ялы манылары аңлатмагы, илкинжи этнонимлериң хут шу ёл билен ясалмагы бу чаклама хакыкатдан узак дәлдигини горкезйәр.

Огуз түркменлериниң месгени Баласагун шәхеринде доглан Юсуп Баласагунының 1069—1070-жи йылларда язан «Кутадгу-билик» («багт гетирйән билим») диен ажайып эсеринде **боз** сөзүниң «тире, уруг» манысында уланыландыгыны назара алсак, бозажы диен түркмен этнониминиң хем VIII—X асырларда Ыссыккөл-Сырдеря этрапларында яшан огузларың арасында дөрәндигини чак этмек мүмкин.

БОЗОК, БОЗМЕЛИК, БОЗЯТАН

Гадымы «Огузнамаларда» ве олара эсасланып иш язан Махмыт Кашгары, Решидеддин, Языжы-оглы, Салар Баба, Абылгазы ялы орта асыр алымларының эсерлеринде **бозок** диен этноним огуз түркменлериниң 12 саны тайпасыны өз ичине алян улы этник бирлешмәниң умумы адыдыр.

«Огузнамаларда» түркменлерин улы атасы Огуз ханың 6 оглы болупдыр дийилйәр. Ынха, оларың атлары: Гүнхан, Айхан, Йылдызхан, Гөкхан, Денизхан, Дагхан. Роваятларда бу 6 оглун херсинден 4 огул догландыгы, оларың неберелеринден 24 түркмен тайпасының гелип чыкандыгы, олара-да шол 24 оглун (Огуз ханың агтыкларының) адының дакыландыгы барада гүррүң берилйәр. Бозок бирлешмесине Огуз ханың илкинжи (улы) үч оглуның неберелери дегишлидир. Решидеддиниң «Жеми ат-таварих» («Тарых йыгындысы») диен ишинде олзрың атлары шейле горкезилйәр: Гүнханың огуллары (я-да шол огуллардан дөрән түркмен тайпалары): Гайы, Алкыревли (Абылгазыда Алкаөйли), Баят, Гараэвли; Айханың огуллары: Языр, Додурга, Дүкер, Ясыр (Абылгазыда Баярлы); Йылдызханың огуллары: Авшар, Бекдили, Гарык (Абылгазыда Гызык), Гаркын. Жеми 12 огул — 12 тайпа. 24 тайпаның галан 12-си Огуз ханың кичи огулларына (үч оглуна) дегишли болуп, олара сол ганат я-да үчок, биринжи топара болса сағ

ганат я-да бозок дийлипдир. Түркменлериң 24 тайпа бөлүнмеги, оларың 6 улы топара бирлешмеги, ахырында хем шол 24-иң икә — саг ве чеп ганата (бозока ве үчока) айрылмак дәби өз гөзбашыны гадымы хунлардан алып гайдяр (бу барада Йигримидөрт диен тирәниң ады дүшүндириленде ымыклы гүррүң эдерис).

Бозок ве үчок диен этнонимлериң манысы барада Решиддин гызыклы роваят гетирйәр: Огуз хан Эйраны, Тураны, Шамы (Сирияны), Мүсүри, Кичи Азияны, Переңи басып алып, бу ешиң хатырасына өз ватанында (Урдагда ве Курдагда) әпет алтын чадыр дикйәр, улы той берйәр. Тойда 900 байтал ве 90 000 гоюн союляр. Бу тоя ол өзүниң әхли аялларыны, эмирлерини, серкерделерини чагыряр, көп юрды әлемәге көмек эден адамлара ылайта-да өзүниң 6 оглуна артыкмач хеззет-хормат эдйәр, олары сылаглаяр. Тойдан соң бирнәче гүн гечйәр. Огуз ханың 6 оглы ава чыкяр. Бу алты огул билеликде бир алтын яй ве онуң үч саны окуны тапяр. Бу гымматлы тапындыны нәхили бөлүшжегини билмән, оны алып, Огуз ханың янына гелйәрлер. Огуз хан алтын яйы үч улы оглуна берип: «Сиз гүйчли. Яйы дөвүп (бозуп) ден бөлүшиң» диййәр. Кичи үч оглуның херсине хем бир алтын ок тутдуряр. Яйы бозуп бөлүшенлере ол бозук, үч окы аланлара хем үчок дийип ат берйәр ве: «Сизден өнжек неберелере (тайпалара) хем бозук ве үчок адыны бермели» дийип несихат эдйәр. Огуз ханың пикириче, алтын яйы бозуп билжеклер гүйчли болмалы, гүйжем улы огулларда. Шонуң үчин олар сөвеш вагты гошуның саг ганатына серкерделик этмели. Үч окы аланларың гошуны улы огуллара хемаятчы болмалы. Хөкүмдарлык хем Огуз хандан соң иң улы огла (Гүнхана) гечмели, ол урушда өлөйсе, Айхана, соңра Ылдызхана. Решиддиниң китабында гетирилйән роваята гөрә, Огуз хан өленден соң, Гүнхан 70 йыллап юрда хәкимлик эдйәр.

Роваят роваят боляр. Решиддиниң гетирен роваяты хунларың ве оларың неберелери болан огузларың харбы-административ бөлүнишиги барада гымматлы маглуматлар берсе-де, бозок ве үчок диен этнонимлериң хакыкы манысыны догры дүшүндирип билмейәр. Решиддиң ялы мешхур тарыхчы алымың барып XIV асырда бу атларың манысыны роваятдан гөзлемеги бозок ве үчок этнонимлериниң жуда гадымыдыгына, оларың хакыкы маныларының эйәм XIV асыра ченли йитирилендигине гүвә гечйәр.

Эйсем, бозок диен этнонимиң манысы нәме? Бозок, бозмелик, бозятан диен атларың, шейле-де өнде тесвирленен бозажы диен уруг адының дүзүминде шол бир сөз — боз сөзи гайталаняр. Бу ягдай түркмен этнонимиясында боз сөзүниң төтәнлейин дәл-де, дилиң өз ички кануналайыклыгы эсасында йүзе чыкандыгыны, онуң манысының хем бу атларың әхлисинде бирмензешдигини гөркезйәр. Диймек, бозок диен этнонимиң дүзүминдәки боз сөзи «тайпа», «тире» манысындакы гадымы түркы бод сөзүниң сонраккы фонетик өвүшгинидир (бу барада бозажы этнонимине середин). Бу адың икинжи бөлеги болан ок сөзи хем шол бир маны — «тайпа», «тире» диен маны берйәр. Ол огул, оглан сөзлериниң, огуз, ок, оклы, үчок ялы түркмен этнонимлериниң дүзүминде хем душ гелйәр (бу барада огуз этнониминиң тесвиринде гинден гүррүң берерис).

Нәме үчин шол бир этнонимде «тайпа» манысындакы ики сөз гайталаныр гетирилйәр? Муны дүшүндирмек гаты ансат. Ынха, тәзе бир этник топар дөрейәр. Ол «тайпа» манысында шол дөвүрде йөргүнли уланылян жынс ады — адаты сөз билен атландырылмага башлаяр. Дура-бара жынс ат хас ада — тайпаның шахсы этник адына өврүлйәр. Вагт гечйәр. Кәбир сөзлериң (бизиң мысалымызда боз сөзүниң) көнелишмеги нетижесинде, онуң бир вагтлы асыл манысы унудыляр. Нетижеде, соңкы дөвүрде «тайпа» манысында уланылян тәзе сөз (ок сөзи) онуң ызына гошуляр. Ономастикада бу хадыса синонимик зынжырлар хем дийилйәр. Эсасы сөзүң ызына шол бир маныдакы башга сөзи бейлеки шивелериң я-да диллериң векиллери хем гошуп билер.

Бозок этнонимини дүзйән ики сөзүң иңнән гадымыдыгыны ве ол барада дөредилен роваятларың хун-огуз гатнашыклары дөврүнден хабар берйәнлигини назара алып, бозок, ве үчок диен этник бирлешмелерин бизиң эрамыздан өңки II—I асырларда (Огуз ханың дөврүнде) дөрән болмагының мүмкиндигини чакламак болар.

Инди бозмелик ве бозятан диен этнонимлериң манысы барада гүррүң эделиң. Салырларың кичиага бөлүминиң бир тиресиниң ады болан бозмелик этнониминиң икинжи бөлегини дүзйән мелик сөзи тире ады хөкмүнде әрсарыларың гултак, алилилериң йүзбашы уругында ве нохурлыларда хем душ гелйәр. Бу сөз аслында арап сөзи болуп, ол «хөкүмдар», «патыша», «солтан» ялы манылары анладяр: бозмелик — «хөкүмдарың тайпасы, уругы». Бу ат арап басыбалыкларындан (VII асырдан) соң йүзе чыкыпдыр.

Сарыкларың алаша уругының бир тиреси болан бозятанларың ады вели хас иркидир, чүнки онуң икинжи бөлегини дүзйән ятан сөзи ятмак ишлигинден болуп, ол ятук гөрнүшин-

де Махмыт Кашгарының сөзлүгинде-де душ гелйәр. Ол «чомур, отурымлы, гөчүп-гонмаян» диен маныда болса герек. Ятан сөзи өзбашдак тире ады хөкмүнде сарыкларың байрач уругының, ятаган диен тире ады хем Бүзмейинде яшаян текелериң дүзүминде душ гелйәр.

БОРУГЧЫ

Хатап тайпасының дүзүминде бо:ругчылар (о сеси узын айдыляр) диен тире бар. Шу тирәниң векиллериниң яшаянлыгы үчин, Достлук районындакы бир оба ве шу ердәки демир ёл станциясына-да Боругчы дийилйәр, йөне ресми документлерде обаның ве станцияның атлары Бургучы гөрнүшинде нәдогры языляр.

Тирәниң ады гадымы түрки бор сөзүнден эмеле гелипдир. Хек диен парс сөзи дилимизе аралашянча, түркменлер хеке бор дийипдирлер, түркмен дилиниң шивелеринде, шейле-де түрки диллериң аглабасында бор, мор сөзлери хәзирем йөргүнлидир.

Боругчы диен адың дүзүминдәки -уг (-ук) (гошулмасы -ак, -ек, -ык, -ик, -ук, -үк гошулмасының бир гөрнүши болуп, атдан ат ясаян өнүмсиз гошулмадыр. Ол башак, голак, бөврек (бөвүр сөзүнден), габык, гумак, сувук ялы кәбир сөзлерде душ гелйәр. Тире адының ызындакы -чы гошулмасы илатың кесп-кәрини, хүнәрини билдирйәр. Диймек, боругчы «хекчи» диймекдир.

Нәме үчин бу тирә «хекчи» дийилдикә? Боругчы обасының гүнбатарында Пулзындан диен бир дагжагаз бар, ол шу ердәки Күрегендагың бир бөлегидир. Шу ерде хәзир Керки шәхериниң хек өндүрйән йөрите кәрханасы ишлейәр. Ерли илат хас ирки дөвүрлерде-де бу ерден хек алып, оны Керки этрапларының илатына сатыпдыр. Шонуң үчин хем олара боругчы диен ат галыпдыр.

БОЯКЧЫ, ГӨКЧИ, НИЛГЕР

Алилилериң онбеги, мүрчелилериң овшар уругларының дүзүминде боякчы (ягны «боягчы»), Чәржев районында яшаян салырларың акжык уругында гөкчи, әрсарыларың сөйүнжажы ве чаршаңы уругларының дүзүминде хем нилгерлер диен тире атларына душ гелинйәр. Бу атларың әхлиси бояг өндүрип сатмак билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Шу атлары гөтерйән тиреларың векиллери хәли-хәзире ченли бу гадымы хүнәрлерини довам этдирйәрлер. Этнограф алым Жанмәммет

Өвезовың язмагына гөрә, мүрчелилериң боякчылары диңе бир бояг өндүрмәге дәл, эйсем маталары дүрли реңке боямага-да гаты өкде экенлер.

БӨРИ, ГУРТ, МӨЖӘК

Берсин ве ёлуң (йо:луң) уруглары билен бирликде, бөрүлер бурказларың үч улы бөлүминиң бирини дүзйәр. Бухара велаятының Алат ве Гаракөл районларында яшаян чандырларың дүзүминде бөрүбег, сарык, салыр ве шых тайпаларының арасында гурт, әрсарыларың гултак уругында гуртлы, текелерде гуртзәкир, онуң гоңур ве гөкже уругларында болса мөжек диен тире атларына душ гелинйәр. Емутларың дүзүминдәки гурчук тиресиниң ады аслында гуртжук болуп, ол «гурт уругының кичи бөлеги» диен маныны аңладыр. Бу этнонимлериң әхлиси шол бир маныны билдирйән бөри, гурт, мөжек диен синонимдеш сөзлерден эмеле гелипдирлер.

Нәме үчин тире-тайпалар «мөжек» манысындакы сөз билен атландырылдыка? Ол атлар хачан йүзе чыкдыка?

Бу сораглара жогап бермек үчин, гадымы ата-бабаларымызың дүнйәгарайшы, оларың ирки рухы медениети билен гысгача танышмагымыз герек.

Дүнйә халкларының әхлиси өз өсүшиниң хас ирки дөвүрлеринде, ягны тире-тайпа болуп яшаян әйямларында, төверегинде яшаян белли бир хайваны өзүне ховандар тутунып, оны мукаддес хасаплапдырлар, оңа хормат гоюп, хатда этини хем ниймәндирлер. Шол дөвүр адамларының дүшүнжесине гөрә, хер топарың өз хайваны онуң якын гарындашы, хоссары, хатда шол топары дөреден жандар хасапланыпдыр. Ылмы дилде муна тотемизм, эй гөрүлйән хайвана болса тотем дийилйәр. Бу термин Демиргазык Америкада яшаян индейлериң ожибве от--отем («онуң уругы») диен сөзлердендир. Гадымы түрки халклар тотеме онгон, уран хем дийипдирлер. Тотеми шол бир хайван болан тайпалар өзлерини ыкбалдаш, хатда бири-бири билен доган хасаплапдырлар.

Этнограф алымларың көпүси тотемлерден эмеле гелен этнонимлери хас атларың арасында ин ир дөрән гатлак хасап эдйәр. Дүнйә халкларының аглабасы ин чыдамлы, догумлы, акыллы, чаласын хайван болан мөжеги өзүне ховандар тутуныпдыр. Меселем, Ф. Энгельсиң «Машгаланың, хусусы эечилигиң ве дөвлетиң дөрейши» атлы мешхур китабында Демиргазак Америкада яшаян ирокез индейлериниң сенека тайпа-

сының 8 уругының әхлисиниң дүрли хайваплары өзүне тотем әдипендигини язяр. Буларың арасында мөжек биринжи орунда дуряр. Ене бир мысал. Гадым дүнйә тарыхында гүррүң берлишине гөрә, бизиң эрамыздан хас өң дөрән Рим шәхериниң эмблемасы мөжеги эмип отуран ики огланжыгың суратыдыр. Роваята гөрә, бу шәхер яшлыкда етим галан ве мөжеги эмип улалан Ромул ве Рем тарапындан эсасландырылыпдыр. Ромул бизиң эрамыздан өнки 754—717-нжи йылларда Римиң илкинжи патышасы боляр, шәхере-де онуң ады дакыляр (Рома, рус дилинде бу ат Рим гөрнүшинде нәдогры языляр. Ери геленде айтсак, түркмен классык эдебиятында көп душян Рум диен юрдуң ады хем Рома билен асылдашдыр). Эйрандакы Гүрген велаятына ве гадымы Көнеүргенже (Гурганҗа) адыны гечирен гүрген диен халкың ады хем хинди-европа диллериндәки горг (аслы върк, орус дилинде волк, немец дилинде волф) сөзүнден эмеле гелипдир. Манысы «мөжек».

Түрки халкларың ата-бабалары мөжеги хас хем эй гөрүпдирлер. Меселем, түркы халклар билен гадымы гарындаш болан монголлар өзлерини гөк бөрүден ве маралдан, телеслер хем мөжекден ве хун шаһюйының гызындан доглан хасап эдипдирлер. Бизиң эрамызың башларында ве онуң өң янларында яшап гечен ве соңра газакларың, гыргызларың, түркменлериң (ажы, ач этнонимлерине середин), башгыртларың дүзүмине сиңип гиден ашина диен түркы тайпаның ады шино, чино («мөжек») диен монгол сөзүнден эмеле гелипдир. Адың өңүндәки -а хытай дилинде хорматы билдирйән сөзөнә гошулмадыр: а — шина — «мукаддес бөри». Түркы халкларың улы бөлегине гечмишде бозгурт я-да гөкбөри дийлипдир, өзбеклерде ве Өзбегистанда яшаян түркменлерде гөкбөри диен ат көпгери гөрнүшинде гадымы түркы спорт ойнуның адында сакланыпдыр. Башгыртларың башгурт — башкорт диен ады хем гурт сөзи билен багланышыклыдыр (баш гурт, ягны эсасы гуртлар я-да боз гурт). Ирки түрклериң тарыхы барада «Гадымы түрклер» диен ажайып китабы язан Л. Н. Гумилев хут VI асырларда хем түрклериң дурмушында мөжегиң улы әхмиете эе боландыгыны, хатда хытай чешмелеринде «түрк ханы» ве «мөжек» сөзлериниң синоним болуп улаңыландыгыны язяр. Шол дөвүрде түрклериң байдагында хем мөжегиң келлеси шекиллендирилипдир. Гадымы Тукю (түрк) дөвлети барада язылан хытай чешмелеринде гетирилйән роваята гөрә, түрклериң аслы бөрүден болупдыр, шол ишлерде хут Огуз ханың өзүниң хем боз гуртдан дөрәндиги барада айдыляр. Шу чешмелере даянып, академик В. А. Гордлевский шейле язяр: «Гадымы түрклер

үчин мөжек — мукаддес жанавар, ол түрклериң ата-бабасы, тайпабашысыдыр».

Мөжегиң әхмиети онуң дурмушдакы улы ролы диңе бир гадымы түркы этнонимияда дәл, эйсем мадды ве рухы медениетиң көп бабатларында әшгәр йүзе чыкяр. Меселем, халы, кече нагышларында, кешделерде мөжегиң символик шекиллери сакланып галыпдыр. «Түркменистаның гадымы ве тәзе ёллары» диен китабында В. С. Залетаев түркмен гүлякаларына салынян нагышларың арасындан мөжегиң бирнәче шекилини йүзе чыкарды.

Чагасы дурмаян аялларың тәзе болан бәбегиниң мөжегиң агзындан гечирип (дерисине долап), оңа Бөри, Гурт, Мөжек ялы атлары дакянлыгыны, гөз дегмесин үчин чага тумарларына мөжегиң түйүни я-да дерисинден бир бөлежик салмак дәбини хем ёкарда айдыланларың үстүне гошсак, түркмен дурмушында бөри образының хәли-хәзире ченли сакланып галандыгына гөз етирмек кын дәл.

Бөри, гурт, мөжек этнонимлериниң вагт тайдан дөрейиш ызыгидерлилигини аныкламак үчин, түркмен дурмушында сакланып галан ене бир дәп барада гүррүң этмегимиз герек. Түркменлер хас хорматланян яшулуларың, өвлатларың адыны тутман, олара хорматы билдирйән башга сөзлер билен йүзленипдирлер. Меселем, гелинлерин өз гайынларының адыны тутмазлыгы, гижесине йыланың адының «гамчы» дийлип атландырылмагы муңа мысал болуп билер. Ылмы дилде муңа табу дийилйәр. Эй гөрүлйән хайван болан бөриниң ады хем табулашдырылып, оңа соңра «гурт», «мөжек», «жандар» ялы атлар дакылыпдыр. Диймек, дерпелйән этнонимлерин гадымысы бөрүдир, соңра гурт, иң ахырда хем мөжек диен этноним дөрәпдир. Бу атларың йүзе чыкышы болса гадымы ата-бабаларымызың ылмы гөзъетими, ынанжы ве гадымы дәп-дессурлары билен багланышыклыдыр.

БУЖАКЛЫ

Сакар районында бир обаның илатына бужаклылар дийилйәр. Олар өзлерини өзбашдак тайпа хасап эдйәрлер. Түркмен этнографы Г. И. Карпов болса бужаклылары агар тайпасының бир уругы эдип гөркезйәр. Бужаклы диен уруг-тирелер ногай, газак, гарагалпак халкларының дүзүминде-де душ гелйәр.

Адындан мәлим болшы ялы, бужакларың этник ады Бужак сөхрасы билен багланышыклыдыр. Днепр ве Прут деря-

ларының аралыгындакы гиң сәхралыга Европа халклары Бессарабия я-да Молдав сәхрасы, түркы халклар болса Буҗак диййәрлер. Бу тарыхы велаят XII—XIII асырларда Галиция-Волынь князлыгының, XVI асырың башындан XVIII асыра чеили Түркийәниң, 1812-нжи йылдан соң Орсыетиң гарамагында боляр. 1918-нжи йылда оны Румыния басып аляр, 1940-нжы йылда ол ене гайтарылып алыняр ве Молдавияның хем-де Украинаның составына гиризилйәр.

XI—XVIII асырларда Буҗак сәхрасында түркы халклар (эсасан, гыпҗаклар) яшапдырлар. Дүрли тарыхы дөвүрлерде хер хили себәплере гөрә Буҗак сәхрасыны терк эдип, бейлеки түркы халклара гошулан бессарабиялы тайпалара-да буҗаклы дийип ат берилйәр.

БУРКАЗ, ВАРКАЗ, ГЕРКЕЗ, ЧЕРКЕЗ

Дөртлеме гошгуларда сазлашыклы капыяны хасыл эдип билжек бу этнонимлер сөз ясалыш ёллары, ягны гурлушлары боюнча-да бири-бирине якындырлар.

Бейик Ватанчылык уршунда Совет Союзының Гахрыманы диен белент ада илкиҗи мынасып болан Гурбан Дурды ялы герчеги өсдүрип етишдирен бурказлар саны боюнча ортагүрп түркмен тайпаларының биридир, оларың векиллери Мары, Мурган, Сакарчәге, Байрамалы, Гарагум, Түркменгала ве Тежен районларында яшаярлар.

Бурказ диен этник ат бизе мәлим болан чешмелерден илкиҗи гезек Абылгазының «Түркменлериң шежересі» диен китабында душ гелйәр. Абылгазы бу тайпаның (буркас илиниң) дөрейши барада шейле язяр: Салырлардан Тимур Тоглыхан атлы бир киши барды. Ол бир ерден гелип, атдан дүшди. Гөрсе, Эсиқ Ысмайыл атлы бир салыр гөчжек болуп, затларыны йыгнап йөр. Ол гөчүп гиденден соң, Тимур «гөчүлен юртда бир нәрсе галан болгай» диен умыт билен ол ере баряр. Гөрсе, ожагың ичинде бир огул чага уклап ятыр. Тимурың оглы ёк экен. Ол бу чаганы өзүне огуллыга аляр ве она Буркас дийип ат гойяр. Буркас или шу огланың неберелеридир.

Абылгазы ялы улы алымың китабында анык адамларың атлары тутулып гүррүң берилйәндигине серетмезден, чына беримсиз бу роваята ынанмак кын, чүнки бурказлар салырларың Маңгышлакда отуран дөвүрлеринден хас өң дөрән болсалар герек. Муны субут эдйән кәбир тутарыкларымыз бар.

1973-нжи йылда Түркиеде боланымызда, Стамбулың гәми дуралгасында «Бурказ» атлы улы океан гәмисине гөзүмиз дүшди. Биз ёлбеледимиз Мехметден бу гәми ве онуң ады барада сорадык. Ол Түркийәниң кәбир велаятларында, хатда Стамбулың якынында хем бурказ түркменлериниң яшаянлыгыны, бу гәминиң бир бурказла дегишлидигини гүррүң берди. Болгарияның Гара деңиз кенарында, Стамбулдан узак болмадык аралыкда Бургаз (Бурказ) диен улы порт шәхериң бардыгыны хем шу ерде ятлап гечелиң.

Бурказларың Түркие этрапына селжукларың херекети дөврүнде (XI асырда) гелендигини назара алсак, онда бурказларың хас өң дөрәндигине гөз етирмек кын дәл. Этнограф алымлар хем бу этнонимиң жуда иркидигине гүвә гечйәрлер. Мәселем, түркмен алымы Г. И. Карпов бурказ сөзүниң аслыны бүкдүз я-да бекдили диен түркмен тайпасының адындан гөзлесе, орус алымы А. П. Ковалевский оны Волга бойларында яшан гадымы булгар диен түркы халкың адына сырыкдыряр. Онуң пикиричә, Сырдеря сәхраларында яшан гадымы түрклениң р сесине дерек з сесини уланян топарының дилинде бу ат шейле өсүши ве үйтгешмәни башдан гечиридир: булгар (а сеси гысга) -болгар-балгар-бргз-баргаз-бургаз-бурказ.

Бурказ этнониминиң манысы барада ене-де кәбир чаклама-лары ятлап гечелиң.

Бурказ яшулулары, шейле-де шу тайпадан чыкан эдебиятчы алым Баба Велиев **бурказ** сөзүни «бөри огуз» сөзлериниң фонетик тайдан бираз үйтгән гөрнүши хасап эдйәрлер.

Ене бир чаклама. Гадымы түркы эйямда (бизиң эрамызың башларында) Байкал көлүниң кенарларында **баргутлар** диен түркы тайпа яшапдыр. Түркменлериң ата-бабаларының шол этрапда яшанлыгыны назара алсак, бурказ этнонимини **баргутлар** билен багланышдырмак хем максада лайыкдыр. Баргут сөзүниң бурказа гечишиниң болса дил нукдайназардан делиллендирмек аңсат: **баргут-боргут-бургут-бургат-бургаз-бурказ. Баргут** сөзүниң ахырындакы **-т**, бурказың ызындакы **-з (-с)** гошулмалары гадымы түркы диллерде жеми, көплүги аңладыпдыр.

Эгер бурказ этнонимини **варказ, геркез, черкез** сөзлери билен бир морфологик хатары дүзйән ат хасапласак, онда оны **бур** ве **каз** диен ики бөлеге бөлмели болар. Йөне бу ягдайда бур сөзүниң манысы дүшнүксиз болуп галяр. Адың ызындакы каз бөлеги, бизиң пикиримизче, **-к** ве **-з** диен ики саны гадымы түркы гошулманың бири-бири билен сеплешип, кебширленип гиден гөрнүши болса герек. Ол сөзбашыда саналян бейлеки этнонимлерде хем гайталаняр: вар-каз, гер-кез, чер-кез.

Гөкленлериң дүзүминде душ гелйән варказ, геркез, черкез диен этнонимлер барада айры-айрылыкда гүррүң эделиң (чер-

кез диен тире ады әрсарыларың ламма уругында-да душ гелйәр).

Варказ диен адың вар бөлеги текелерин дүзүминдәки вар, ёмутларың орсукчы уругындакы варан, арабачылардакы варрак диен тире атларында-да гайталаныр. Гадымы түрки тайпалар Байкал ве Монголия этрапларында яшан дөвүрлеринде варлар олар билен гоншы отурыпдырлар, хатда түрк каганының варлар билен уршандыгы барадакы маглуматлар хем тарыхда сакланыпдыр. VI асырдан башлап варлар түрки тайпаларың арасына синйәрлер.

Бейик Түрк Каганаты сынандан соң, түрки тайпалар гүнбатара йөриш эдйәр. Аралың бойларында олара хуни (хионит), вар ве огор (угр, венгрлериң ата-бабалары) тайпалары гайтавул берйәрлер. Бизиң эрамызың 558-нжи йылында булар түрки тайпалар тарапындан басылып алыныр. Соңра хиони ве вар тайпасы бирлешип, авар диен халкы эмеле гетирйәр (ери геленде айтсак, Кавказдакы авар халкының ады хем шу сөз билен асылдашдыр).

Бейик Магтымгулының дүнйә индерен геркезлериң этник адының гер бөлегиниң манысы барада хәзирликче бизиң элимизде хич хили тутарык ёк. Бу сөз Кашгадеря велаятындакы памык түркменлериниң герең, агар тайпасының дүзүминдәки герреӥ, аталардакы герре диен тире атларында-да душ гелйәр. Гер сөзүниң гир төрүши текелердәки гирдек, гиржик, емрелилердәки гирне, ёмутлардакы гирраз, аталардакы гирран диен этнонимлериниң дүзүминде гайталаныр.

Ылмы чешмелер тарапындан тассыкланмаян болса-да, биз черкез диен түркмен этнониминиң асыл көки барада шейле чаклама хөдүрлемекчи: бу ат «гошун», «эсгер» манысындакы гадымы түрки чери, черик диен сөзден ве кез (белки-де, -ез, -ес) гошулмасындан дүряр. Чери, черик сөзлери Самаркандың голайындакы Нурата түркменлериниң черикли, сарыкларың дүзүминдәки черли, алили ве аталардакы черре диен тиреларың атларында-да гайталаныр.

Алымларың кәбирлериниң черкес диен этник ады Азов кенарларында яшан гадымы керкет диен халкың ады билен багланышдыряндыгына серетмезден, биз Демиргазык Кавказдакы Гарачай-Черкес автоном областында яшаян черкеслериң этник адының түркмен черкезлериниң ады билен асылдаш болмагының мүмкиндигини хем ятламакчыдырыс, чүнки адыгей халкының черкес диен икинжи этник ады оларың түрклерин гарамагында болан дөвүрүнде йүзе чыкяр. Мүсүрде XII—XIII асырларда эсасы харбы гүйч болан ве хөкүмети басып алан мамлюкларың өзеин хем түрклерден (түркменлерден) ве черкеслерден ыбарат экен. Шулары назара алып, адыгей халкының черкес диен адының, хем гадымы түрки черик сөзи билен багланышдырылмагы хакыката якын болса герек.

БУРУНҖЫК

Човдур тайпасының бәш бөлүминиң бириниң буруныжыклар дүзйәрлер. Човдурларың этник тарыхыны өвренен алым Г. Ныязгылыжов бу этнонимиң бурун сөзүне ве кичелтмеклиги билдирйән -жык гошулмасына бөлйәр хем-де оны уруг векиллерине ясыжа кичижик бурнуң махсусдыгы билен багланышдыряр. Белки, шейледир. Иөне бу ерде инкисе гойян башга бир зат бар, ол-да лакай өзбеклериниң дүзүминде бурундык диен тирәниң болмагыдыр. Шонуң үчин буруныжык ве бурундык диен этнонимлериң аслының бир көкден эмеле геленди гини хем инкәр этмек болмаз.

БҮЗМЕЙИНЛИ

Алилилериң йүзбашы бөлүминде бүзмейинли диен тире бар. Текелер Ахалы элемезден (XVII—XVIII асырлардан өң), алилилер хәзирки Ашгабат, Гөкдепе ве Бәхерден районларының территориясында отурыпдырлар. Бүзмейин обасындан Кака гөчүп гелен илата-да бүзмейинли диен ат галыпдыр.

БҮКДҮЗ

Орта асыр чешмелеринде саналян 24 түркмен тайпасының бири-де бүкдүзлердир. Махмыт Кашгары оны 8-нжи, Решидеддин 23-нжи, Абылгазы хем 22-нжи орунда гойяр. Бу авторларың эхлиси Бүкдүзи Огуз ханың Денизхан диен оглундан догылан икинжи оглуң ады хасаплаярлар ве Бүкдүз диен сөзүң манысыны «хызматкәр» дийип дүшүндирйәрлер. Решидеддин бу тайпаның гушуны (онгонының) чакыр дийип гөркезсе, Абылгазы онуң үтелгидигини ныгтаяр.

Хер ничик болса-да, бүкдүзлер хәзирки Түркменистанда улы ыз галдырмандырлар. Эхтимал, олар селжуклар хереketи дөврүнде (XI асырда) өзлерини көпчүликлейин Түркие, Ырак, Сирия ялы юртлара атан болмага чемели. Диңе текелериң ве салырларың дүзүминдәки бүкри диен уруг адының этимологик нукдайназардан бүкдүз билен асылдаш болмагының мүмкинди-

гини хасап этмесең, түркмен этнонимиясында бүкдүз сөзи душ гелмейәр.

БҮРГҮТ

Гарабекевүл районының Ламма обасында яшаян бекевүл әрсарыларының бир уругына бүргүтлер дийилйәр. Бу уругың ғазан арығына ве отуран обасына-да Бүргүт диен ат галыпдыр.

Гөрәймәге, бүргүт диен этноним өз-өзүнден дүшнүкли: бүргүт диен гүйчли гушы өзүне тотем (онгон) эдинен уругың ады. Иөне гадымы түрклериң ве монголларың арасында баргут, гыргызларда бурут, XV асырда Арал якаларында яшан гөчме өзбеклериң дүзүминде буркут диен этнонимлериң болмагы бейле дүшүндиришиң хакыкатдан үзнедигини гөркезйәр, чүнки бир типдәки атлар көп ерде гайталанса, онда оларың йүзе чыкышы төтәнлейин болман, эйсем кануналайыклыгы эмеле гетирйәр.

Инди дүрли алымлар тарапындан ёкарда саналан этнонимлериң дүшүндирилишине сын эделиң. Гыргыз алымы С. М. Абрамзон баргут диен этнонимиң монголларың баргу тайпасының адындан ве көплүк саның **-т** гошулмасындан дүряндыгыны язяр. Башга бир гыргыз алымы К. И. Петров монгол-гыргыз тайпасының ады болан бурут сөзүни икә бөлүп, онуң буру сөзүни бөри билен багланышдыряр, **-т** болса көплүк саның гошулмасыдыр.

БӘШБАГЛЫ, БӘШӨЙЛИ, БӘШУРУГ

Түркменлер көпчүликлейин Маңгышлакда яшан дөвүрлеринде, оларың бәш тайпадан: абдаллардан, игдирлерден, човдурлардан, сөйүнжажылардан ве бурунжыклардан ыбарат улы топарына **бәшбаглы** дийлипдир. Бу ат бәш диен сандан ве «тире, уруг» манысындакы **баг** сөзлеринден дүряр. Маңгышлакда яшап гечен Хатам шахырың гошгуларындан мәлим болшуна гөрә, бәшбаглылара **Бәшбаглы Хесен** я-да **бәшөйли** хем дийлипдир. Бу ерде **«өй»** сөзи «тайпа» манысында болса, **Хесен** сөзи Эсенили диен этнонимиң гысгалан гөрнүшидир (бу барада өз еринде гүррүң берерис).

Кашгадеря велаятының «Мүбәрек» совхозында ерлешен Сарык обасында яшаян сарыкларың **бәшөйли**, салырларың кичиага бөлүминдәки **бәшуруг** диен этник топарларың ат алшы хем **бәшбаглы этнониминдәки ялыдыр.**

ГАБЫРДЫ

Әрсарыларың улудепе бөлүминиң бир уругы габырдылар болуп, оларың векиллери хәзир Халач районының Гызылаяк обасында ве Хожамбаз районының Бешир обасының Габырды участогында яшаярлар. XIX асырда Халачда яшап гечен шахыр Абдырахым Зынхарының «Мыхман гелендир» гошгусында бу уругың ады агзаляр:

Халач он уругның азы габырды,
Аягыны тел тутуп, эдер табырды.

Габырдыларың өзлери дәл-де, эйсем оларың төвереклеринде яшаян бейлеки уруг-тирелериң векиллери бу этник ады габырдамак диен сес мензетмеси билен багланышдырярлар (габырдап геплейәнлер), эмма бейле дүшүндириши хакыкат билен асла дахылы ёк.

Биз габырды диен адың манысы барада ики чакламаны окыжыларың дыкгатына етирмекчи. Биринжи чаклама гөрә, бу уругың ады XI асырың биринжи ярымында Мара хәкимлик эден селжук солтаны Давут Чагрыбегиң оглы Имадеддин Гавард я-да Гавурд диен шазаданың адындан эмеле гелипдир. Бу шазаданың ёлбашчылык эден гыник тайпасы шол дөвүрде Арал ве Каспи аралыкдакы сәхраларда отурыпдыр. Махмут Газневиниң гошунлары 1040-нжы йылда Мары шәхериниң якынында селжук түркменлери тарапындан дерби-дагын эдиленден соң, Кичи Азияда, Кавказда, Мүсүр, Сирия, Ырак ялы юртларда Газневилериң эелик эден мүлклери селжук хөкүмдарларының арасында бөлүшилйәр. Чагрыбегиң оглы Гавурда Эйрандакы Керман этраплары етйәр. Ол бу велаята 1041—1073-нжи йыллар аралыкда хөкүмдарлык эдйәр.

Диймек, габырды уругының ады шазада Имадеддиниң **Гавурд** диен адындан ве дегишлилиги билдирйән **-ы** гошулмасындан дуряр. Бу гошулма санжары, ягмыры, сурхы, ябаны ялы энчеме түркмен этнонимлериниң ясалмагына хем гатнашяр.

Бизиң бу чакламамызы хакыката якынлашдырян ене бир факт хем Халачдакы **сүлеймен** уругының адыдыр. Мәлим болшы ялы, Сүлеймен-Давут Чагрыбегиң үчүнжи оглы, Гавурдың болса агасыдыр. Бу ики ага-ининиң атларының соңра оларың хәкимлик эден илатының этник ады хөкмүнде уланылан болмагы гаты мүмкиндир.

Икинжи чаклама гөрә, габырды диен этноним ики бөлекден дуряр. Онуң **габыр** диен бөлеги хазар диен гадымы түрки халкың **кабар, габар** тайпасының адындандыр, **-ды** гошулмасы

болса -лы, -ли аффиксиниң фонетик өвүшгинидир. Деңешдириң: Алмаата шәхериниң газакча ады Алматы хем «алмалы» диен маныдадыр.

Хазарларың түркменлер билен якын арагатнашыкда боланлыгыны назара алсак, онда габырды диен түркмен уругының хазар кабарлылары билен асылдаш хасап эдилмеги хакыкатдан жуда үзүе дәлдир.

Гавурд диен адам ады я-да хазарларың габарлы тайпасы билен асылдаш боланлыгына серетмезден, габырды диен түркмен этноними бизи ене бир Кавказ халкы билен — Қабарды-Балкария республикасының эсасы илаты болан кабардылар билен якынлашдыряр. Қабардылар (орусча кабардин) өзлерине кабарды диййәрлер. Нальчикдәки университетиң профессоры, ерли алым Жемалдин Коков, адыге-черкес диллеринде геплейәндигине серетмезден, кабарды ве черкес халкларының этник адының түрки сөзлерден эмеле гелендигини, бу халклара хем түрки халкларын шейле ат дакандыгыны гүррүң берди. Бу пикир догры болса, онда габырды ве кабарды этнонимлериниң шол бир түрки сөзден ве гошулмадан эмеле гелип билжекдигине ынанмак мүмкиндир.

ГАГАУЗ

Геплешик дили боюнча азербайжанлар, түрклер ве түркменлер билен бирликде түрки диллериң огуз топарына дегишли болан гагаузлар Молдова республикасының гүнорта этрапларында, эсасан, Комрат (Гонрат) районында, шейле-де Украинада, Кавказда, Газагыстанда, Болгарияда, Румынияда яшаярлар. Дини ынамлары боюнча олар христиан динине уйярлар. Бу халкың этник ады (гагауз) гөк огуз диен сөзлерден эмеле гелипдир.

Алымларың кәбирлери гөк огузлары Огуз ханың Гөкхан диен оглунын неберелери, оларың этник адыны хем Гөкханың адындан эмеле гелен хасапласа, бейлекилер (меселем, түрк алымы Ибрахим Кафесоглу) олары Алтай дагларының гүндогарында, Яркентде, Кашгарда барып VI асырда Бумын диен императорың баштутанлыгында гүйчли дөвлет дүзен гөк түрклериң галындылары диен пикире уйярлар.

Түрки этнонимияда гөк сөзи тарапы (эсасан, гүндогары) хем билдирйәр. Академик А. Н. Кононовың пикириче, Бейик Түрк Каганатының гүндогар тарапында ерлешен тайпалара (эхтимал, огузларың бир бөлегине) гөк түрклер (ягны «гүндогар түрклер») диен ат берлипдир. Тарыхда оларың гуран дөвлети хем Гүндогар Түрк Каганаты диен ат билен беллидир.

ГАГШАЛ

Текелериң тогтамыш бөлүминиң бир уругы болан гагшалларың этник ады гөк шал я-да гөк сал сөзлеринден эмеле гелипдир. Муны гадымы түрки аргын диен тайпаның дүзүминде көксал я-да көкшал диен этнонимиң боландыгы билен делиллендирмек мүмкин (аргынлар соңра гөчме өзбеклериң ве газакларың дүзүмине сининдирлер). Түркмен дилиндәки регрессив ассимиляция, ягны өндәки сесиң ыздакы сесе уйгунлашмагы нетижесинде гөкшал диен ат гагшал гөрнүшине гечипдир. Гагауз диен халк адының аслында гөк огуз боландыгы хем муны тассыклаяр.

Түрки этнонимияда гөк сөзүниң анладян манысы барада биз гөкли, гөклең диен атлар барадакы макалада гинден гүррүң берерис. Гагшал диен этнонимиң икинжи бөлеги иннән гадымы сал, шал диен түрки тайпаның адына сырыгяр (бу барада салак, салыр этнонимлериниң дүшүндирилишине серетиң).

ГАЖАР

Эйранда яшаян гажарларың аглабасы хәзир парс дилинде геплешйән болса-да, олар аслында түрки тайпаның векиллеридир. Тайпа хөкмүнде түрки (түркмен) ве парсы тайпаларың гатышмагы нетижесинде Эйраның ве Хорасаның территориясында кемала гелен гажарлар XV—XVI асырларда гызылбашларың эсасы өзени хасапланып, ша Ысмайыл Хатайының ёлбашчылыгында Сефевилер дөвлетини беркарар этмәге ишеңнир гатнашыпдырлар. Ша Аббас I дөврүнде гажарларың бир бөлеги Кавказда, икинжи бөлеги Марыда, үчүнжиси хем Гүрген дерясының боюнда отурыпдыр, хатда Байрамалыда ханлык эден ве 1785-нжи йылда Бухара эмири Шамырат Велнамы тарапындан өлдүрилен Мары ханы Байрамалы ханың хем аслы гажарлардан болупдыр. XVIII асырда бу тайпа хас гүйчленип, гажарлар династиясыны дөредйәрлер.

Мусулман патышаларының шежересинде ызарлан алым К. Э. Босворт гажарлары түркмен хасаплаяр. Бу йоне ерден дәл болса герек, чүнки гажар диен уруг я-да тире атлары алилилериң, гөкленлериң, демиргазык ёмутларың ве оламларың дүзүминде сакланып галыпдыр.

Гажар диен адың асыл көки ве манысы барада хәзирликче бизиң элимизде хич хили тутарык ёк, йоне түрки этнонимлери үрч эдип өвренен орус алымы Д. Е. Еремеевиң бу барадакы пикири белленмәге мынасыпдыр. Ол гажар диен этнониминиң гадымы хазар диен түрки халкың адының үйтгән гөрнүши хасаплаяр.

ГАЗАК

Дүрли түрки тайпаларың бирлешмеги нетижесинде Газагыстаның ве Орта Азияның гиң сәхраларында XV—XVI асырларда тутуш миллет дережесине етен халка түркмен дилинде газак, газак дилинде казак, орус дилинде казах дийилйәр (орус казакларындан тапавутландырмак үчин, орус дилиндәки термин совет дөврүнде кабул эдилди). Мәнгышлакда ве бейлеки ерлерде яшаян түркменлериң газак халкының арасына сиңип гидиши ялы, дүрли тарыхы дөвүрлерде газакларың улулы-кичили бөлеклери хем түркменлериң дүзүмине аралашыпдыр. Муны баят, сарык, теке, хатап, әневли тайпаларының арасында газак атлы уруг-тирелериң душ гелйәндиги хем тассыклаяр. Йөне газак диен түркмен тирелериниң әхлисини газак халкы билен багланышдырмак нәдогры болар, чүнки түркменлерде Газак сөзи эркек ады хөмүнде йөргүнлидир. Диймек, Газак сөзи тиребашының ады хем болуп билер. Муңа мысал гетирмек хем мүмкин. Емрелилериң дүзүминдәки газак тиресиниң ады XVIII асырда Ахалдан Дашховуз этрапларына гөчүп гелен тарыхы шахсын — Угурлы Газагың ады билен багланышыклыдыр.

Эйсем, газак сөзүниң манысы нәме? Бу барада алымларың арасында дүрли пикирлер бар. Шоларың кәбирини ятлап гечелиң.

1. Этноним «эркин», «өзбашдак» манысындакы газак-казак диен түрки сөзден болуп, ол бу халкың эркинлигини, гөчүп-гонуп йөрмеги, өзбашдаклыгы, хич киме табын болмазлыгы сөйәнлиги билен багланышдырыляр. Кәбир түрки халклар (меселем, кашгарлылар) өйленмедик (эркин) йигитлере казак йигит диййәрлер. Бу пикири рус казакларының ады хем тассыклаяр (рус казакларының ве газак халкының этник атлары аслында шол бир түрки сөзден эмеле гелипдир). Рус князларына боюн эгмән, серхетиң чет-чемерелерине чыкан илата казаклар дийлипдир.

2. З. Ш. Навширвановың ве кәбир бейлеки алымларың пикириче, газак ве казак сөзлери түрки-гачак (ягны хан-беглере боюн эгмән, өз илинден гачып чыкан) сөзүндендир.

3. Газак алымы Айтым Абдырахмановың пикириче, газак диен ат ики бөлекден дуряр: газ — гадымы тайпа ады ве сак — Газагыстаның территориясында яшан гадымы сакларың этник ады.

Ёкардакы пикирлериң хайсының хакыката лайык гелйәндигине серетмезден, газак ве казак диен этник терминлер аслында бир түрки сөзден эмеле гелипдирлер.

ГАЗАН

Әрсарыларың гара бөлүминиң, салырларың ягыр ве сарыкларың гожалы уругларының дүзүминде газан диен уруг-тирелер душ гелйәр, хатда Гарабекевүл районында шу уругың ады дакылан Газан атлы оба ве Газанарык диен яп хем бар. Этнограф алым Ата Жыкыевиң ишлеринде салыр түркменлериниң улы атасына (легендар тайпабашысына) Газан хан я-да Салыр Газан дийилйәндиги белленйәр. Бу алымың пикириче, Газан хан я-да Газан алп IX асырың икинжи ярымында яшап, түркменлериң бир бөлегини ыслам динине салан шахсдыр. Аслының салырлардан боланы үчин, ол өз адына Салыр сөзүни хем гошупдыр (Салыр газан я-да Газан Салыр).

Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен китабында Газан атлы тарыхы шахсларың икисиниң ады тутуляр. Оларың бири Газан бег болуп, ол орта асырларда Сырдеря бойларындан Мангышлага гөчен түркменлере (эсасанам, салырлара) баштутанлык эдйәр. Икинжиси салыр илинден Энкеш диен адамың Жәжекли диен аялындан доглан Газан Салыр я-да Газан алпдыр. Шейле маглуматлара салгыланып, алымларың аглабасы газан диен түркмен тайпасына Газан диен тиребашының адының гечендигини тассыклаярлар. Әрсары ве салыр диалектлеринде Газан диен эркек адының хәли-хәзире ченли йөргүнлидигини, татар ве Алтын Орда ханлыкларында-да Газан атлы ханларың боландыгыны назара алсак, бу пикир хакыкатдан жуда үзне-де дәл. Йөне газак алымы А. Абдырахманов ве татар дилчиси Г. Ф. Саттаров дагы гадымы түрклерде газ (я-да хаз) диен тайпаның боландыгыны, бу сөзлериң газак ве хазар этнонимлериниң дүзүминде душ гелйәндигини белледйәрлер. Бу пикире эсаслансак, газан диен этноним газ сөзүнден ве жеми, көплүги билдирйән -ан гошулмасындан дуряр.

Ёкардакы пикирлери тассыкламага я-да инкәр этмәге бизиң элимизде тутарык ёк, йөне Волга боюнда яшан гадымы булгарларың дүзүминде-де газан диен тайпаның боландыгы мәлим. Газан диен тайпаның я-да уругың ады билен багланышыклы ер-юрт атлары Крымда-да душ гелйәр. Орус алымлары И. Н. Лезина ве А. В. Суперанскаяның тассыкламакларына гөрә, бу топонимлер хут түркменлериң газан тайпасының адыны гөтерйәрлер. Эйсем, гадымы Булгарыстана ве Крыма газанлар нәхили дүшдүкә? Муңа жогап бермәге сынанышалың.

Бизиң пикиримизче, Бейик Түрк Каганаты (империясы) дагандан соң, бейлеки түрки тайпалар билен бирликде газан түркменлериниң бир бөлеги (белки, улы бөлеги) Волга бойларын-

дакы Булгарыстана аралашяр. Соңра олар хәзирки татар, болгар ялы халкларың арасына сиңип гидйәрлер. Татарыстаның пайтагтына Газан (орусча Казань) дийилмеги йөне ерден дәл. Бу шәхериң адының манысы барада дүрли чакламаларың бардыгына серетмезден, оңа гадымы Булгария аралашан газан түркменлериниң адының гечендигине шүбхе болуп билмез. Муны татар тарыхчысы Х. В. Юсупов гөс-гөни ыкрар эдйәр.

Тарыхы ишлерден мәлим болшуна гөрә, селжукларың хереке-ти дөврүнде Түркийә ве Кавказа аралашан түркменлериң (эсасан хем салырларың) бир бөлеги 1263—1264-нжи йылларда Салтык бабаның баштутанлыгында Крыма аралашяр. Муны бу ердәки Салгир (Салыр) диен дерянық ады ве салырларың тире адындан эмеле гелен бейлеки топонимлер хем тассыклаярлар. Шол салырларың арасында газан уругының векиллери хем боландыр дийип чакламак герек. Соңра бу ере гелен салырлар ве бейлеки түркмен тайпалары түркн хем-де түркн дәл тайпалар билен гатышып, Крым татарлары диен этник топары эмеле гетирйәрлер. Крым татарларының дилиниң түркмен дилине жуда якынлыгыны хем Крым татарларының дүзүминде түркменлериң улы орны әелейәндиги билен дүшүндирмек болар.

Диймек, хәзирки әрсары, салыр ве сарык тайпаларының дүзүминде душ гелйән газанларың иңнән гадымы түрки (түркмен) тайпасыдыгыны беллемек билен, онуң түркмен ганыны татар (эсасан хем Крым татарлары), болгар, белки-де, чуваш, венгр халкларының ганы билен гатышдыранлыгыны, гарындашлашдыранлыгыны унутмалы дәлдирис.

ГАЗАРЧЫ

Дәнев, Чәржев ве Фарап районларында, шейле-де Бухара велаятының Алат, Гаракөл ве Сверллов районларында яшаян салырларың дүзүминде **газарчы** диен уруг адына душ гелинйәр. Бизиң чакламамыза гөрә, бу этноним **хазар** диен түркн халкың адындан ве **-чы** гошулмасындан дуряр. Түркмен этнонимиясында **-чы, -чи** гошулмасы **-лы, -ли** ерине хем уланыляр ве ол дегишлилиги, ягны шу илиң хайсы уруга, тирә дегишлидигини анладяр (денешдирин: гуланлы-гуланчы, хывалы-хывачы ве ш. м.).

Хазарлар гунларың йөришлеринден соң Гүндогар Европада дөрән түркн дилли халк болуп, олар VII асырың орталарында Хазар каганлыгыны (дөвлетини) дөредйәрлер. Бу дөвлет Волганың ашак акымларыны, Демиргазык Кавказың гүндогар бөлегини, VII асырда болса Крымың көп бөлегини, Азов дензи якаларыны, шейле хем Гүндогар Европаның Днепре ченли яйылып ятан гиң сәхраларыны әелейәр. 735-нжи йылда хазар гошунлары араплардан еңилйәр. 895-нжи йылда Гара дензиң Хазарыстана дегишли ерини печенеглер әелән, бу ердәки мажарлары Дунай (хәзирки Венгрия) тарап ковярлар. X асырың 60-нжы йылларында орус князы Святослав Игоревич Волга боюндакы хазарлары дерби-дагын эдйәр. Нетижеде, X асырың аягында Хазар дөвлети сыняр, онуң илаты болса чувашларың, татарларың, шейле-де Гара дензи, Каспи бойларында яшаян түркн ве түркн дәл халкларың арасына сиңип гидйәр. Оларың бөлеклери түркменлериң дүзүмине-де аралашыпдыр, чүнки Хазар каганлыгы Хорезм дөвлети билен якын гатнашыкда болупдыр. (бу барада Хыдырили этнонимине багышланан макалада-да гүррүң эдерис). Шу ерде түркн халклар арасында Каспи дензиниң Хазар дензи диен адының йөргүнлидигини хем ятлалын (Жейхун билен бахры-Хазар арасы — Магтымгулы).

Диймек, **газарчы** (ягны хазарлы) диен этник ат XI асырда, салырларың Маңгышлак ве Балкан этрапларында яшаян дөвүрлеринде дөрәндир дийип чакламак хакыката якын болса герек.

ГАЗАЯКЛЫ

Рим цифри V-иң я-да латын харпы V-ның ики шахасының ортасындан диклигине гөни чызык чекин. Ол гумаксы ерде гушун (газың) басып гиден ызыны яда салар. Шейле гөрнүшдәки тагма түркн халклар **газаяк тагмасы**, оңа әелик әдйән уруга я-да тайпа хем **газаяклы** диййәрлер. Газаяклылар башгыртларың, өзбеклериң дүзүминде-де бар. Иөне язув чешмелеринде белленишине гөрә, газаяк тагмасының хакыкы әелери салыр түркменлеридир. XI асыр алымы Махмыт Кашгарыдан башлап XVII асыр тарыхчысы Абылгаза ченли бу тайпаның тагмасының газаякдыгы ныгталяр ве оларың әсерлеринде шол тагманың сураты хем гетирилйәр. Тагмасына гөрә салырларың газаяклылар диен икинжи ады хем йөргүнли болупдыр. Диймек, газаяклы диен түркмен тиреленриң аслында салырлара дегишли этник топарлардыгыны чекинмән айтмак мүмкин. Мәселем, XI асырдакы селжуклар хереке-ти дөврүнде Сырдеря бойларындан Маңгышлага гөчмән, Самаркант велаятындакы Нурата дагларында галан түркменлере **Нурата түркменлери** я-да газаяклылар дийилйәр, чүнки оларың аглабасы салырлардыр. Чәржев районындакы газаяклылар хем салырларың бир бөлегидир. Ставрополь үлкесиндәки игдирлериң дүзүминде-де газаяклы диен тире бар. Адындан чен тутсан, бу тире хем салырлардан игдирлериң ичине аралашан болмалы.

Этнограф алым Ата Жыкыев Манғышлакда түркменлериң гадымы яшан ерлеринде галдырылан мадды ве медени ядыгәрликлерини өвренмек максады билен этнографик экспедицияда боланда, жайлара, тамдырлара, гуюлара чекилен тагмаларың шекиллери боюнча салырларың яшан ерлерини аныклады. Оларда-да хут газаяк тагмасы суратландырылыпдыр.

Түрки халкларда, шол санда түркменлерде тагмасының шекили, гөрнүши боюнча атлындырылан айтамгалы, гоштамгалы, жылантамгалы, голдаглы ялы этнонимлер санардан кән. Биз бу меселә ене энчеме гезек доланжакдыгымыз үчин, шу макалада тагма сөзүниң йүзе чыкышы, манысы ве әхмиети барада гүррүң этмегимиз герек.

Түрки халкларың әхлисинде, шейле-де аглаба түркмен диалектлеринде тагма сөзи тамга гөрнүшинде уланылып, ол шу диллерден парс-тәжик ве славян (орус) диллерине-де аралашыпдыр. Бу сөз иңнән гадымы дөвүрлерде, түрк-монгол диллериниң тунгус-манжур диллери билен өзбашдак диллер хөкмүнде айрылышмадык әйямында дөрәпдир, муны тунгус-манжур диллеринде та сөзүниң «даг», тамага, тамаган сөзүниң «тагма» маныларында уланыляндыгы хем тассыклаяр. Тагма ве дагламак сөзлери болса аслында бир көкден эмеле гелипдирлер. Олар гызан демир аркалы малларың дагланмагы, тагмаланмагы билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр.

Даг сөзи тагма манысында түркмен дилинде хәзир хем актив уланыляр. Муны бир маталдан алнан шу сетирлер хем тассыклаяр:

Бир ат алдым сегсене,
Сегсен ериниң дагы бар.
Бир гулагы чүрт кесик.
Бир гулагының чәги бар.

Бир тайпаның малыны бейлекиниңкиден тапавутландырмак, маллар гатышаында-да олары сайлап алмак максады билен хер тайпа өзүне махсус тагма алыпдыр. Чарва халклара махсус болан бу дәбин кәмиллешен гөрнүши бизиң совет дөвүрүмизде-де уланыляр — колхоз-совхоз малларының гулагына номерленен я-да язгысы болан теңечир дакыляр.

Хер тайпаның ве уругың айры-айры тагмаларының болмагы, көп асырларың довамында онуң үйтгевсиз сакланмагы халкларың этнографиясыны өвренмекде жуда үлы әхмиете эедир. Шонуң үчин Махмыт Кашгары, Решидеддин, Языжы-оглы, Салар Баба, Абылгазы ялы орта асыр алымларының, Н. А. Аристов, Н. Г. Маллицкий, Д. Н. Соколов, Г. И. Карпов, Р. Г. Кузеев ялы орус ве совет алымларының ишлеринде тагмалар йөрите өврениләр. Д. Н. Соколов шу асырың башларында тагмаларың гадымы түрки элипбийиң харплары болаймагының мүмкиндиги барадакы чакламаны өңе сүрди. Түркмен алымы Ахмет Бекмырадов өзүниң «Андалып ве огузнамачылык дәби» диен китабында агзалан алымларың тагма барадакы пикирлерини дүйпли өвренип, 24 түркмен тайпасына махсус болан 24 тагманың гадымы огуз элипбийине догры гелйәндиги, хайсы тагманың хайсы харпдан эмеле гелендиги барадакы хас хем батыргай чаклamасыны ылымда илкиңжи гезек орта атды.

Диймек, түрки халкларың (умуман, чарваларың) гадымы дурмушыны өвренмекде тагмалар ве олар билен багланышыклы этнонимлер жуда әхмиетли ылмы чешмедир.

ГАЙРАКЧЫ

Дашкент велаятының Акгорган районының «Акгорган» совхозында түркменлериң улы топары яшаяр. Бу түркменлер 1930—1931-нжи йылларда байлар ве кулаклар хатарында Түркменистаның дүрли районларындан Мүрзечөл этрапына гөчүрилен, сүргүн эдилен илат болуп, оларың аглабасы сарагтлы салырлар, совхозың бир участогы чәржевли салырлар, галанлары хем Теженден, Газанжыкдан ве бейлеки ерлерден геленлердир. Өкде пагтакәрлер хөкмүнде өзүни танадан бу илатдан Өзбегистаның ат газанан оба хожалык ишгәрлери, агрономлар, мугаллымлар, врачлар, дөрт саны ылымларың докторы, онларча кандидатлар, совет ве партия ишгәрлери өсүп етишдилер.

Уруг-тире бөлүнишигини ядындан чыкаран өзбеклериң, түрклериң, татарларың гуршап аландыгына серетмезден, бу түркменлер өзлериниң шиве айратынлыгыны, өзболушлылыгыны, уруг-тирелеринин атларыны шу вагта ченли сакландырлар. Уруг-тире атларының арасында гайракчы диен тире хем бар. Онуң ады Чәржев областының, шейле-де Өзбегистанда яшаян түркменлериң геплешигине махсус болан гайрак сөзүнден ве кесп-хүнәр билдирйән -чы гошулмасындан дуряр. Бу геплешиклерде гайрак сөзи «чалгыдаш», гайрамак ишлиги хем «чалмак», ягны күтелен тыглара, пычак, палта ялы гураллара йүз чыкармак, йителтмек диен манылары аңладяр. Бу тирәниң векиллери гечмишде шейле хүнәр билен мешгулланыпдырлар. Шу обалы, Өзбегистаның ат газанан мекдеп мугаллымы Кирли Патаровың айтмагына гөрә, гайракчыларың ичинде өз гадымы кәрини довам этдирйәнлери хәзирем бар.

ГАЙЫ

Огуз түркменлериниң иң ирки ве гүйчли тайпаларының бири гайылардыр. Махмыт Кашгарының санавында ол гыныклардан соң икинжи орунда дуряр. Решиддиниң, Абылгазының ве бейлеки орта асыр алымларының эсерлеринде болса бу тайпа биринжи орна гечйәр. Диймек, XI асырда гыныклар иң гүйчли, агалык эдижи, адам саны боюнча хем агдык тайпа болан болса, соңра бу орны гайылар эелейәр. Хатда түркмен классык шахырларының дөредижилигинде-де гайылар ве баятлар илбашы саныляр. Молланепесиң «Әлемге гелгей, гелмегей» гошгусындан алнан шу сетирлере үнс берин:

Ил башы гай-у баят, ымыклы, агар, арабачы,
Нерезимле бир сениң дек я-ха болгай, болмагай.

Хәзирки Түркменистаның территориясында гайылар өзбашдак тайпалыгыны йитирип, уруг хөкмүнде гөкленлериң ве баятларың дүзүмине гошулыпдырлар, чүнки бу тайпаның аглабасы селжук йөришлери дөвүрүнде Түркие, Эйран, Ырак, Сирия ве Кавказ юртларына аралашыпдырлар. Түрк алымы, профессор Фарук Сүмериң «Огузлар (түркменлер)» диен китабында язылышына гөрә, Түркийәниң Анадолу велаятында 25 саны оба гайыларың этник ады дакылыпдыр. XVI асырда шейле обаларың саны 94 экен.

Решиддиниң ве ондан соңкы орта асыр алымларының әхлиси Гайы сөзүни Огуз ханың улы оглы Гүнханың биринжи перзендиниң ады ве шондан дөрән тайпа хасаплаярлар, гайы сөзүниң манысыны «мәкәм» диййп дүшүндирйәрлер, әхтимал, олар гайы ве гайым сөзлерини бир көкден дөрән хасап эден болсалар герек.

Биз гайы сөзүниң манысына дүйбүнден башга тарапдан чемелешмекчи. Дүнйә халкларының көпүсинде, шол санда түрки халкларда иңнән ирки этнонимлер «адам», «гарындашлар», «тире», «уруг» ялы манылардакы адаты сөзлерден эмеле гелипдирлер. Гайы тайпасы хем «гарындаш» манысындакы гадымы түрки гад-газ гай сөзүнден гелип чыкан болса герек (түрки дилде Д-З ве З-Й сес чалшыгы махсус фонетик хадысадыр. Деңешдириң: адак- азак- айак). Орхон-Енисей түрки язув ядыгәрликлеринде душ гелйән гадын, XI асырда язылан «Кутадгу билик» диен эсердәки газын, хәзирки түркмен дилиндәки гайын сөзлери шол гад-газ-гай сөзлеринден эмеле гелип, «аялың атасы», «гайын» ве «гарындаш» ялы манылары аңладыпдыр. Махмыт Кашгары гадаш ве газаш сөзлерини «гарындаш» манысында уланыпдыр. Умуман, гадымы гадаш сөзи соңра түркмен дилинде үйтгедилип, хас догрусы, манысы дүшүнүкли сөзлер билен чалшырылып, гардаш ве гарындаш гөрнүшине гечипдир (гарындаш—бир гарындан чыкан). Эгер шу чаклamамыз догры болса, онда гайы сөзүниң ызындакы -ы (я-да -ык. Махмыт Кашгары бу ады кайыг гөрнүшинде уланыпдыр) жеми, көплүги, дегишлилиги билдирйән гадымы түрки гошулмадыр. Нетижеде, гайы (кайыг) диен этноним «гарындашлар топары», «ган гарындашлардан дөрән ил» ялы маныда йүзе чыкыпдыр.

ГАЛМЫК

Галмыгыстана ат берен ве монгол дилиниң гүнбатар шивелеринде геплейән галмык халкы ирки дөвүрлерден башлап түркменлер билен якын арагатнашыкда болупдырлар. XVI—XVII асырларда түркменлериң Мангышлакда яшаян дөвүрүнде бу гатнашык хас өсүпдир. Ставрополь үлкесинде ве Астрахана гөчен түркменлер галмыкларың агалыгында, хатда олар билен гатышып яшапдырлар. Бу йыгы гатнашыклар түркмен этнонимиясында чуң ыз галдырыпдыр. Меселем, хәзирки ата, гөкленг, емрели, ёмут, сакар, човдур ве әрсары тайпаларының дүзүминде галмык атлы уруг-тирелере душ гелийәр. А. А. Росляков олары хут түркменлериң ичине сиңип гиден галмыклар хасап эдйәр.

Алымларың көпүси гадымы ойратлара соңра дакылан галмык (калмык, калмак) диен этник ады галмак диен түрки сөз билен багланышдырярлар. Оларың пикириче, башга дине гечмән, бутпараз, көп худайлылык ынамында галан ойратлара галмык, ягны «өнки дининде галанлар» диййп ат беридирлер. Ерли алым В. П. Дарбакова бу ады дүйбүнден башгача дүшүндирйәр: галмык сөзи болан халмг «гатышык», «гарылан» диймекдир, ягны «бейлеки ойрат ве түрки тайпалар билен гатышан ил».

ГАЛПАК, ГАРАГАЛПАК

Түркменлер билен ган гарындаш болан ве ирки әйямлардан бәри гоңшучылыкда яшаян халкың гарагалпак диен ады бар. Бу халкың өз шахырана дөредижилигинде, газак, ногай, шейле-де түркмен диллеринде ве бу халкларың классык эдебиятларында гарагалпак диен этноним билен бирликде, онуң галпак гөрнүшинде гысгалдылып уланылышына-да душ гелийәр. Сейдиниң «Тапылмаз» гошгусындан алнан «Сәхран, ишин, ногай, галпак, газакда» диен сетир хем муңа мысал болуп билер.

Гарагалпак диен адың гелип чыкышы ве аңладян манысы барада алымларың арасында бирлик ёк. Бу барада айдылан затлары тыгача жемлән, биз бу бабатда гелен нетижәмизи окыжыларың дыкгатына хөдүрлемекчи.

Гарагалпаклар илки хәзирки яшаян еринде (Гарагалпагыстанда) дәл-де, гүнорта Орсыетиң сәхраларында, ягны Волга ве Дон бойларында тайпа, халкыет хөкмүнде йүзе чыкан болмага чемели, чүнки оларың ады орусча **чёрные клобуки** гөрнүшинде илкиңжи гезек Киев сененамаларында душ гелйәр (1146—1192-нжи йыллар).

Волга, Дон бойларында, хәзирки дөвүрде Гүнорта Орус сәхрасы дийип ат берилйән гиң территорияда бизиң эрамызың башларында-да түркі тайпаларың яшандыгы мәлим. Бейик Түркі Каганат сынандан соң, түркі халкларың бу этрапа гөче-гөчлүги гиң гериме эе боляр, хатда олар бу ерде Булгарыстан ве Хазарыстан диен кувватлы дөвлетлери хем дөредйәрлер. Шол дөвүр орус сененамаларында торк (түрк), торкман (түркмен), уз (огуз), печенег, берендей, куман, чёрные клобуки ялы түркі тайпаларың атлары өвран-өвран гайталаныр. Решидеддиниң «Тарых йыгындысы» («Жем-и ат-таварих») диен эсеринде-де (XIV асыр) **каум-и күлах-и сиях** диен этноним душ гелйәр. Ол гарагалпак диен адың парсча тержимесидир (гарагалпак ковумы). Ыңха, шу чешмелерде ятланян шу ковум (гарагалпаклар), көп алымларың пикириче, печенег-хазар бирлешигини эмеле гетирен түркі (түркмен) тайпаларының шу этрапдакы гыпжак (ногай) тайпалары билен гатышмагындан эмеле гелипдир.

Профессор П. П. Ивановың пикириче, Хорезм шасы Алтынташың хызматындакы нөкерлериң бир бөлеги гара галпак (гара башган) геендиги үчин, илки шол нөкерлер, соңра оларың дегишли тайпасы гарагалпак диен ады алыпдыр.

Гарагалпак алымы ве языжысы Даулен Айтмуратов гарагалпак этнониминиң аңладян манысыны дүйбүнден башгача дүшүндирйәр. Гадымы түркleriң эркеклери депесинде я-да еңсесинде сач гоюпдырлар, ол сачы өрүп гойберенлери хем болупдыр. Шонуң үчин, Д. Айтмуратовың пикириче, бу ат «гара гулпак» диен сөзлериң бирнеме үйтгән гөрнүшидир. Өз сөзлерини делиллендирмек үчин, ол гарагалпак шахыры Бердахдан шу гошгыны мысал гетирйәр:

Мәликтиң углы Разыхак,
Яшлыгында койды гулпак,
Кейген экен кара калпак,
Шундын «Калпак» болган экен.

Сөзумизиң ахырында текелериң тогтамыш бөлүминде галпак диен тирәниң бардыгыны хем ятладярыс.

ГАПАН

Әрсары, гөклен, емрели ве теке тайпаларының дүзүминде гапан диен уруг-тирелере душ гелинйәр. Бу этнонимиң **Гапан, Капан, Кафан, Копан** гөрнүшлеринде Азербайжанда, Эрменистанда, Дагыстанда, Газан ханлыгында, Украинада хем душ гелйәндигини, алымларың бу атлары огузларың печенег тайпасының гапан уругы билен багланышдыряңлыгыны назара алсак, онда гапан атлы уруг тирелериң әхлисиниң бир көкден яйрандыгыны беллемек болар. Гапан тайпасы гадымы түркі әйямда, печенеглериң энтек бейлеки түркмен тайпалары билен бир еррәкде отуран дөври дөрәпдир. Печенеглер билен гадымы Булгарыстана гайдан гапанлар Кавказдакы ве Европадакы гапанлары гиң территория яйрадан болсалар, оларың Орта Азияда галан бөлеклери хәзирки түркменлериң ве өзбеклериң дүзүминдәки гапан диен тирелери эмеле гетирипдирлер.

Гапан этнониминиң гаты иркидигине ене бир делил гетирмек мүмкин. Бейик Түрк Каганатында 691—716-нжы йылларда хөкүм сүрен улы хана (Гутлуг каганың ыниси, Күлтегин ве Билге каганың дайысы болан шахса) Гапаган («гапан», ягны «жезаландырыжы») дийлипдир. Шу ханың якынларына онуң адының гечен болмагы хем әхтималдыр.

ГАРА, АК

Әрсарыларың улы дөрт бөлүминиң бири **гаралардыр**. Оларың ве бекевүллериң яшаяндыгы үчин, Гарабекевүл районына-да шу этник топарларың атлары дакылыпдыр. **Гара** диен уруг-тирелер арабачы, гарадашлы, гөклен, ёмут, олам, сакар, салыр, теке, човдур, шых ялы энчеме тайпаларың, ак диен уруг-тирелер хем ёмут, гөклен, теке ве әрсары тайпаларының дүзүминде душ гелйәрлер. Умуман, түркі этнонимияда ак ве **гара** сөзлери иңнән йөргүнли болуп, олар нкә бөлүнен бир тайпаның я-да уругың шол бөлеклериниң тапавутландырыжы сөз хөкмүнде хем улалнылярлар. Меселем: ак гоңур—гара гоңур, ак гоюнлы—гара гоюнлы, ак гурайш — гара гурайш, акман — гараман ве ш. м.

Шейле атлардакы **ак, гара**, хатда **гөк, сары, гызыл** ялы реңк аңладян сөзлери алымларың аглабасы реңк билен дәл-де, шол ады гөтерйән этник топарларың ерлешйән тараплары билен багланышдырярлар, чүнки бу сөзлер дүнйәниң көп диллеринде дине реңки дәл, эйсем белли-белли тарапы хем билдирйәрлер.

Мәселем, Алтын Орда этнонимиясында ак сөзи «гүндогар» (Ак Орда — «гүндогар Орда»), Крымде «гүнорта», түрки we монгол халкларында гара сөзи «гүнбатар» я-да «демиргазык», гөк- «гүндогар», сары- «меркези» я-да «демиргазык» ялы тараплары аңладыпдыр. Шонуң үчин, ак we гара сөзлериниң айыклаян сөзлериниң дүшүп галмагы нетиҗесинде, оларың дине өзүниң соңра этнониме өврүлен болмагы әхтималдыр.

«Гува тарыхының» авторлары түрки этнонимиядакы ак we гара сөзлерини гадымы гуңларың харбы тертиби билен багланышдырярлар. Гуңлар атлы гошунларыны дөрде бөлүп, олары тарап атлары билен атландырыпдырлар. Мәселем, гошуның гүнбатар ганатыны аклар, демиргазык ганатына гаралар дийлиндир, олар өз адына лайык реңкли атлары мүнүпдирлер.

Гара диен түркмен этнониминиң Абылгазы Әрсары байың Зәйелгазы диен оглундан болан агтыгының ады хасаплаяр. Ирки әйямларда гара сөзүниң «гарамаяк», «гарып-гасар ил» ялы маныны аңладандыгыны, этнонимиң хем хут шу сөзденди-сини чаклаяндыгыны-да бар.

Түрки этнонимлерде көп душ гелйән гара сөзүни Орта Азиядакы Гараханылар дөвлетиниң башында дуран гараханылар я-да илекханлар династиясының (927—1212), шу династияның илкиңжи хөкүмдары Абдылкерим Сатык Гарахының ады билен багланышдырян чаклама-лара-да душ гелинйәр.

Хер ничик болса-да, биз гара диен этник адың жуда иркидигини, оның Гарахандан-а дәл, эйсем Огуз ханда хем өң дөрәндигини гуман эдйәрис. Түрки ханлара олар хан сайланандан соң дүрли хорматлы лакамларың (Илтүзер, Билге каган), шол санда оларың дегишли тайпаларының атларының хем (Атагүрк, Әрсары) дакыландыгыны назара алсак, Абдылкериме-де Гарахан диен лакамың гара диен этноним билен багланышыклы дакылмагының мүмкиндигини беллемекчидирис.

Гара этнониминиң бизиң әрамыздан (Огуз хандан) хас өң дөрәндигини субут эдйән бир делил, ол-да тунгус-манжур диллеринде геплешйән халкларың, мәселем, Якутыстанда (Сахада) яшаян эвенлериң дүзүминде-де гара диен уруг-тайпаларың болмагыдыр. Ирки дөвүрлерде бу халкларың ве түркleriң бир ерде йыгжам отурандыгы, оларың диллериниң хем бир көкден (алтай диллеринден) яйрандыгы гөз өңүнде тутулса, онда олардакы ве биздәки гара этнонимлериниң аслының бирдигини чаклamak хакыкатдан үзне болмаса герек. Эгер шейле болса, онда бу этнонимлериң дөрән дөвүрүнден бәри 3000 йыл (белки, ондан хем көп) вагт гечипдир.

Шу айдыланларың үстесине ене бир этнонимни ятлалың. Әрсарыларда гараҗа диен уруг, алили, гөклең, ёмут, емрели, олам, текe ве сарык тайпаларының дүзүминде хем гараҗа диен тирелер бар. Буларың ады-да гара этнониминден ве кичелтмеклиги (ягны гараларың кичи бөлегидигини) билдирйән -жа гошулмасындан дүряр.

Бу ат хем хас ир, селжуклар херекетинден (XI асырдан) өң дөрәпдир. Муны шу херекет дөвүрүнде Кичи Азия we Кавказа (Азербайҗана) гөчен гылычлы тайпасының дүзүминде гараҗа уругының бардыгы билен делиллендирмек мүмкин.

ГАРАБОЮН, ГАРАБОЙНАК

Емрели, ёмут, сарык, әрсары, мүжевүр тайпаларының дүзүминде гарабоюн, емрелилерде хем гарабойнак диен уруг-тирелер бар. Карамойын диен этник атлара гарагалпакларда, гоңратларда, гарлыкларда we Фергана гыпжакларында-да душ гелинйәр. Гөрәймәге, көки бир болан этник топарларың ады өзлиниң-өзүнден дүшүнүкли ялы: гара боюнлы. Эмма гарагалпак алымы Д. Айтмуратовың пикирине гөрә, бизиң әрамызың III асырында дөрән бу этнонимиң манысы дүйбүнден башга хили: ол «гара сачлы» диен маныны аңладяр. Гөркезилен асырда сяньби диен түрки тайпадан муюн we тоба диен ики уруг айрыляр, оларың этник атлары шол вагтлы түрки диллерде гулпагың, чокулың, кәкилиң дүрли гөрнүшлериниң адыны аңладыпдыр. Диймек, гарабоюн диен ат гадымы түрк әркеклериниң депесинде өврүлен я-да өврүлмедик сач (чокул, гулпак) гоймак дәби билен баглы йүзе чыкыпдыр.

ГАРАВУЛ

Чәржев районында, шейле-де Бухара велаятының Алат we Гаракөл районларында хич тайпа гиризилмейән бир уруга, гөклен, салыр we теке тайпаларында болса дүрли тирелере гаравул дийилйәр. Оларың этник адының ягычылык дөвүрлеринде гаравуллык этмек билен багды йүзе чыкандыгы гөрнүп дур. Чәржев, Алат we Гаракөл гаравулларының дөрейши барада этнограф Я. Р. Винников шейле маглумат берйәр: Хыва we Бухара ханлыкларының арасы ярамазлашан дөвүрде (XVIII—XIX асырларда), бу ханлыкларың серхетине (хәзирки Дәнев районының Габаклы обасына) Хыва ханы гаравуллар иберйәр. Олар Тагта we Көнеүргенч ёмутларындан болуп, везипеси Бухара тарапдан чозуп гелйән гошун барада Хыва хабар етирмекден we мүмкин болса, оны гайтавул бермекден ыбарат экен. XIX асырың башында Чәржев беги бу гаравуллары зор билен Чәржев we Гаракөл этрапларына гөчүрйәр. Олардан өнен илат

хем гаравуллар дийип ат аляр. Гаравулгуйы диен демир ёл станциясына-да шу гаравулларын гуюсының ады дакыляр.

ГАРАДАШЛЫ

Гадымы языр түркменлери илки Маңгышлага, ондан хем Гөкдепе-Бәхерден этрапларына гелип юрт тутунандан соң, оларың бир бөлегине гарадашлы диен ат берилйәр. Хәзирки вагтда ортагүрп түркмен тайпаларының бири болан гарадашлылар барада Абылгазы шейле язяр: «Иазыр илиниң бирничеси Дурун тарапда таг ичинде дехканлык кылып олтуруп эрдилер. Бу вактда анларны караташлы диетурурлар». Бу топара «даг ичинде дайханчылык эдени» үчин гарадашлы дийлен болмагы мүмкиндир.

«ТССР тарыхының» авторлары бу ады Маңгышлакдакы Гарадаг диен ер ве шу ерде яшан сияхкухы диен түркменлериң ады билен багланышдырярлар. Түркиеде-де гарадашлы түркменлериниң бардыгыны назара алсак, оларың бу пикирини хакыката якын хасап этмек болар. Парс дилинде язан авторларың өз эсерлеринде **гарадашлы** диен этноними **сияхсанги** дәл-де, **сияхкухы** («гара даглы») дийип нәдогры терҗиме эден болмаклары мүмкиндир.

XVII—XVIII асырларда Ахал себитлерини текелер эеләнден соң, бу ерде яшаян язырлар ве алилилер думлы-душа гөчйәрлер. Гарадашлыларың улы бөлеги Дашховуз оазисинде (хәзирки Йыланлы ве Ленин районларында) ерлешйәрлер. Оларың галан-гачан бөлеклери болса гөклең, ёмут, ноҳурлы ве теке тайпаларының дүзүмине айратын тире хөкмүнде сиңип гидйәрлер.

ГАРАМАХМЫТ, МАМЫТ

Сакарларың улы бөлүмлериниң бири гарамахмытлар болуп, Саят ве Сакар районларындан акян канала-да оларың ады дакылыпдыр.

Бу адың **гара** бөлеги тарап гөркезйән сөз, **махмыт** бөлеги хем уругбашының ады болса герек, чүнки **мамыт (махмыт)** диен тирелер човдурларың ве игдирлериң дүзүминде-де душ гелйәр.

Махмыт (Махмут) атлы ики саны тарыхы шахс беллидир. «ТССР тарыхында» язылышына гөрә, Махмытларың бири белли огуз серкердеси болуп, ол XII асырда яшап гечипдир. Бейлекисиниң ады Махмыт Йамин ад-Даула 998—1030-нжы йыллар аралыкда Газневилер дөвлетиниң гүйчли хөкүмдары болуп,

ол Хорезми басып алыпдыр ве бу дөвлетиң демиргазык серхетини Амыдеря ченли гиңелдипдир. Мамыт ве гарамахмыт диен этнонимлериң шу шахсларың хайсы-да болса бириниң ады билен багланышыклы болмагы мүмкиндир.

ГАРАМГОЛ, МОГОЛҖЫКЛАР, МУГАЛ, МУГУЛ

Оламларда гарамгол (гара мугал) диен уруг, Чәржев районындакы салырларың дүзүминде **мугал** (бу ерде Мугалбала ве Мугалпаян диен яплар ве обалар хем бар), Самаркандың этегинде яшаян хыдырилилерде хем **мугул** диен тирелер душ гелйәр. Буларың атлары **монгол** сөзүниң түрки диллерде улалылян **могол, мугол, мугал, мугул** ялы дүрли фонетик өвүшгинлериндеи эмеле гелипдир.

Мәлим болшы ялы, XIV асырың 40-нжы йылларында Чагатай улусы бөлүнйәр, Гүндогар Түркүстанын, Жетиөгүзиң ве Шаш (Дашкент) велаятының территориясында Моголыстан дөвлети дөрейәр. Она ат берен Чагатай ве Угедей улусларына гөчүрилип гетирилен аз санлы монголлар болуп, олар тиз вагтда түрки халклара гошулып гидипдирлер. Шол дөвүрде Моголыстаның түрки халкларына-да **могол** дийлипдир. Бу дөвлет сынандан соң, онуң илаты **мугол, могол** ады билен көп халкларың, шол санда түркменлериң арасына сиңипдир.

Абылгазы **моголжыклар** диен уругың алилилериң арасындан Орта Узбойда XIV асырда дөрәндигини, ягны оларың алилилериң тайпабашысы Алы Жораның доганы Хыдырың пенасына гелип, онуң малыны бакан 4 монголың небересидигини беллейәр. Эмма бу этноними хем Моголыстан моголлары билен багламак хакыката хас якындыр. Абылгазының эсеринде ёкарда ятланылан Хыдыр Жора хыдырилилериң тайпабашысы эдилип гөркезилйәр. Онуң дашына үйшен моголлар моголжык уругыны эсасландыран болсалар, онда хыдырили мугулларының хем шол моголжык уругы билен дахыллыдыгы дүшнүклидир. Узбоюң сувы кесиленден соң (XVI асыр) бу тайпалар Чәржев, Бухара ве Самаркант этрапларына гөчүпдирлер.

ГАРАМЫШ

Фарап районындакы Гарамыш оба советиниң яшайжыларына гарамышлар (карамыш, кармыш) дийлип, олар салырларың бир уругы хасапланяр. Бу **ат гар (гармак)** дүйп ишлигинден. ве гадымы өтен заман ортак ишлигиниң **-мыш** гошулмасындан ыбарат болуп, ол «гарылан», «дүрли уруг-тирелериң гатылмагындан дөрән» диен маныны аңладяр. Өзбек алымы К. Ша-

ныязовың ве москвалы этнограф Б. Х. Кармышеваның пикирiче, этнонимиң дөрән ери Дештигыпжак болуп, ол соңра даргап, башгырт, газак, гыргыз, өзбек ве түркмен халкларының арасына сиңип гидйәр.

ГАРАӨЙЛИ, ГАРАБӨЛҮК

Орта асыр алымлары тарапындан саналян 24 түркмен тайпасының бири болан бу топарың адыны Махмыт Кашгары гарабөлүк (ягны «гараларың бөлүми»), Решиддиң ве Салар Баба гараөвли-гараөвли, Абылгазы хем гараөйли гөрнүшинде языпдырлар. Онуң орны Махмытда 12-нжи, Решиддиң ве Абылгазыда 4-нжи, Салар Бабада болса 7-нжидир. Решиддиң билен Абылгазы гараөйлүлери Огуз ханың биринжи оглы Гүнханың 4-нжи небереси хасапласа, Салар Баба оны Огуз ханың икинжи оглы Айханың үчүнжи чагасындан өнен ил диййп язяр. Гараөйли этнониминиң манысыны Решиддиң «гараөйли», Абылгазы «хер кайда олтурса, хергәх бирлен (ягны гараөйде) олтургыжы», Салар Баба болса «ёлда черик (гошун) билен хуб йөрүр» дийип дүшүндирйәрлер.

Гарагалпак алымы ве языжысы Д. Айтмуратов бу пикирлериң эхлисини рет эдип, гараөйли этнониминиң «гара сачлы» манысының тарапыны тутяр, чүнки, онуң пикириче, уй сөзи гадымы түрки диллерде «йүң», «түй», ягны «сач» манысында хем улалылыпдыр. Бу алым этнонимi гадымы түрк эркеклериниң келлесинде сач (гулпак) гоймак дәби билен багланышдыряр.

Бу дүшүндиришлериң хайсына ынанмалыдыгыны, гой, окыжыларың өзи чөзсүн. Йөне Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен китабында гараөйлүлер барада көп маглуматларың гетирилендигини ятладалың. Шу китапда язылышына гөрә, Әрсары байың гызы Мамабике Хорасандан гайданда, 4 оглы ве 2 гызы болан бир гулы ве гырнагы оңа хызматкәр берйәрлер. Бу гулуң улы оглуна Хыдыр-Чора (Хыдыр Жора), икинжисине Алы Жора, үчүнжисине Игбек, дөрдүнжисине хем Кашга Жора дийәрлер. Мамабике гаррандан соң, бу гуллара улы дөвлет ве мүлк берип, олары азат эдйәр. Огуллар байлашып, херси өзбашына бир илиң тайпабашысы боляр. Хыдырың илине хыдырили, Алыныңка — алили, Кашганыңка гараөйли тайпасы диен ат галяр. Кашганың или Ажыдензиң (Гарабогаз көлүниң) якаларында яшаяр.

Алтын Орда ханы Бердибек 1359-нжы йылда өлдүрилденден соң, Балкандакы дүежилер таланяр, гарып дүшйәр. Кенарда яшаян гараөйлүлерден харай исләп, дүежилер олардың янына гөчйәрлер. Энчеме йылдан соң дүежилериң саны көпелйәр,

олар барха гурпланярлар, эмма гараөйлүлер гарыплашяр. Шол ачлык йылларында буларың ичиңде Халыл диен догумлы йигит дөрейәр. Ол гараөйли аксакгалларыны йыгнап, Әрсары байың онбегилериниң ве ягшызадаларының хузурына барып, шейле диййәр: «Өң биз сизиң хызматкәрлериңиздик. Хәзир гарып дүшдүк. Сизден улы хайыш: Улы ве Кичи Балкандакы сувлы, экмәге аматлы ве гүшлы ерлерден бизе ер берсениз. Биз сизе онуң үчин йылда нәме төлемели болса төлэли». Әрсары кетхудалары маслахатлашып, гараөйлүлере Әрсары бабаның Улы Балкандакы 6 акар чешмесини, 10 хөвүртге лачын, 18 хөвүртге үтелги бермеги карар эдйәрлер. Бу затлар үчин гараөйлүлер йылда экинлеринден алан хасылының ярысыны, агыл (аран) дикмек үчин 2 мүң гамыш, 10 улы лачын, 4 жүре (?) лачын, 18 улы үтелги, 6 сарыжа (авчы гуш) бермели болярлар. Халыл дагы муңа разы болярлар, йөне ав гушларыны тутмак үчин йүплериниң (урганының) ёклугыны, өзлериниң хем азыксыз галаныны айдярлар.

Әрсары кетхудалары булара 100 гулач йүп, 6 саны овлаклы гечи, ики тулум (мешик) чөкелик (чекиде) ве бир эшек берйәрлер. Гараөйлүлер көп йыллап бу затлары уланып гүзеран гөрйәрлер. Тарыхчыларың барлагларындан мәлим болшуна гөрә, XV—XVI асырларда дүежилер Балкан этрапындан гараөйлүлери гысып чыкарярлар. Гараөйлүлериң көпүси сакар, галанлары-да әрсары, ёмут тайпаларының арасына сиңип гидйәр, оларың гараөйли диен этник ады хем тарыхың сахнасындан дүшүп галяр. Сакарларың дүзүмине гирен гараөйлүлере дагсакар диен тәзе этник ат дакыляр.

ГАРАЧУКА, ГАРАЧУХА

Ёмутларда гарачука диен улы уруг, алилилерде хем гарачуха диен тире бар. Г. И. Карповың пикирине гөрә, ёмут гарачукаларына өң гутлутемир, Хыва тарыхчысы Мунисиң шаятлык этмегине гөрә болса чоны-шереф дийлипдир. Мунис Балкан ве Гүрген этрапларында яшаян чоны-шерефлериң эйранлыларың эшгини (гарачука дийлип атландырылян үсти гара гейими) гендиклери үчин, олара гарачукалар дийип ат берипдирлер. Тарыхчы А. Оразовың яшлеринде-де бу түркменлериң гара йүң матадан тикилен гурсакча геендиклери ве шол себәпли оларың гарачука диен этник ада ээ боландыклары барада языляр. Гарачука ве гарачухалар аслында бир көкден дөрән этник топарлардыр.

ГАРКЫН, ГАРЖАВ, ГАРМА, ГАРНАС, ГУРАМА

Гурлушына ве манысына үнс берен окыжы бу түркмен этнонимлериниң гармак ве гурамак (ягны «сеплемек», «бирлешдирмек») ишликлеринден эмеле гелендигине хем-де олары «гарылан», «гатылан», «дүрли тирелерден дүзүлен» ялы маны-лары анладянлыгына гөз етирсе герек. Гаржав, гарма тирелери әрсарыларың, гарнас диен уруглар геркезлериң ве әрсарыларың, гурама диен уруг-тирелер болса алили, ёмут, сарык, теке, әневли, әрсары тайпаларының дүзүминде душ гелйәрлер. Бу-лардан гарнас диен этноним караунас гөрнүшинде Фергана түркленне-де махсус, хатда Мавераннахрдакы чагатайлара-да караунас дийлипдир. Моголыстан дөвлетинде яшан моголларың геплешигинде караунас сөзи «гарым-гатым ил» диен маныны анладыпдыр. Түркмен гарнасларының ады хем шол сөз билен асылдаш болса герек.

Сөзбашыда илкиңжи гетирилен гаркын сөзи гадымы түркмен тайпасының ады болуп, ол илкиңжи гезек Решидеддиниң (XIV асыр) эсеринде душ гелйәр. Бу алым, шейле-де Языжы-оглы, Салар Баба ве Абылгазы дагы Гаркыны Огуз ханың Ыылдызхан диен үчүнжи оглунын дөрдүнжи небересиниң ады хасап эдйәрлер ве бу тайпаны 24 түркмен ковумларының арасында 12-нжи орунда гойярлар, адың манысыны болса «ашлы-нанлы», «наз-нығматлы» дийип дүшүндирйәрлер. Түркмен халк роваятларында Гаркын Әрсарының дайысы хасапланяр.

Махмыт Кашгарының эсеринде душ гелмейән болса-да, гаркын сөзи иңнән гадымыдыр. Муны селжуклар хереқети дөврүнде (XI асырда) гарлыкларың Түркийә, Ырага, Сирия, Кавказа (Азербайжана, Эрменистана, Гүржүстана), Крыма аралашандыгы билен делиллендирмек болар. Меселем, хәзирки Түркиеде 34 саны Гаркын атлы оба бар болса, XVI асырда бу сан 62-ә етйән экен. Овганыстанда ве Эйранда хем гаркынлар көпчүлик болуп яшаярлар. Түркменистанда гаркынлар хәзирки Саят районының Гаркын ве Халач районының Чохпетде обаларында сакланып галыпдыр.

ГАРЛЫК

Манысы боюнча бу этноним ёкардакылар билен мензеш болса-да, гарлыкларың иңнән гадымы түркмен тайпасыдыгыны назара алып, биз оны айратын макалада гетирмеги макул бильдик.

Гарлыкларың этник ады гелолу гөрнүшинде илкиңжи гезек

Хытай чешмелеринде — Тан шаларының хөкмүрованлыгы дөврүнде (618—907 йылларда) язылан «Таншу» диен сенеңамада душ гелйәр. Шондан бир асыр соң бу ат эйнәм гарлук гөрнүшинде Орхон-Енисей язгыларына гиризилйәр. Гарлык сөзүни арап алымлары харлух, парслар халлух гөрнүшлеринде улапыпдырлар.

Гарлыклар барада йерите китап язан ве бу бабатдакы гадымы чешмелери дөрүп чыкан өзбек алымы К. Шаныязов хытай чешмелерине эсасланып, гарлыкларың тайпа хөкмүнде IV асырда гадымы түркы гунлардан эмеле гелендигини беллейәр. Олар V асырда Таңрыдагының (Тянь-Шаның) гүндогарында, хәзирки Хытайың чыгрында ерлешйән Турфан шәхериниң төверегинде отурыпдырлар. Шол дөвүрде гарлыклары жужанлар басып алып, Моголияның ве Алтайың гүнортасына гөчмәге межбур эдипдир.

Гөк түрклериң империясы дөврүнде (VIII асыр) гарлыклар улы тайпа болуп, шу империяның эсасы гүйчлеринің бирине өврүлйәрлер. Олара VI—VIII асырларда үчгарлык я-да үчогуз хем дийлипдир, чүнки бу тайпа моула (хытай иероглифлери билен язылан ве түркче асыл нусгасыны аныкламак четин болан бу сөзүң манысы чак билен «булак»), чесе («чигил» я-да «үч ил») ве ташели («дашлык» я-да «даш, узак ил») диен үч уругдан ыбарат экен. Өзлерини гөк түрк (гөк огуз) хасаплан гарлыкларың улы бөлеги Гүнбатар Түрк Каганаты (империясы) сынандан соң (766 й.), хәзирки Гырғызыстандакы Чу дерясының якасында орнашяр. Шол дөвүрде ве ондан соңкы асырларда гарлыклар түркмен я-да гарлык-түркмен диен этник ада эе болярлар. Хут шонуң үчин XI асырың мешхур алымы Махмыт Кашгары гарлыклары улы түркмен тайпасы хөкмүнде өз китабына гиризйәр.

VIII асырда гарлыклар Балкаш көлүнден тә Жунгар Алатавы ве Сырдеря ченли аралыгы тутуп ятан гиң мейданда орун тутуп, оларың юрды «түрк үлкелериниң иң гөзел ери» диен ады алыпдыр. Бу үлке гүндогарда Таңрыдагы, демиргазыкда Огузлар, гүнортада Ягма диен түркы тайпа, гүнбатарда хем Мавераннахр билен серхетлешипдир. Арап алымы Ибн Хаукал гарлыкларың шунча гиң территорияны эелән ятан юрдуның бир четинден (Ферганадан) бейлеки бир четине етмек үчин 30 гүн ёл йөремели дийип язяр. Бу этрапы араплар басып аландан соң хем гарлыклар Нарын ве Гарадеря аралыгыны өз гарамагында сакландырлар, шол дөвүрде гарлык хөкүмдарларының пайтагты Таңрыдагының Кәтмендаг диен бөлегиниң этегиндәки Хатлам (хәзирки Кәтментүбе) шәхери болупдыр. Шол вагтлар гарлыклар өз тайпа баштутанына ябгу я-да жабгу, онуң

көмекчисине кудеркин, уругбашысына элтибер («кили дүзүжи, дүвүжи, или бир ере йыгнайжы»), тиребашылара болса бег дийип ат берипдирлер.

Хытай чешмелеринде белленишине гөрә, гарлыкларың улы бөлеги X асырың орталарында ислам динини кабул эдипдир.

Бейик Түрк Каганаты сынандан соң гарлыклар хас гүйчленип, 757—766- njы йылларда Түргешлер диен түрки дөвлети, 861-njи йылда болса тутуш Кашгарыстаны басып алярлар. Олар 927-njи йылда дүйби тутулан ве 1212-njи йылда Хорезм шасы Мухаммет тарапындан сындырылан Гараханлылар диен түрки дөвлетиң беркарар болмагында улы роль ойнаярлар (ягмалар, чигиллер ве тохсулар билен бирликде). Газналылар (газневилер) дөвлетиниң (X—XII асырлар) дөремегинде-де гарлыкларың улы тагалласы болупдыр.

Бир топар алымларың беллемегине гөрә, чигил ве халач диен ирки түрки (түркмен) тайпалары хут гарлыклардан эмеле гелипдир.

XIII асырың башларында гарлык ханы Арслан хан Чингиз хана урушсыз боюн эгипдир, хатда онуң Хорезм шасы Мухаммедиң гаршысына эден йөришине улы ярдам беripдир. Шонуң учин хем Монгол империясының 4-njи ханы, Чингизиң агтыгы Мункэ хан (1208—1259, хөкүм сүрен дөври — 1251—1259) Арслан ханың оглуна Ферганадакы Узкенди мүлк эдип беripдир. Умуман, Чингиз ханың империясы дөврүнде гарлыклар улы абрайдан пейдаланыпдырлар. Бу ягдай гарлыкларың халк дөредижилигинде-де белли бир дережеде өз беянины тапыпдыр. Мәселем, К. Шаныязовың гарлыкларың дилинден язып алан айтгысында шейле дийилйәр: «Атым—гулан, гамчым — йылан, отурышым — чарбагыш (айбогдаш), иймитим — ужа билен дөш, асыл илим сорасаң, Чингиз ханлы гарлык мен».

Гөршүмиз ялы, орта асырларда түрки халкларың арасында улы ве гүйчли тайпа болан гарлык түркменлери тарыхда өчмежек ыз галдыран ве тас өзбашдак халк дережесине етенкирлән ил болупдыр. Олар соңра түркмен, өзбек, газак, гарагалпак ве бейлеки түрки халкларың арасына сиңип гидипдир. Хәзир гарлыклар хайсы түрки республикада яшаян болсалар, шол ердәки эсасы миллетиң этник адыны кабул эдипдирлер.

Хер ничик хем болса, Орта ве Меркези Азияның көп юртларында месген тутан гарлыкларың түркмен халкына хас якынлыгыны, буларың ганының ве тарыхы көкүниң бирлигини шу ерде нygтамак ислейәрис. Муны диңе бир гарлыкларың VIII—X асырларда **түркмен** я-да **гарлык-түркмен** диен этник ады гөтеренлиги ве Махмыт Кашгарының олары түркмен тайпасы хасапланлыгы дәл, эйсем хәзирки дөврүң энчеме мысаллары билен хем субут этмек мүмкин. Биринжиден, Чәржев велаятындакы Чаршаңы илинде, Көйтендагың этегинде яны-якыларда ченли Гарлык диен ил (район) барды. Көйтендакы Хожайпәк ве Хожаксар чешмелерине хем гарлыкларың хожайпөк («хожа йүпек») ве хожаксар тиреleриниң ады гечипдир (ери гелинде айтсак, Сурхандеря велаятындакы Халкаяр дерясының ерли ады хем Хожайпәкдир, бу ерде гарлыклар яшаярлар). Диймек, гарлыкларың улы бөлеги инден гадымы дөвүрлерден бәри Түркменистанда бейлеки түркмен тайпалары билен биле яшаяр. Икинжиден, түркмен этнонимиясында ве топонимиясында гарлык тайпасының өз ады ве тире атлары жуда көпдүр. Мәселем, арабачы тайпасының дүзүминде **ак гарлык** ве **гара гарлык (барс гарлык)** диен уруглар бар. **Гошчәкмен, чепбе, черикбай, алп, гара, куват** (човдурларда **хуват**), **аннабай** ялы тире атлары гарлыкларда-да, бейлеки түркмен тайпаларында-да хәзире ченли сакланып галыпдыр. Хатда орта асыр гарлыкларының шәхерлери болан Гулан ве **Мерки** (Меркит) шәхерлериниң атлары Дәнев, Фарап ве Чәржев иллеринде яшаян илатың тире атларына өврүлипдир (бу этрапда хәзир **Гуланчы** ве Меркит диен обалар хем бар). Орта асыр гарлыкларының ата ватаны болан Кәтмендагың (Танрыдагының бир бөлегиниң) ады хем Түркменистаның ер-юрт ве тире-тайпа атларында көп душ гелйәр. Дәнев илиндәки бир обаның ве тиранің **Кәтмендөвди**, Дарганатадакы бир өвлүйәниң **Кәтменчибаба**, Дашховуздакы бир обаның **Кәтменли**, Ыланлыдакы бир обаның хем **Кәтменчи** диен атлары бу айдыланларың айдың мысалыдыр. Үчүнжиден, гарлыкларың эдим-гылымы, гара өйлериниң безелишиң, этли нахарларың тайярланышы, хатда кешде ве нагышларының аглабасы хут бейлеки түркмен тайпаларынкы билен гаты мензешдир. Муның үстесине, **гарлыкгөл** диен халы нагшы диңе түркменлере махсус хасапланяр. Дөрдүнжиден, Бухара велаятының Алат илиндәки гарлыклар өзлерини хәзир хем түркмен хасаплаярлар, хатда олар якын вагтлара ченли диңе шу этрапдакы түркмен тайпалары билен гыз алып-бершипдирлер. Галыберсе-де, гарлык шивеси түркмен шивелерине, ылайта-да Самаркант велаятындакы Нурата түркменлериниң гепле-шигине якындыр. Бу айдыланлар гарлыкларың ве бейлеки түркмен тайпаларының гадымы көкүниң бирдигине гүвә гечйәр.

Гарлыкларың этник ады гадымы алымлары-да, хәзирки дөврүң тарыхчыларыны-да гаты гызыкландырыпдыр. Мәселем, XIV асырың алымы Решидеддин ве онуң ишинден пейдаланып китап язан соңкы алымлар бу адың дөрейшини шейле дүшүндирйәрлер. Огуз хан Гур ве Гарчыстан велаятларына эден йөришинден доланында, дагда улы гар ягяр. Шол себәпли бирнә-

че машгала гөчден ыза галяр. Олара Огуз хан **Гарлык** («Гарлы») дийип ат дакяр. Шол галан гарлыкларың неберелери хем соң улы тайпаны эмеле гетирипдирлер.

Немец алымы Г. Дөрфер **гарлык** этнонимини **гарылык**, ягны «гарышык», «гарым-гатым ил» дийип дүшүндирйәр. Онуң пикириче, бу ат **гар (гармак)** ишлигинден, **-ык** диен дереже ясайжы ве **-ык** диен ат ясайжы гошулмалардан ыбаратдыр. Шу пикир хакыката догры болса герек.

Сөзүмизи жемләп айданымызда, гарлыкларың гечмиш тарыхы дине бир түркменлериң дәл, эйсем эхли түркі ковумларың буйсанчлы тарыхыдыр.

ГАРСАК, ГАРСАКЧЫ

Емут, теке тайпаларының, Тәжигистаның Жылыкөл районында яшаян салырларың, Самаркант велаятындакы чандырларың дүзүминде **гарсак**, човдур ве олам тайпаларында хем **гарсакчы** диен тирелер душ гелйәр. Аслы бир көкден дөрән бу тирелериң ады «гарсак диен хайваны тотем эдиненлер» я-да «гарсак авлаянлар» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

ГАТЫ, ГАТЫАЯК, ГАТЫБАШ, ГАТЫГУЛАК

Чәржев велаятының Хожамбаз ве Тәжигистаның Жылыкөл районларында яшаян салырларың (кыркөйлүлериң) дүзүминде **гаты**, әрсарыларың гүнеш бөлүминде **гатыбаш**, шу тайпаның омар диен уругында **гатыаяк**, әрсары ве ёмут тайпаларында хем **гатыгулак** диен тирелер бар. Хакыкы түркмен сөзлеринден эмеле гелендиги үчин, бу атларың манысы, гөрәймәге, дүшнүкли ялы: **гаты, гатыбаш** диен этнонимлериң манысыны «чыдамлы», «хер хили гатычылыга дөз гелйән ил», **гатыгулак** диен ады болса «яткеш», «бир эшиден задыны бек беллейән» дийип дүшүндирмек мүмкин. Гатыаяк тирели языжы Осман Өдөниң Астанабаба обасында яшаян гатыаякларың яшулы векиллеринден язып алан роваятына гөрә, яшлыкда аякялан гезмеги эндик эдинен, шонуң үчин хем аягының ашагы гаты телетине дөнүп гиден иле гатыаяклар диен ат берлипдир.

Йөне вели уруг-тирелериң ат алыш айратынлыклары ве мундакы дәплер ёкардакы роваятларың хакыкыдыгына шүбхе дөредйәр. Биз ёкарда саналан тирелере «гатышык», «гарылан» манысындакы **гаты, гатык** сөзи билен багланышыклы адың дакылан болмагының мүмкиндигини беллемекчи, чүнки бу сөз хут шол маныда әрсарыларың **гатык** ве текелериң **гатыр** диен тирелериниң адында сакланып галыпдыр.

ГАТЫК, ГАТЫР

Әрсарыларың гурама уругындакы **гатык**, текелериң тогтамыш бөлүминдәки **гатыр** тирелериниң ады «гатышык», «эҥчеме тирелерден топланан» ялы маныларда йүзе чыкыпдыр. Г. И. Карпов **гатыр** тиресиниң ады барада языжы Б. Кербабаевиң дилден берен маглуматына салгыланып, шейле язяр: гоҥур тирели бир дул, эмма бай аял, өзи иг болса-да, гапысында хызмат эдйән гулуна дурмуша чыкяр. Бу иг аялдан ве гулдан доглан чагалара **гатыр** дийип ат берипдирлер.

ГЕРЕЙ, ГЕРЕЙЛИ, ГИРЕЙЛИ

Газакларда, өзбеклерде ве түркменлерде душ гелйән **герей** диен тирелери алымларың аглабасы монголларың **кераит** тайпасының галындылары хасап эдйәрлер. Решиддин «Тарых йыгындасы» диен ишинде кереитлери өз хөкүмдары болан ве монголлашан (монгола якын) түркі тайпа хасап эдйәр.

XIV асырда Чингиз ханың небереси Тоглук-Темир тарапындан эсасландырылан ве Гүндогар Түркүстаны, Дашкент этрапларыны, Жетиөгузы хем-де Гүнорта Сибири өз ичине алан Моголыстан диен феодал дөвлетиң халкы түркі болса-да, она моголлар диен ат берилйәр. Герейлилер хем шол халкың бир үлүшидир. Моголыстан дагандан соң, герейлилер ёкарда ятланан халкларың арасына сиңип гидйәр. Ол Түркменистанда Челекен ве Огуржа этрапларында орнашып, гички орта асырларда гүйчли түркмен тайпасы хөкмүнде тарыхың сахнасында пейда боляр. Герей, герейли диен тирелере дүежи, ёмут, теке, гөклең тайпаларында-да душ гелийәр.

Герей, гирей сөзүниң **гер, гир** бөлеги **герен** (памык тайпасының дүзүминде), **геркез** (гөклең), **геррей** (агар), **герре** (ата), **гирдек** (теке), **гиржик** (теке), **гирне** (емрели), **гирраз** (ёмут), **гирран** (ата) ялы тире атларында-да гайталаняр, йөне бу сөзүң манысы хәзирликче бизе дүшнүксиз. **Герей** сөзи **кераит** сөзүнден болса, онда онуң ызындакы **-т** гадымы алтай диллеринде көплүк санын гошулмасыдыр.

Абылгазы **карант** диен этноними «гара гоюн» дийип терҗиме эдйәр, эгер шейле болса, онда бу этнонимиң гарагоюнлы диен түркмен тайпасы билен дахыллы болмагы мүмкиндир.

Кераитлер Чингиз хан тарапындан тоздурыляр, шондан соң оларың этник адының ызындакы **-т** гошулмасы ташланып, герей, герейли гөрнүшлеринде уланылмага башланяр.

8 Заказ № 1132.

ГЕЧЕМЕН

Емрелилериң гумлы бөлүминде гечемен (гечи эмен) диен уруг бар. Ерли яшулулар онуң адыны «яшлыгында етим галып, гечи эмиң улалан серкердәниң илй» дийип дүшүндирйәрлер.

ГОВАК, ГОВКЫ, ГОВЧЫ

Әрсарыларың гүнеш бөлүминде говак диен уруг болуп, онуң ады Керки районында бир оба Совете-де дакылыпдыр. Говак диен тирелер ене сарыкларың ве текелериң, говаң ве говкы тирелери текелериң, говчы тиреси емрелилериң, говшак тиреси ёмутларың дүзүминде душ гелйәр. Бу этнонимлериң әхлиси гов сөзүнден ве көплүги, жеми, дегишлилиги билдирйән -ак, -ы, -чы гошулмаларындан ыбарат. Гадымы печенеглериң (итбеченелериң) бир уругына гов дийлипдир, бу ягдай гов сөзи билен гелйән этнонимлериң шол бир көкден яйранлыгына гувә гечйәр.

Хәзирки түркмен дилинде дүрлүрәк, эмма бири-бирине якын манылары анладян гов, говак, габык, гап, гәп сөзлери аслында гадымы түрки га сөзүнден эмеле гелипдир. Махмыт Кашгарының сөзлүгинде бу сөзүң «гарындаш», «топ, жем» диен манылары бар. Диймек, гов диен этноним илки дөрән дөвүрүнде «жем», ягны «уруг», «тире» диен маныда йүзе чыкыпдыр. Түрки диллерде га сөзүнден эмеле гелен га:ла/гә:ле сөзүниң «сүри» (гәле-гәле гойны бар) манысында уланылышы хем бу пикири тассыкласа герек. Этнонимиң фонетик өсүш ёлы шейле: га: -габ-гав-гов.

ГОЛДАГЛЫ

Игдирлериң дүзүминде голдаглы диен уруг болуп, онуң этник ады «гол (эл, пенже) шекилли тагмасы болан ил» диен маныны анладяр. Бу уруга өң хем, хәзир хем хут шу тагма махсусдыр (даг ве тагма сөзлери барада «Газаяклы» диен макалада гиңден гүррүң берипдик).

ГОҢРАТ, ГОҢУР

Алтын Ордада улы абрайдан ве еңилликден пейдаланан, Хыва ханлыгында болса гоңрат ханларының тутуш династиясыны дөреден гоңратлар иң ири тайпаларың биридигине серетмезден, халк дережесине етип билмән, XIII ве соңкы асырларда

өзбеклериң, гарагалпакларың, газакларың, түркменлериң, башгыртларың арасына сиңип гиден тайпадыр. Гарагалпагыстанда Гоңрат диен шәхер хем бар. Этник атларындан мәлим болшы ялы, гоңратлар ве текелериң гоңур уругы, әрсарыларың гоңурлы тиреси аслында бир көкден дөрән этник топарлардыр.

Решиддиң ве онуң ишиден пейдаланан алымларың аглабасы гоңратлары түркүлешен монгол тайпасы хасаплаярлар, онуң адыны болса гоңур хем-де -ат диен ики бөлеге бөлүп, соңкы бөлеги монгол дилиндәки көплүк саның -ат гошулмасына сырыкдырярлар.

Бейлеки топар алымлар (С. М. Абрамзон ве башгалар) гоңратлары түрки тайпа хасаплап, онуң адыны «гоңур ат» дийип дүшүндирйәрлер. Оларың пикириче, бу этник ат гадымы түркleриң (гунларың) харбы дәби, ягны гошуның дөрт ганата бөлүнмеги, хер хайсының өз адының, шол бир рецкдәки атының боландыгы билен баглыдыр. Гоңратлара гоңур ат махсус болупдыр.

Абылгазының пикириче, гоңуратлара оларың тайпабашысы Чурлык Меркан Гоңуратың ады дакылыпдыр.

З. Ш. Навширванов гоңратлары түркмен хасаплаяр, ол «гоңратларың аслының түркменлерденлигине шек болуп билмез» диййәр. Ол бу ерде гоңратларың дәп-дессурының, хүй-хасиетиниң, өй-өвзарының бейлеки түркмен тайпаларынынкы билен мензешдигиниң угур алан болса герек. Мунуң үстүне Чәржев велаятында (Чаршаңы, Хожамбаз районларында), Сурхандеря, Кашгадеря велаятларында ве Тәжигистанда яшаян гоңратларың тире атларындан газаяклы, чомучлы, хәндекли, көсе, чакыр, чакмаклы, барак, солакай, тентек, орус, гарга, голдаглы, топгара, гара, говка, айтамгалы, сарык, мергенчи, токуз, шатал, зергәр, гарабоюн, гызылбаш ялы эчмесиниң түркмен этнонимлери билен габат гелйәндигини хем гошмак мүмкин.

Г. И. Карпов гоңур диен түркмен этнонимини Алтын Орда ханы Гоңурың ады билен багланышдыряр, эмма уруг-тире ады хөкмүнде бу сөзүң башгыртларда, ногайларда, газакларда, хатда гадымы аргын диен түрки тайпаның дүзүминде душ гелйәндигини назара алсак, онда бу этнонимиң Алтын Орда ханлыгындан хас өң, белки, гоңрат диен атдан хем жуда ир дөрәндигини чакламак болар. Бизиң пикиримизче, бу ат хем ики бөлекден: гон-гон сөзүнден ве гадымы көплүги билдирйән -ур(-р) гошулмасындан дүряр. Гоңшы, гонак ялы түркмен сөзлеринде сакланып галан гон, гоң, диен түрки сөз хас ирки әйямларда «гарындаш», «ил-гүн» ялы манылары анладыпдыр. Меселем, Махмыт Кашгары гонат сөзүни «гарындашлар топары», гоным

сөзүни «гарындаш», **гонум** сөзүни болса «уругдаш», «тиредеш» манысында уланыпдыр. Диймек, **гонур** сөзи аслында «гарындашлар топары» диймеги анладыпдыр. Онуң ызындакы ур диен көплүк гошулмасы асыл сөз билен битишип, сеплешип гиденлиги ве гадымы манысының ятдан чыкарыланлыгы үчин, **гонур** диен адың ызына **-ат** диен башга бир көплүк гошулмасы икинжи гезек гошулып, **гонрат** диен этник ады эмеле гетиripдир. **Гонратлар** сөзүнде болса көплүк гошулмасы үч гезек гайталаняр: **-р, -ат** ве **-лар.**

ГОШМА, ГОШМАК

Чәржев районындакы ве Бухара велаятының Алат хем-де Гаракөл районындакы гаравулларың дүзүминде **гошма**, емрелилерде хем **гошмак** диен тирелер болуп, оларың ады «гошулан», «гарышан» диен манылары анладяр. Этнограф Г. П. Васильеваның барлагларына эсаслансак, Дашховуз областында ве Хорезмде яшаян түркменлер гул-гырнак билен иглериң өзара никасындан өнен чагалара гечмишде **гошмак я-да ярым** дийип ат беripдирлер. Чәржев гаравулларының аслында Дашховуз этрапындан боланы үчин, оларың гошма тиресиниң адыны хем шол этник терминден хасапламак хакыката лайыкдыр.

ГОША, ГОШТАМГАЛЫ, ГОШХАДАЛЫ

Алили, теке, әрсары тайпаларындакы **гоша**, Нурата түркменлериндәки (Самаркант велаяты) **гоштамгалы**, әрсарылардакы **гошхадалы** этнонимлерини шол тирелериң гоша тагмалыдыгы, ягны тагма хөкмүнде бир беллиги, эсасан, дик чызыгы, таягы ики гезек гайталаянлыгы билен багланышдырмак догры болса герек, чүнки бу тирелериң кәбириниң **ики элип** диен ады хем болупдыр. Гошхадалыларың адыны «газы-хашар ишлеринде ики йүк (хак) аланлар» дийип дүшүндирйәнлер хем бар. Эмма **хада** сөзүниң әрсары шивесинде «сырык», «таяк» манысында уланыляңлыгындан чен тутсаң, бу этник адың хем **гоштамгалы** диен ат билен маныдашдыгына гөз етирмек кын дәл.

ГОЮНЖЫ

Сарыкларда уруг, арабачы, теке ве әрсары тайпаларының дүзүминде хем тире атлары болан **гоюнжы** сөзүни Г. И. Карпов Алтын Орданың ханы болан Гоюнчы диен эмириң ады билен багланышдыряр. Гарагалпак алымы Д. Айтмуратов болса оны

гадымы түркleриң «түвелей» (товланяи ел) манысында уланылан куйын сөзүнден хасаплаяр. Онуң пикириче, бу ат түрки тайпаларың эркеклериниң гечмишде сачыны өрүп («товлап») гойбермек дәби билен баглылыкда йүзе чыкыпдыр. Чарва түркlерде гойнуң эй гөрүлйән малдыгыны назара алсак, онда бу адың тотеми я-да шу уругың векиллериниң гечмишде өкде малдар боланлыгыны суратландырмагы хем мүмкиндир.

ГӨК, ГӨКЖЕ, ГӨКЛИ, ГӨКЧИ

Аглаба түркмен тайпаларының дүзүминде **гөк** диен я-да **гөк** сөзи билен гелйән уруг-тирелер бар. Меселем, баят, ёмут, игдир, сакар, салыр, сарык, теке, човдур, әрсары тайпаларында **гөк**, теке, гөклең, әрсары, ёмут, сакар тайпаларында **гөкже**, ёмутларда **гөкжели**, Астрахан абдалларында **гөктай**, Дашховуз абдалларында **гөктей**, арабачыларда **гөгем**, абдалларда **гөгеч**, **гөгүш** ве шуна меңзешлер. Шуны назара алып, гечмишде гөк диен улы түркмен тайпасының боланлыгыны, соңра онуң улулы-кичили бөлеклере бөлүнип, дүрли тайпаларың ичине сиңип гиденлигини чакламак болар. Догрудан-да, түркменлериң ирки тарыхыны ызарлан алым С. Агажановың ишлеринде гөркезилишине гөрә, XI асырда Сырдеря бойларында яшан оклы, **гөкли, солтанлы** диен түркмен тайпалары Балкан-Маңгышлак этрапларына көчүпдирлер.

Этнонимлериң гелип чыкышы ве манысы барада бирнәче чаклама бар.

1. Гөклер Огуз ханың Гөк я-да Гөкхан диен дөрдүнжи оглуның неберелеридир. Решиддиң билен Абылгазы Гөк ханың неберелери хөкмүнде байындыр, човдур (жавулдур), бечене, чепни, Салар Баба хем байындыр, бечене, игдир, гыныk тайпаларыны санаярлар. Диймек, Гөк хана дегишли иле я-да онуң белли бир бөлегине гөк диен адың дакылмагы мүмкиндир.

2. Немец алымларының (В. Бангың) пикириче, гөк диен түрки тайпаларың ады гөк токайда яшаянлыгы билен багланышыклыдыр: Гадымы түрки эйямда (VI—VIII асырлар), Могилян Каганың баштутанлыгындакы түркler Гүндогар Хангай даглarының этегиндәки Өтүкен велаятында гүр токайларың ичинде яшапдырлар. Олара **гөк түркler** дийлипдир.

3. Ак, гара сөзлеринде болшы ялы, этнонимияда гөк сөзи хем тарапың адыдыр. Бу сөз көпленч «гүндогар» манысында уланылыпдыр. Диймек, **гөк түркler** — «гүндогарда отуран түркler», **гагауз** (гөк огуз—гөгогуз — гагауз) хем «гүндогар огузлардыр».

4. Гөк диен этнонимлер тайпа векиллериниң гөзүниң ренки билен багланышыклыдыр. Тарыхдан белли болшуна гөрә, сары сачлы, гөк гөзли огузлар хем болупдыр. Хәзирки түркменлерде-де гөк гөзли адамлара душ гелийәр. Белки, оларың гөзүниң ренки шол гадымы ата-бабаларымыздан гайдяндыр.

Сөзумизиң ахырында, этнонимлерде гөк сөзүниң ызына гошулан гошулмалар барада гүррүң эделин: гөкже сөзүниң -же гошулмасы кичелтмеклиги билдирйәр: «кичи гөклер», «гөклерден бөлүнен кичи топар». Гөкли, гөкчи этнонимлериндәки-чи ве -ли шол бир маныны анладып, шол ады гөтерйәнлериң гөк тайпасына дегишлидигини анладяр. Гөгем, гөгеч, гөгүш сөзлериниң ызындакы гошулмалар болса көплүги, жеми билдирйәрлер.

ГӨКЛЕҢ

Бейик Магтымгулыны иле берен гөкленлер улы түркмен тайпасы хөкмүнде XVII—XVIII асырларда тарыхың сахнасына чыкан болсалар герек, чүнки шондан өң язылан ишлерде, хатда Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен китабында-да гөкленҗ диен ат душ гелмейәр. Көп бөлеги Эйрандакы Түркменгәхрадә галан гөкленҗлериң этник адының XI асырда Сырдеря бойларындан Балкан этрапына гечүп гелен гөк диен түркмен тайпасы билен багланышыклыдыгына шек болуп билмез. XI асырдан соң Балкан төверегине сыгмадык түркмен тайпалары, шол санда гөклер Этрек, Гүрген этрапларында месген тутярлар. Бу гөклериң этник адының ызына -лең гошулмасы хем хут шу ерде гошуляр. Парс дилинде ленг (лең) сөзүнин «агсак» манысыны анладянлыгындан угур алып, халк роваятлары гөклең диен ады Этрегиң бендини хиле билен йыкмагы ве или суv билен үпжүн этмеги башаран гөк ве агсак атлы батыр йигит билен багланышдырярлар. Көбир роваятларда шол йигидиң өзи агсак эдилип төркезилйәр.

Гөклең сөзүниң манысы барада йөрите макала язан Ф. С. Фасеев бу ады гөк өлең сөзлерине сырыкдыряр («гөк өленликде яшаянлар»). Эмма роваятларың ве Фасеевиң дүшүндиришиниң хакыкат билен дахылы ёк, чүнки ленг (лең) сөзи Демиргазык Эйрандакы тире-тайпа атларында көп душ гелйән сөздүр. Ынха, шу этрапда яшаян багтыярлар диен тайпалар бирлешигинде хефтлең («еди лең») ве чехарленг («дөрт лең») диен уруг атларына душ гелийәр. Хәзирликче бу терминиң хакыкы манысыны аныкламак башартмады, эмма гөк тайпасының бир бөлегине Гүрген этрапларында XVII—XVIII асырларда

гөклең диен адың дакылandыгыны беллемекчидирис. Гөкленлериң векиллерине Түркиеде ве Азербайжанда хем душ гелийәр. Эйранда болса оларың саны хас көпдүр. Эйранлы түркменлериң берен маглуматларына гөрә, Түркменсөхрадакы Айдерwиш, Гүллүдаг, Жергелан этрапларында ве ёмут йаллаларында жеми 90 мүң чемеси гөклең яшаяр. Оларың көбири гөклең сөзүниң ызындакы лең сөзүни «мекан», «юрт» манысындакы лан диен парс сөзүниден чаклаярлар. Эгер шейле болса, онда бу адың манысы «гөклериң юрды», «гөк тайпасының меканы» диен манында йүзе чыкыпдыр.

ГУЛ, ГУЛЛАР

Аглаба түркмен тайпаларының ичинде гул я-да гуллар диен тирелере душ гелийәр. Гечмишде түркменлер есир эдилип гетирилен илиң (эсасан хем эйранлыларың) эркеклерине гул, аял-гызларына-да гырнак дийипдирлер. Гул-гырнак (я-да бейлеки халклар ве тайпалар) билен гатышмадыклар иг хасапланыпдыр. Гул атлы тирелериң дүрли урушлар я-да аламанчылык дөврүнде сүрлүп гетирилен илатың еңижи тайпаның арасына сиңмегинден эмеле гелен болмагы хем мүмкиндир. Гадымы түрки эйямда (VI—VIII асырларда) гул термини «боюн эген ил» диен маныны анладыпдыр. Гул диен этнониминиң шол терминден эмеле гелен болмагы хем әхтималдыр.

ГУЛАНҖЫ, ГУЛАНЧЫ

Саргт, Чәржев ве Сакар районларында яшаян салырларың, Бухара велаятының Гаракөл районындакы саятлыларың дүзүминде гуланчы диен уруглар бар. Бу адың манысы барада ики чакламаны хөдүрлемекчи.

1. Гуланчы диен уруглар гадымы гыпжакларың гулан я-да гуланчы уругының галан-гачан бөлеклериниден эмеле гелип, өз гадымы адыны хем саклапдыр. Гыпжак гуланчылары гечмишде хәзирки Гүнорта Газагыстанда ерлешен Гулан шәхеринде яшаны үчин, олара Гуланчы (ягны «Гуланлы», деңешдирин: хывачы, челекенчи) диен ат дакылыпдыр. Гулан ве Гулансары диен этнонимлер гыргызларың дүзүминде-де бар.

2. Гуланчы диен этник ат гулан авламак билен баглы йүзе чыкыпдыр. Гечмишде Орта Азияда гулан көп болупдыр, роваята гөрә, гуланчылар гулан авламага гаты өкде экенлер.

ГУЛТАК

Әрсарыларың бекевүл ве салырларың ялавач диен бөлүмлеринде гултак диен уруглар болуп, оларың ады Сарагтда бир кичи оба хем-де яба, Хожамбаз районында болса бир оба Советине дакылыпдыр.

Абылгазының «Түркменлериң шежереси» диен китабында Гултак сөзи уругбашының ады хасапланяр. Китапда язылышына гөрә, Гултак Огуз ханың ве онуң агтыгы Салыр Газаның небересинден болан тарыхы шахсың адыдыр. Абылгазы Гултагың ата-бабаларыны атма-ат санаяр: Салыр Газаның небереси болан Өгүржик алпың Берди ве Бука диен экизлериниң биринжисинден Гулмы хем Гулхажы диен огуллар догуляр. Гулмудан Ёмут ве Гултак диен ики огул, Гулхажыдан болса Әрсары баба дүнйә инйәр. Гултак Әрсарының гызына (өз доганоглаңысына) өйленйәр. Абылгазы өз китабының башга бир еринде Әрсарының дөвүрдеши Гултак Гаража мерген диен адамың адыны тутяр. Бу ерде хем шол бир шахс барада гүррүң гидйәр.

Этнограф алым А. Оразовың шаятлык этмегине гөрә, ясгалы Б. Мергеновда сакланян шежереде-де Гултак уругының эмеле гелши барада ёкардакы маглуматлар гайталаняр. Ёмут, гарадашлы ве кәбир бейлеки түркмен шивелеринде Гултак диен эркек адының хәли-хәзире ченли йөргүнлидигини бу айдыланларың үстүне гошсак, онда гултак уругына адам адының дакылandыгыны чак этмек мүмкин.

Биз Гултак обалы Жуманазар пәлван Сейит оглундан (1878—1966) гултак ве ёмут диен уруг-тайпаларың херсиниң бир огулдан яйрандыгы барада бир тәсин маглуматы язып алыпдык: гечен асырда Лебап бойларына Хыва ханының гошунлары энчеме гезек чозуш эдйәр. Шоларың биринде оларың ёлы Гултак обасының үстүнден дүшйәр, йөне Хыва гошунында гуллук эдйән ве шежерәни говы билйән ёмут серкерделериниң бири Гултакларың ёмут билен якын гарындашдыгыны айдып, бу обаның таланмагына ёл бермейәр.

ГУМЛЫ, ДАГЛЫ

Игдир ве емрели тайпалары гумлы ве даглы диен ики бөлүмден дурярлар. Кәбир роваятларда гумлы этниниң Абылгазының ишлеринде душ гелйән кумы диен гадымы огуз тайпасы, даглы диен адың болса Огуз ханың Дагхан диен оглы билен багланышдырылянлыгына серетмезден, биз бу этник атлары шол ады гөтерйән илиң яшаян ери билен баглы хасап,

эдйәрис: гумлы — «гумда отурянлар», даглы — «дагда яшаянлар». Йөне бейле диймек билен биз гум, кум диен тайпаның түркы халкларың (огузларың) арасында боландыгыны инкәр этмек ислемейәрис, чүнки бу этноним, бизиң пикиримизче, Дагыстанда яшаян гумук диен түркы халкың адында сакланып галыпдыр. Гум ве -ук диен ики бөлекден дурян бу адың ызкы -ук бөлеги гадымы түркы диллерде жемн, көплүги билдирйән гошулмадыр.

ГУНЛАР

Иңңән гадымы гечмишде Меркези Азияда яшан, соңра бизиң эрамызың башында (II—IV асырларда) Уралың этеклерине гөчүп гелип, кувватлы халка өврүлен гунлар энчеме түркы халкларың, шол санда түркменлериң гөнүден-гөни ата-бабаларыдыр. Огуз ханың хут гунларың арасындан чыканлыгы, онуң Гүнхан диен оглуның адында оларың этник адының шөхлелениңдиги (гун-Гүн), текелериң тогтамыш бөлүминдәки гунны диен тирәниң адында гун сөзүниң сакланандыгы хем муңа гүвә гечйәр. Мунуң үстүне гунларың харбы-административ дүзгүн--тертибиниң: гошуның илки чеп ве сағ ганата, өз гезегинде, оларың хем 3—4-ден жеми 24 топара бөлүнмегиниң түркмен тире-тайпа бөлүнишигинде үйтгевсиз гайталаняндыгыны гошмак мүмкин.

Гунлар ятланан дөвүрде гүндогардан гүнбатара көпчүликлейин сүйшүп уграярлар ве тарыхда халкларың бейик гечелер-гечлуги дийип ат алан эйямың башыны башлаярлар. Гунлар илки Қавказда яшаян аланлары, соңра Дон дерясындан гечип, 375-нжи йылда Гара деңзиң демиргазыгында яшаян готлары боюн эгдирйәрлер. 394—395-нжи йылларда гунлар Қавказың үстүнден гечип, Сирияны ве Қаппадокияны тоздурярлар, соңра олар Паннонияда орнашып, энчеме гезек Гүндогар Рим империясының үстүне чозярлар. Шол дөвүрде олар остгот, герул, гепид, шейле-де энчеме герман ве герман дәл тайпалары өзүне табын эдип, гүйчли империяны дөредйәрлер. Онуң иң кувватлы дөври Аттиланың хөкүм сүрен йылларына дүшйәр (434—453).

Гунларың басып алан ерлеринде гаршылыгың гүйчленмеги, Галлияның Қатталаун мейданында римлилериң, вестготларың ве франкларың бирлешен гүйчлериниң енилмеги нетиҗесинде гунлар хас песе гачярлар, Атилла өленден соң болса (453 йыл) хас говшап, 469-нжы йылда олар халк хөкмүнде яшамагыны бес эдйәр.

Гүнлар — түрки халк, онуң этник ады хем гадымы түрклериң «ил», «халк» маңысындакы гүн (гүи) сөзүнден эмеле гелипдир. Бу сөзүң шол маңысы түркменлериң ил-гүн диен сөз дүзүминде сакланып галыпдыр.

ГУРАЙШ

Гарабекевүл районындакы бир оба Советине, Хожамбаз районының Гултак обасында хем бир кичи оба шу ерлерде яшаян гурайш уругының ады дакылыпдыр. Бу уруг арсарыларың гара бөлүмине дегишли болуп, оларың ене бир бөлеги Кашгадеря велаятының Мүбәрек шәхериниң якынындакы Көнешәхер обасында, көп бөлеги болса Овганыстанда яшаяр.

Уругың этник адыны араплариң гара-гурайш (кара-корайш) тайпасының ады билен багланышдырмак хакыката лайык болса герек (Мухаммет пыгамберин өзи хем хут шу тайпаның векилидир), чүнки Орта Азияның араплар тарапындан басылып алнан döвүрлеринде ве ондан соң бейлеки араң тайпалары билен бирликде кара-корайшлар хем Орта Азияның гөзел оазислерине гөчүп гелйәрлер. Академик В. В. Бартольд оларың бир бөлегиниң Бухара төверегинде яшанлыгыны язяр. Л. Климович болса өзүниң «Куран хакында китап» (орус дилинде. Москва, 1986) диен эсеринде шол гөчүп гелен араң тайпаларыны өзүне хемаяткәр (мавами) тутунан ерли илата дурлы енилликлериң берлендигини язяр. Бухарада түркменлериң көпчүликлейин яшандыгыны ве хәзир хем яшаяндыгыны назара алсак, онда кара-корайшларың раятында яшан түркменлере-де соңра оларың гурайш диен этник адының дакылан болмагы мүмкиндир.

ГУТЛУТЕМИР

Ёмут тайпасының гарачука бөлүминиң икинжи ады гутлутемирдир. Алымлар бу этнонимі тайпабашының адындан дөрән хасаплаярлар. Абылгазы оны Өгүрҗик алпың небереси Ёмудың Гутлутемир диен оглуның ады хасапласа, Г. И. Карпов бу сөзи Алтын Ордада 1395-нжи йылда ханлык эден Гутлуг Тимурың ады билен багланышдыряр.

Түркменлерде гутлы ве темир диен айры-айры тирелер хем бар. Бу этнонимиң шол ики тирәниң гошулышмагы нетижесинде дөрән болмагы хем мүмкиндир.

ГУШЧЫ

Абдалларың ве хатапларың дүзүминде гушчы диен уруглар бар. Алили ве сакар тайпаларындакы гутчы, гутжы диен уруг атларыны хем алымлар гушчы сөзүниң бираз үйтгән гөрнүши хасап эдйәрлер, йөне онуң гадымы гут диен этнонимден эмеле гелен болмагы хем мүмкиндир (гут барада, «Багты, гутлар» диен макала середиң). Гушчылар гадымы түрки эйямда улы тайпалар бирлешиги хөкмүнде эмеле гелип, Гүнбатар Түрк Ганатының дүзүмине гирипдир ве VI—VII асырларда түрки халкларың Орта Азияны әелемегинде улы роль ойнапдырлар.

Гушчы диен тайпаларың гыргыз, газак, өзбек, ногай, башгырт, азербайжан, түрк, хатда алтай халкларының дүзүминде-де бардыгыны назара алып, башгырт алымы Р. Г. Кузеев бу тайпаның этник адының Алтай этрапларында бизиң эрамыздан хас өң йүзе чыканлыгыны, гушчы сөзүниң болса гуш аркалы ав этмек билен багланышыклыдыгыны язяр. Догрудан-да, гадымы түрклериң дурмушында гуш билен ав этмәге көп үнс берлипдир. Решидеддиниң язышына гөрә, монгол ханлары өз көшгүнде йөрите гушчулар (авчылар) саклапдырлар. Әрсары баһаның döвүрүнде Балкан этрапларында-да гуш билен ав этмек хүнәри йөргүнли экен.

Диймек, гушчы диен этник ат халкымызың гадымы хүнәри билен баглыдыр.

ГҮНЕШ

Әрсарыларың дөрт улы бөлүминиң икинжисине гүнеш дийилйәр. Бу этноним гүнеш, гүнеч гөрнүшинде Түркие түркменлеринде-де душ гелйәр. Тайпа ады хөкмүнде барып XVI асырың орталарына дегишли чешмелерде ятланян бу этноними Абылгазы Әрсары бабаның агтыгының, Мустапагазының болса оглуның ады билен багланышдыряр. Гүнешлери Огуз ханың биринжи оглы Гүнханың небереleри хасапланянлар-да, олары гадымы гунлара сырыкдырянлар-да бар. Биз соңкы пикириң тарапында, чүнки Н. А. Бериштам ялы абрайлы алымлар Гүнханың адының-да гүн диен этнонимден болмагының мүмкиндигини чаклаярлар.

Диймек, гүн ве гүнеш диен этник атларың икиси-де гадымы түрки «ил-гүн» маңысындакы гүн сөзүнден эмеле гелипдирлер. Гүнеш сөзүниң ызындакы -ш (-еш) көплүги, жеми билдирйән ирки түрки гошулма болуп, ол мамаш, баташ, тиркеш (түркеш), гөгүш, чалыш ялы энчеме түркмен этнонимлериниң ясалмагына гатнашяр.

ГҮРЖИ, ГҮРЖИЭМЕН

Салырларың кыркөйли, әрсарыларың сурх урулгарында Бүзмейин текелеринде ве әневлилерде **гүржи**, текелериң гагшал уругының дүзүминде болса **гүржиэмен** атлы тирелер душ гелйәр. Сонкы атдан (гүржиэмен) угур алсак, бу этнонимлер кичи гөврели түйлек итиң ады болан **гүржи** сөзи билен багланышыклы ялы дуюляр, чүнки **ит, көпек, ганжык** ялы сөзлер түркмен уруг-тире атларында хас көп уланылып, бу атларың йүзе чыкмагына мөжекден соңкы эй гөрүлйән хайван болан ит (тотем) себәп болупдыр. Йөне бу атларың, ылайта-да гүржи диен этнонимлериң гүржи (грузин) халкы билен багланышыклы болмагы хакыката хас якындыр, чүнки түркмен тайпалары, ылайта-да селжуклар херекети дөвүрүнде (XI асырда) Кавказа гиден түркменлер гүржүлер билен якын этник гатнашыкда болупдырлар. Шол дөвүрде гүржи халкының улулы-кичили топарларының түркменлериң арасына сиңип, шол топарларың белли бир бөлегиниң гүржи диен этник адыны сакламагы, гатышан шол топарың белли бир бөлегиниң соңра Балкан, Маңгышлак этрапларына гайдып гелен болмагы хакыкатдан үзңе дәлдир, чүнки түркмен этнонимиясында бейле ягдайлара көп душ гелинйәр (**Аракчы, аракы** диен макала середиң). Гүржүстанда хәли-хәзире ченли энчеме түркмен тайпаларының яшаяндыгыны, түркмен классык эдебиятында ве «Аслы-Керем» ялы дессанларымызда гүржи-түркмен гатнашыклары барада көп маглуматларың бардыгы хем бу айдыланлары субут этсе герек.

Гүржи диен этнонимиң дөрейши барада-да кәбир затлары беллемелидирис. Гүржүлер (грузинлер) өзлерине картвели диййәрлер, эмма түрки ве монгол халклары бу халка элмыдама гүржи, оларың юрдуна-да **Гүржүстан** дийип ат берипдир. Ери гелсе айтсак, **грузи** (орус дилинде **грузин, Грузия**) диен ат хем шол гүржи сөзүнден эмеле гелипдир: **гүржи-гүрзи-грузи.** Түркмен классык эдебиятында, халкың геплешик дилинде ве әхли түрки халкларда хәзир хем **грузин, Грузия** дийилмән, **гүржи, Гүржүстан** сөзлери йөргүнлидир. Йөне 40-нжы йыллардa түркмен эдеби дилинде хем олары эдил орус дилиндәки ялы **грузин, Грузия** гөрнүшлеринде уланмаклык зор билен гиризилди. Якын гелжекде бу ялңышлыгың дүзедилмеги зерурдыр.

ГЫЗАН, ГЫЗГАНЛЫ, ГЫЗЫК

Сакарларда улы уругың, гөкленлериң гайы тайпасында хем бир тирәниң ады болан **гызан** сөзи аслында **гузан** болуп, онуң

гуз бөлеги огуз сөзүниң гысгалан гөрнүшидир, **-ан** болса парсы дәл-де, гадымы түрки көплүк, жем гошулмасыдыр (денешдирин: **алпан, суван, газан** ве ш. м.).

Тәжигистаның Жылыкөл районында яшаян салырларың **гызганлы** тиреси хем этник тайдан гызанлар билен атдашдыр. Ол дөрт бөлекден дуряр: **гыз-«гуз», «огуз», -ык** ве **-ан** — гадымы көплүк гошулмалары, **-лы**—дегишлилиги билдирйән гошулма. **Гызыклар** орта асыр түркмен тайпаларының бири болуп, Абылгазы олары 24 тайпаның онунжысы хасап эдйәр ве бу этник ады Йылдызханың икинжи оглуның ады билен багланышдыряр, адың манысыны болса «бөке» (ягны «пәлван», «гахрыман») дийип дүшүндирйәр. Бизиң пикиримизче, бу ат хем «огузлар» диен маныдадыр: **гыз-«гуз», «огуз»** ве **-ык** — көплүк гошулмасы.

ГЫЗЫЛ, ГЫЗЫЛҖА, ГЫЗЫЛЛЫ

Махмыт Кашгары, Решидеддин, Абылгазы ялы алымларың ишлеринде эсасы тайпаның ады хөкмүнде ятланмаян болса-да, **гызыл** тайпасы орта асырларда ири түркмен тайпаларының бири болупдыр. Ол соңра уруг ве тирелер хөкмүнде арабачы, ата, гарадашлы, гөклең, ёмут, игдир, мүжевүр, сакар, салыр, сарык, теке, хожа, шых, олам, әрсары тайпаларының дүзүмине сиңип гидипдир.

Бу этнонимиң йүзе чыкышы ве манысы барада бирнәче чаклама өне сүрүлйәр. Оларың эсасыларыны ятлап гечелиң.

1. Көп алымларың (А. А. Росляковың, С. Агажановың) тассыкламакларына гөрә, бу тайпа өз тайпабашысының адыны гөтерйәр. Гөрнүкли селжук серкердеси Тогрул бегиң гайыны Гызыл ибн Яхя XI асырда энчеме түркмен тайпа-тирелерини дашына үйшүрйәр. Бу иле **Гызыл** или диен ат берилйәр. Соңра бу ат гысгалып, **Гызыл** гөрнүшине гечйәр. Йөне Әрсары, Ата-түрк ялы шахслара дегишли тайпасының я-да халкының этник адының дакылышы ялы, Гызыла-да гызыл тайпасының адының гечен болмагы мүмкиндир.

2. Дилчи алым Н. А. Баскаковың пикирине гөрә, түрки этнонимияда **гызыл** сөзи (эдил **ак, гара, гөк** сөзлеринде болшы ялы) тарапың адыны аңладяр. Меселем, гадымы уйгурлар **гүнорта огузлара**, отпаразлар (буддистлер) болса **гүнбатар огузлара гызыл огуз** дийип ат берипдирлер.

3. Бизиң пикиримизе гөрә, **гызыл** диен этноним **огуз** сөзүниң гысга гөрнүши болан **гыз-гуз** сөзүнден ве көплүги билдирйән **-ыл (-л, -ал, -ел)** гошулмасындан дуряр. Бу гошулма ша-

гал, бадал, гутал, бедел ялы түркмен этнонимлериниң ясалмага хем гатнашяр.

Гызылжа ве гызыллы диен атларың ызындакы -жа гошулмасы кичелтмеклиги («гызылларың кичи бөлеги»), -лы болса этнонимияда дегишлилиги аңладяр.

ГЫЗЫЛАЯК

Дүнйә мешхур гызылаяк халылары билен түркмен халкының шан-шөхратыны улы иле яйрадан бу уруг әрсарыларың улудепе бөлүминде дегишлидир. Хәзирки дөвүрде гызылаяклар Халач районының Гызылаяк (Ахунлы Гызылаяк хем дийилйәр, чүнки шу ердёки Идрисбаба медрессесинден онларча ахун чыкыпдыр) ве Керки районының Тутлы Гызылаяк обаларында яшаярлар. Керкә гошулан района-да өң Гызылаяк дийилйәрди.

Ахунлы Гызылаяк обасындан өте соватлы Моллаөде Худайберди оглуның берен маглуматына гөрә, бу тайпа Мангышлакда отуран дөвүрүнде, онуң бир бай яшулусы улы той берип, әхли йыгнанлары гызыл окараларда нахарлапдыр. Шонуң үчинем той тутана ве онуң илине гызыл аяклы, ягны «гызыл окаралы» диен ат галяр (ери геленде айтсак, аслы гызылаяклы шахыр Каюм Таңрыгулыев шу роваята эсасланып, өзүниң бир эсерине «Алтын окара» дийип ат дакды). Аяк сөзүниң гадымы түркі, шейле-де хәзирки түрки диллериң энчемесинде «окара», «чанак», «кәсе» диен манылары бар. «Саятлы-Хемра» дессанындакы «Сакы пыяланы, гандыр аягы» диен сетире үнс беріп. Гызылаякларың Мангышлакда яшаны хем догры. Оларың улы топары XVII асырың башларында Лебапда орнашяр. Галмакларың гысмагы нетижесинде гызылаякларың галан-гачанлары 1641-нжи йылда Ахала ве Мәнә гөчйәрлер. Белки, Гәверсде яшаян текелериң дүзүминдәки гызылаяклы тиреси шол гызылаякларың неберелеридир. Моллаөдәниң берен маглуматыны текелерин дашаяк («даш окаралы») уругының ады хем тассыклаян ялы. Йөне ылмы нукдайназардан бу роваята ынанмак кын. Онсоңам гызылаяклар Мангышлакда дәл-де, бу ере гөчүп гелмезден хас өң, ягны гыргыз сәхраларында отуран дөвүрлеринде өз этник адына әе болупдырлар, муна гыргызларың ве гыпҗак-гоңратларың дүзүминде гызылаяк диен уруглар бардыгы гүвә гечйәр. Хут шуна эсасланып, өзбек алымы К. Шаныязов гечмишде Дештигыпҗакда яшан түрки халкларың арасында гызылаяк диен улы уругың дөрәндигини, соңра онуң түркмен, гыргыз ве гыпҗак халкларының арасына синенлигини беллейәр.

Гызылаяк сөзүниң хакыкы манысы барада ылмы эдебият-

ларда хич зат айдылмаянлыгы, элимизде хем дегерли тутарыгың ёкдугы себәпли, хәзирликче бу бабатдакы гүррүнимизи шу айдыланлар билен тамамламакчыдырыс.

ГЫЗЫЛБАШ

Илки тайпа ады дәл-де, социал-сыясы термин болан бу сөз Эйран, Азербайжан ве Кичи Азияның гүнлогар велаятларында XIV асырда дөрейәр. Шу этрапда яшан ве сефеви хөкүмдарларына раят болан түрки (түркмен) тайпаларына Анадолуда (Түркиеде) ерлешен түрклер гызылбаш дийип ат дакыпдырлар, чүнки ша Ысмайыл I Хатайының атасы эмир Хайдар сефеви гошунларына 12 имамларың хатырасына 12 саны гызыл золаклы башгап геймеги хөкүм эдйәр. Шонуң үчин илки шол гошунлара, соңра сефевилериң раяты болан ве ыслам динининң шайы мезхебине уйдурылан әхли түрки тайпалара, шол санда шамлы, румлы, текели, авшар, гажар ялы түркмен тайпаларына-да гызылбаш диен ат галяр. XVI асырдан соң түрки халклар (шол санда түркменлер) эйранлылара хем гызылбаш дийипдирлер.

Гечмишде түркменлериң гызылбашлар билен якын арагатнашык эдендиклери үчин, оларың дүрли топарлары түркмен тайпаларының дүзүмине-де аралашыпдырлар. Әрсарыларың, гөкленлерин, мүрчелериң, текелериң, Ставрополь өлкесинде яшаян игдирлериң дүзүминде душ гелйән гызылбаш атлы уруг-тирелер шол топарларың галындыларыдыр.

ГЫЗЫЛЕРГЕНЕК

Дашховуз велаятында яшаян абдалларың, шейле-де Астрахан шәхериниң якынындакы (17 км.) Фунтово-1 ве Фунтово-2 обасында ерлешен абдалларың бир уругына гызыллергенек дийлип, Калинин районының Гызылергенек оба советине-де шу уругың ады дакылыпдыр. Ерли илат бу ады уруг векиллериниң өз гара өйлериниң эргенегини (гапысыны) гызыл бояг билен реңклемегинден гөзлейәр, йөне газак, гыргыз халкларының дүзүминдәки эргенек атлы тирелере тагмасына гөрә шейле ат берлипдир. Оларың тагмасы эргенеги, ягны 3—4 зинели (басганчаклы) мердиванжыгы ятладяр. Фунтово абдалларының хут шейле тагмасы болупдыр. Этнонимиң гызыл сөзи гызыл диен түркмен тайпасының ады билен багланышыклы болса герек.

ГЫЛАВУЗ

Сакар районында яшаян хожаили тайпасының дүзүминде **гылавуз** диен тире бар. Профессор Фарук Сүмер Түркийәниң Сивас велаятында **кулагузлы** диен түркмен уругының яшаяндыгыны язяр. Бу этник топарларың ве оларың атларының шол бир көкден дөрәндигини аңмак кын дәл. Гадымы түрки диллерде гылавуз сөзи «гаравул» диен маныны анладыпдыр, түрк дилинде болса ол хәзирки дөвүрде-де «өңбашчы», «серкерде» ялы маныларда уланыляр. Диймек, гылавуз диен тирелере я оларың кесп-кәри (гаравулчылык эндиклери) себәпли, я-да тиребашының гылавуз лакамы боюнча ат дакылыпдыр. Ери геленде айтсак, Ставрополь түркменлериниң яшаян сәхрасындан Қалаус, түркменче Гылавуз диен деряжык акяр. Оңа-да шу тирәниң адының дакылан болмагы мүмкиндир, чүнки селжукларың хереқети дөвүрүнде (XI асыр) ве ондан соң бу этраплара түркменлер гөчүп гелйәрлер. Гылавузлар шу дерянын боюнда ерлешен болсалар герек. Хәзирки Ставрополь түркменлери (човдурлар, игдирлер, сөйүнжаҗылар) бу ере XVII асырда Маңгышлакдан гөчүп гелипдирлер. Йөне олар өзлериниң дүйбүнден нәбелет еринден дәл-де, эйсем өнден гатнашыклы гадымы гарындашларының янындан орун тутан болсалар герек.

ГЫЛЫЧМЕРГЕН

Сарыкларың гожалы уругының **гылычмерген** диен тиреси XVIII асырда яшап гечен тарыхы шахсың адыны гөтерйәр. Сарыкларың арасында сакланып галан ве этнограф Чары Язлыевың ылмы ишлеринде белленен роваята гөрә, Гылыч мерген ве Найза мерген диен серкерделер Чәржев төверегинде яшаян сарыкларың Мара гөчмегине баштутанлык эдйәрлер. Йөне бу ере гөчүп гелеңлере Мары ханы Байрамалы хан ер бермейәр. Эмма ятланан ики серкерде яй атмакда гаты түргенлигини ханың өңүнде субут эденден соң, Байрамалы бу мергенлере ве оларың илине Мургабың аягындан мүлк бөлүп берйәр. Бу иллере-де серкерделериниң атлары дакыляр.

ГЫНЫК

Ирки орта асырларда огуз түркменлериниң иң гүйчли ве улы тайпаларының бирине гынык дийлипдир. Махмыт Қашгары оны 24 тайпаның арасында биринжи орунда гойяр ве өз дөвүрүниң солтанларының (Гараханылар династиясындан болан шаларың)

шу тайпадан чыканлыгыны беллейәр. Ери геленде айтсак, Махмыдың өзи хем хут шу тайпаның векили экен. Эййәм Решидеддиниң (XIV асыр) ве Абылгазының (XVII) ишлеринде гыныклар иң соңкы — 24-нжи орна дүшйәр. Әхтимал, селжукларың хереқети дөвүрүнде (XI асырда) бу тайпа тутушлыгына Орта Азиядан Кичи Азия юртларына (Түркийә, Ырага, Сирия, Кавказа) гөчен болсалар герек. Муны Орта Азиянын хәзирки этнонимиясында гынык диен адың сакланмандыгы хем тассыклаяр.

Решидеддин, Языҗы-оглы, Салар Баба, Абылгазы дагы гынык диен этноними тайпабашының ады хасаплаярлар. Решидеддин ве Абылгазы оны Огуз ханың 6-нжы оглы Денизханың 4-нжи перзендиниң, Салар Баба болса Гөкханың 4-нжи оглунын Гынык диен адына сырыкдырярлар ве бу сөзүң манысыны «хер ерде болса эзиз болгай» дийип дүшүндирйәрлер. Газак алымы В. У. Махпировың пикириче, гынык сөзи «тутанъерли», «окгунлы», «гүйчли» диен маныдадыр.

Орта асыр алымларының гынык сөзүне берйән дүшүндиришлеринден чен тутсаң, эййәм шол дөвүрде онуң хакыкы манысының йитирилендигине гөз етирмек кын дәл. Бизин пикиримизче, бу ат гадымы гунларың этник адының бираз үйтгән гөрнүшидир: **гун-гын**, этнонимиң ызындакы -ык болса көплүк я-да жем гошулмасыдыр: гунык-гынык, ягны «гунлар».

ГЫПЖАК

Иңнән гадымы түрки тайпа болан гыпжаклар орта асырларда улы халкыет дережесине етипдир. Гыпжакларың тарыхыны йөрите өврәнен өзбек алымы К. Шаныязов гыпжак сөзүниң мундан 2300 йыл өң язылан тарыхы чешмелерде душ гелйәндигини беллейәр. Орта асырларда түрки халклар гыпжаклар ве **огузлар** диен ики топара бөлүнипдирлер. Буларың гыпжак топарына башгырт, татар, ногай, гумук, гарачай, балкар, газак, гарагалпак ялы халклар гирипдир.

X асырда Газагыстаның демиргазык-гүнбатар тарапларында яшан гыпжаклар кем-кемден Орта Азияның Дештигыпжак сәхраларына, Волга бойларына ве Гара деңиз кенарларына араласып, Тянь-Шандан тә Дунай дерясына ченли аралыга яйраярлар. 1054-нжи йылдан башлап, орус сененамаларында гыпжак диен этноним орусча тержиме эдилип, **половец** гөрнүшинде уланылмага башлаяр. Европа алымлары болса гыпжаклара **куман, коман, кубан** дийипдирлер (ери геленде айтсак, Крас-

9 Заказ № 1132.

нодар ве Ставрополь үлкелеринден акян Кубань дерясына хем шу куманларың этник ады дакылыпдыр).

1103-нжи йылда орус князы Владимир Мономахдан енлип, гыпжакларың бир бөлеги Гүржүстана гөчйәр. Монголларың Гүндогар Европа эден йөришлериниде гыпжаклар илки Демиргазык Кавказда, соңра Қалка боюндакы сөвешде чым-пытрак эдилип, оларың ене бир бөлеги Болгария ве Мажарыстана (Венгрия) гачып, шу ерлерде орнашяр, эсасы топары болса монголлара гошулып, Алтын Орданың эсасы илатыны эмеле гетирйәр.

Решиддиниң ве онуң ишиндең пейдаланан бейлеки орта асыр алымлары гыпжак сөзүниң гелип чыкышыны шейле дүшүндирйәрлер: Огуз хан итбарак тайпасындан енлип, гышда ики дерянық арасында галяр. Шол вагт әри урушда өлен бир төврели аял агажың говагында чага догуряр. Бу атасыз чаганы Огуз огуллыга аляр ве оңа Гыпжак дийип ат дакяр. Гыпжак сөзи кубук сөзүнден болуп, ол «говак», «көвек», ягны «агажың көвеги» диен маныдадыр. Шу огланың несиллерине-де гыпжак диен ат галяр. 17 йылдан соң Огуз итбараклары енйәр ве оларың баш гөтермезлиги үчин, гыпжаклары итбаракларың арасына (Яйык, хәзирки Урал дерясының боюна) гөчүрйәр.

Хер ничик болса-да, орта асыр алымларының гыпжак сөзүне берен дүшүндириши ылмы тайдан маңзына батмаяр. Бу этноним губа диен түрк сөзи (ренк ады) билен багланышдырылса хакыката лайык болар, чүнки онуң кубан, куман гөрнүши, (бу ерде -н жем гошулмасыдыр), шейле-де бу сөзүң половец диен орусча тержимеси хут шуны тассыклаяр (половец — орус дилиндәки половый, ягны «губа ренк», «сары» сөзүнден).

Гыпжаклар барада гиңден гүррүң эдйәнимизиң себәби бу топарың огузлар билен эхли дөвүрде якын арагатнашык эдип, бири-бирлери билен гатышып гиденлиги үчиндир. С. Агажановың шаятлык этмегине гөрә, гыпжаклар орта асырларда Гарагумда хем яшапдырлар ве олар хәзирки түркменлериң дүзүмине-де аралашыпдыр. Муны алилилерде ве Чәржев, Гаракөл, Алат районларындакы гаравўлларда гыпжак диен уруг-тирелериң бардыгы хем тассыклаяр. Алили-гыпжаклар текелер Ахалы әелейәнчә, хәзирки Ашгабат районындакы Гыпжак обасында яшапдыр ве шу оба оларың этник ады дакылыпдыр.

ГЫРГЫЗ

Иңнән гадымы түрки халкларың бири гыргызлардыр. Түркмен-гыргыз этник гатнашыклары барада хениз ылымда агыз

долдурып айдара зат ёк, эмма этнонимлериң берйән маглуматтындан чен тутсан, гыргызлар түркменлере хас якын гарындашдыр. Биз өз ылмы дерҗевлеримизде бу ики халкың 200 чемеси этнониминиң бири-бири билен дең гелйәндигини, гайталанянлыгыны аныкладык. Олардан 22 санысының дегишли тайпаларының хем атдаш (меселем, түркменлерде сарык, әрсары, гыргызларда саруу, сары-багыш). Бу ягдай төтәнликден дәл, эйсем ики халкдакы атдаш уруг-тирелериң асыл көкүниң бирлигиниден гелип чыкяр. Муны гең гөреси зат ёк. Орта асырларда түркменлериң эсли бөлеги Гыргызыстанын Чу-Талас дерялары-ның якаларында, Ыссыккөлүң кенарларында яшапдыр. X асырда түркмен патышаларының пайтагты хем Чу дерясының якасындакы Орду шәхери экен. Абылгазы Бахадыр хан түркмен-огузларың юрдуның гүндогары Ыссыккөл ве Алмалык, кыбласы хем Сайрам шәхери дийип гөркезйәр. Селжукларың эсасы өзенинин Чу-Талас жүлгелеринде яшан түркмен тайпаларындан дөрәндигини бу айдыланларың үстүне гошсак, түркменлерин гадымы гечмишиниң гыргыз сәхралары билен айрылмаз багланышыклыдыгына гөз етирмек кын дәл.

Көп санлы «Огузнамаларда» гыргыз халкының аслының огузлардандыгы тассыкланяр. Абылгазы өзүниң «Түрклериң шежереси» диен китабында Огуз ханың Гыргыз атлы агтыгының боландыгы, гыргыз халкының хем шол шахсын неберелеридиги барада маглумат берйәр. Шу авторың «Түркменлериң шежереси» диен ишинде Гыргыз Огуз ханың бир оглунын гырнагындан доглан хасап эдилйәр.

Түрколог алым Н. А. Баскаков гыргыз этниминиң өзүни-де кырыг огуз, ягны «гызыл огуз» диен сөзлериң гысгалан гөрнүши хасаплаяр. Бу ерде кырыг-гырыг сөзи гырмызы сөзи билен асылдаш болуп, «гызыл» диен маны, этнонимияда болса гүнорта я-да гүнбатар тарапы аңладяр. Диймек, гыргыз диен этниминиң фонетик тайдан өсүш ёлы шейледир: кырыг огуз —кыргуз — кыргыз.

Гыргызларың каңды тайпасының дүзүминде түркмен, түркменлериң човдур ве игдир тайпаларында болса гыргыз хем-де манас диен уруг-тирелериң болмагы, Горкут атаның Башгырдыстан гыргызларының тайпабашысы сайылмагы, этнограф аспирант Мухаммет Бердиевиң барлагларына гөрә, гыргыз ве түркмен сачагындакы әңчеме этли тагамларың, оларың адының хем-де тайярланыш тәлериниң дең гелмеги, түркмен гүлякасының ве бозбендиниң гыргызлардакы төөнөч атлы шай-сеп билен мецзешлиги, көжиме диен түркмен нагшының диңе гүнорта гыргызларда ве башгыртларда душ гелмеги доганлык

гыргыз халкының түркменлер билен гадымы ган гарындашды-
гындан хабар берйәр.

ГЫРЫК, ГЫРГЫ, ҚЫРК

Бизин пикиримизче, **гырык, кырык** диен этнонимлерин ве оларын бираз үйтгедилен горнүшлеринден эмеле гелен энчеме түркмен уруг-тире атларының көки бирдир. Орта асырларда улы түркмен тайпасының ады болан бу сөзи Махмыт Кашгары билмейәр. Решиддин оны **карык**, Салар Баба **кырык**, Абылга-зы болса **кызык** горнүшлерде уланярлар. Ятланан чешмелерде **Кырык, Кызык** сөзлери Огуз ханың агтыгының (Йылдызханың 2-нжи оглунық) ады ве шу оглун неберелериндеи эмеле гелен тайпа хасапланяр. Решиддин бу сөзүң манысыны «гүйчли ве кануны говы билйән», Салар Баба — «кавы (гүйчли) халдыр, харбда (урушда) сак». Абылгазы хем «батыр, гахрыман» дийип дүшүндирйәрлер.

Гырык, кырык этнонимлериниң хакыкы манысыны ачып горкезмәге дегерли тутарыгымыз ёк, шонуң үчин ашакдакы чаклamалары окыжыларың дыкгатына хөдүрлемекчи. Абылгазының бу ады **гызык** горнүшинде уланандыгыны назара алсак, онда бу ат түрки диллерин з сесине дерек р сесини уланан тайпалары тарапындан дөредилен этноним болуп, онуң манысы хем **гызык** диен этнонимики билен мензешдир. (**гуз-ык**, ягны «гуз-лар», «огузлар»). Огузлара кәбир түрки халклар **огур, гур** хем дийидирлер, бу вариантдан **угр, оногур, утургур** («отуз огуз»), **уйгур** ялы этнонимлер хем эмеле гелипдир.

Решиддиниң **карык** горнүшинде язышындан чен тутсаң, бу адың «гарышык» манысында болмагы хем әхтималдыр, йөне түркмен дилиндәки **га:рмак** ишлигиниң биринжи а сесиниң узын, **карык** сөзүндәки а сесиниң болса гысга айдылышы бейле дүшүндирише бираз шүбхе дөредйәр.

Түрк этнонимлерини өвренмек бабатда көп иш эден Д. Еремеевиң пикириче, **карык, кырык** диен огуз-түркмен тайпасының ады инҗән гадымы ве гиң яйран этнонимдир. Бу ат уруг-тирелерин ады хөкмүнде Зеравшан өзбеклериниң, XV асырда Арал этрапларында яшан гөчме түрки (өзбек) тайпаларының, газак, гыргыз, ногай, гарагалпак, башгырт, азербайжан, түрк халкларының дүзүмине-де аралашыпдыр.

Инди **гыр, кыр** көклеринден дөрән этнонимлери санап, олардың дегишли тайпаларыны яй ичинде горкезелиң: **гыргы** (мукры), **гыргылы/кыргылы** (кейикчи), **гырма** (салыр, Чәржев районы), **гырман** (арабачы), **гыррык** (игдир), **гырык** (гөклен, ёмут,

теке, хатап, човдур), **гырыклы** (әрсары), **гырымса** (ёмут, әрсары), **кырранлар** (гаравул), **кыррык** (олам).

ДАБАШЫ, ДАТХА, ЙҮЗБАШЫ, ЙҮЗБЕГИ, ОНБЕГИ

Орта Азияның дүрли ханлыкларында харбы-административ везипәниң адыны (титулыны) анладан бу сөзлер илки айры-айры адамлара, серкерделере, кетхудалара берлен чин болуп, сонра бу серкерделериң илине хем шу ат дакылыпдыр.

Мүрчелилериң йүзбашы бөлүминде душ гелйән **дабашы** диен тире ады дех («он») диен парс ве башы диен түркмен сөзүнден болуп, ол **онбеги** диен ат билен маныдашдыр («он адамың, эсгериң баштутаны»). Мүрчели тайпасыны өвренен тарыхчы алым Жанмәммет Өвезов дабашы диен тирәниң мүрчелилер Эйранда отуран дөвүрүнде дерәндигини, ягны Эйран хәкимлериниң ерли илата гөзегчилик этдирмек ве салгыт йыгнамак үчин, онуң өз ичинден дабашылар белләндигини язяр.

Оламларың датха тиресиниң ады тәжикче «генерал-майор» диен маныдадыр. Тарыхчы алымларың гүвә гечмегине гөрә, XVIII асырда Бухара хөкүмдарлары билен ыснышык эден әрсары, олам, сарык серкерделерине Бухара эмири **датха, ишик агасы** ялы чинлери беripдир.

Алили, мүрчели, нохурлы ве сарык тайпаларының дүзүминде **йүзбашы** («йүз адамың, эсгериң баштутаны») диен уруг-тирелер бар. Мүрче йүзбашыларының ады, әхтимал, Мүрче галасындакы гозгаланчылары көшешдирмек үчин, 1816-нжы йылда Хыва ханы Мухамметтрахым тарапындан бу ере иберилен Өвез йүзбашының титулы билен багланышыклы болса герек.

Гөклен, нохурлы ве салыр тайпаларындакы **йүзбеги** диен этнонимлер хем йүзбашы терминн билен маныдашдыр.

Алили, гөклен, емрели, сарык, теке ве әрсары тайпаларының дүзүминдәки **онбеги** диен тире атлары **дабашы** билен маныдаш болуп, Орта Азияда бу чин диңе түркменлере берлипдир. Өзбеклер бу чин адыны **онбашы** горнүшинде уланыпдырлар.

Алилилериң улы ики бөлүминиң бири болан онбегилер (бейлекиси йүзбашы) XIX асырың башында яшан Шамухаммет онбеги диен батыр серкердәниң титулы боюнча шейле ат алан болсалар герек. Онбеги диен титул Алтын Орда ханлыгында хем йөргүнли экен.

ДАЗ

Ёмут, салыр, теке тайпаларының дүзүминде, шейле-де Нурата түркменлеринде (Самаркант велаяты) **дазлар**, ёмутларда

даз бадрак диен уруг-тирелер болуп, оларың ады иңнән гадымы түркі даз, таз диен тайпа билен багланышыклыдыр. Башгырт алымы Р. Г. Кузеев өзбек, гыпжак, гыргыз, газак, башгырт, ногай ялы энчеме түркі халкларың ве тайпаларың дүзүминде бар болан таз, даз диен уругларың гадымы түркі эйямда Саян-Алтай дагларының этегинде улы тайпа хөкмүнде йүзе чыкып, соңра дүрли түркі халкларың дүзүмине гирендигини язяр.

Кәбир алымлар даз сөзүниң хәзирки «кел» манысындан угур алып, оны тайпабашының лакамы хасап эдйәрлер. Бу пикир ынанчлы дәл, йөне адың хакыкы манысы барада әлимизде хәзирликче башга тутарык ёк.

ДАХ, ДАЙ

Түркменлериң иңнән гадымы ата-бабаларының бири болан дахлар сакларың бир бөлүми болуп, бизиң эрамыздан өнки II мүңйыллыкдан тә арап басыбалышларына ченли (VII асыр) улы халк болуп, ол Каспи дениниң кенарларында, Гызылетрек —Гызыларбат—Небитдаг этрапларында яшапдыр. Бу халкың гадымы пайтагтының галындылары Дахыстан (Дехистан, ягны «дахларың юрды») диен ат билен Гызылетрек районының территориясында хәли-хәзире ченли сакланяр.

Дәхли, дәли диен ат билен бу халкың улулы-кичили бөлеклери энчеме түркмен тайпаларының арасына сиңипдир (Гүнбатар Гарагумдакы Дәхли диен гуйының ады хем дахлар билен багланышыклыдыр).

Гарагалпак алымы Даулен Айтмуратов дах диен этник ады сак этнонимине сырыкдыряр ве оны «кекилли», «гулпаклы», «депесинде өрүлен сач гойянлар» дийип дүшүндирйәр (бу барада Сак диен макалада гинден гүррүң эдериң).

ДАШ, ДАШКЫ, ИЧ, ИЧКИ

Түркмен (түркі) этнонимиясында бу сөзлер хакыкы этноним болман, ики бөлүнен тайпаның, уругың бөлеклерини бири-бириңден тапавутландырмак үчин эсасы адың өнүнден гошулян айыклайжы агзадыр. Йөне эсасы сөзүң унудылып, диңе айыклайжы агзаның этноним болуп уланылышына-да душ гелинйәр. Меселем, Калинин районының Дышкы оба советине адыны гечирен дышкы диен човдур уругының ады дашкы сөзүниң шу шиведе уланылян дышкы диен диалектал гөрнүшинден эмеле гелипдир.

Ики бөлеге бөлүнен тайпаның я-да уругың өнки отуран ериндө галан топарына ич, ички, ондан даша гиденлерине хем даш, дашкы дийлипдир. Мысаллар: даш огуз — ич огуз, даш бутур —ич бутур, дашкы салыр — ички салыр ве ш. м.

Эдебиятчы алым Ахмет Бекмырадов түркменлериң үчок бөлүмине, ягны Сырдеря бойларындан Балкан — Мангышлак этрапларына гөчен бөлегине даш огуз, өнки орнында галан бозокларa болса ич огуз дийлендигини беллейәр. Энчеме алымлар Дашховуз шәхериниң адыны хем «даш огуз» сөзлериниң үйтгән гөрнүши хасаплаярлар.

ДЕМИРЧИ

Алилилериң йүзбашы бөлүминде демирчи диен тире болуп, онуң ады хүнәрментчилик (демир уссачылыгы) билен багланышыклыдыр. Демирчи диен тайпа Азербайжанда хем бар. Түркмен этнографы Г. И. Карповың язмагына гөрә, бу түркмен тайпасы XI асырда Амыдеряның аңырсындан (әхтимал, Бухара этрапларындан) Азербайжана гөчүпдир. Өкде хүнәрмент боландыклары ве гылыч, найза, ок ясандыклары үчин, булар Азербайжанда салгытдан бошадылыпдыр.

ДЕПБЕ, ДЕПЕЛ, УЛУДЕПЕ, БЕГДЕПЕСИ

Бу сөзлериң әхлисинде шол бир сөз -депе сөзи гайталаняр. Этнонимик термин болан депе сөзи түркі тире-тайпа атларында депе, депбе, дүпе, түпе, түбе гөрнүшлеринде уланылып, ол «тепар», «уруг» ялы манылары аңладяр. Ери гелende айтсак, тува, тофалар диен түркі халкларың атлары хем хут шу терминдең эмеле гелипдир. Инди бу этнонимлери санап, яй-ичинде дегишли тайпаларыны гөркезелиң: депбе (чандыр), депел (ёмут. Бу ерде -л гошулмасы жеми билдирйәр), улудепе (әрсарыларың улы дөрт бөлүминиң бири), бегдепеси (ягны «бегиң уругы», алили).

Тоба (төбе, депе) сөзлери ёкардакы маныда бизиң эрамызың башларында (III асырда) хем уланылыпдыр. Өзбеклерде бу сөз тайпадан кичи, уругдан улы этник бирикмелериң адыдыр. Хываның көшк тарыхчылары Мунис ве Агахиниң пикирине гөрә, түбе сөзи энчеме уругларың бирлешигини аңладяр. Улудепе бөлүми хем өзүне 14 уругы бирлешдирйәр. Абылгазы Әрсары байың агтыгы Мустапагазының небereлериңе улудепе дийлендигини беллейәр. Онуң сөзлеринден чен тутсаң, улу-

депелер этник бирлик хөкмүнде гички орта асырларда дөрәп, XVI асырың орталарында хәзирки Бәхерден районының Бөрме обасында отурыпдырлар.

ДИВАНСАЯТ

Сарагтдакы салырларың дивансаят тиреси гечмишде хәзирки Чәржев шәхериниң Диванабаг диен еринде (демир ёл вокзалының төвереклеринде) отурандыгы үчин, илки «диванабаглы саят» дийип ат алыпдыр, соңра бу ат гысгалып, дивансаят гөрнүшине гечипдир. Такмынан XVIII асырың ахырларында бу тире Ёлөтен этрапларында яшаян тайпадашларының — салырларың арасына гөчүп гелипдир.

ДОВЛАТ, ДОЛЫ

Текелериң тоғтамыш бөлүминде, човдурларың хем абдал ве гызылергенек уругларында довлат, аталарда довлатгелди ве долы, әрсарыларда болса довладөкүзлер диен тирелер болуп, оларың ады гадымы түрки дулат, дуглат диен тайпаның адындан эмеле гелипдир. Бу тайпаның ады аслында тулу, дулу, болуп, онуң ызына көплүги, жеми билдирйән -ат диен түрки гошулма гошулыпдыр (тулу-ат-тулат-дӯлат). Дулу я-да тулу диен түрки тайпаның ады бизиң эрамыздан хас өң язылан чешмелерде-де душ гелйәр. Бу тайпа V асырда гадымы түрки халкларың гуран Бейик Түрк империясының Гүнбатар Каганатына гирип, бу Каганат даргандан соң, әнчеме түрки халкларың (башгыртларың, газакларың, өзбеклериң, түркменлериң) арасына сиңип гидипдир. Газак алымы А. Абдырахманов тулу диен этноними «туглы», ягны «байдак гөтерижилер» дийип дӯшүндирйәр.

ДОДУРГА

Орта асырларда 24 түркмен тайпасының биринің, хәзир болса гөкленлериң ики улы бөлүминиң биринің ады болан до: дурга сөзи (о сеси узын айдыляр) Махмыт Кашгарыда тутырка (тувтырка), бейлеки әхли чешмелерде дудурга гөрнүшинде язылыпдыр. Махмыт додурганы 24 тайпаның ичинде 16-нжы, Решиддиң 10-нжы, Салар Баба 11-нжи, Языжы-оглы ве Абылгазы болса 7-нжи орунда гойяр. Решиддиң додурга сөзүни Огуз ханың Айхан диен оглуның 2-нжи, Абылгазы 3-нжи, Салар Баба болса Ылдызхан диен оглуның үчүнжи перзендиниң

ады ве ондан өнен ил хасаплаярлар, адың манысыны «мүлк тутуп, ясамыш кылмак» (ягны «юрт алып, оны сакламаны башарян») дийип дӯшүндирйәрлер. Ылмы нукдайназардан бейле дӯшүндириш маңзына батмаса-да, бу адың манысы барада хәзирликче башга делил ёк.

Г. И. Карпов додургаларың көп бөлегиниң селжуклар хереқети дөврүнде Түркийәниң Анадолу велаятына ве Эрменистаның гүнортасына гелип, юрт тутунандыгыны беллейәр.

ДОКУЗ

Хожамбаз районында яшаян оламларың дӯзүминде докуз (олам шивесинде токгуз) диен тире болуп, онуң ады Халачдакы Докузженнел диен ере-де дакылыпдыр (өң докузлар шу ерде отурыпдырлар). Г. И. Карпов, Р. Г. Кузеев ялы алымлар бу тирәниң адыны VII—VIII асырлара дегишли Орхон-Енисей түркі язув ядыгәрликлеринде душ гелйән докуз-огуз диен тайпалар бирлешигиниң адының гысгалан гөрнүши хасап эдйәрлер. Шол эйямда уйгурлара докузогуз дийлипдир. Гарагалпак алымы. Даулен Айтмуратов түркмен, башгырт, гагауз, газак, алтай, гарагалпак, гыргыз, өзбек, ногай, тува халкларының, шейле-де Нурата түркменлериниң дӯзүминде душ гелйән докуз, токуз этнонимлериниң аслыны тук, түк (ягны түй) сөзүнден гөзлейәр ве бу ады «депесинде өрүлен сач, чокул гойянлар» дийип дӯшүндирйәр.

ДҮЕЖИ

Түркмен тарыхында мынасып ыз галдыран тайпаларың бири хем дүежилердир. Хәзирки довүрде олар Чәржев районының Талханбазар, Ылаллы районының Гарамазы, Бәхерден районының Ханкәриз ве Яражы, Эсенгулы районының Чекичлер обаларында, Челекен-Небитдаг этрапларында яшаярлар. Республикамызың чөклеринден дашарда-да, меселем, Бухара велаятының Вабкент районының Фрунзе адындакы колхозында (2 оба), Гарагалпагыстаның Дөртгүл районында хем дүежилер бар. Азербайжанда тутуш бир райоңа ве демир ёл станциясына Девечи (Дүежи) дийилйәр. Бу ерде-де дүежи тайпасы яшаяр. Дүежилерин улы бөлеги Эйранын Моравадепе районында (Сонудагың гүнортасында), Күмүшдепе, Бендертүркмен, Омчалы, Актокай обаларында яшаярлар. Түркие, Ырак, Сирия ялы юртларда-да дүежилере душ гелинйәр. Шунча гиң территория яйран дүежилериң гечмишде улы тайпаны

эмеле гетирендигине, оларың асыл көкүниң бирдигине шек болуп билмез, чүнки ёкарда санап районларымызда, хәзир бири-биринден хас узакда ерлешен дүежилериң уруг-тире атлары, оларың дәп-дессурлары, кәбир шиве сөзлери көпленч бири-бирине габат гелйәр. Меселем, акжа, сарыжа, өдек, хывалы, порран, мыявут я-да миевит, семедин, герей диен тирелер санап обаларымызың көпүсинде бар. Эйранда буларың үстүне перран дүежилер хем гошуляр.

Түркменистанда, Өзбегистанда, Эйранда, Гарагалпагыстанда яшаян дүежилер өзлерине диежи, Азербайжандакылар хем девежи, дәвәчи диййәрлер. Бу ат дүе сөзүнден ве кесп-кәр билдирйән -чи гошулмасындан дуряр (түркмен тире-тайпа атларында -чы/-чи гошулмасы көпленч -жы/-жи гөрнүшинде уланыляр: гуланжы, аранжы, бозажы, гоюнжы ве ш. м.).

Эйсем, бу тайпа нәме үчин дүежи дийилйәркә? Хывада 19 йыллап (1645—1663) ханлык эден ве түркменлери өрән көп гыран, шонуң үчин хем оларың өңүнде өз гүнәсини ювмак максады билен «Түркменлериң шежереси» (ягны несил дарагты) диен мешхур китабы язан Абылгазы Бахадыр хан (1603—1664) дүежи тайпасының дөрейши хем-де адының гелип чыкышы барада бу китапда гызыклы маглумatлар гетирйәр. Онуң сөзлерине гөрә, дүежи или хан Батыйың небереси, Алтын Орда ханы Өзбек ханың оглы Жаныбекиң ханлык сүрен дөврүнде (1341—1357) дөрейәр, ягны Жаныбек тагта чыкансоң, онуң раятындакы түркменлер хана Балкан этрапларының дүе бакмак үчин иң ягшы ердигини хабар берйәрлер. Шол дөвүрде Үргенч, Мангышлак, Балкан, Этрек, Гүрген түркменлери Алтын Орда ханларына гарашлы экен. Жаныбек дүрли түркмен тайпаларындан 30 саны сарбаны (дүе чопаныны) топлаяр, түркменлерден салгыт хөкмүнде ве зорлук билен мүнләп дүе йыгнадып, олары сарбанлара табшыряр. Бу дүежилер барха көпелип, тутуш ил боляр, гурпланяр. Жаныбекден соң, онуң оглы Бердибек тагта чыкяр. Ол 1359-нжы йылда өленден соң, ханлыкда тагт үчин дава туряр. Түркменлер бу давадан пейдаланып, бир вагткы зор билен алнан дүелерини ыэына алярлар. Дүежилер гарып дүшйәр. Олар хәзирки сакарларың ата-бабасы болан гараөйли тайпасының янына гөчүп, Каспи деңзинде ве Узбойда балыкчылык билен мешгул болярлар. Дүежилер барха көпелйәр. Олар Актам — Огуржа аралыгында месген тутярлар.

1550-нжи йылда язылан чешмелерде дүежилериң саны 5—6 мүң өйли (25—30 мүң адам) дийлип гөркезилйәр. Хатда XVII асырда-да булар экеранчылык билен мешгул болупдырлар (салгыда мал дәл-де, дәне төләпдирлер). Шол асырда дүежилер алилилер ве хыдырилилер билен бирликде үчил диен тайпалар топарыны эмеле гетирипдирлер.

Гөрәймәге, дүежилериң дөрейши барада Абылгазының берйән маглумatлары жуда ынандырыжыдыр. Ол тарыхы шахслар ве сенелер билен хем багланышяр. Йөне инкисе гойян затлар бар. Биринжиден, ён беллейшимиз ялы, дүежилер Кавказда ве Кичи Азия юртларында-да душ гелйәрлер. Бу юртлара түркменлер көпчүликлейин XI асырда, селжукларың йөриши дөвүнде барыпдырлар. Бу сене (XI асыр) дүежилериң дөрән вагтыны (XIV асыра) шүбхе дөредйәр. Икинжиден, гадымы түрки дилде, меселем, чагатай дилинде дүежи (девечи сөзи) «дүе чопаны», «дүели гезйән» маныларындан башга-да, «эсгер йыгнаян ве оларың хал-ягдайыны барлаян гөзегчи», «харбы инспектор» диен маныны анладыпдыр. Хатда түрки ханлыкларда, меселем, Темирлениң дөвлетинде девечи диен везипе болуп, ол везипедәкилер гуруллай гечирмек, гошуны йөрише тайярламак ялы мөхүм ишлери ерине етирипдирлер, өзлери-де хөкүмдардан бейлекилере табын болмандырлар. Шонуң үчин дүежилериң, эдил Фараптакы битикчилер ялы, шейле везипәни эелеян адамларың небереларидигини, раятлары хөкмүнде XVI асырдан хас өн, йөне XI асырдан соң йүзе чыкан болмаклары әхтимал. XI асырдан соң диймегимизиң өз себәби бар: Махмыт Кашгарының XI асырда язан «Түрки сөзлериң диваны» диен мешхур ишинде түркменлериң 24 тайпасының ве энчеме уругларының ады саналяр, йөне дүежи диен ада душ гелинмейәр. Диймек, шол дөвүрде дүежилер тайпа хөкмүнде кемала гелен дәл болсалар герек.

Нәме үчин дүежилер гиң территорияда бөлек-бөлек, бири-биринден узак обаларда ерлешдиликә? Бәхерден районының Ханкәриз обасында яшаян дүежи яшулусы Анна Ата оглундан эшиден роваятымызда бу барада шейле дийилйәр: Ягычылык дөвүрүнде бир оба ягы чозяр. Бүтин ил гырыляр, оба таланяр. Дине бир оглан дүйәниң ховдунын ашагында гизленйәр ве аман галяр. Она дүежи дийип ат берйәрлер. Ондан 7 огул дүнйә инйәр. Бу огуллар гаты бет боланы үчин, бири бирлери билен онушман, бетдога галяр ве херси бир ыклымда юрт тутуняр.

Роваят роваят боляр. Ол бу тайпаның дагыныклыгыны догры душүндирип билмейәр. Тайпаның думлы-душа даргамагының себәбини гички орта асырларда юртда болуп гечен тарыхы сыясы, ыкдысады ягдайлардан; түркменлери чар тарапдан гысажа салан феодал ханлыкларың «бөлүшдир-де, хөкүм сүр» диен колониал сыясатындан гөзлемек догры болар. Хыва хан-

лары, Бухара эмирлери, шейле-де Эйран шалары боюн эгмезек, урушган түркмен тайпаларының бир ерде жемленип, топ болуп отурмагындан хедер эдип, олары бөлүшдирмегиң, агзыны алартмагың ёлуны гөзләндирлер. Шейле сыясат нетижесинде чандырларын дүрли тирелерине өз эсасы меканларындан хас узакларда ерлешен үлкелерден мүлк ер «совгат» берип я-да олары зор билен гөчүрипдирлер, шейлеликде, бири-бирлеринден йүзлерче километр узаклыкда чандыр обалары эмеле гелипдир. Боюн эгмезек дүежилер бабатда-да шейле сыясат йөредилипдир. Диймек, дүежилериң пытрадылмагына дүрли ханлыкларың, эмирлериң ве шаларың колониал дипломатиясы себәп болупдыр.

Дүежилер барада мунча гүррүң эденимизе гөрә, бу тайпадан чыкан гөрнүкли адамлар хакында-да келам-агыз ятламагымыз герек. Магтымгулының эсерлериниң Бухарада даш басма усулында чап эденлериң бири Гурбанберди Гүргени диен магарыфчы дүежилерден экени. Өзбек эдебиятчы алымы Кабылжан Тахыровың ве түркмен алымы, аслы дүежилерден болан Ашырпур Мередовың тассыкламакларына гөрә, 325 йыллык юбилейи белленжек ажайып шахырымыз, энчеме дессанларың ве лирики гошгуларың авторы Нурмухаммет Андалып, совет дөврүниң языжы-шахырлары Анна Ковусов, Шәхер Боржаков дагы хем дүежи илиниң векиллеридир.

ДӘЛИ

Абдал, алили, арабачы, гөклең, ёмут, сакар, салыр, сарык, теке, човдур, эсги, әрсары ялы энчеме түркмен тайпаларының дүзүминде **дәли** диен уруг-тирелере душ гелинйәр. Түркмен этнонимиясында жынлы, телбе, тентек ялы якымсыз атларың душ гелйәндигини назара алып, кәбир адамлар бу ады гөни манысында дүшүндирйәрлер, йөне бейле пикириң хакыкатдан үзнедигини бада-бат айтмалыдырыс, чүнки өзүне хормат гойян илиң бейле якымсыз ады дакынмажагына я-да дакдырмажагына гөз етирмек кын дәл.

Биз **дәли** диен этнонимлериң асыл көки ве манысы барада 3 саны чакламаны орта атмакчы.

1. **Дәли** диен этнонимлер (хич болманда, оларың аглабасы) бизиң эрамызын башларында Алтайда ве Монголияда яшан, VI асырда болса Бейик Түрк Каганатының дүзүмине гирен теле диен гадымы түрки тайпаларының ады билен багланышыклыдыр. Теле, деле, **дәли** гөрнүшлеринде ол газак, гарагалпак, башгырт халкларының дүзүминде-де душ гелйәр. Тарыхы чешмелер теле халкының мүң өйлүсиниң (мүң алачыклының) барып V асырда Иртиш дерясындан гечип, Каспи ве Арал дензиниң аралыгында ерлешендигини хабар берйәрлер. Шол телелерден түркмен дәлилериниң дөрән болмагы хакыката хас якындыр. Эгер шу чаклама догры болса, онда дәли диен тирелер өзлерини **телеут** ве **теленгут** диен түрки халклар билен хем гарындаш хасаплап билерлер, чүнки бу халкларың ады теле сөзүнден ве көплүк гошулмасындан дуряр.

2. **Дәли** диен этноним бизиң эрамызың башларында ве ондан өн хәзирки Гүнбатар Түркменистанда (Каспи якаларында) яшан дах (**дәх**) диен халкың адындан ве этнонимияда дегишлиги билдирйән **-ли** гошулмасындан дуряр (дәхли — дәли). Муны Гүнбатар Гарагумдакы Дәхли гуюсының ве Гызылетрек районындакы Дехистан диен гадымы шәхериң атлары хем тассыклаяр.

3. **Дәли** диен этноним тиребашының лакамы билен багланышыклыдыр. Бу ерде ол сөз «телбе», «жынлы» манысында дәл-де, «гайдувсыз», «эдермен», «гөзсүз батыр» ялы манылардадыр (Бир кемаллы иш битирмез, мейданда дәли болмаса). Классык эдебиятымызда **дәли** лакамлы шахслара-да көп душуляр. Меселем, «Гөроглы» эпосында Дәли Мәтер, Хармандәли, «Горкут атадакы» Дәли Дундаз, Дәли Домрул ве башгалар.

Жемләп айтсак, түркменлерде **дәли** атлы тирелер көп. Оларың бир бөлегиниң эмеле гелшиниң биринжи чакламамыза, бейлекилериниң икинжи, үчүнжи чакламалара догры гелмеги хем мүмкиндир.

ЕДИУРУГ

Сарык ве эсги тайпаларының, шейле-де Керки, Хожамбаз районларында яшаян кыркөйли салырларың дүзүминдәки **еди уруг** диен этнонимлериң манысы өз-өзүнден дүшнүкли: «еди уругың бирлешиги». Käерлерде бир топары эмеле гетирен еди уругың атлары ятдан чыкарылан болса-да, бирнәче ерде ол уругларың атлары белли. Меселем, Керкидәки едиуруга дегишли уруглар шулардыр: эгри, ягыр, дашатар, эшек, локга, кесир, гыргыз халкларында-да душуляр. Умуман, еди уругың бирлешиги гүндогар халкларының көпүсине махсус болмага чемели. Ынха, Г. И. Карповың язышына гөрә, гадымы парфиялыларда мегистаны диен этник топарлар еди саны абрайлы уруглардан ыбарат экен. Ахеменитлерде-де шейле этник топарлар болупдыр.

ЕМРЕЛИ

Дашховуз велаятының Ленин ве Ыланлы районларында емрели диен түркмен тайпасы яшаяр. Алили, ата, теке ве әневли тайпаларының, шейле-де Нурата түркменлериниң дүзүминде хем емрели диен тирелер душ гелйәр. Емрелилер Бухара велаятында, Азербайжанда, Эйранда ве Түркиеде-де бар.

Этноним имрили гөрнүшинде илкинжи гезек Абылгазының «Түркленің шежереси» диен ишинде душ гелип, ол «әймир или» диен сөзлерин бири-бирлери билен гошулышып, кебширленип гиден гөрнүшидир: **әймир или-йемирили-емрели** (әймир сөзи барада дегишли макалада гүррүң берерис).

Шу автор өзүниң «Түркменлерің шежереси» диен ишинде емрелилери Дурунда яшаян ички салырларың арасындан чыкан ил эдип гөркезйәр. Ол шейле язяр: «Йемир или (емрели) халкының аслы мундак турур киң Маңгышлакда ички салурдан бир киши бир ички салурны өлтүрүп гачып, Дурунда олтурган салур илиниң ичине гелип турур такы анлардан бир гыз алып, анда ватан кылып, олтуруп турур. Барча йемирили халкы ол кишиниң огланлары турурлар».

Диймек, емрелилер тайпа хөкмүнде Ахалда дөрән илдир.

ЕРКИ

Ёмут ве сарык тайпаларында ерки диен тирелер бар. Ёлөтен районындакы **Эркисадык** обасына-да шу тирәниң ады гечипдир (ерки-сытдых-эркисадык).

Кәбир алымлар грек тарыхчысы Геродотың ишлеринде душ гелйән **йирки** диен этнонимиң аслында түрк сөзүнің бир гөргүшидигини язярлар. Гадымы түркларде **иркит, иркут** диен тайпа болупдыр. Бу ат хем ирки сөзүнден ве -т диен түрки көплүк гошулмасындан ыбарат. Иркит диен ат хәзирки алтайларың этнонимиясында сакланып галыпдыр. Ери геленде айтсак, Иркутск шәхериниң ады **иркит, иркут** диен этноним билен багланышыклы болмалы.

Урал ве Сибирь топонимиясыны өврәнижи алым А. К. Матвеев **ирки, иркит** диен ады «уруг, тайпа» манысындакы ирк диен Эйран сөзүнден хасаплаяр.

Бу адың манысы барада ене бир чакламаны хөдүрлемекчи. Монгол ве түрки халклар Инсус Христоса **Ерке** я-да **Ергу**, христианлара-да **еркеун** дийипдирлер (-ун—көплүк гошулмасы). Шундан угур алынса, онда ерке этнонимини түрки халкларың дүзүмине гошулан христианларың адындан хасапламак хем мүмкиндир.

ЁМУТ

Түркменлериң улы тайпаларының бирине ёмут дийлип, бу тайпа гүнбатар (я-да Шагадам) ёмутлары хем **демиргазык** (я-да Дашховуз) ёмутлары диен ики топара бөлүнйәр. Бу тайпаның улы топары Эйрандакы Түркменсәхраның (Этрек-Гүргенэтрапларының) илатының аглаба бөлегини дүзсе, онуң бөлек-бүчек топарлары Овганыстанда, Гарагалпагыстанда хем душ гелйәр.

Ёмут диен ат жуда гадымы болса-да, бу ады гөтерйән ил тайпалык дережесине гички орта асырларда, монгол гыргынчылыгындан (XII асырдан) хас соң етен болса герек, чүнки Абылгазының «Түркменлериң шежереси» (XVI асыр) диен ишинден өң язылан чешмелерде ёмут диен ада душ гелмейәрис. Абылгазы хем бу сөзи тайпа дәл-де, тирәниң (кичи этник топарың, уругың) ады хөкмүнде уланыпдыр. Онуң язышыча, Ёмут Салыр Газаның небереси болан Өгүржик алпың неслиндендир: Өгүржик алп—Берди—Гулмы—Ёмут (Гулмының икинжи огluна Гултак дийлипдир).

Ёмутларың Балкан—Маңгышлак этрапларында салыр илиниң дүрли бөлеклеринден йыгнанып, тайпа дережесине етен болмагы мүмкиндир, чүнки, биринжиден, Абылгазы Ёмуды Салырың гөс-гөни небереси хасаплаяр. Икинжиден, әрсары, салырык, теке тайпалары билен бирликде ёмутлар хут XVI асырда-да **дашкы салыр** дийип ат алан тайпалар бирлешигине дегишли болупдыр. Үчүнжиден, Ёмут билен доган хасап эдилйән Гултагың ады уругың ады хөкмүнде салыр ве әрсары тайпаларында сакланыпдыр. Башга-да энчеме ёмут уруг-тиреленинің атлары хут шу тайпалардакы этнонимлер билен догры гелйәр.

Ёмут диен этнонимиң гелип чыкышы ве аңладян манысы барада ылмы чешмелерде дүрли пикирлер орта атылды. Меселем, белли түркмен магарыфчы алымы Назар Иомудский оны Салыр Газаның небереси болан ве XII асырың ахырында — XIII асырың башында яшап гечен Сөйүнхан диен белли шахсың Ёмут оглунын, ягны тайпабашының адындан эмеле гелен хасаплаяр. Этнограф алым Ата Жыкыев бу адың манысына дегишли ики роваяты ил ичинден язып алыпдыр. Оларың биринжисине гөрә, бу сөз йовм ит, ягны «ит ятагы» диен маныдадыр, чүнки хүрри чага доган бир аял бәбеги гундап, ит ятагының ичинде гойяр. Кемала гелен бу чагадан дөрән иле-де **йовмит-йомут** диен ат галяр. Икинжи роваята гөрә, бу сөз ёв (ягны «ягы») ве мут («мат») сөзлеринден болуп, ол «ягыны енйән» диен маныдадыр.

Ылмы нукдайназардан ёкарда гетирилен дүшүндиришлериң хич бири-де хакыката догры гелмейәр. Бу ат барада гечен асырың орталарында Түркменистана гелен мажар (венгр) алымы Арминий Вамбериниң пикири үнс бермәге мынасыпдыр. Ол ёмут диен этнонимиң гадымы түрки диллерде «ил», «халк», «тайпа», «топар» (немецче Менге) маныларында уланылан йом сөзүнден ве -ут гошулмасындан хасаплаяр. Йом сөзи ёкарқы маныда хәзирки түркмен дилинде сакланмадык болса-да, бу сөз юмак (ягны «бир ере топланан йүп»), юмрук, юмры, юмалак («тогалак»), юмуртга ялы сөзлерде хәли-хәзире душ гелйәр. Уйгурларда йумут сөзи «топбак», «топар», гадымы түрки диллерде болса йумгы, йумгылыг сөзлери «йыгын», «жем» маныларда уланылыпдыр. Мундан 2100—2200 йыл өң түркменлериң гадымы ата-бабасы болан гунлара ёмут хем дийлипдир. Гун сөзүниң өзи хем «ил», «топар» манысындадыр, Деңешдириң: ил-гүн. Диймек, бир түрки тайпаның геплешигине махсус болан гун сөзүни бейлеки шивәниң векиллери ёмут диен өз сөзлери билен чалшырыпдырлар. Ёмут тайпасының этник адының гадымы гунларың ёмут диен икинжи ады билен багланышыны субут эдйән делилимиз болмаса-да, бу этнонимлериң икисиниң хем шол бир сөзден — «ил», «топар», «тайпа» манысындакы йом сөзүнден ве гадымы түрки диллерде жеми, көплүги аңладан -ут гошулмасындан эмеле гелендигини гөни айдып билерис.

ЖАГАЛ, ЖАГАЛБАЙ

Әрсарыларың абдал уругының жагал ве гызылаяк уругының жагалбай атлы тирелериниң аслы бир болуп, олара жагалбай (русча дербник) атлы йыртыжы гушуң ады дакылыпдыр. Шу атдакы уруг-тирелер әнчеме түрки халкларда хем бар, йөне олариң ады хер халкың дил айратынлыгына гөрә бираз үйтгешме билен уланыляр. Меселем: башгыртларда ве өзбеклерде ягалбай, гарагалпакларда жагалтай, газакларда жагалбайлы. Башгырт алымы Р. Г. Кузеев дегишли тайпасыны гөркезмезден, ягалтай диен тирәниң түркменлерде-де бардыгыны язяр. С. М. Абрамзон ве Р. Г. Кузеев ялы алымларың пикирине гөрә, жагалбай я-да ягалбай диен топар орта асырларда Арал якаларында яшан түрки халкларың арасында дөрәп, оңа тагмасының шекилине гөрә, шейле ат дакылыпдыр. Бу тайпаның тагмасы, догрудан-да, өз авының ызындан батлы ковуп, учуп барян гушы ятладяр. Онуң формасы яйың пейкамына мензешдир.

ЖАГЫЛЖОГУЛ

Нохурлы тайпасының жагылжогул тайпасы ве онуң ады энчеме алымларың үнсүни өзүне чекипдир. Меселем, түркмен дилиндәки макалаларына Хошгелди Багтыяров дийип гол чекен алым Г. И. Карпов бу ады жагыл-жугул диен сес меңзетмесинден хасаплаяр ве оны уруг векиллериниң галмагалчыдыгы билен багланышдыряр. Белли түркмен дилчиси А. П. Поцелуевский болса бу этнонимы жагыл жөхит, ягны «надан жөхит» дийип дүшүндирйәр, эмма өз пикирини делиллендирмейәр. Москвалы алым Г. П. Васильева бу чаклamаларын жагылжогуллылар тарапындан хем айдылянлыгыны, йөне оларың хакыката догры гелмейәнлигини беллейәр. Этнонимиң манысы барада хәзирликче башга хили маглумат ёк.

ЖАНГУРБАН//ЖАНГУРБАНЛЫ

Гички орта асырларда Эйрандакы түрки халклардан, эсасан хем дүрли түркмен тайпаларындан эмеле гелен улы этник топара жангурбан я-да жангурбанлы дийлипдир. Гөрәймәге манысы дүшнүкли ялы болса-да, этнонимиң түркмен сөзлери билен дахылы ёк. Ол Эйранда монголларың агалыгы дөврүнде йүзе чыкяр. Жангурбанлы тайпасының серкерделери шу юртдакы монгол (ойрат) хөкүмдары Аргун-аганың якын хемаятчылары болуп, өз тайпасына-да ат хөкмүнде шу ерде уланылян харбы--административ адалганы — дзаун-гурбан диен монгол сөзүни сайлап алярлар. Бу сөз түркменчә гечириленде, «гошуның чеп ганатының үч бөлүми» диен манyны аңладяр. Хакыкатдан-да, бу тайпаның векиллери Аргун-аганың гошунының чеп ганатында үч эсасы бөлүми дүзүпдир. Манысы дүшнүксиз дзаун-гурбан сөзи соңра жангурбан диен түркмен сөзлери билен чалшыряр. XIV асырда Эйранда монгол шалыгы йыкыландан соң, Мары, Абыверт (Кака) ве Нусай жангурбанлыларың элине гечйәр. Соңра бу тайпа Эйранда ве Түркменистанда дүрли тайпаларың арасына сиңип гидйәр. Хәзир ол гөкленлериң гайы бөлүминиң бир тиреси хөкмүнде Гаррыгала районында сакланып галыпдыр.

ЖАНЫБЕК

Сарыкларың байрач уругының бир улы тиресине жаныбек дийлип, онуң ады, Г. И. Карповың пикирине гөрә, Алтын Орда дөвлетинде 1342—1357-нжи йылларда хөкүм сүрен, өзи хем Чин-

гиз ханың неберелеринден болан газаплы ханың—Жаныбекиң ады билен багланышыклыдыр. Шол дөвүрде энчеме түркмен тайпалары шу ханың гарамагында болупдыр. Сарыкларда сакланып галан роваятларда ве Г. И. Карповың сарыклара багышланан йөрите макаласында бу тайпаның Аштарханылар (Астрахан ханлары), шейле-де газак халкы билен якын гатнашыкда боландыгы бёлленйәр. Шундан ве газак халкының дүзүминде-де жаныбек диен уругың бардыгындан угур алсак, этнонимиң гелип чыкышы барада Г. И. Карповың ёкардакы пикири хакыката лайыкдыр. Салырларың саят уругындакы жаныбек тиресиниң ады хем жаныбек диен этнонимиң гысгалан гөрнүши болса герек.

ЖАТЫРТҮРКМЕН

Самаркант велаятының Нурата районында яшаян Нурата түркменлериниң дүзүминдәки жатыртүркмен тиресиниң адының жатыр сөзи «ятар» сөзүниң фонетик өвүшгини болуп, сарыклардакы бозятан, ятаң, текелериң утамыш бөлүминдәки ятаган тирелериниң ады билен маныдашдыр. Махмыт Кашгарының сөзлүгинде ятук гөрнүшинде уланылан бу сөз этнонимияда «отурымлы», «гөчүп-гонмаян», «чомур» диен маныны аңладяр.

ЖАФАРБАЙ

Гүнбатар Түркменистанда, шейле-де Эйрандакы Түркменсәхрада яшаян ёмутларың ики улы бөлүминиң бирине Жафарбай дийилйәр (бейлекиси Атабай). Бу ат «Жафар диен байың или» диен маныдадыр, чүнки бу тайпаның дөрән еринде, ягны Этрек ве Гүрген дерясының бойларында яшаян түрки тайпаларың арасында жафарбегли ве жафарбеги диен уруглара-да дүш гелинйәр. Әхтимал, бу ерде Жафар диен бир атлы-абрайлы адам яшап, XVI—XVII асырларда или өз дашына топлан болса герек.

ЖЕЛАЙЫР

Орта асырларда дөрән түрки тайпаларың бири-де желайырлардыр. Г. П. Васильеваның пикирине гөрә, XV—XVII асырларда булар түркмен хасапланыпдыр. Г. И. Карпов хем желайырлары алили, овшар ялы түркмен тайпаларына якын гарындаш хасаплап, онуң уругларының арасында гүжүк, хожаназар, арык ялы атлары гөтерйәнлериң бардыгыны беллейәр. Желайыр диен адың хакыкы манысы барада маглумат ёк, йөне шу

атдакы уруг-тирелериң өзбек, газак, гарагалпак ве гыргыз халкларының дүзүминде-де бардыгыны ятлап гечйәрис.

ЖОЖАҢ, СОЖАҢ, СОЖАК

Кашгадеря велаятының Мубәрек шәхериниң якынында ерлешен Сарык обасында яшаян сарыкларың арасындакы жо:жаң (о сеси узын айдыляр), Ёлётен, Тагтабазар районларында яшаян сарыкларың со:жаң, Гөкдепе текелериниң дүзүминдәки со::жак тирелериниң бир көкден дөрәнлигине оларың ады шаятлык эдйәр. Тагтабазарлы яшулулар бу ады «сожаган», ягны «сожап дем алянлар» дийип дүшүндирселер, мубәрекли сарыклар жожаң диен ады жуй-е жең диен тәжик сөзлери билен багланышдырярлар (тәжик дилинде жуй-«яп», жең-«уруш» диймекдир, ягны «уруш ябы» я-да «урушлы яп»). Берилйән гүррүнлере гөрә, сарыкларың ябының үстүнде уруш болуп, ган дөкүлипдир. Элбетде, бу гүррүнлериң хакыкылыгына ынанмак кын, йөне этнонимлериң асыл манысы барада хәзирликче башга маглумат ёк.

ЖӨГИ

Әрсарыларың ве бурказларың дүзүминдәки жөги диен тирелериң адының эдеби дилдәки жөги (жөгүлик этмек) сөзи билен дахылы ёк. Аслында жөги (жуги) сөзи Орта Азия цыганларының эсасы үч бөлүминиң биринің этник адыдыр (олара мултони хем дийилйәр). Бу жөгүлер топар-топар болуп, обама-оба айланып, дилегчилик, тебипчилик этмек, пал атмак билен мешгул болярлар. Олара Чәржев велаятында жөгүлер дийилйәр. Бу этрапың геплешиклерине жөги этноними тәжик ве өзбек диллеринден гечипдир. Аслында хинди (санскрит) дилинде жөги сөзи «диленжен», «гедай» диен маныдадыр. Чәржев велаятындакы геплешиклерде-де бу сөз хут шол маныда уланыляр. Бизиң пикиримизче, йог (хинди йоглары) ве орус дилиндәки Баба Яга («жөги мама») сөзүниң яга сөзлери хем жөги сөзи билен асылдашдыр. Жөги диен түркмен тирелериниң адының дөремегине цыганлар билен гылык-хәсиетиниң, белки-де, кешплериниң мензешлиги себәп болан болса герек.

ЖӨХИТ

Орта Азия халкларының аглабасы еврей диен этнониме дерек жөхит, өзбеклер болса яхуди сөзүни уланярлар. Этноним классык эдебиятда ве дессанларда көп душ гелйәр!

Гүндогардан гүнбатар,
Терса, жөхит хем татар (Магтымгулы).

я-да: Дине гирмеен мүлхидем,
Хем терсаем, хем жөхидем («Неҗеп оглан».

Алилилерин онбеги уругының ве Кашгадеря велаятында яшаян памык түркменлериниң дүзүминдәки жөхит тирелериниң ады, эхтимал, Орта Азия (Бухара, Керки) жөхитлери билен этник гатнашыклар я-да бу тайпалара соң гошулан топарларың дини ынанчлары билен багланышыклы дөрән болса герек. Этнонимиң хакыкы манысы белли дәл.

ЖУВАЗЧЫ

Алили ве теке тайпаларындакы жувазчы диен тирелериң ады тире векиллериниң гадымы кесби-жувазчылык билен багланышыклыдыр.

ЖҮЙЖЕ

Нохурлыларың дүзүминдәки жүйже тиресиниң адының гелип чыкышы барада дилчи алым А. П. Поцелуевский шейле язяр: Бу топарың тиребашысына Өвез товук дийипдирлер. Улы дережә ве абрая эе боландан соң, Өвез өзүниң товук диен гелшиксиз лакамыны айыртмак максады билен иле той берйәр. Ил маслахат эдип, она Өвез бай дийип тәзе ат берйәр. Тоя чагырылмадыклар болса гахар билен она Өвез жүйже дийип ат дакяр. Тиребашының жүйже лакамы соңра онуң илине-де гечйәр.

ЖЫЛАНТАМГАЛЫ

Самаркант велаятындакы Нурата түркменлериниң бир тиресиниң тагмасы йыланың ызыны яда саляндыгы, ягны эгрем-буграмдыгы үчин, она жылантамгалы («йылан тагмалы») диен ат дакылыпдыр. Бу тирәниң аслы гайы тайпасындан болса герек, чүнки орта асыр гайыларының тагмасының шекили хут шейле экен.

ЗЕҢҢИ

Гызыларбат районындакы Хожагала обасында яшаян хожаларың дүзүминде зеңни тиреси болуп, онуң ады түрки (түркмен) дилинде өң көп уланылан, хәзир болса гара берзеңни сөз дүзүминде ве Ашгабат шәхерине гошулан Берзеңни посёлогының (илки кәризиң) адында сакланып галан зеңни сөзүндендир. Бу сөз «негр», «гараягыз» манысындадыр. Зинж я-да зеңни сөзи аслында Занзибарың илатына, соңра болса тутуш негрлере дакылыпдыр. XI асырда Сирия баран селжук түркменлери зеңнилер диен патышалар династиясыны дөредйәрлер. Зеңни диен түркмен этнониминиң гараягыз халклар билен этник гатнашыклар нетижесинде дөремеги я-да зеңнилер династиясы билен багланышыклы болмагы мүмкиндир.

ИГДИР

Орта асырларда улы тайпаларың бири болан игдирлери Махмыт Кашгары 24 түркмен тайпасының арасында 14-нжи, Решидеддин билен Абылгазы 21-нжи, Салар Баба болса 15-нжи орунда тойяр. Решидеддин ве Абылгазы оны Огуз ханың Дениз диен оглундан болан илкинжи чага хасапласа, Салар Баба Игдири Огуз ханың Гөк хан диен оглундан болан үчүнжи небере ве ондан өнен тайпа чаклаяр. Кашгарыдан бейлеки алымлар игдир/йигдир этнонимини егдир диен түрки сөз билен багланышдырып, онуң манысыны «улы», «улуг» (Абылгазы), «ийилик (эйгилик), бейиклик, йигитлик» (Решидеддин), «эйлик, улулык ве бахадырлык» (Языжы-оглы), «ягшы үмүл» (Салар Баба) дийип дүшүндирйәрлер (аслында йег ве эй сөзлери бир көкден эмеле гелипдир).

Гадым эйямларда игдирлер өзбашдак тайпа болсалар-да, оларың улы бөлеги XI асырдакы селжуклар херекети дөврүнде Эйрана, Азербайжана ве Түркийә гөчүпдирлер. Мангышлакда галан игдирлериң хем улы топары XVII—XVIII асырларда Ставрополь үлкесине хем-де Астрахан областына гидипдир. Оларың галан бөлеги соңра човдурлара гошулып, шу тайпаның бәш бөлүминиң бирини эмеле гетирипдир.

Хәзирки дөвүр алымлары: академик А. Н. Кононов, этнограф Г. И. Карпов ве түркмен дилчиси Х. А. Машаков дагы игдир сөзүни икә бөлүп, биринжи иг сөзүни «и:г», ягны бейлеки тайпалар билен гатышмадык манысындакы сөз, -дир гошулмасыны хем кем ишлик аффикси хасап эдйәрлер. Йөне бейле дүшүндирише ылмы тайдан ынанмак кын, чүнки, биринжиден, игдир диен адың чекимлилери гысга, и:г сөзүнде болса узын айдыляр. Икинжиден, соңкы ятланан алымларың кем ишлик гошулмасы хасапланян -дир аффикси хем аслында -дер болупдыр, меселем, Махмыт бу ады игдер, Салар Баба болса йигдир гөрнүшинде языпдырлар. Бу гошулма човдур (аслы човулдар),

чандыр (чавындар), байындыр (багандар) диен түркмен этнонимлериниң дүзүминде-де душ гелйәр.

Иг сөзүниң асыл манысы барада биз ики чакламаны хөдүрлемекчи. 1. Бу сөз йыг сөзи билен бир көкден болуп, ол «йыгын», «тайпа» ялы маныларда йүзе чыкыпдыр. Онуң инче чекимлили йиг гөрнүши чигмек, чигин сөзлери билен асылдаш болуп, бу сөзлер хем өзүнде шол гадымы маны ёкундысыны саклапдыр. Алтай диллери топарына дегишли болан тунгус-манжур (эвенк) диллеринде йигна сөзи хут «йыгын» манысындадыр. 2. Иг сөзи өг, ог (середин: өгем, огуз) сөзлери билен асылдаш болуп, бу ягдайда-да ол илки «топар», «ил», «тайпа» манысыны анладыпдыр.

ЙИГРИМИДӨРТ

Чаршаңы ве Керки районларында яшаян мукры хем-де хатап тайпаларының дүзүминде **йигиримидөрт** диен тиреler бар. Гички орта асырларда Орта Азиядан Азербайжана ве Кичи Азия юртларына гөчен гажарларың арасында-да шу атдакы этник топарлар болупдыр.

Белли этнограф Г. И. Карпов түркмен тире-тайпаларының дерневине багышланан кандидатлык диссертациясында (1942) хатаплы яшулулардан йигримидөрт диен этнонимиң дөрейшине дегишли язып алан тәсин роваятыны гетирйәр. Онда бу тирәниң векиллериниң 24 яшдан аңры гечмәндиги, барды-гелди, шол яшдан гечен адам болайса-да, гечмишде оларың өлдүрилендиги гүррүң берилйәр. Элбетде, бейле роваятың хакыкат билен дахылы ёк. Мукрулы яшулуларың йигрими дөрт диен тирәниң 24 машгаладан дөрәндиги барадакы гүррүңлери хем ончаклы ынандырмаяр. Бизиң пикиримизче, бу тирәниң адыны түркмен халкының инҗән гадымы тарыхындан гөзлемек хакыката лайыкдыр. Мәлим болшы ялы, гадымы түркleriң, шол сандә түркменлериң ата-бабалары болан гунлар бизиң эрамыздан хас өң хем 24 бөлүге (округа) бөлүнипдирлер. Бу дәп узак довам эдипдир. Меселем, Л. Н. Гумилев «Гадымы түркler» диен китабында Ашидэ диен серкердәниң ёлбашчылыгында түркi илатың бир бөлегиниң 679-нжы йылда хытайлыларың зулмуна гаршы гозгалан эдендигини, она соңра түркi халкларың 24 бөлүгиниң әхлисиниң гошуландыгыны языпдыр. 24-е бөлүнмеклик дәби гунларың харбы дүзгүн-нызамы билен багланышыклыдыр. Уруш махалы гун гошунлары 24 топара бөлүнип, оларың ярысы (12 бөлеги) гошуның чеп, бейлеки ярысы

хем саг ганатыны дүзүпдир. Өз гезегинде, хер ганат дөрт-дөртден үч топара бөлүнипдир. Хут шу бөлүнишик түркi халкларың тайпалара бөлүнмек дәбине-де гечипдир. Академик С. П. Толстов тайпа бөлүнишиниң 24-лүк системасының түркменлерде XI асырдан башлап хут хәзире ченли довам эдйәнлигини, онуң IV асырда Арал бойларына гөчүп гелен гунлардан огузлара геченлигини языпдыр. Догрудан-да, Махмыт Кашгары, Решидеддин, Языжы-оглы, Салар Баба, Абылгазы ялы алымлар, шейле-де әхли «Огузнамалар» огуз-түркменлериң 24 тайпадан дуряндыгыны, ол тайпаларың атларыны, тагмаларыны, онголарыны (гушларыны), мал сойланда, хер тайпа дегишли үлүшлерини жикме-жик гөркезипдирлер.

Түрк алымы профессор Фарук Сүмер Түркийә гөчен түркменлерде хут сефевилер дөврүнде-де 24-е бөлүнмек дәбиниң сакланандыгыны, ягны якын аралыкдакы 24 обаның илине (уругларына) **Йигримидөрт** дийлендигини язяр. Орус алымлары XIX асырда-да Мары текелерине 24 аксакгалың (кетхуданың) баштутанлык эдендигини белләпдирлер.

Гадымы гунлардан гайдян шу бөлүнишигиң түркi халкларын мадды ве медени дурмушына гиңден орнашандыгыны хем беллемелидирис. Меселем, хәзирки түркмен халыларының аңырсы хасапланылян Пазырык халысына салнан гөллериң саны 24-дүр (ол халы Алтайдан тапылды). Теке халылары хем көпленч 24 гөлден ыбаратдыр.

Гадымы огуз әлипбийинде илки 24 харп болупдыр. Арамыздан жуда ир гиден зехинли алымымыз Ахмет Бекмырадов шол 24 харпың 24 түркмен тайпасының тагмаларында сакланандыгыны белләп, хер тагманың дегишли харпыны хем аныклапды.

Диймек, **йигримидөрт** диен түркмен этнонимлери бизиң гадымы ата-бабаларымызың гечмиш тарыхы, ягны гунларың харбы-административ дүзгүнлери билен берк багланышыклы йүзе чыкыпдыр.

КЕЙИК, КЕЙИКЧИ

Гөклен ве олам тайпаларының дүзүминде кейик диен тиреler, Чаршаңы, Керки этрапларында болса кейикчи диен өзбашдак топар бар. Оларың атлары я кейик авламак билен, я-да бу уругларың кейик диен ябаны хайваны өзүне тотем хөкмүнде сайлап алмагы билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Тәжигистанда яшаян кесамир диен өзбек тайпасының дүзүминде кейикши диен уругларың болмагы бу этнонимлериң гадымыдыгын-

лан, ягны шу тайпаларың гечмишде билеликде яшан дөврүнде дөрәндигинден хабар. берйәр.

КЕМ, КЕМАН, КЕМЕН, КЕМЕР, КЕМКИ

Кем (ёмут, әрсары ве нохурлы тайпаларының дүзүминде душ гелйәр), кеман (ёмут), кемен я-да кеменли (әрсары), кемер (гөклең), кемки (ёмут) этнонимлери кем сөзүнден ве көплүги, жеми билдирйән дүрли гадымы түрки гошулмалардан хасыл болупдыр. Түрки халкларың тарыхының ирки дөвүрлеринде Енисей дерясының боюнда яшан түрки тайпалара кем диен этник ат дакылыпдыр. Бу сөз «деря» диен маныдадыр, хатда шол эйямда түрки халклар Енисее-де Кем дийипдирлер. Шейлеликде, кем диен этнонимлериң «деря», ягны «деряның боюнда яшаянлар» диен манысы бар. Кем диен уруг-тирелер соңра агларба түрки халкларың дүзүмине сиңип гидипдир.

КЕРСЕНЧИ

Човдурларың бозажы уругына дегишли болан керсенчи тиресиниң векиллерине хүнәрине, ягны керсен бежермәге уссат адамлар боландыгына гөрә, шейле ат дакылыпдыр.

КЕЧКЕЛЛЕ, КҮПБАШ, ТОГАЛАККЕЛЛЕ, ЧАКЧАБАШ, ЭГРИКЕЛЛЕ, СҮЙРҮКЕЛЛЕ

Тире-тайпа векиллериниң келлесиниң формасы энчеме түркмен этнонимлериниң дөремегине себәп болупдыр. Антрополог алымларың барлагларындан гөрнүши ялы, түркмен тайпаларының арасында сүйрүкеллелер (ылмы дилде долихоцефаллар) хем, тогалакеллелилер хем көп. Муңа этнонимиядан нәче дийсең мысал гетирмек мүмкин. Иөне окыжыны ядатмазлык үчин, сөзбашыда саналан (ве саналмадык) атларың диңе дегишли тайпаларыны яй ичинде гетирмек ве кәбир манысы душнүксиз сөзлери дүшүндирмек билен чәкленйәрис: кеч (теке, гарадашлы), кечже (теке), кечкелле (әрсары), кәди (гарадашлы), кәдибаш (сарык), кәдичи (салыр), кәдили (емрели), тогалак (човдур, теке), тогалаккелле (баят), чакчабаш (Хыва, Бухара области, ерли шиведе чакча-«кәди»), күпбаш (ата, сакар. Күп-«гүпи», гатык яйылян сүйри даш гап), эгри (салыр), эгрикелле (мукры), сүйрүже (әрсары), сүйрүкелле (чандыр), сүймүш (човдур), ве башгалар.

КӨВ, КӨВЕК, КӨВЛИ, КӨВСИ, КӨЙУК КӨЙУКЛИ, КӨЙУНДИ

Сакар ве теке тайпаларының дүзүминдәки көвлер, емрелилерин көвек, алили, емрели, ёмут, гөклең, сакар, сарык тайпаларындакы көвли, хатаплардакы көвси диен этнонимлериң көв сөзүниң хәзирки түркмен дилинде уланылян көв, көвмек сөзлери билен дахылы ёк. Ол «оба», «уруг» манысындакы көв, көй диен түрки сөзден эмеле гелипдир. Бу сөз түрк дилинде хут шу маныда уланыляр. Көв сөзүниң ызындакы дүрли гошулмалар болса дегишлилиги я-да көплүги аңладярлар. Түрки халкларың орта асырлардакы гөче-гечлүги дөврүнде Европа гиден печенег диең огуз-түркмен тайпасының дүзүминде көвлер хас улы ве кувватлы уругы эмеле гетирипдир.

Сакар, салыр ве чандыр тайпаларының көйүк, әрсарыларың көйүкли, сакарларың көйүнди тирелериниң атлары хем аслында көв я-да көй сөзүнден эмеле гелипдир.

КӨМҮРЧИ

Алилилериң йүзбашы бөлүмине дегишли болан көмүрчи тиресиниң векиллери хут гечен асырда-да гумда көмүр тайярламак ве оны демирчи уссалара гетирип сатмак билен мешгул болупдырлар.

КӨР, КӨРЕК, КӨРЧИ

Он саны түркмен тайпасының (ата, емрели, ёмут, нохурлы, олам, салыр, сарык, чандыр, эсги ве әрсарыларың) дүзүминде көр, Дәнев районында яшаян салырларда көрек, сарык ве әрсары тайпаларында болса көрчи диен тирелер душ гелйәр. Оларың адының «батыл, сокур, гөзсүз» манысындакы көр сөзи билен асла дахылы ёк, чүнки өзүни сылаян хич уруг-тирәниң өзүне көр дийип ат дакмажагы хеммә мәлимдир. Көр адамдан ансат тайпабашы хем чыкмаса герек.

Саналан этнонимлери (хич болманда, оларың көпүсини) эмеле гетирен көр сөзлери иңнән гадымы дөвүрлерде түрк ве монгол диллеринде «тире-тайпалар бирлешиги» манысыны аңладан кур я-да гур сөзүнден эмеле гелипдир. Бу сөз гурама, гурултай диен түркмен сөзлеринде шу вагта ченли сакланыпдыр.

Барды-гелди, этнонимлердәки көр сөзи тиребашының лакамы болаянда-да, онуң гөз билен багланышыгы ёк. Эдебиятчы алым Ахмет Бекмырадов Гөроглы (Көроглы), Кеймиркөр ялы

тарыхы атлардакы **көр** сөзүни гадымы түрки диллерде «батыр», «гахрыман» манысыны анладан сөз хасаплаяр.

Көрек, көрчи этнонимлериниң ызындакы -ек гошулмасы көплүги, -чи болса дегишлилиги билдирйәр (этнонимияда -чи ве -ли гошулмасы бири-бириниң ерини чалшып билйәр: хывалы-хывачы, көрли-көрчи).

Сөзүмиң ахырында, әрсарыларың **гызылкөр**, текелериң **арыккөр, көрсагыр** ве **көрсакгал** тирелериниң адында-да көр сөзүниң душ гелйәндигини беллэп гечмекчидирис.

КҮРТ, КҮРДУК

Алыпкы Азия юртлары болан Эйранда, Түркиеде, Ыракда ве Сирияда күртлериң улы топлумы яшаяр (умумы саны 7-ден 12 миллиона ченли). Өнки СССР-де (Кавказда ве Орта Азияда) хем күртлер бар (90 мың адам). Түркменистанда күртлер топбак болуп Ашгабат районының Багыр обасында яшаярлар. Олар өзлерине **күрт** я-да **күрменж** дийип ат берйәрлер. Түркмен дилине бу адың дине **күрт** гөрнүши гечипдир. Муңа Магтымгулының:

Не ер галар, не юртлар,
Не түрк галар, не күртлер;

Шабендәнин:

Күртде, Күртүстанда, гажарда, татда,
Хич ерде бир сен дек пери гөрмедим —

диен сетирлери хем тассыклаяр.

Энчеме түрки халклар, ылайта-да түркменлер инҗән ирки дөвүрлерден башлап күртлер ве Күртүстан билен якын арагатнашык эдипдирлер. Яшаян юртларының якынлыгы, хожалык ве медени дурмушының көп бабатда меңзешлиги, дини ыгтыкадының хем бирдиги (эдил түркменлер ялы, күртлер хем ыслам динининиң сүнни мезхебине уйярлар) бу халкларың бири-бири билен хас якынлашмагына, көерлерде хут гатышып гитмегине ярдам эдипдир. XIV асырда Түркменистаның гүнорта-гүндогар үлкелериниң Хыратдакы күрт хөкүмдарларына гарашлы боландыгыны ве түркменлериң чозушларындан этияч эден Эйран шаларының гечен асырларда Эйран — Түркменистан сергхетине күртлери галкан хөкмүнде зор билен ве көпчүликлейин гөчүрип гетирендигини хем назара алсак, курт-түркмен этник гатнашыкларының жуда ровач боландыгына гөз етирмек кын дәл. Хут шонуң үчин-де арабачы, гарадашлы, ёмут, олам, теке, човдур, әневли ве әрсары тайпаларының дүзүминде **күрт, гөклеңлерде күрдүк** (бу ерде -үк — жем гошулмасы), текелерде **күртчапык** (ягны чапыклар билен гатышып яшаян күртлер»), гарадашлыларда **топбакүрт** («топбак яшаян күртлер») диен тирелере душ гелинйәр. Хәзирликче бизиң элимизде хич хили делил болмаса-да, күрт этнонимиясында хем түркмен тире-тайпа атларының эсли орны эелейәндигини чак эдйәрис.

КЫРАЧ, КЫРАЧЛЫ

Кырачлылар Чәржев велаятында яшаян салыр түркменлериниң улы уругларының бири болуп, онуң векиллери Фарап районының Кырач обасында, Дәнев районының «Коммунизм», «Ашгабат», «Мир», Фрунзе адындакы, Дарганата районының «Гызыл Байдак» колхозларында яшаярлар. Дарганатада кырачлылара кыранч хем дийилйәр. Бу уругың улулы-кичили топарлары Бухара велаятының Алат ве Гаракөл районларында-да душ гелйәр.

Чәржев велаятында яшаян илатың этник тарыхы барада улы ылмы иш язан москвалы этнограф Я. Р. Виников шу эрапдакы салырларың дүзүминде кырачлы, яйчылы, хәндекли, акжык, газарчы, аракы, гуланчы, меркит, көпекли, мугал, эшекчи, дейневли, еднуруг, кыркөйли, эгри, ягыр диен уругларың бардыгыны ныгтап, оларың арасында кырачлылары улулыгы, адам саны боюнча биринжи ерде гойяр. Шу алым кырачларың тиркеш, аягарыклы, йүзбеги, тарпызлы, обалы ялы тирелерден дүряндыгыны хем беллэпдир. Я. Р. Виников Дәневде яшаян кырачлы яшулулар Жумак Жумамырадов ве Өвлүйгулы Сейитхановдан язып алан маглуматларына эсасланып, кырачлыларың илки Гаракөл районында орнашандыгыны хем беллэпдир. Эмма гуракчылык зерарлы буларың отуран ерлерини гум басандыгы үчин, 120 йыл чемеси өң (гечен асырың орталарында) оларың Амыдерянның кенарына гөчендиклерини беллейәр. Шу алым хем кырач диен этник ады ровант эсасында «40 ач» дийип дүшүндирйәр. (Үргенчден я-да Мангышлактан 300 йыл чемеси өң Лебаба гөчүп гелен 40 саны ач, ягны гарып машгаладан дөрән ил).

Биз элимизде бар болан маглуматлара эсасланып, кырач, кырачлы диен этник адың йүзе чыкышыны ве манысыны шейлерәк терзде дүшүндирмекчи.

Кырач диен ат инҗән ирки түрки (түркмен) этнонимлериниң биридир. VI—VIII асырларда Монголия этрапларында (Өтүкенде) улы Түрки Каганаты (империяны) эсасландыран ве огуз түркменлериниң бир бөлеги болан гөк түрклериң арасында

Кырач ата диен легендар шахс болуп, ол эдил Горкут ата ялы, иле өвүт-үндев бермек билен мешгулланан өңден гөруҗи адам хөкмүнде суратландырыляр. Бу шахсың ады белли түрк языжысы Атсызың гадымытүрк эйямының тесвир эдйән «Бозгуртлар» диен тарыхы романында өвран-өвран гайталаныр. Белки, кырач уругының ады шол тарыхы шахсың Кырач ата диен ады билен багланышыклыдыр. Әрсары, атабай, жафарбай, утамыш, тогтамыш, гызыл, бегенжалы ялы түркмен тире-тайпаларына шейле тарыхы шахсларың адының дакылмагы бу пикири хакыката хас якынлашдыряр. Галыберсе-де, кырачлыларың дүзүминдәки тиркеш тиресиниң ады хем бизиң эрамызың башларындан хабар берйәр: гадымытүрки эйямда (VI—VIII асырлар) тиркеш я-да түркеш диен улы тайпа болуп, онуң ады түрк сөзүнден ве көплүги, жеми билдирйән -еш гошулмасындан эмеле гелипдир ве «түркләр» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

Түрк алымлары (меселем, Мехмет Айдың) гадымы ата-бабаларымыз болан гунларың (я-да хунларың) онок («10 тайпа») бирлешигине гирйән этник топарлар хөкмүнде түргешлериң ве төлешлериң адыны тутярлар хем-де оларың түркменлердигини беллейәрлер. Онок бирлешигине салырлар хем гирипдир (бу барада Д. Гошаевиң «Сыясы сөхбетдеш» журналының 1991-нжи йылың 9-нжы санында чап эдилен «Мүң йылдан соңкы душушык» диен макаласыны окаң). Диймек, кырачлыларың бир тиреси болан тиркешлер хәзир салырларың дүзүмине дегишли болсалар-да, олар иңнән гадымы гечмишде салырлар билен дең дережеде шол бир онлуга гирипдирлер.

Ятланан гадымытүрки эйямда кырказ атлы түрки тайпаның ады хем душ гелйәр. Бу адың кырк сөзи кыркөйли, кыркмерген, кыркхалталы, кыркишикли диен уруг-тире атларында болшы ялы, сан билен багланышыклы хем болуп билер, чүнки 3, 7, 9 санлары билен бирликде, 40 диен сан түрки халкларда сакраментал (мукаддес) сан хасапланяр (деңешдириң: кырк чилтенлер, Гөроглының 40 йигиди, «Кырклар» диен түркмен мукамлары). Кырк этнонимияда «гызыл» («гырмызы») манысында болуп, ол тайпаның ерлешен тарапыны хем анладып билер. Меселем, гызыл огуз — «гүнорта огузлар», гыргыз (кыргогуз-кыргуз-кыргыз) — «гызыл огуз» ве ш. м.

Эгер кырач этноними кырказ диен адың үйтгән гөрнүши болуп, онуң кырк сөзүни ёкардакы ятланан маныларымызың бирине сырыкдырсак, онда онуң аз сөзүни гадымытүрки аз я-да ас диен тайпаның адындан чакламак хакыката якын болар. Бу ат аса гөрнүшинде човдурларың дүзүминде душ гелйәр (онуң ызындакы -а — гадымы ат ясайжы гошулма). Шу ерде аланлара аслар дийлендигини, шол асларың адының ос гөриүшиниң осетилериң адында шу вагта ченли сакланандыгыны хем ятлап гечелиң. Бу адың (осети) ызындакы -ети гошулмасы «юрт» манысындакы гүржи сөзүндендир (деңешдириң: кахети, сванети).

«Осетияның эсасы халкы болан осетилериң ады нире, түркмен нире?» диен сорагың йүзе чыкмагы мүмкиндир. Бу сорага «бу ики халкың арасында якын багланышык бар дийип жогап бермек мүмкин, чүнки осетилериң этногенезине халач диен түркмен тайпасы ве гадымы аланлар (аслар) гөнүден-гөни гатнашыпдырлар, оларың этник ады хем ас сөзүнден эмеле гелипдир.

Түрки диллериң фонетик кануналайыклыгы нетижесинде кырказ сөзи кырач сөзүне еңил гечип билйәр: кырказ—кыргаз—кырас—кыраш—кырач.

Кырач диен этник адың ызындакы -ач (аш) көплүк саны аңладян гошулма хөкмүнде гадымы түркмен тире-тайпа атларында көп душ гелйәр. Меселем: гөгеч, тумач, халач, чекич, элеч, ялавач, япач ве ш. м. Шундан угур алсак, кырач диен адың аслында «кырклар» манысында йүзе чыкан болмагы әхтималдыр (кыркач—кыргач—кырач. Кырк сөзүниң манысы барада ёкарда ятлапдык). Эгер шейле болса, онда кырач (кыраш) диен түркмен уругы түркеш тайпасы билен бир дөвүрде, мундан ики мүң йыл чемеси өң йүзе чыкандыр дийип чакламак герек, чүнки муны түркеш, төлеш, кыраш (кырач) диен этнонимлериң ясалышындакы меңзешликлер тассыклаяр.

Кырач уругының ады Кырач ата диен шахсың адындан гайдян болса-да, гадымы кырказларың этник адына сырыгса-да, я-да «кырклар» манысындакы кырач сөзүнден болса-да, бу ат, шексиз, иңнән ирки түркмен этнонимлериниң биридир, оны гөтерйән ил болса шол ирки ата-бабаларымызың небереридир дийип, чекинмән айдып билерис.

ЛАММА

Гарабекевүл районының Ламма (хәзирки Сейди) обасына адыны гечирен ламма уругы әрсарыларың бекевүл бөлүмине дегишлидир. Балкан дагының Небитдаг шәхериниң үстүне абанып дуран бир шахасына Ламмабурун, өң онуң этегинде ерлешөн, хәзир болса дүзленен бир депә-де Ламмадепе дийлип, шу уругың ады дакылыпдыр, чүнки шу ерде өң ламмалар яшапдыр. Муны Небитдаг шәхеринден 70—80 километр узаклыкда, Каспи деңзиниң кенарында ерлешен ве хәзир зәхмет-

кешлериң томусда дынч алян ерине өврүлен Хеллес диен курорт ериң ады хем тассыклаяр. Ол Гарабекевүл районының этнонимиясында эллес гөрнүшинде сакланып галыпдыр.

Ламма уругының ады лайна гөрнүшинде илкинжи гезек XVII асырда, Абылгазының «Түркменлериң шежереси» ве «Түрклериң шежереси» диен китапларында душ гелйәр. Бу тарыхчы алым Ламманы адам ады билен багланышдыряр, ягны оны Огуз ханың небересиниң, Инелгазының болса агтыгының ады хасаплаяр. Болмагы мүмкин, йөне кәбир түрки диллерде ламба сөзүниң «нәме-де болса бир задың гырасына кесилип салынян нагыш» манысындан угур алсак, онда бу адың шу уругың өз доварларының гулагына салян тагмасының шекили билен багланышыклы дөрән болмагының мүмкиндигини хем яттан чыкармалы дәл, чүнки бу уругда хут шейле тагмалар шу гүне ченли сакланяр. Эгер этноним лайна сөзүнден болайса-да, онуң манысыны тагманың шекили билен багланышдырмак максада лайыкдыр, чүнки лайна сөзи хем кәбир түрки диллерде «чәк», «тагашыксыз дилик» диен маныны аңладяр.

МАГТЫМ

Түркменлерин өвлат тайпаларының бири болан магтымларың этник ады арапларың махдум сөзүнден болуп, ол «хожайын», «жанап» диен маныны аңладяр. Академик В. В. Бартольд ве этнограф Г. И. Карпов бу тайпаның адыны 1592-нжи йылда арадан чыкан гудратлы руханы Махдум Агзамың (ягны «бейик, шөхратлы хожайының») ады билен багланышдырярлар.

МАМАШ

Әрсарыларың гара бөлүминиң бир уругы болан мамашлара, әхтимал, уругбашысының ады дакылан болса герек. Шейле атдакы уруг-тирелериң гыргызларың ве Эйраның Урмия велаятында яшаян күртлериң дүзүминде-де бардыгыны назара алсак, бу этнонимиң ир вагтларда дөрәндигини чакламак болар. Түркы халкларда Мамаш атлы шахслар болупдыр. Меселем, газакларың 1518—1822-нжи йылларда хөкүмдарлык эден бир ханына Мамаш дийлипдир. Белки, шол ханың раятлары болан, соңра болса думлы-душа дарган илата мамашлар дийлендир. Шу ерде мамыш я-да мамышлы диен тирәниң гөкленлериң гайы бөлүминде-де душ гелйәндигини беллемекчидирис.

МАРЫП

Ата ве емрели тайпаларының дүзүминдәки ма:рып тирелериниң ады арапларың «гүнбатар» манысындакы магреб сөзүнден болуп, ол «африкалы» диен маныны аңладяр, чүнки орта асырларда Демиргазык Африкадакы Марокко, Алжир (хас догрусы, Алжезайыр) ве Тунис дөвлетлерине тутушлыгына Магрып дийлипдир. XI асырда башланан селжуклар йөриши дөвүрүнде бу юртлара түрки халкларың, шол санда түркменлериң хем гөчүп барандыгыны назара алсак, онда Магрыба баран ве соңра ызына гайдып гелен топарлара марып диен этник адың дакылмагының мүмкиндигини аңламак кын дәл. Муны әрсарыларың дүзүминдәки мүсүр диен тирәниң ады хем тассыклаяр. Өнки макалаларда дүшүндирилен ажам, аракы ялы этнонимлер-де бу пикириң делили болуп билер.

МАССАГЕТ

Ылымда сакларың (скифлериң) улы бөлүмлериниң бири хасапланян ве эйчеме түрки халкларың, шол санда түркменлериң иңнән гадымы ата-бабаларының бири болан массагетлер бизиң эрамыздан өнки VIII—VI асырларда Сырдәряның ве Амыдәряның ашак акымларында орун тутупдырлар. Оларың этник адының маныси барада ылымда дүрли чаклamалар бар. Меселем, алымларың бир топары гадымы грек тарыхчыларының маглуматларына эсасланып, оны «Авестадакы» масьо-ка-тай (ягны «чиг балык иййәнлер») сөзи билен багланышдырсалар, бейлекилери хытай сененамаларында да-юе-чжи («бейик, улы юе-чжи») гөрнүшинде язылышындан угур алып, массагет этнониминиң «бейик гетлер» манысының тарапыны тутярлар. Гарагалпак алымы Даулен Айтмуратов болса бу ады аглаба түрки диллерде ровач болан бас, мас (ягны «баш») ве алтай дилинде «гулпак» манысында сакланып галан кәдә сөзүнден хасаплап, онуң манысыны «депесинде сач, гулпак гойянлар» дийип дүшүндирйәр. Азербайжан ве түрк алымларының пикирине гөрә, массагет сөзи «баш саклар» диен маныдадыр (адың ызындакы -т гошулмасы көплүги билдирйәр), ягны баш сакат — массакат — массагет. Биз соңкы пикириң тарапыны тутярыс.

МАШРЫК

Емутларың гарачука бөлүминиң улы уругларының бири болан машрыкларың этник ады «гүндогар» манысындакы маш-

рык диен арап сөзүнден эмеле гелипдир. Этнограф Г. И. Карпов бу уругың XVIII асырда Мангышлакда яшан түркмен тайпаларының гүндогар үлкелеринде абдалларың, хожаларың ве галмыкларың галындыларындан эмеле гелендигини белләпдир. Йөне магреб («гүнбатар») диен арап сөзүнден эмеле гелен марып тиресиниң адының арап юртлары билен багланышыклыдыгыны назара алсак (бу барада өң гүррүң эдипдик), онда машрык диен этнонимин хем Арабыстаның гүнбатар этраплары-нда дөрән болмагының мүмкиндигини ятладырыс.

МЕНЛИТЕМИР

Гөкленлериң гайы бөлүминиң дүзүминдәки менлитемирлер Эйранын Түркменсәхра этрапларында шу этник ада эе болан-дыр дийип чаклаярыс, чүнки гайылар бу ерде узак вагтлап яшапдырлар, оларың улы бөлеги хәзир хем Түркменсәхрада отуряр.

Менлитемир тиресине, әхтимал, тиребашының, ягны улы или, шол санда шу этрапдакы түркмен тайпаларыны өз раятында саклан хөкүмдарың ады гечен болса герек. Сөзүмизи делилленди-рмек үчин тарыхы маглуматлара сер салалың.

Эйраны монголлар басып аландан соң, бу этраплара хан эдип олар өз дикмелерини беллейәрлер. Оларың бирине Хүлегү хан, онуң оглуна болса Менгүтемүр дийлипдир. Менгүтемүр (түркменче Менлитемир) Парсыстанын шол вагткы хөкүмда-ры, аслы салыр түркменлеринден болан Гутлуг ханың гызы Абышхатына өйленйәр. Гутлуг хан өленден соң, 1265—1270-нжи йылларда Парсыстана Абышхатын хәкимлик эдйәр. Соңра хөкүмдарлык онуң әри Менлитемириң элине гечйәр. Әхтимал, шу хөкүмдарың раятындакы илата Менлитемирин или, мен-литемир диен ат дакылан болса герек, чүнки түркмен этно-нимиясында шейле ёл билен ат алан тире-тайпалар жуда көп.

МЕРЕКЕ, МЕРКИТ, МЕРЪЕ

Човдурларын дүзүминдәки мереке, Фарап, Дәнев, Чәржев ра-йонларындакы салырларын меркит, сакарларын меръе диен уруг-тиреленриң атлары оларың яшаян обаларына-да дакы-лыпдыр. Бу атларың аслында бир көкден (мерке сөзүнден) дө-рәнлиги шүбхесиздир. Гадымы түрки диллерде мерке сөзи «улы уруг» диен манысы анладыпдыр. Монголларын йөришлеринде меркитлерин айгытлы орны эелэндигини, Решиделдиниң, Абыл-газының ишлеринде онуң адының көп агзаландыгыны назара

алып, энчеме алымлар олары монгол тайпасы хасаплаяр. Хат-да агзалан алымларың өзлери-де шу пикири голдаярлар. Йөне меркит диен этнонимиң газак, гыргыз, өзбек халкларының, мереке уругының болса өзбеклериң дүзүминде-де душ гелйәндигини, хатда барып X асырда (монгол чозушларындан хас өң) Чимкентиң якынында Мерке диен түрки шәхериң боландыгыны назара алсак, бу этник атларың жуда иркидигини, белки, оларың түрки диллериң монгол диллер билен умумы болан, ягны алтай дөврүнде дөрән болмагының мүмкиндигини чакламак хакыката лайыкдыр.

Меркит диен адың ызындакы -т — гадымы түрки көплүк гошулмасыдыр (денешдирин: ёмут); меръе сөзүниң өсүш ёлы бол-са шейледир: мерке—мерге—мерйе.

МЕХИНЛИ, МЕЙИЛЛИ

Кака районында хәзир алилилериң дүзүмине гошулып гиден мехинлилер өң өзбашдак тайпа болупдыр. Гечен асырың би-ринжи ярымында Хыва ханлары тарапындан Дашховуз этра-пына Какадан сүрлүп экидилен мехинлилер хәзир өзлерине мейилли диййәрлер. Бу этник ат (мехинли) «Мехин галасын-дан чыканлар» диен манысы анладяр (Мехин галасы Бәхер-ден районында ерлешйәр, текелер Ахалы эелэнден соң, мехин-лилер алилилер билен бирликде Кака гөчйәрлер).

Мехинли диен этнонимин манысы барада алымларың ара-сында бирлик ёк. Меселем, Г. И. Карпов өзүниң бир ишинде оны «кесеки уругдан гошулан» дийип дүшүндирсе, башга бир эсеринде бу ады барып Парфия шалыгы дөврүнде ровач болан мехистан диен халкың ады билен багланышдыряр. Этнограф алым Г. Атаев болса мехинлилери Мейхен (Мәне) галасындан чыкан хасаплаяр.

МУКРЫ

Чәржев велаятының Чәржев, Саят, Гарабекевул, Хожамбаз, эсасан хем Чаршаңцы ве Керки районларында, Тәжигистанда, Овганыстан республикасында яшаян ортагүрп түркмен тайпа-ларының бири-де мукрудыр. Онуң гелип чыкышы барада алым-ларың арасында ики хили пикир бар. Этнограф Г. И. Карпов мукрулары гөклең тайпасындан бөлүнип чыкан хасаплаяр ве бу этник ады дегишли дилини ве чешмесини гөркезмезден, мүкр-эх, ягны «гысылан», «кемсидилен» дийип тержиме эдйәр. Академик А. А. Росляков болса мукрулары түркмен халкына

соң гошулан тайпа дийәр. Бейле чакламалара ынанмак кын.

Мукры тайпасының гелип чыкышы барада Я. Р. Винниковың ве Л. Н. Гумилевиң пикирлерини биз ынанчлы хасаплаярыс. Иңнән гадымы гечмишде Узак Гүндогарда мукры диен халк яшапдыр, муңа гадым дүнйә тарыхында шу этрапда яшан халкларың ерлешен ерлерини гөркезйән карта середип, говы гөз етирмек боляр. Бу халкың адына барып VII асырың алымы Феофилакт Симокаттаның эсерлеринде хем душ гелйәрис. Л. Н. Гумилевың пикириче, шу мукрулылар мундан 2000 йыл өң манжурларың бир тайпасы болуп, олар Хытайың серхетине якын яшапдырлар ве түркі халклар билен ыкдысады, харбы ве медени тайдан йыгы арагатнашык эдипдирлер. Эхтимал, шол мукруларың бир бөлегиниң гадымы дөвүрде түркі халкларын, шол санда түркменлериң арасына синип, оларың бир тайпасына өврүлен болмагы мүмкиндир.

МУНДАС, МУНДУЗ, МЫНТА

Бу этнонимлериң шол бир тарыхы көкден дөрәндиги шүбхесиздир. Мундас диен тире Халач районындакы әрсарыларын, мундуз — гаркынларын, мынта хем човдурларың дүзүминде душ гелйәр. Бу этник атлар жуда гадымы болуп, ол түркі халкларың Алтай, Монголия этрапларында жем болуп яшан дөвүрлеринде дөрәпдир, муны оларың алтай, тува, тыргыз ялы халкларың дүзүминде душ гелйәндиги билен дүшүндирмек болар. Түркменлериң бу халклардан айрылышанына болса азындан бир — бир ярым мың йыл гечипдир. Адың манысыны хем шу агзалан халкларың диллериндәки сөзлер билен багланышдырмак максада лайыкдыр, чүнки түркмен дилинде этнонимиң манысына догры гелйән сөз душмаяр. Газак, гыргыз диллеринде мунтаз, мунтаздай диен сөзлер «арасса», «пәкизе» ялы манылары аңладяр. Белки, бу уруг илки дөрән дөвүрүнде «хич уруг билен гарышмадык», «пәкизе» манысындакы сөз билен атландырыландыр. Бу пикири гөклеңлериң гарышмаз, гарадашлыларың пәкизе, әрсары ве текелериң арык (ягны «арасса») диен уруг-тирелериниң атлары хем тассыклаяр.

МҮЖЕВҮР

Мары велаятының дүрли (эсасан, Мары, Мурган), шейле-де Тагта районларында яшаян мүжевүрлер түркмен халкының ортагүрп өвлат тайпасы хасапланяр. Тире ады хөкмүнде ёмут, теке, човдур, шых тайпаларында-да душ гелйән бу этник ат

арапларың мүжавир (сөзүң көки жавара) сөзүнден болуп, ол бирнәче манысыны аңладяр. Онуң бизе герекли ве бизе дахыллы болан манысы шулардыр: «пире, метжиде гол берен», «хайыр-сахават ишлери билен мешгулланян», «гудратлы өвлүйәлере хызмат эдйән». Бу этноним оба атлары хөкмүнде-де улланыляр. Меселем: Мүжевүр (Тагта ве Тельман районларында), Мүжевүрбабасары (хәзирки ады Мухадов. Мары районында) ве ш. м.

МҮРҮШГӘР

Баят, емрели, олам, салыр, әрсары тайпаларының дүзүминдәки мүрүшгәр диен уруг-тирелериң ады парс-тәжик диллериндәки мир-и шикар, ягны «шикарың, авың эмири» диен сөзлерден эмеле гелипдир. Этнограф Ата Жыкыевиң пикирине гөрә, булар элгушлары ава өвредип, олар билен ав эдендиклери үчин шейле ат алыпдырлар. Болуп билер, йөне Орта Азия, Овганыстан, Хиндистан ханлыкларында ве шалыкларында көшк миршикарлары диен везипе болуп, оларың везипеси хөкүмдар ава чыканда, оңа говы ягдай дөретмек, авланян хайванлары ковуп, онуң өңүнден гечирмек ялы ишлер экен. Бу абрайлы везипәни әеләнлериң имок миришкарлар диен адың дакылан болмагы хем мүмкиндир.

Шу атдакы уруг-тирелер өзбеклериң ве тәжиклериң дүзүминде-де көп. Москвалы этнограф Б. Х. Кармышева оларың этник адының манысыны «тежрибели», «көпбилмиш» дийип дүшүндирйәр.

МҮРЧЕЛИ

Эсасан, овшар диен түркмен тайпасының галындыларындан ве дүрли тайпаларың бөлек-бүчеклеринден эмеле гелен мүрчелилер овнук түркмен тайпаларының бири болуп, ол Бәхерден районының Мүрче ве Гаррыгала районының Дайна обаларында яшаяр (Мүрче обасында ер гытлык эдени үчин, 1887-нжи йылда олардан илки 17 хожалык Дайна гөчүп гелйәр ве бу ердәки мүрчелилер обасының дүйбүни тутяр).

Нохурлы, әневли тайпаларында болшы ялы, мүрчели диен отурымдар тайпа хем оларың яшаян ериниң (Мүрче жүлгесиниң) ады дакылыпдыр.

НЕФЕРЕ

Машрыкларың нефере тиресиниң ады нефер («адам») диен парс сөзүнден эмеле гелипдир (адың ызындакы -е ат ясайжы

парс гошулмасыдыр). Парсча-орусча улы сөзлүгиң авторы Б. В. Миллер Парсыстанда яшаян 500 өйли түрки нефер диен этник адың дакыландыгыны беллейәр. Әхтимал, машрыкларың бу тиреси шол тайпадан гайдян болса герек.

НОГАЙ

Тәжигистаның Шәхритуз районында яшаян хатап түркменлериниң бир тиресине ногайлар дийилйәр. **Ногай** — түрки халк болуп, ол Демиргазык Кавказда, Волганың ашак акымларында ве Дагыстан АССР-нде яшаяр. Бу халк маңгытлардан (ак маңгытлардан) гички орта асырларда дөрәпдир. Она Алтын Орда ханларының бири Ногай ханың ады дакылыпдыр (ногай-монгол дилинде «ит» диймекдир. Түркмен адам атлары болан Итбай, Гужук, Көпек сөзлери билен деңешдириң). Маңгышлак түркменлери билен якын аралыкда яшамагы, өзлериниң хем гөчме халклыгы, яшайыш шертлериниң мензешлиги, дини ыгтыкадының бирлиги (ногайлар ыслам динининг сүнни мезхебине уйярлар) ногайларың ве түркменлериң хас ыснышмагына гетиripдир. Ставрополь ве Астрахан түркменлери ногайлар билен гатышып яшаярлар, буларың арасында машгала арагатнашыклары ирден бәри довам эдйәр. Ногай диен түркмен тиреси шейле арагатнашыгың мивесидир. Ери геленде айтсак, ногайларда хем **түркмен** атлы тирелер ве адам атлары ровачдыр.

НОХУРЛЫ

Көпетдагың Нохур диен гөзел ве сувлы жүлгесинде яшаян экеранчы тайпаларың бири болан нохурлылара оларың юрдуның ады дакылыпдыр: «Нохур жүлгесинде яшаянлар», «нохурлылар». **Нохур** сөзи аслында араплардан (я монголлардан) парс дилине гечен сөз болуп, ол «деря», «акым угры», «сувлы ер» диен манылары анладяр. Нохур жүлгесинде-де чешме көп.

ОВШАР

Тарыхы чешмелерде **авшар, афшар** гөрнүшлеринде душ гелйән бу этник топар гадымы огуз-түркмен тайпаларының бири болуп, Махмыт Кашгары ве Салар Баба оны 24 тайпаның 6-нжысы, Решиддин, Языжы-оглы ве Абылгазы хем 9-нжысы хасаплаярлар. Салар Баба Овшары Огуз ханың оглы Айханың икинжи перзенди дийсе, агзалан алымларың бейлекилери оны Ылдызханың биринжи оглы дийип гөркезйәрлер. Адың маны-

сы барада оларың пикири шейле: «чевик (чаласын) ве вагшы хайван авына хөвесли» (Решиддин), «чусту чалак (чаласын) ве ава, жанавара, гуша хөвесли» (Языжы-оглы), «чалак», әхтимал, «чаласын» (Салар Баба), «ишни йылдам ишлегчи» (Абылгазы).

Абрайлы чешмелерде бу адың этимологиясы барада ёкарда ятланан пикирлериң терсине, биз оны дүйбүнден башга хили дүшүндирмекчи: **овшар** диен этноним **ог (ов)** сөзүнден ве **-ш** хем-де **-ар** гошулмаларындан эмеле гелипдир. **Ог** «тайпа», «ил» диен маныдадыр (бу барада **Огуз** макаласына середиң), **-ш** ве **-ар** болса жеми, көплуги билдирйән гадымы түрки гошулмалардыр. Этнонимиң аслы **овуш** болупдыр, муны ёмутларың орсукчы уругының дүзүминдәки **овуш** диен тирәниң ады хем тассыклаяр. **Ов** ве **-уш** — бири-бири билен сеплешип, бир сөзе өврүлип гиденден соң, онуң ызына көплуги анладян **-ар** гошулмасы икинжи гезек гошулыпдыр. Абдалларың **огшук (огшукбаба)** тиресиниң адында болса **огуш** сөзүниң ызына көплуги анладян башга бир гошулма — **-ук** гошулыпдыр.

Газаплы Недир шаны дүнйә индерен бу тайпа шу шаның дөврүнде иң кувватлы иле өврүлйәр, ол Эйрана, Түркийә ве Азербайжана хем яйрайяр. Ерли алымларың бирагыздан ыкрар этмеклерине гөрә, Азербайжандакы Апшерон (азербайжанча Авшаран, ягны «авшарлар») ярым адасына хем шу ере Түркменистандан гөчүп гелен авшарларың этник ады дакылыпдыр.

Недир ша дөврүнде эсасы бөлеги Эйрана гиден овшарларың галан бөлеклери сонра айры-айры тирелер хөкмүнде гөклен, мүрчели, эсги ве әрсары тайпаларының дүзүмине сиңипдир, мүрчелилериң болса улы бөлегини эмеле гетиripдир. Алилилериң дүзүминде-де овшарлар улы роль ойнапдыр.

ОГУЗ

Гадымы түрки эйямда Монголияның демиргазык-гүндогар үлкелеринде энчеме түрки тайпаларың бирлешигинден дөрән огузлар илкинжи нөбатда түркменлериң, азербайжанларың, түрклериң ве гагаузларың (гөк огузларың) гөс-гөни хем-де гандүшер ата-бабаларыдыр. Махмыт Кашгары «огузлар түркменлердир» дийип ачык айдяр. Бизиң эрамызың VI асырында огузлар Бейик Түрк империясыны хем дөредипдирлер.

Огуз сөзүниң асыл көки, манысы ве гелип чыкышы барада Европа, орус ве түрки алымларының энчемеси өз пикирлерини орта атдылар. Бу чакламалары гысгача санап гечелиң.

1. Огузлар тарапындан дөредилен «Огузнамаларың» эхлиси

ве олара эсасланып иш язан Решиддин, Языжы-оглы, Салар Баба, Абылгазы ялы орта асыр алымлары Огуз сөзүни тайпа-башының ады хасаплаярлар. Оларың пикириче, Огуз — Гараханың оглы болупдыр, гадымы «Цяньхан-шу» атлы хытай тарыхнамасында онуң өз ады **Модэ** я-да **Модохан**, атасының ады болса **Туман** горнушинде уланылыпдыр, хатда шу ишде Модэ-ханың бизиң эрамыздан өнки 174-нжи йылда өлендиги хем айдыляр.

Түркменлериң тарыхы барада иш язан О. Туманович Огуз ханың басыбалыжы боландыгыны, өзүниң хем бизиң эрамыздан өнки VII (башга маглуматлара горә, II) асырда яшап гечендигини беллейәр, онуң пикириче, шол дөвүрде түркы-монгол халклары бири-бириндан айрылышып, **монгол** ве **татар** (түрк—С. А.) диен ики халка бөлүнипдирлер. Шу ишлере салгыланып, алымларың аглабасы Огузың гарамагындакы түркы тайпалара онуң адының гечендигини беллейәрлер. Йөне биз бейле пикири дүйбүнден инкәр эдйәрис. Огуз (я-да Модэ) диен тарыхы шахсың болан болмагы мүмкин, йөне онуң ады тайпасына дәл-де, терсине, тайпаның ады онуң өзүне дакылыпдыр. Муны Эрсары, Ататүрк ялы шахсларың атлары, шейле-де, огуз диен этнонимиң хакыкы манысы барада бизиң этжек гүррүңимиз долы тассыклаяр.

2. Академик С. П. Толстов **огуз** сөзүни антик авторларың ишлеринде ятланян **аугаси** диен халкың ады билен багланышдырып, бу сөзи өкүз диен тотеме я-да «деря» манысындакы **өгүз** диен гадымы түркы сөзе сырыкдыряр.

3. Немец гүндогаршынасы И. Маркварт **огуз** сөзүни «окчы», «яйдан ок атмага өкде» дийип дүшүндирйәр.

4. А. Н. Бернштамың пикирине горә, **огуз** сөзүниң иң гадымы горнүши ахыры р сеси билен гелйән варйант (**огур**, эдил уйгур, үкер этнонимлериндәки ялы) болуп, ол VIII асырда **огуз** горнүшине гечипдир. Бу алым гүнорта гунларың көп санлы тайпаларының арасында хуяң атлы бир уруг болуп, онуң тотеминиң өкүз экендигини беллейәр. Тайпаның гербинде-де өкүзиң шекили бар экен. Хытай иероглифлери билен язылан хуянь диен этник ады хуяр дийип окамак хем мүмкин. Эгер шейле болса, хуяр сөзүниң **огуз** сөзүне өврүлиш ёлы шейледир: хуяр — ногаз-огаз-огуз.

5. Н. А. Баскаков **огуз** этнонимини **ог** ве **уз** диен ики бөлеге бөлүп, биринжи сөзи «ой, пикир, хуш» манысындакы **ог** я-да **ой** диен түркы сөз, икинжисини (**-уз** я-да **-ур**) херекет адыны билдирйән гошулма хасаплаяр. Адың манысы: «акыллы, пайхаслы».

6. Огуз сөзүниң манысы барада айдылан пикирлери жемләп, бу барада йөрите макала язан үргенчли алым А. Мадрахимов адың дүзүминдәки **ог** сөзүни «эне» я-да «тайпа» дийип дүшүндирйәр, **-уз** болса көплүк гошулмасыдыр. Онуң пикириче, бу ат илки өкүз диен тотемден этнониме, соңра хем гидрониме («деря» манысындакы өкүз, өгүз сөзүне) өврүлипдир.

Гөршүмиз ялы, чаклама көп. Биз буларың ичинден Ю. Немет, Л. Н. Гумилев, А. Н. Кононов ялы алымларың орта атан пикирлерини хакыката хас якын хасаплаярыс. Булар **огуз** сөзүниң **ог** бөлегини «тайпа, тире» манысындакы түркы сөз, **-уз** бөлегини болса көплүк, жем билдирйән гадымы гошулма хасап эдйәрлер ве онуң манысыны «ил, тайпа, топар» дийип дүшүндирйәрлер. Л. Н. Гумилев гадымы түрклерде улы тайпалар тарапындан гысылан уруг-тирелерин бирлешип, айратын топарлары эмеле гетирендигини, олара-да **огуз** дийлип ат берлендигини беллэпдир.

Огуз этнониминиң шу манысының хакыката лайыкдыгына түркмен тире-тайпа атларындан ене мысал гетирмек мүмкин: **овуш**-ёмут тиреси, ол **ов**/ог сөзүнден ве **-уш** көплүк гошулмасындан дуряр; **овшар** — **ов**/ог сөзлеринден ве **-ш** хем-де **-ар** гошулмаларындан ыбарат.

Галыберсе-де, **үчогуз**, **докузогуз**, **онок** («он тайпа»), **оногур** («он огуз», ягны «он тайпа»), **утургур** («отуз огуз») ялы тайпаларың саныны горкезйән сөзлер билен гелйән этнонимлер бу пикириң догрудыгына гүвә гечйәр. Хакыкатдан-да, бу топарлар адың горкезйән санына лайык тайпаны өзүне бирлешдирипдирлер. Меселем, оноклара нушиби ве дулу диен ики илиң херсинден бәш (жемги он) тайпа дегишли экен.

Сөзүмизиң ахырында, хәзирки алымларың аглабасының огузларың эхлисини түркмен хасаплamаяндыгыны беллемелидирис. Оларың пикириче, **огуз** сөзүниң манысы **түркмене** середенде гиндир. Бирунының пикирине салгыланып, олар диңе ысламы кабул эден огузлара **түркмен** дийлендигини язярлар ве өз пикирини делиллендирмек үчин, гөк огузларың (гагауз-ларың) хем-де Хорезм велаятында яшаян огузларың түркмен диен ады алмандыгыны мысал гетирйәрлер. Йөне бу меселе гелжекде ымыклы дерневлери талап эдйәр.

ОК, ОКЛЫ

Орта асырларда улы түркмен тайпаларының бири болан **ок** я-да **оклулар** (**о** сеси узын айдыляр: о:к) гөкли ве солтанлы тайпалары билен бирликде XI асырда Сырдеря бойларындан Балкан төверегине гөчүп гелипдирлер. Шагадамың якынында-

кы Окуң гумы атлы улы чөл этраплары оларың шу ердәки илкинжи меканы болан болмага чемели. Балкан түркменлериниң гөче-гөчлүги дөврүнде оларың улы бөлеги Эйрандакы Түркменсәхра, галанлары Лебап бойларына (Халач ве Керки районларының Чохпетде ве Хатап обаларына), Тәжигистандакы Жылыкөле ве Овганыстана аралашыпдырлар.

XVI асырда Эйранда яшаян түркменлериң арасында оклар улы гүйже өврүлипдирлер. Эйран (Астрабат) хәкимлериниң зулмуна чыдамадык илат ок тайпалы Аба сердарың ёлбашчылыгында 1550-нжи йылда улы гозгалаң турзуп, ерли хәкимлери өлдүрипдирлер, үстүне энчеме гезек чозуш эден Эйран гошунларыны хем дерби-дагын эдипдирлер. 10—12 йыллап, тә Аба сердар гапыллыкда Эйран ичалысы тарапындан өлдүрилйәнчә, ерли түркменлер Тахмасп шаның зулмундан дыныпдырлар.

Ок диен этник ат, гөрәймәге, дүшнүкли ялы: ол «тайпа», «ил» манысындакы гадымы түрки ок, ог сөзүнден эмеле гелипдир. Йөне бу адың о сесиниң узын айдылмагы иңкисе гойяр (ёкарда дернелен огуз, овуш, огшук, овшар диен этнонимлерде бу сес гысгадыр). Шонуң үчин бу этник адың йүзе чыкышы барада биз башга чакламаны хөдурлемекчи. Мәлим болшы ялы, орта асыр түркмен тайпаларының бирине ыва, (Ыва макаласына середиң), човдурларың буруңжык бөлүминиң бир уругына-да убак я-да ыбак дийилйәр. Бизиң пикиримизче, о:к диен этник ат гадымы ыбак этнониминиң дүрли фонетик үйтгешмелер нетижесинде гысгалан гөрнүшидир, чүнки түрки диллерде ики чекимлиниң ортасында гелен б сеси сүйкеш б я-да в сесине өврүлйәр, в сеси өз ызындакы а сесине тәсир эдип, оны додакландыряр (ыбак—увак), соңра в сесиниң душуп галмагы нетижесинде янашык гелен ики чекимли (у ве о) бирлешип, узын о сесине өврүлйәр (уок—о:к).

ОКЧЫ

Ата, эсги ве әрсары тайпаларының, шейле-де гыргыз халкының дүзүминде душ гелйән окчы диен тирелериң дөрейиш себәби ики хили болуп билер: а) бу тирелериң векиллери ок ясамага ве яй атмага өкде боландыклары үчин, олара шейле ат берлипдир, чүнки гечмишде бу хүнәре түрген адамлара улы хормат гойлупдыр. Муны мерген, мергенчи, мергенли, мергенжик ялы түркмен тирелериниң ады хем тассыклаяр; б) окчы тиресиниң ады «тайпа, тире» манысындакы ок, ог сөзүнден (середиң: Огуз) ве -чы гошулмасындан дуряр (этнонимияда -чы/-чи гошулмасы -лы/-ли ерине хем уланыляр; гоюнчы — гоюнлы, гуланчы — гуланлы ве ш. м.).

ОР, ОРТЕКИ

Әрсарыларың мангышлалы уругының ор тиресиниң ады тире векиллериниң иңнән гадымы яшан ериниң, ягны Газагыстаның ве Орсыетиң территорияларында ерлешен, Урал дерясының чеп гошанды болан Ор дерясының ады билен багланышыклыдыр. Бу тире Ор боюндан Мангышлага соңра хем Халажа гөчүп гелипдир. Мукруларың ортеки тиресиниң адыны хем шу деря билен багланышдырмак мүмкин: ортеки — Ор дерясының ашак акымында (ерли шиведе: текинде) яшан ил.

Ор атлы уруг-тирелер башгырт ве гоңратларың дүзүминде-де бар. Алымлар оларың этник адының манысыны хем хут шейле дүшүндирйәрлер.

ОРДА, ОРДУГОЖА

Самаркант велаятындакы Нурата түркменлериниң дүзүминдәки орда ве салырларың ялавач бөлүминиң ордугожа уругларының адында сакланып галан орда, орду сөзлери гадымы түрки диллерде «тайпа» манысында уланылыпдыр. Л. Н. Гумилевиң язмагына гөрә, хут VI асырда-да түрки халклар тайпалара орда дийипдирлер, соңра бу сөз «дөвлет», «юрт» манысында хем уланылмага башлаяр (Ак Орда, Гөк Орда, Алтын Орда, Гызыл Орда ялы атлара үнс беряң). Ирки орта асырларда Чу-Талас жулгелеринде (Гыргызыстанда) яшан огузларың пайтагтына-да Орду дийилйән экен. Ынха, сөзбашыда саналан түркмен этнонимлери «тайпа», «топар», «ил» манысындакы шу гадымы сөз билен багланышыклы дөрәндир. Орда сөзи «топар», «сүрү» манысында хәзирки түркмен дилинде шу вагта чейли сакланып галыпдыр: гаракчылар ордасы, гелегуртлар ордасы ве ш. м.

ОРМАН

Гарадашлыларың орман уругының адыны ики хили дүшүндирмек мүмкин: а) түрки диллерде (меселем, татар, башгырт диллеринде) «токай» манысыны аңладян орман сөзүнден болуп, ол «токайда яшаянлар» диен маныны аңладяр. Абылгазы өзүниң «Түрклериң шежереси» диен китабында урман-кат атлы уругың адыны тутяр ве онуң Чингиз хан дөврүнде гүр токайлыкда яшаны үчин шейле ат аландыгыны язяр. Ормон атлы уруг гыргызларың дүзүминде-де бар; б) бу ат Ор дерясының адындан ве ман гошулмасындан дуряр (Ор ве Түркмен диен макалалара середиң).

ОРСУКЧЫ

Дашховуз ёмутларының улы уругларының бири болан орсукчыларың этник ады **орус** ве **гушчы** (я-да **гутжы**) диен уругларың адындан эмеле гелипдир (оларың манысы барада **Орус** ве **Гушчы** макалаларына середиң), чүнки Хыва ханының көшк тарыхчылары Мүнис ве Агахының ишлеринде орсукчы этнонимми әхли ерде **орус-кушчы** гөрнүшинде язылыпдыр. Әхтимал, гечмишде бу уругларың галындылары бирлешип, өзбашдак уруга өврүлен болса герек.

ОРУС, ОРУСБАЙ, ОРУСБЕРДИ, ОРСУТ

Оламларың бир уругына, салырларда ве Гызылырбатда яшаян текелерде хем бир тирә **орус** дийилйәр. Өң оламларың бу уругының Халач районының Чохпетде обасындакы жеңчеликде отурандыгы үчин, бу ере-де Орусжеңчел диен ат дакылыпдыр. **Орус** сөзи әрсаларың чекир уругындакы **орусбай**, текелериң гоңур уругындакы **орусберди**, човдурларың игдир бөлүминдәки **орсут** диен тирелериң атларында хем душ гелйәр (соңкы адың ызындакы **-ут** — көплүги, жеми билдирйән гошулмадыр). Бу атларың дүзүминдәки **орс, орус** сөзлери **рус** диен этник адың түркы диллерде хас йөргүнли уланылян гөрнүшидир.

Эйсем, түркмен тирелерине нәме үчин **орус** диен атлар дакылдыка? Бу этнонимлер хачан дөредикә?

Бу сораглара жогап бермек үчин, орус ве түркмен халкларының гадымы гечмишине сер салмак зерур. Билшимиз ялы, түркы халклар, шол санда түркменлер хас ир заманларда-да оруслар билен йыгы гатнашыпдырлар. XI асырдакы селжуклар херекети дөврүнде ве ондан өң түркы тайпалар Волга бойларына, Кавказа аралашып, оруслар билен гоңшулыкда яшапдырлар, гатышыпдырлар (печенеглери яда салың). Орус сененамаларында өвран-өвран ятланян половец (гыпҗак), печенег, берендей (бараны), торк (түрк), торкман (түркмен), чёрные клобуки (гарагалпак), хазар, мадьяр (мажар) ялы түркы ковумларың орус халкының арасына сиңши ялы, орусларың белли-белли топарлары түркы халкларың арасына-да синендир дийип чакламак хакыката лайыкдыр. Волга бойларында түркы ковумлара гошулышан ве олар билен бирликде тәзеден Орта Азия гелен топарлара **орус** диен этник адың дакылжакдыгы болса икучсуздыр.

Шейле йыгы гатнашыклар заманында түркы халклар өз чагаларына Орус, Орусберди ялы атлары хем дакыпдырлар. Бу ат Алтын Ордада яшан түркы халкларда хас хем ровач болупдыр. Меселем, бу ерде 1361—1375-нжи йылларда хөкүм сүрен хана Урус хан дийлипдир. XVII асырда Хыва ханлыгында яшан Орус онбеги диен түркмен серкердесиниң ады хем тарыхда көп ятланяр. **Орус** сөзи билен гелйән тирелере (хич болманда, оларың көбирине) шейле гөрнүкли шахсларың, тиребашыларың адының гечмеги хем мүмкиндир.

Сөзүмизиң ахырында, **орус, орустар** атлы тирелере гыргызларың ве гоңратларың дүзүминде-де душ гелинйәндигини ятладярыс.

ОТУРГЫЧ

Сарыкларың ганлыбаш уругының **отургыч** атлы тиресине ерли илатың тагмасының гөрнүшине гөрә шейле ат дакылыпдыр. Тагма Т харпыны яда саляр.

ӨВЕЗГЕЛДИ

Нохурлы тайпасының **өвезгелди** диен уругына уругбашының ады дакылыпдыр. Түркмен дилчиси А. П. Поцелуевский Өвезгелдиниң аслының емрели тайпасындан боландыгыны, текелер Ахалы эленден соң онуң нохурлылара гошуландыгыны белләпдир.

ӨВЖИ, ӨГЕМ

Алилилериң **өвжи** тиресиниң адыны А. П. Поцелуевский тиребашының ады билен багланышдырып, онуң манысыны «**өвүнжен**» дийип дүшүндирйәр. Алили тайпасының этнографиясыны өвренен К. Атаев болса бу тирениң Ахала Чәржев этрапларындан гечүп гелендигини, этник адының хем «галмагалчы» диен маныдадыгыны языпдыр. Йөне бу дүшүндиришлериң хакыката лайык гелмейәндигини, аслында бу сөзүң «тире, тайпа» манысындакы **өг** диен гадымы түркы сөзден эмеле гелендигини беллемелидирис. **Өг** сөзи **ог** (середин: Огуз) диен сөзүң фонетик варианты болуп, онуң **г** сеси соңра **в** сесине өврулипдир, ызына-да **-чы/-чи** гошулмасының фонетик өвүшгини болан **-жи** гошулыпдыр (этнонимияда **-чы/-чи** гошулмасы **-лы/-ли** аффиксиниң везипесини ерине етирйәр). Диймек, **өвжи** диен этнонимиң манысы «топар», «тире», «тайпадашлар» диен маныда йүзе чыкыпдыр. Бизиң бу пикиримизи әрсары тайпасының дүзүмине гирйән **өгем** (ө:гем) уругының ады хем тассыклаяр. Ол

ятланан өг сөзүнден ве көплүги, жеми билдирйән -ем гошулмасындан дуряр.

ӨЗБЕК

Түркменлер билен ган гарындаш ве якын гоңшы болан өзбеклериң этник ады бу халкың өзи ялы гадымы дәл, бу ат XVI асырда, ягны Орта Азияның көп бөлеги 1505-нжи йылда Алтын Орда ханы Шейбаны хан тарапындан басылып алнандан соң дөрейәр. Ондан өң хәзирки Өзбегистанда яшаян халклара түрклер дийлипдир я-да оларың тайпа атлары тутулыпдыр (гыпжаклар, гоңратлар, огузлар, түркменлер ве ш. м.) Магтымгулы ялы бейик шахырың сетирлеринде өзбек диен этник адың душ гелмейәндиги хем муңа гүвә гечйәр.

Алымлар өзбек этнонимини Чингиз ханың (Жучының) небереси, 1313—1342-нжи йылларда Алтын Орданың улы хөкүмдары болан Өзбек ханың (доглан йылы нәбелли, өлен йылы—1342) ады билен багланышдырярлар, чүнки орус князларыны бири-бириниң гаршысына өжүкдирен, 1327-нжи йылда Твердәки орусларың гозгаланыны басып ятыран, Алтын Ордада дөвлет дини хөкмүнде ыслам динининң сүнни мезхебини кабул эден бу хан улы абрайдан пейдаланыпдыр, шонуң үчин онуң илине Өзбек или дийипдирлер. Өзбегистаны (умуман, Орта Азияның көп ерини) басып алмага-да (1505-нжи йыл) Алтын Ордадан ве Арал этрапларындан чозуп гелен шол өзбеклер гатнашыпдырлар. Бу басыбалыжыларың этник ады соңра Өзбегистандакы отурымдар-ылатың әхлисине дакылыпдыр.

ӨКҮЗ

Ёмутларың улы уругларының биринің ады болан өкүз сөзүни алымлар уругың гадымы тотеми билен багланышдырярлар. Догрудан-да, гадымы гунларың хуян диен тайпасының эй гөрйән хайваны өкүз болуп, онуң байдагында-да шу жанаверің суратты болупдыр (середиң: Огуз). Өкүз уругының шол тайпадан гайдян болмагы хем мүмкиндир.

ПАКЫРШЫХ

Шыхларың бир бөлүмини эмеле гетирйән бу топарың этник ады Гызыларбат районының Бендесен обасының 10 километр гүнортасында ерлешйән Пакыршыхбаба өвлүйәсине ве шу ердәки гала хем дакылыпдыр. Ерли яшулулар ве археолог С. П. Поляков бу этник ады (Пакыр сөзүни) шу топарың тиребашысы болан Пахреддин диен адамың адының гысгалан гөрнүши хасаплаярлар. Ашгабатда 1892-нжи йылда орус дилинде чап болан «Закаспи области 1882—1890-нжы йылларда» диен китапда болса Пакыршых диен адың Бекиршых сөзүниң үйтгән гөрнүшидиги, чүнки бу уругың өз аслыны дөрт чарыярларың биринжиси болан Абубекире дирейәнлиги, этник атда Абубекир сөзүниң гысгалдылып, онуң диңе Бекир бөлегининң алнандыгы барада языляр.

Бу ат барада алымларың өңе сүрен шейле дүшүндириши хакыката лайык болса герек. Академик Е. Э. Бертельс ве онуң ишине салгыланып, шыхлар барада йөрите иш язан С. М. Демидов шыхларың гарамагында болуп, ханакаларда яшан мүриглере арапча факир («гедай») ве дервиш дийлендигини белләйәрлер. Диймек, бу адың манысы «шыхларың раятындакы дервишлердир».

ПАМЫК

Қашгадеря велаятының Бахарыстан районында Памык диен улы оба болуп, онда памыклар яшаярлар. Өзлерини хич тайпа дахылы болмадык өзбашдак түркмен тайпасы хасап эдйән бу илиң адыны «памык ялы юмшак адамлар» дийип дүшүндирйәрлер. Башга хили пикирлере гөрә, памык диен этник ат шу илиң гечмишдәки кәри билен баглы дөрәпдир, ягны гечен асырың орталарына ченли памыклар Амыдеряның саг кенарында, Саядың деңинде ерлешен Нерезим оазисинде отурыпдырлар, дерянның бу этрапы юмурмагы, Нерезими опгун алмагы нетижесинде, олар хәзирки отуран ерлерине гечүпдирлер. Памыклар Нерезимде пагта экип, памык өндүрип сатмага өкде боландыклары үчин, олара шу этник ат дакылыпдыр. Этнонимин хакыкы манысы барада хәзирликче элимизде башга тутарык ёк.

ПАР

Әрсарыларың чекич уругының ве Гызыларбат районында яшаян текелериң дүзүминде парлар диен тиреләр бар. Бу этнонимлериң йүзе чыкышы барада алымларың арасында ики чаклама бар. Оларың биринжисине гөрә, парлар гадымы парилар диен халкың галындысыдыр. Парилар гадымы дахларың бир тайпасы болуп, олар орта асырларда хут Гызыларбат этрапларында яшапдырлар. Бизиң эрамыздан өңки III асырда парларың Тежен төвереклеринде гөчүп-гонандыклары барада-да

маглумат бар. Гызыларбадың ер-юрт атларында парларың галдыран ызлары шу вагта ченли сакланяр. Меселем, бу этрапың орта асырлардакы **Ферава** (**Парав**), шу ердәки дагың **Партав**, Парав обасындакы гадымы мавзолейиң **Паравбиби**, Гызыларбат гумундакы гуйының **Пар** диен атларында **пар** диен этнониме душ гелйәрис. Шу районың **Пурнувар** обасының ады хем аслында **Парнварт** болуп, ол «парларың галасы» диен маныны аңладыпдыр. Бу адың **парн** бөлегиниң ызындакы **-н**, әхтимал, көплүк гошулмасы болмага чемели, **варт** сөзи болса хинди-европа диллер топарында **керт** (Степанакерт), **город**, **град** (Петроград, Ленинград, Новгород) сөзлерң билен асылдаш болуп, «шәхер», «гала» ялы манылары аңладяр. Халач районындакы **Пелверт** обасының адында **верт/варт** сөзи гадымы гөрнүшини саклапдыр. Ери геленде айтсак, Пелверт диен адың тарыхы чешмелерде душ гелйән **Парварт** гөрнүши Халач этрапларында-да парларың яшандыгына гүвә гечйәр. Бу атда **парн** диен этнонимиң ызындакы **-н** гошулмасының дүшүп галандыгыны хасап этмесек, Парварт диен оба хут Пурнувар — Парнварт диен обаның гадымы атдашыдыр, бу атларың манысы, олары эмеле гетирен диллер хем бирдир.

Пар сөзүниң гелип чыкышы барадакы икиңжи чакламаның тарапдары гарагалпак алымы Д. Айтмуратов болуп, ол бу сөзи гадымы **авар/вар** диен халкың адына сырыкдыряр ве онуң манысыны «депесинде гулпак гойянлар» дийип дүшүндирйәр (**вар** сөзүниң манысы барада **Бурказ**, **варказ**, **геркез**, **черкез** диен макала середиң).

Сөзумизиң ахырында, **пар-парн** диен гадымы этнониминң нохурлыларың **парраш**, алилилериң **пархайлы** тирелериниң атларында-да душ гелйәндигини беллейәрис.

ПАРСЫ

Ата, гөклең ве ёмут тайпаларының дүзүминде **парсы** диен тирелер болуп, олар түркмен халкының парслар билен эден гадымы гатнашыкларындан хабар берйәрлер. Ирки эйямлардан башлап, хут яны-якынлара ченли түркменлер өз гоңшусы болан парслар билен дурмушың әхли угурлары боюнча якын арагатнашык саклапдырлар, энчеме түркмен тире-тайпаларының парсларың дүзүмине сиңши ялы, парсларың эсли бөлеги хем түркменлере гошулышып гидипдирлер. Түркмен дилинде парс сөзлериниң көпдуги шол йыгы гатнашыкдан хабар берйәр. Ашгабат шәхеринде, Кака, Тежен, Сарахс районларында өз эне дилиниң йитирмедик, эмма түркмен дилини өз эне дили хасап эдйән парсларың эсли мукдары яшаяр.

ПЕНҖИВАР

Салырларың ве сарыкларың пенживат атлы тирелериниң ады тире векиллериниң гадымы кәри, ягны оларың Мургап дерясының якасындакы гатлалара гаравуллык этмеги билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Жошуп гелен сувуң йыкмагындан я-да ягының хыянатындан горамак үчин, бу этрапдакы гатлалара гаравул гойлупдыр. Меселем, хут гечен асырда-да Говшутбент гатласыны 200 өйли гаравул горапдыр. Олара пенживарлар дийлипдир. Пенживат сөзи парсларың **пенж** («бәш») ве **вар** («агыз») сөзүнден болуп, илки бәш яба бөлүнйән гатлалары аңладыпдыр.

ПЕРЕҢ, ПЕРРЕҢ

Әрсарыларың гара бөлүминдәки перен, Мары текелериниң дүзүминдәки **перрен** (**мерженлиперрен** ве **беглиперрен**) тирелериниң атлары «европалы» диен маныдадыр. Аслында **перең** сөзи **франк** диен тайпа адының түркүлешен гөрнүшидир. Селжуклар херекети дөврүнде (XI асырда) ве ондан өң Европа чәклерине аралашан түркменлер бу этрапда яшаян илата, эсасан хем румлулара (византиялылара) **перен**, ол ерден Орта Азия гетирилйән үйтгешик харытлара хем **перени** (**переңи мавут**, **переңи түпең**) дийипдирлер. Перенлилер билен гошулышан, оларың кәбир топарыны өз ичине сиңдирен түркменлериң ене гадымы ватанларына доланып геленлерине перен, перрен диен этник атларың дакылан болмагы мүмкиндир.

ПОЛАТ, ПОЛАТКЕЛ, ПОЛАТЛЫ, ПОЛАТША

Ата, гөклең ве човдур тайпаларында **полат**, әрсарыларда **полатлы**, сарыкларда хем **полаткел** ве **полатша** атлы уруг-тирелер болуп, олара тиребашыларының ады дакылыпдыр. Полат атлы шахслар барада алымларың арасында дүрли пикирлер бар. Меселем, Абылгазы полат атлы тирелере адыны гечирен Полады Үргенч (Көнеүргенч) хөкүмдары Акатай ханың оглы Булат билен багланышдыряр, чүнки ол Хыва этрапының ве бу ерде яшаян улудепе хем-де гүнеш әрсарыларының ханы эдилип белленйәр. Г. И. Карпов болса сарыкларың полаткел ве полатша тирелерине Алтын Орда ханы, Шадыбегиң оглы Полат ханың (хөкүм сүрен йыллары 1407—1410) адының дакылаидыгыны языпдыр.

Алымларың бу пикирлерини инкәр этмек ниетимиз ёк, себәби әрсарыларың Хыва, сарыкларың хем Алтын Орда ханларына гарашлы болуп яшандыклары тарыхы хакыкат (полатша этнониминиң ша сөзүне үнс берин). Йөне Махмыт Кашгарының дөврүнде (XI асыр) гарлык түркменлериниң бир тиресине булат (полат) дийлендигини гөз өңүнде тутуп, ёкардакы этнонимлериң хич болманда кәбириниң өз гөзбашыны гарлык булатларындан аландыр дийип чаклаярыс.

ПӘКИЗЕ

Йыланлы районындакы **Пәкизе** ве **Омарпәкизе** обаларына, Ленин районында бир яба ады дакылан **пәкизе** диен гарадашлы тиресиниң этник ады «арасса», «башга тирелер билен гатышмадык», «гарнувсыз» диен маныда йүзе чыкыпдыр (ене-де **Арык** диен макала середиң).

САБЫНЛЫ

Әрсарыларың габырды уругының бир тиресине **сабынлы** дийлип, Хожамбаз районындакы Сабынлы Сурхы обасына-да онуң ады дакылыпдыр. Ерли яшулулар бу обадакы Сабынлы атлы өвлүйәде бир дүе йүки сабын үчин өлдүрилен адамың жайланандыгыны гүррүң берйәрлер, йөне хакыкатда, сабынлы —гадымы түркы уругың ады болуп, ол гарагалпак этнонимиясында **сапун**, Азербайжаның этнонимлеринден дөрән ер-юрт атларында хем **сабынчы** гөрнүшлеринде душ гелйәр. Крымдакы Севастополь шәхериниң якынында ерлешен Сапундага-да хут шу гадымы уругың ады гечен болса гөрек.

Сабынлы этнониминиң асыл көки ве йүзе чыкышы барада шулары айтмак мүмкин. Гөрәймәге, бу ады «сабынчылар», «сабын ясаянлар» дийип дүшүндирмек хакыката лайык ялы, чүнки хүнәрментчилик билен багланышыклы дөрән тире атлары жуда көп, йөне муна бу адың **сапун, сапын, сабын** гөрнүшлеринде хем душ гелйәндиги шүбхе дөредйәр. Бизиң пикиримизче, **сабынлы** этнониминиң асыл көки «бирлешик», «топар» манысындакы **сап** сөзүнден ве жеми билдирйән **-ын** гошулмасындан дуряр. **Сап** сөзи **сабыр** этнониминде ве **сап-сап гошун, йүп сапмак** ялы сөзлерде сакланып галыпдыр. Чекимлилери гысга айдылян **сапын** сөзи сонра түркмен дилинде **са:бын, са:бынлы** гөрнүшине гечипдир (**-лы** гошулмасы бу ерде дегишлилиги билдирйәр). Шу этнонимиң манысы барада **Сабыр** диен макала-да середиң.

САБЫР

Гарадашлы тайпасының сатыклы бөлүмине дегишли **сабыр** уругының ады гадымы түркы **сабыр** я-да **савыр** диен тайпаның адындандыр. Академик В. В. Бартольдың язышына гөрә, бу этник ат Византия ве эрмени чешмелеринде барып 463-нжи йылда душ гелйәр.

Сабыр этнониминиң гелип чыкышы (көки) барада биз дилчи алым Н. А. Баскаковың пикирине гошулярыс. Ол бу сөзүң **сап, саб** бөлегини «бирлешмек, гошулмак, сапылмак» манысындакы ишлик, **-ыр** бөлегини болса хереket эдйәниң адыны билдирйән гошулма хасап эдйәр (гошулманың манысы барада бу пикир хакыката догры гелмейәр, чүнки ол көплүги, жеми биядирйән гошулмадыр). Диймек, Н. А. Баскаковың пикириче, **сабыр** сөзи «бирлешдиржи», «жемлейжи» ялы маныны анладяр. Биз бу адың «топар», «тайпа», «бирлешен ил», «йыгынды» ялы манысының тарапыны тутярыс.

Сабыр, савыр диен адың сагыр (**Сагыр** диен макала середиң) сөзи билен асылдаш болмагы хем мүмкиндир, бу ердәки **г—в** ве **в—б** сеслериниң орун чалшыгыны дил нукдайназардан дүшүндирмек гаты аңсат: оглак — овлак, өгрет—өврет ве ш. м.

Ылмы чешмелерде сабыр этнониминиң манысы барада чаклямалар башга-да көп. Биз олара онча клы ынанмасак-да, шу ерде кәбирини ятлап гечелиң.

Г. И. Карпов бир ишинде сабырлары гадымы **сувар** этнонимине сырыкдырып, онуң манысыны «атлы», «ат мүнмәге сувара» дийип дүшүндирйәр. Ол башга бир ишинде сабырлары грек чешмелеринде **сапар, сапур**, парсча китапларда **шапур, шахпур** гөрнүшлеринде душ гелйән гадым этноним билен багланышдырып, онуң манысының хем «шазада» болмалыдыгыны язяр.

Икинжи чаклама ерли яшулуларың маглуматларындан гелип чыкяр. Олар сабыр уругына тиребашының (гечмишдәки улы ханың) адының дакыландыгыны гүррүң берйәрлер. Догрудан-да гадымы Языр юрдунда (гарадашлылар язырлардан дөрәпдир) шейле тарыхы шахс болупдыр. XIII асырда II йыллап бу юртда Хиндухан хөкүм сүрйәр. Тагта дава этмез ялы, ол өз доганы Омар ханы юрдундан ковяр ве онуң гөзлерини оймагы буюряр. Желлатлар рехим эдип, оны гөзүни ойман ковярлар. Доганының хөкүм сүрен II йылында Омар көр болан болуп гезйәр, шейле сабырлылык зерарлы, она Сабыр хан диен икинжи ат дакыляр, ол Языр илине хан боляр, 1220-нжи йылда монголлардан горкуп, Хорезмден гачан Түркан хатыны өз юрдуның (Языр юрдуның) серхетине ченли угралар, йөне бу рехим-

сиз ша аял оны серхетде өлдүрйәр. Белки, ерли яшулуларың роваяты шу хан билен багланышыклыдыр.

Сөзумизиң ахырында, сабыр атлы уруг-тирелериң Азербайжанда, Түркиеде ве Волга бойларында яшан түрки халкларың дүзүминде-де душ гелйәндигини ятлап гечйәрис.

САГЫР

Сагыр ве сагры горнүшлеринде ики дүрли уланылян бу этник ат салыр (Хожамбаз районы), сарык ве теке (Ашгабат) тайпаларында сакланыпдыр. Шейле атдакы тирелер Гөкдепе ве Мары этрапларында-да болупдыр, оңа шу районлардакы Көрсагыр диен обаларың ады гүвә гечйәр. Бизиң пикиримизче, этноним саг (бу барада Сак диен макала середиң) сөзүнден ве көплүги, жеми билдирйән -ыр гошулмасындан дуряр.

САДРАК, САДЫР

Салырларың садрак ве Ставрополь үлкесинде яшаян човдурларың садыр тирелериниң атлары сад сөзүнден ве -ыр диен көплүк гошулмасындан дуряр. Садрак диен атда онуң ызына кичелтмеклиги (тирәниң кичилигини) билдирйән -ак гошулмасы хем гошулыпдыр (сад -ыр -ак). Абылгазы сайыр атлы түркмен тиресиниң адыны тутяр, бу сөзүң хем Огуз ханың гырнак аялындан болан оглунуң адыдыгыны беллейәр. Шундан чен тутсаң, садыр—сайыр сөзлери бир көкден дөрән болмалы, чүнки түркмен дилинде д-й сес чалшыгына көп душуляр: адак — айак (аяк), адгыр — айгыр ве ш. м. К, г сеслериниң аңсатлык билен й сесине гечйәнлиги (Эгемберди — Эйәмберди, түк—түй, дүгме —дүвме—дүйме ве ш. м.) назара алып, садыр диен тире адыны ёкарда дерңелен сагыр, ызда гетирилжек сайынлы этнонимлери билен бир хатарда гоймак мүмкин.

САЗАНДА

Емрели яшулулары өзлериниң сазанда тиресиниң адыны гечен асырда яшап гечен мешхур Баба сазанданың (тиребашының) ады билен багланышдырярлар. Баба сазанданың аслы емрелилериң даглы бөлүминиң гаратайлы уругындан болуп, ол саз чаланда, хамала, билбиллер бу хош ованза ашык болуп, дутарың сапына гонар отурар экен.

САЙЫНЛЫ

Чәржев районында яшаян салырларың сайынлы уругының адыны ерли яшулулар сайынханы (сөйүнханы) диен этнонимиң

гысгалан горнүши хасаплаярлар, йөне бу адың аслыны саклар билен багланышдырмак хакыката хас якын болса герек, чүнки сайыр, сайат (саят) ялы этнонимлер муна гүвә гечйәр, эгер шейле болса, онда бу адың фонетик өсүш ёлы шейледир: сакын — сагын — сайын. Диймек, бу ат сак сөзүнден, жеми билдирйән -ын ве дегишлилиги (дегишли тирәни) аңладян -лы гошулмаларындан дуряр.

САК

Түркменлериң ве энчеме бейлеки түрки халкларың гадымы ата-бабалары болан саклар бизиң эрамыздан өнки мүңйыллыкларда көп санлы гөчме тайпаларың бирлешмесинден эмеле гелип, улы ве гүйчли халк дережесине етипдир. Олар бизиң эрамыздан өнки VIII—IV асырларда Орта ве Меркези Азияның (Орта Азияның, Газагыстаның, Гүндогар Түркүстаның) гиң сәхраларында яшапдырлар. Гадымы грек алымы, Геродотың язмагына гөрә, бизиң эрамыздан өнки III асырда хөкүм сүрен Эйран шасы Дарийиң әйямында саклара дахлар хем дийлипдир (бу барада Дах, дай диен макала середиң). Европа гөчен саклар скиф диен ат билен беллидир. Бу этнонимиң көки хем сак сөзүндендир. Тарыхдан мәлим болшуна гөрә, сакларың бир бөлеги мундан 2300 йыл өң Түркменистаның территориясына аралашып, Парфия дөвлетини дөретмәге ишеңнир гатнашяр. Соңра бу саклар түркмен ве бейлеки түрки дәл ве түрки халкларың арасына сиңип гидйәр, оларың мадды ве медени дурмушында, шол санда этнонимиясында өчмежек из галдыряр. Меселем, түркмен тире-тайпа атлары болан сакар, саят, сайынлы, сакав, зак, зык, шаг, шагал, шавман, чака, чакан, чакыр ялы энчеме этнонимлер хут сак сөзүниң гатнашмагында дөрән атлардыр. Азербайжан, түрк, газак, гыргыз, өзбек этнонимиясы барада-да ягдай шейледир.

Европа, орус ве энчеме совет алымлары саклары (скифлери) Эйран дилли халк хасап эдйәрлер, эмма түрк алымларының әхлиси, азербайжан алымы Г. Гейбуллаев, гарагалпак алымы Д. Айтмуратов, гечен асырың горнүкли орус этнографы Н. А. Аристов ве бейлекилер саклариң түрк дилли боландыгыны беллейәрлер: саклариң хеммеси болмаса-да, оларың белли бир бөлеги түрки дилде гепләпдир. Белки, Эйран дилли халклар билен гатышанлары соңра бу дили кабул эдендирлер.

Саклары Эйран дилли халк хасаплаян алым А. И. ван Виндекенс сак сөзүни парсларың «ит» манысындакы сег, сек сөзүне сырыкдыряр ве бу этноними тотемден дөрән ат хасаплаяр. Кә-

бир адамлар болса бу адың сак (сакчы, гаравул) диен түркі сөзден дөрәндигини яңзыдярлар. Сак сөзүнің дүйп көки барада Д. Айтмуратовың чакламасы үнс бererликдир. Ол бу гадымы түркі халкың сак/шак диен адыны «гамчы», «өрүлен сач» манысындакы чагык сөзі билен багланышдыряр ве оны «депесинде өрүлен сач гойянлар» дийип дүшүндирйәр. Догрудан-да, гечмишде түркі халкларың эсгерлери, умуман, эркек адамлары шейле сач гоюпдырлар. Хут яңы-якынлара ченли түркмен обаларында депеси (я еңсеси) гулпаклы огланлары гөрмек болярды. Бу ягдай ата-бабаларымызың шол гадымы дәбининң довамыдыр. Эгер Д. Айтмуратовың шу пикири догры болса, онда сак сөзүнің «гулпак», «өрүлен сач» манысының тарапыны туп билжек сакак диен түркмен сөзүнің бардыгыны хем ятладярыс. Ол тувулга (шлем), телпек, шляпа ялы башгапларың башдан гачмазлыгы үчин, эңегиң ашагындан гечирилип дағылян йүпи анладяр.

САКАВ, САКАВЫ

Әрсарылардакы сакав ве ёмутлардакы сакавы диен тиреляриң атлары сак диен гадымы халкың адындан ве көплүги, жеми билдирйән -ав (аслы -ак) гошулмасындан эмеле гелен болса герек. Бу адың тиребашының лакамы билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир.

САКАР, САКАРЖА, САКАРЛЫ, САКГАР

Сакар ве Сакарчәге районларына адыны гечирен сакарларың ады Махмыт Кашгары, Решиддиң ялы орта асыр алымларының ишлеринде агзалмаян болса-да, бу тайпа гадымы ве улы түркмен тайпаларының биридир. Онуң бөлеклери соңра бейлеки түркмен тайпаларының дүзүмине-де аралашыпдыр. Меселем, бурказларда сакаржа, әрсарыларда сакарлы, баятларда сакарчарлак, ата ве гөкленлерде болса сакгар диен уруг-тирелер бар. Бу атларың әхлиси сакар сөзүнден дөрәпдир.

Тарыхчы Абылгазы хан сакарлары Огуз ханың несиллеринден Гарагазы бегиң Габажык диен оглундан өнен несил хасаплаяр. Ол сакарларың улы атасына Кашга-чора (Кашга-жора) дийлендигини, бу шахсың Әрсары байың Мамабике диен гызының азатлыга гойберен гулуның 4-нжи оглудыгыны беллейәр (бейлекилери Хыдыр-жора, Алы-жора ве Игбек). Шу авторың язышыча, Кашга-жораның илине соңра гараөйли, ахырда хем дагсакар, сакар диен ат дакылыпдыр, кашга ве сакар сөзлериниң манысы болса бирдир. Абылгазы Кашга-чораның илиниң

Ажыдеңзиң (Гарабогазың) якынында, Амыдеряның (ягны Үнзуң) кенарында юрт тутандыгыны, бу ерин экеранчылык ве малдарчылык үчин ярамсыздыгы үчин, гараөйли илиниң гарыплашып, балыкчылык билен мешгулланян кенаряка тайпаларының янына гөченлигини хем хабар берйәр.

Алымлар сакар этнониминиң аңладян манысыны аныкламага етерлик үнс берипдирлер, йөне оларың эңчемеси бу ады реңк аңладян сакар сөзи билен багланышдырыпдырлар. Меселем, Абылгазы кашга ве сакар сөзлерини маныдаш дийсе, Чәржев велаятындакы тайпа-тирелериң этнографиясы боюнча барлаг гечирен Я. Р. Винников сакар этнонимини Төре Гарабег диен сакар серкердесиниң мүнен сакар аты, ягны Хыва ханының чозуп гелен гошунларының гаршысына сакарларың берен гайтавулына Төре Гарабегиң сакар атың үстүнде ёлбашчылык эдендиги ве еңиш газанандыгы билен багланышдыряр. Сакар шивеси барада иш язан дилчи алым Гүлнар Меңлиеваның гетирйән роваятында Әрсары байың улы тоюнда болан ат чапышыкда маңлайы сакар атлы йигидиң еңендиги үчин, оңа ве онуң илине сакар адының дакыландыгы гүррүң берилйәр.

Бизиң пикиримизче, бейле роваятларың сакар этнониминиң хакыкы манысы билен асла дахылы ёк. Биз бу адың дүйп көки барада Г. И. Карповың ве Д. Е. Еремеевиң чаклама ларыны хакыката якын хасаплаярыс. Д. Е. Еремеев бу ады сак диен гадымы халкың адындан ве әр сөзүнден чаклап, оны «сак адамлары», «сак или» дийип дүшүндирйәр. Йөне бу алымың сакар сөзүниң ызындакы -ар гошулмасыны әр сөзүнден хасапламагы нәдогры, чүнки ол, эдил татар, авар, хазар, овшар, гажар, сувар, түвер этнонимлеринде болшы ялы, көплүги, жеми билдирйән гошулмадыр.

Г. И. Карпов сакар этнонимини гадымы грек алымларының эсерлеринде тесвирленйән сак, сакараук, сакараул ялы тайпаларың адындан хасаплаяр. Страбоның язышыча, бизиң эрамыздан өңки 206-нжы йылда сакарауклар Сырдеряның орта акымындакы Согдианаңы басып алып, ол ерден Мара гелйәрлер. Геродот бу халкы Гарабогаз билен Маңгышлагың аралыгында ерлешдирйәр. Мәлим болшы ялы, сакарауклар (сакарауллар) сакларың өзүдир я онуң бир бөлүмидир.

Диймек, сакар этнонимі гадымы сакларың этник адындан ве -ар гошулмасындан хасыл болуп, «сак или», «саклар» диен маныда йүзе чыкыпдыр. Бу ягдай түркменлериң (умуман, түркі халкларың) дүзүмине гадымы сакларың гинден аралашандыгы барадакы тарыхы маглуматларың үстүни етирйәр.

Сакар этнониминиң сакгар горнуши илатың шиве айратын-

лыгы билен багланышыклы (секиз—секгиз, докуз—докгуз, сака—сакга ве ш. м.). Гечмишде сакларың этник адының сакка гөрнүшинде хем уланыландыгыны шу ерде ятлап гечелиң.

САКЫ

Әрсарыларың чакыр уругының дүзүминдәки сакы тиресиниң адыны «мирап», «сакы» дийип дүшүндирйән болсалар-да, биз бу этник ады хем саклара сырыкдырмакчыдырыс. Бу адың, шейле-де бараны, гайы, багты, бүкри, гарравы, гөки, гунны, гыргы, санжары, ябаны, ягмыры ялы энчеме этнонимлериң дүзүминде душ гелйән -ы/-и гошулмасы болса гадымы түрки диллерде көплүги, жеми анладыпдыр. Дөрән дөврүнде а сеси гысга болан сакы этноними соңра түркмен дилиндәки са:кы сөзүниң тәсири астында узын а сесли сөзе өврүлипдир.

САЛАК, САЛЫК

Ёмутларың салак диен улы уругының ады Октябрь районындакы Салакбент, Салакяп, Шагадам этрапындакы Салаксеңир диен ер-юртлара хем дакылыпдыр. Шейле атдакы тиреле-ре алилилериң, Ахал текелериниң, салык атлы тирелере болса бурказларың дүзүминде-де душ гелинйәр. Ашгабат районындакы Ясмансалык обасы хем ясман ве салык тирелериниң яшаянлыгы үчин шейле ат алыпдыр. Салах, салахлы диен этнонимлер Азербайжанда, Гүржүстанда, Эрменистанда ве Түркиеде, салык атлы тирелер болса гыргызларың дүзүминде-де душ гелйәр. Бу ягдай ол этник топарларың жуда гадымыдыгындан хабар берйәр.

Г. И. Карпов салак этнонимине «хүнәре укыпсыз, салкам-сажак, сөлите» дийип, нәдогры дүшүндириш берйәр. Хакыкатда, бу ат сал сөзүнден ве -ык я-да -ак диен гадымы көплүк саны, жеми билдирйән гошулмадан дуряр. Сал сөзүниң манысы белли дәл. Азербайжан алымы Г. Гейбуллаев оны (сал я-да зал сөзүни) гадымы гунларың бир тайпасының ады хасаплаяр ве бу этнонимиң Ростов областында Дон дерясының чеп гошанды болан Сал дерясының, Сальск шәхериниң, Сал сәхрасы (Сальская степь) диен тиң территорияның, Азербайжандакы Салиан шәхериниң атларында сакланандыгыны беллейәр. Мунуң үстүне Алтай ве Кемерово үлкелериндәки Салайыр атлы шәхериң хем-де дагың атларыны хем гошмак мүмкин. Диймек, салак, салык атлы тирелер гадымы гунлар билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Шу ат барада ене-де Салар, Салыр диен макалала-да середиң.

САЛТЫК

«Салтыклар» диен мешхур түркмен мукамлар топлумыны дүнйә берен бу уругың ады әрсарыларда ве оламларда сакланып галыпдыр. Онуң векиллери хәзир Чаршаңы ве Гарабекевүл районларында, Тәжигистаның Жылыкөл диен еринде, көп бөлеги болса Овганыстаның Акжа ве Шыбырган велаятларында яшаярлар. Алымлар бу этник ады тиребашының ады билен багланышдырярлар. Меселем, В. А. Гордлевский Арзырумда XII асырда Салтык диен түркмен ханының хөкүм сүрендигини беллейәр. Тарыхдан мәлим болшуна гөрә, 1263—1264-нжи йылларда селжук огуз-түркменлериниң бир бөлеги Салтык бабаның баштутанлыгында Крыма гөчүпдир. Йөне бизиң пикиримизче, тирәниң ады адам адындан дәл-де, терсине, шол белли шахсларың атлары салтык диен этнонимден дөрән болса герек.

Абдылхеким Гулмухаммедов ве Мәти Көсәев дагы салтыгы селжук диен адың үйтгән гөрнүши хасап эдйәрлер, йөне бу пикири хем ылмы тайдан эсасландырмак зерур.

Биз салтык диен ады икә бөлүп, онуң сал бөлегини гунларың сал тайпасының адына сырыкдырмакчы (Салак диен макала середиң). Адың -тык бөлеги бири-бири билен сеплешип гиден -т ве -ык диен көплүк гошулмаларындан ыбарат болса герек.

САЛЫР, САЛАР, САЛАРГАЗАН

Түркменлериң ичинде хәзире ченли өзбашдак тайпалыгыны саклап гелйән иңңән гадымы огуз-түркмен тайпасының бири салырдыр. Махмыт Кашгары оны 24 түркмен тайпасының ичинде 5-нжи орунда гойяр. Орта асыр алымларының галанлары (Решидеддин, Языжы-оглы, Салар Баба ве Абылгазы) бу тайпаны 17-нжи орна гечирип, оны Огуз ханың Дагхан оглуның биринжи чагасындан яйран ил хасап эдйәр. Адың манысы барада бу алымларың пикири шейле: Решидеддин: «Нирә барса, гылыч ве чалагы (найзасы) иш гөрүр»; Языжы-оглы: «Сал, ур, ягны канда болсан, гылыч билен чомагың рован болсун»; Салар Баба: «Хер киши етсе, гылыч ве чалак ургай»; Абылгазы: «Гылычлы». Бу алымларың әхлиси салырларың тагмасының газаяклы (ягны газың аягына мензеш. Бу барада Газаяклы диен макала середиң) боландыгыны гөркезйәрлер. Хут шонуң үчин салырлара гечмишде газаяклылар хем дийлипдир.

Шейлеликде, ёкарда саналан алымларың әхлиси салыр диен ады «сал, ур» я-да «салыр» («гылыч салар») сөзлери билен багланышдырярлар. Бу болса эйәм орта асырларда салыр эт-

нониминиң хакыкы манысының унудыландыгыны, онуң шол дөврүң дилинде бар болан сөзлер аркалы дүшүндирилмәге башланандыгыны гөркезйәр. Түрки этнонимлери дернән Ю. Немет ялы мешхур алым хем салыр сөзүниң шу манысындан узаклашып билмәндир ве бу ады «чозуша тайын батыр эсгер» дийип дүшүндиripдир.

Бизиң пикиримизче, **салар, салыр** этнонимлери **салак, салык** диен атлар билен бир көкден, ягны **сал** диен гун тайпасының адындан ве жеми, көплүги билдирйән **-ар/-ыр** диен гадымы түрки гошулмадан эмеле гелипдир (бу барада **Салак** макаласына середиң).

Инди салыр, салар ве саларгазан этнонимлериниң дегишли тайпаларыны аныклалың.

Салыр — өзбашдак тайпадыр, ол тире хөкмүнде саятлы ве хыдырили тайпаларының дүзүмине хем гиripдир. Буларың бир бөлеги 1263-нжи йылда Крыма гөчүп гелипдир, хатда шу ердәки Салгир дерясының ады хем шу салырлар билен багланышыклыдыр.

Гөкленлерде **салар** диен тире бар. Хытайың Сюньхуа велаятында (Пекиниң якынында) яшаян түркменлере-де саларлар дийилйәр. Олар 1370-нжи йылда Самаркант велаятының хәзирки Нурата ве Гошрабат районларындан бу ере гөчүп гелип, өз милли дәплерини, дилини шу вагта ченли саклапдырлар.

Ставрополь үлкесинде яшаян игдирлериң дүзүминде хем **саларгазан** тиреси болуп, ол салырлардан шу тайпа гечипдир (бу ердәки **газан** сөзи барада **Газан** макаласына середиң).

Сөзумизиң ахырында **салыр** диен этнонимиң ил ичинде **салар** гөрнүшинде-де уланяндыгыны, әрсары, сарык, теке, ёмут ялы энчеме түркмен тайпаларының хем салырлар (дашкы салырлар) билен этник тайдан багланышыклыдыгыны ятладярыс.

САНҖАР, САНҖАРЫ

Сарыкларың **санжар** ве текелериң **санжары** диен уруг-тирелери XII—XIV асырларда дөрәп, оларың этник адыны Марының, умуман, селжукларың улы хөкүмдары болан солтан Санжарың (XII асыр) адына сырыкдырярлар. А. А. Росляковың ве Г. И. Карповың пикирине гөрә, Санҗарың уругына Марының хасыллы ерлеринден көп мукдарда ер бөлүнип берлипдир. Ерли илат оңа илки **Санжары**, соңра **солтанизлер** (солтан эзиз, ягны, «солтаның эзизлери») дийип ат дакыпдырлар. Йөне солтанизлериң **солтанлы** диен гадымы түркмен тайпасы билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир.

САРВАН, САРВАНЛЫ

Түркмен дилинде **сарван** сөзүниң «дүе чопаны» манысында уланыляндыгыны ве бу дилде дүежи, акдүели, әрекли, әркекли ялы дүе малы билен багланышыклы этнонимлериң көплүгини назара алып, сарыкларың **сарван** ве ёмутларың сарванлы диен уруг-тирелериниң атларыны «дүе чопанының небереleри» дийип дүшүндирмек хакыката лайык ялы гөрүнйәр. Түркменлериң дүйәни асыллы мал хасаплаянлыгыны, оны мукаддес, эй гөрйәнлигини хем үстүне гошсаң, шейле дүшүндириш хас ынандырыжыдыр. Йөне гыргызларың ве газакларың дүзүминде **сарман** атлы уругларың болмагы бу этнонимлериң жуда гадымыдыгына, **сарван** диен түркмен этнониминиң хем аслында **сарман** сөзүнден болаймагының мүмкиндигине гүвә гечйәр. Шейле болса, онда бу этнонимлериң көки **сар** (сары) ве **ман** диен ики бөлекден дуряр ве «сары или» диен маныны анладяр (**сары** ве **ман** сөзлери барада **Сары** хем-де **Түркмен** диен макалалара середиң).

САРЫ, САРЫК, САРЫЖА

Сары сөзи билен гелйән тайпаларың, уругларың ве тирелериң түркменлериң дүзүминде өрән көпдүгине гөз етирмек үчин, биз олары еке-еке санап, яй ичинде-де дегишли тайпаларыны гөркезелиң: **сары** (алили, емрели, салыр, бурказ, теке, игдир, әневли, әрсары), **сарылы** (әрсары), **сарыжа** (алили, дүежи, сарык, теке, әрсары), **сарыбакы** (эсги), **сарыбүкри** (теке), **сарыжабайлар** (әрсары), **сарыжалык** (ёмут), **сарык** (өзбашдак тайпа), **сарыкел** (шых), **сарымолла** (шых), **сарысопы** (теке), **сарыхажы** (шых), **әрсары** (өзбашдак тайпа). Шу ерде гыргыз халкының дүзүминде **сары**, гыпжакларда ве катаган өзбеклеринде **сарыбаш**, Түркийәниң Сивас велаятында яшаян түркменлерде **сарыжалы**, тува, газак, гарагалпак, башгырт, гыргыз, хакас, уйгур, гоңрат, өзбек, азербайжан, түрк халкларының дүзүминде **сарык**, гарагалпакларда **әрсары** ялы **сары** сөзи билен гелйән этник атларың бардыгыны, ягны бу сөзүң түрки халкларың этнонимиясында гиңден яйрандыгыны ятладярыс.

Элбетде, бу саналан этнонимлердәки **сары** сөзүниң кәбир ягдайда тиребацының ады билен багланышыклы болмагы мүмкин, йөне оларың көпүсинде бу сөз шол бир көкден эмеле гелип, башга хили маныда йүзе чыкыпдыр. Эйсем, нәхили маныда?

Гыпжакларың этник тарыхыны дернән К. Шаныязов ирки әйямда **сары** я-да **сарык** диен улы түрки тайпаның я-да тайпа-

лар бирлешигиниң боландыгыны чаклаяр. Догрудан-да, IX асырда Сырдеряның орта акымындан гүндогарда **сары** атлы гыпжак тайпасының яшандыгы беллидир. Түркмен алымы С. Агажановың пикириче, гөк гөзли ве сары сачлы боланы үчин, олара **сары** диен этник ат дакылыпдыр. Академик В. В. Бартольдың язышыча, орта асырларда сарыкларың үстүне чозан гайылар олары Сары диен юртдан ковярлар, сарыларың улы бөлеги түркменлерин арасына синйәр. Шу алым сарыларың шейле-де орус сененамаларында көп ятланян половецлерин ве куманларың аслының бирдигини хем яңзыдяр. Башгырт алымы Р. Г. Кузеев **сары, сарык** ве **гыпжак** этнонимлериниң шол бир маныда йүзе чыкандыгыны, бу тайпаларың хем бир көкден дөрәндигини белләпдир. Догрудан-да, **гыпжак** сөзүниң аслында **губа** (деңешдириң: губа дүе, губа даг) сөзүниң ятандыгыны, **куман, кубан** диен этнонимлериң хем **губа** сөзүндендигини, гыпжагың орусча терҗимеси болан **половец** сөзүниң хем «сары, губа» маныдакы **половый** диен орус сөзүнден ясаландыгыны назара алсак, онда бу тайпаларың бир көкден дөрәп, атларының хем шол бир маныда йүзе чыканлыгына гөз етирмек кын дәл.

Алымларың кәбирлери (меселем, И. Г. Добродомов) дерҗелйән этнонимлериң дүзүминдәки **сары** сөзүниң ренк ады билен дахыллы болман, эдйл **гөк огуз, гызыл огуз, акгоюнлы, гарагоюнлы** диен атларың **гөк, гызыл, ак, гара** сөзлери ялы, тире-тайпаларың яшаян тарапы (демиргазык) билен багланышыклыдыгыны язярлар.

Шейлеликде, **сары** сөзи билен гелйән түрки этнонимлер тайпа векиллериниң сарыягызлыгы я-да оларың ерлешен тарапы билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр; **сары, гыпжак, куман/кубан, половец** диен атлар хем шол бир этник топара дегишли болуп, олар шу тайпаларың атларының дүрли диллере терҗиме эдилен (калькалашдырылан) гөрнүшидир.

Инди ёкарда саналан этнонимлериң кәбириниң маныларыны аныклашдыралың: **сарылы** — «сары тайпасына дегишли топар», **сарыжа** — «сарылара дегишли кичи ил», **сарыбүкри** — «бүкрүлер билен гатышан сарылар», **сарыҗалык** — «сарыжа тиресиниң топбак ери», **сарык—сары** сөзүниң гадымы формасы. Д. Е. Еремеев **сарык** сөзүниң ызындакы **-к** бөлегини сөз ясайжы гошулма хасаплаяр. Г. И. Карпов бу этнонимиң манысы барада дүйбүнден башга хили чакламаны орта атяр: сарыкларың легендар баштутаны Ялкамыш Астрахан ханының гызына (башга маглумата гөрә, газак гызына) өйленип, башдан-аяк сары эшик геййәр. Шонуң үчин Ялкамыша ве онуң илине сары (сарык) дийип ат берйәрлер.

САТЫКЛЫ

Гарадашлы тайпасыны эмеле гетирйән ики улы бөлүминиң бири болан **сатыклылара** оларың уругбашысының ады дакылан болса герек. Чагасы дурмаян машгалаларда яш чагалара Сатык, Сатыбалды, Сатылды, Сатым ялы атлары дакмак дәби түркменлерде иңнән гадымы дөвүрлерден бәри довам эдйәр. Түркмен тарыхында ыз галдыран Сатык атлы шахслара душ гелиняр. Оларың бири Гараханы хөкүмдарларының бири болан Сатык Бограхан Абдылкерим бу юртда ыслам динини илкинжи кабул эдйәр, бу хан 955-нжи йылда Кашгарда арадан чыкяр. Башга бир Сатык Самаркандың хөкүмдары боляр, оны XV асырда Улугбек тагтдан агдарып, Моголыстана сүргүн эдйәр. Сатыклы тайпасына шейле шахсларың биринiң адының дакылан болмагы мүмкиндир. Адың ызындакы **-лы** гошулмасы дегишлилиги билдирйәр («Сатык или»).

САЯТ/САЯТЛЫ

Чәржев велаятының **Саят** ве Азербайжаның **Сайатлы** (хәзирки ады Саатлы) районларына адыны гечирен саят я-да **саятлы** тайпасы орта асырларда улы түркмен тайпаларының бири болупдыр. Бухара велаятының Свердлов районындакы илаты эсасы бөлегини дүзйән саятлар хәзир хем өзлерини өзбашдак тайпа хасаплаярлар (бу ерде Саят диен обалар хем бар). XI асырдакы селҗуклар херекети дөвүрүнде саятларың улы топары Азербайжана, Түркийә, Ырага аралашяр, Түркменистанда галанлары болса әрсары, олам, салыр, баят, ёмут, сарык ве нерезимли тайпаларының дүзүминде саят атлы тирелери эмеле гетирйәрлер. Бу тире гоңратларда-да бар.

Алымларың аглабасы саят диен ады арапларың «авчы» манысындакы **саййад** сөзи билен багланышдырярлар ве бу пикириң догрудыгыны субут эдйән делил хөкмүнде, Саят районында Авчы обасының бардыгыны хем ятлаярлар. Бу чаклама ынанмак кын, чүнки Авчы обасы Елөтеңде-де бар, эмма бу ердәки илата саят дийилмейәр. Галыберсе-де, **сайат** этнониминиң чекимлилериң гысга, эмма **саййа:д** диен арап сөзүнде ызлы а сесиниң узын айдылмагы хем бу сөзлериң айры-айры көкден дөрәнлигини субут эдйәр.

Ерли яшулуларың арасында мешхур болан ровайта гөрә, **саятлы** диен ат «шай атлы» сөзлериден эмеле гелипдир, янны Әрсары бабаның улы тоюндакы ат чапышыкда шай (безелен)

атлы йигит еңижи боляр, оңа ве онуң илине «шай атлы» дийәрлер. Соңра бу ат саятлы гөрнүшине гечйәр.

Элбетде, бу роваятың хакыкат билен дахылы ёк, чүнки сайат этноними сай сөзүнден ве гоңрат, баят, довлат, ёмут ялы тайпа атларында-да душ гелйән -ат (-т) диен көплүк гошулмасындан хасыл болупдыр. Сай сөзи гадымы сакларың этник адының бираз үйтгән гөрнүшидир: сакат — сагат — сайат (Кака районындакы Гармансагат диен демир ёл станциясының адында бу адың сагат гөрнүши сакланып галыпдыр). Хытай чешмелеринде сак сөзи со, су, сай гөрнүшлеринде хем душ гелйәр. Диймек, саят диен этник ат «саклар», «сак или» диен маныда йүзе чыкыпдыр (Сак диен макала середиң).

СЕЙИТ

Түркменлериң өвлат тайпаларының бири болан ве энчеме тайпаларың арасына сиңен бу социал топарың этник ады арапларың саййид сөзүнден болуп, «хөкүмдар», «женап» диен маныны аңладяр. С. М. Демидовың пикирине гөрә, ыслам дининде бу адың «Мухаммедиң ызына әерижилер» диен манысы хем йүзе чыкыпдыр. Сейитлер Азербайҗанда, Эйранда хем көп.

СЕЛҖУКЛАР

Алымларың бирагыздан тассыкламакларына гөрә, огуз түркменлериниң гаты улы ве иннән кувватлы тайпалар бирлешигини эмеле гетирен селҗуклара олара ёлбашчылык эден серкердәниң ады дакылыпдыр. Селҗуклар бирлешиги X асырда Гыргыз сөхраларында, Сырдеряның орта акымларында эмеле гелйәр. Оңа илки аслы гынык диен огуз-түркмен тайпасындан болан Тукак (белки, Тувак) диен серкерде, соңра болса онуң оглы Селжук (я-да Селжик) ёлбашчылык эдйәр. Селҗук 100 я-да 107 яшап, 992-нжи я-да 1009—1010-нжы йылларда арадан чыкяр, оны Жент диен огуз шәхеринде жайлаярлар.

Шол галагоплы эйямда Сырдеря огузлары демиргазык (я-да Яңыкент) огузлары ве гүнорта (я-да селжук) огузлары диен ики улы топара бөлүнипдирлер. Гүндогар юртларың алымлары Яңыкент топарына огузлар, селҗуклара болса түркменлер дийип ат беripдирлер. Соңкы топарың (селжук түркменлериниң) улы бөлеги XI асырда Сырдеря бойларындан Маңғышлага, Балкана, Сарагта, Мара гелип, шу ерлериң үсти билен Эйрана, Кавказа, Түркийә, Ырага, Сирия ве бейлеки юртлара ара-

лашярлар, бу юртлары йүзугра боюн эгдирип, Акгоюнлы, Гарагоюнлы ялы энчеме дөвлетлери хем дередйәрлер.

Селҗук түркменлери ялы әпет улы этник бирлешиге адыны гечирен шахсың Селҗук диен адыны алымлар дүрлүче дүшүндирмәге сынанышярлар. Меселем, О. И. Сеньковский Селҗук диен ады салҗык («гайыжак») сөзүнден чаклаяр, чүнки, бу алымың пикириче, Селҗук яшлыкда Амыдеряда гайыкчылык эдени үчин, шейле ат алыпдыр. Академик В. А. Гордлевский болса түрк дилинде селҗук гөрнүшинде уланылян бу этник ады сел («сил») сөзи ве -чик диен түркмен гошулмасы билен багланышдыряр. Бу алым Гаратегин (Памир) огузларының Селтаудакы (Силдагдакы) бузлугы барып XI асырда-да билендиги үчин, олара шейле адың дакыландыгыны беллейәр.

Бейле дүшүндиришлер адың хакыкы манысыны ачып билмейәр. Биз Селжук диен тарыхы шахсың боландыгыны асла инкәр этмезден, серкерделик дережесине етенден соң оңа өз тайпасының селжук дин ады дакыландыр дийип чаклаярыс, чүнки огузларда (умуман, түрки халклярда) серкерделере өз тайпасының этник адының дакылмасы адаты зат болупдыр. Муңа Әрсары, Ататүрк (Түркийәниң биринжи президенти Мустафа Кемалың «түрклериң атасы» диен маныда соң дакылан ады) ялы атлар хем мысал болуп билер.

Эгер шу чакламаны хакыкат хөкмүнде кабул этсек, онда селҗук диен этнонимиң аслында салҗык (а сеси гысга) я-да салчык боландыгыны ынамлы айтмак болар. Бу ерде сал сөзи гадымы гунларың сал диен тайпасының адындандыр (ол барада Салак диен макала середиң), -жык ве -чык болса гошма аффикс болуп, -чы (дегишлилиги билдирйән -лы гошулмасының хызматында) ве көплүги билдирйән -к гошулмаларындан дуряр.

Селҗук этнониминиң салҗык сөзүндендигине шүбхеленйәнлери ынандырмак үчин, ики саны дегерли делил гетирмекчи. Биринжиден, Селҗук ве онуң атасы Тукак гынык тайпасындандыр. Гынык сөзүне багышланан макалада гүррүң бершимиз ялы, гынык диен ат гадымы гунларың гун диен этник адындан ве -ык гошулмасындан дуряр. Диймек, Селжугың аслы гунлара, белки, оларың сал тайпасына дирейәр, шонуң үчинем оңа Салжык диен ат дакылыпдыр. Икинжиден, гунлар билен гоншулыкда яшан, хас гадымы гечмишде болса олар билен бир халкы эмеле гетирен монголларың дүзүминде салжыут диен тайпа болуп, онуң адының ызындакы -ут гошулмасы (эдил салжыкдакы -к гошулмасы ялы) көплүги аңладыпдыр. Шу ики ягдай селжук диен адың аслында салжык (салжук) боландыгыны тассыклаяр.

Диймек, селжук диен этник ат «саллар», «сал тайпасы», «сал или» диен маныда болуп, ол салак, салык, салыр, салтык ялы тайпа атлары билен бир семантик хатары дүзйәр.

СОВРАНЛЫ

Гөкленлериң совранлы тиресиниң ады тире векиллериниң орта асырларда яшан гадымы меканының — Совран шәхериниң ады билен багланышыклыдыр. Огуз түркменлериниң эсасы мес-генлериниң бири болан Совран (Сауран, Сабран) шәхери Сырдеряның ашак акымында, хәзирки Түркүстан шәхериниң якынында ерлешипдир. Онуң харабалары шу вагта ченли сакланыпдыр, ол Сауран диен демир ёл станциясындан узак дәл. Бу станция хем шол гадымы шәхериң ады гечипдир.

Өз гезегинде, Совран шәхерине **сабыр** диен гадымы түрки тайпаның ады дакылыпдыр (бу тайпа барада **Сабыр** диен макала середиң), **-ан** болса көплүк саны аңладян түрки гошулмадыр (алпан, гызан, имрен, чакан ялы этнонимлерде-де бу гошулма душ гелйәр). Совранлы этнонимиң ызындакы **-лы** гошулмасы тире векиллериниң гадымы месгенини, дегишлилиги билдирйәр (эдил ахаллы, марылы этнонимлеринде болшы ялы).

СОЛТАН, СОЛТАНЛЫ

Сарыкларың ве текелериң дүзүминдәки **солтан**, алилилериң хем-де емрелилериң арасындакы **солтанлы** диен уруг-тирелер орта асырларда улы түркмен тайпасыны эмеле гетирен солтанлыларың галындыларыдыр. Бу тайпа, оклы, гөкли ве агар тайпалары билен бирликде XI асырда Сырдеряның бойларындан Балкан этрапларына гөчүп гелипдирлер. Йөне хәзирликче бу тайпа адыны гечирен солтаның кимдиги белли дәл.

СОРТ

Этрек дерясының боюнда Сортгала диен ере өз адыны гечирен бу тире гүнбатар ёмутларың дүзүмине гирйәр. Түркменистан ЫА-ның хабарчы члени, археолог Е. Атагаррыев бу ады «гызыл» манысындакы **сурх** диен парс сөзи билен багланышдыряр. Йөне бу пикир ынандырмаяр, чүнки адың ызындакы **х** сесиниң **т** сеси билен чалшыгыны фонетик тайдан таса гетирмек мүмкин дәл. Биз бу ады Өзбегистандакы шәхерлерде яшап, көпленч, сөвда билен мешгулланан ерли илатың **сарт** диен этник адындан чаклаярыс, чүнки **сорт айтамгалы** диен тире Самаркант велаятындакы Нурата түркменлериниң дүзүминде-де душ гелйәр. Ерли илат бу адың **сорт** сөзүни **сарт** дийип дүшүндирйәр.

СӨЙҮНЖАҖЫ

Човдурлар, игдирлер билен бирликде Ставрополь түркменлерини дүзйән ве Мангышлакдан 1667—1670-нжи йылларда шу этрапа гөчүп гелен үч тайпаның бири сөйүнжажылардыр (а сеси узын айдыляр). Гарабекевүл әрсарыларының тогачы уругында-да сөйүнжажы диен тире бар. Сөйүнжажы диен ат ики сөзден дуряр: **Сөйүнч** — уругбашының ады, ажы—**хажы** сөзүниң (Мекгә хажа гидип гелен адамың дини адының) гысгалан горнүши. Ставрополь түркменлери гошма атларың икинжи сөзүни дүзйән **хажы** сөзүниң **х** сесини ташлап, а сесини узын айдярлар (а:жы).

Тарыхда Сөйүнч диен шахслар хем болупдыр. Меселем, Абылгазы Татар илиниң монголлара гаршы гайдувсыз горешен 9-нжы ханы Сөйүнч ханың адыны тутяр. Этнонимиң шу ханың ады билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир. Бёлки, текелериң ве ёмутларың дүзүминдәки **сөйүнжек**, әрсары ве сакарларың **сөйүнч**, човдурларың **сөйүнхожа** тирелериниң ады-да Сөйүнч хандан гайдяндыр.

СӨЙҮНХАНЫ

XV—XVI асырларда Каспи дензиниң кенарында яшан теке, салыр, сарык ве емрели тайпаларына умумылыкда **сөйүнханы** диен этник ат берлипдир. Бу топара **Сөйүнхан улусы** ве **якатүркмен** (ягны «деңиз якасында яшаян түркменлер») хем дийлипдир. «Бар өзбек иле (биле) күлли Сөйүнханда тапылмаз» диен сетирлериндең чен тутсаң, Сейди шахыр Сөйүнхан дийип әхли түркмен тайпаларыны гөз өңүне тутупдыр.

Сөйүнхан — Алтын Орда ханы Батыйың **сайын хан** диен йөргүнли адының түркменчелешдирилен горнүшидир. Монгол дилинде **сайын** сөзи «шәхратлы, оңат, ажайып» ялы манылары аңладяр.

Мәлим болшы ялы, кенаряка түркменлери энчеме вагтлап Алтын Орда ханларына табын болупдырлар, шонуң үчинем олара **сайынханы — сөйүнханы** дийипдирлер.

СУВАН

Әрсарыларың абдал уругына дегишли болан суван тиреси өз гөзбашыны гадымы түрки суван диен тайпадан алып гайдян болса герек. VII—VIII асырларда суванлар дулат (Довлат макаласына серединг) диен тайпалар бирлешигине гирип, Гыргызыстаның Жетиөгүз этрапларында яшапдыр.

Л. Н. Гумилев гадымы түрки эйямда су (со) диен түрки тайпаның боландыгыны, онуң этник адының хем «бөри, мөжек» диен маныдадыгыны белләпдир (умуман, гадымы түрклер бөрини тотем хасаплапдырлар. Бу барада **Бөри, гурт, мөжек** диен макала серединг). Эгер шейле болса, онда адың ызындакы -ан гошулмасы жеми, көплүги билдирйән гошулмадыр.

Гарагалпак алымы Д. Айтмуратов **су—со** диен тайпаның адыны «өрүлен йүп, сач» манысындакы со диен хытай сөзүнден чаклаяр ве бу этнонимы гадымы түрклериң депесинде өрүлен сач гойбермек дәби билен багланышдыряр.

СУВАР

Гөкленлериң сувар тиресиниң адыны ики хили дүшүндирмек мүмкин: а) суван этнониминде болшы ялы, сувар диен ат су сөзүнден ве көплүги, жеми билдирйән -ар диен гадымы түрки гошулмадан дуряр; б) сувар тиресине тиребашының ады дакылыпдыр. Абылгазы Арслан ханың хөкүм сүрен дөврүнде, онуң бир акыллы маслахатчысына (ынагына) Сувар дийлендигини язяр. Шу алым китабының башга бир еринде Суваржык диен шахсың адыны тутяр, ол Салыр Газаның небереси, Өгүржик алпың болса доганы эдилип гөркезилйәр. Сувар тиресине шу шахсларың биринің адының дакылан болмагы-да мүмкиндир.

СУВЛАР, СУВЧЫ, СУВЖИ, СУЮК

Әрсарыларың сувлар, суюк, арабачыларың сувчы, Хожамбаз ве Керки районларында яшаян салырларың сувжи тирелериниң атлары хәзирки түркмен дилинде шол гөрнүшлерде уланылян сөзлерден дәл-де, су (бу барада **Суван** диен макала серединг) сөзүндендир, оларың ызындакы -лар гошулмасы көплүги, -чы, -жы (-лы/-ли гошулмасының хызматында) — дегишлилиги аңладяр. **Суюк (Суйук)** этнониминиң -ук гошулмасы болса жеми, көплүги билдирйәр.

СУРХ

Әрсарыларың сурх уругыны, шейле-де Халач посёлогының төверегинде яшаян тире-уругларың көпүсини ерли мүгаллым Деркар Хекимов гадымы халач тайпасындан галан ил хасап эдйәр. Кәбир алымлар болса сурх этнониминиң парс-тәжик дилеринде «гызыл» манысында уланылян сурх сөзүнден хасаплаярлар. Элимизде муны тассыклажак тутарыгымыз ёк. Биз бу уругың адыны хем гадымы су этнонимине (ол барада Суван диен макала серединг) ве бири-бири билен сеплешип, битишип гиден -р хем-де -х (-к) диен көплүк гошулмаларына сырыкдырмакчы.

СУРХЫ

Овнук түркмен тайпаларының бири болан сурхуларың ады барада ики хили чаклама бар: а) Абылгазы **сурхы** диен этноними **соркы** гөрнүшинде уланып, оны Огуз ханың гырнакдан болан агтыгының ады дакылан ил хасаплаяр, онуң язмагыны гөрә, Огуз ханың Гүнхан оглуның хөкүм сүрен дөврүнде, урхы тайпасының баштутаны хасапланян Соркы Гүнханың аттутары болупдыр. Абылгазының дөврүнде она Сорхы (Сурхы) хем дийлипдир. б) сурхы диен тайпа ады өнде тесвирленен сурх этниминден ве дегишлилиги билдирйән -ы гошулмасындан дуряр.

СУХТЫ

1855-нжи йыла ченли хәзирки Мургап районында яшап, шу ердәки 1-нжи ве 2-нжи Сухты диен обалара адыны гечирен, ол ерден гөчүп гелендэн сон болса Ёлётендәки Екары Сухты ве Ашакы Сухты диен обалары дөредэн сухтулар сарык тайпасының улы уругы хасапланяр. Оларың геплешигинде бу этноним сукты, сукды гөрнүшлеринде уланыляр. Шундан ве Хыва гарыхчылары Мунис хем-де Агахиниң ишлеринде бу адын сокты ялы язылышындан угур алсак, онда сухты/сокты этнониминиң гадымы согды диен халкың адындан эмеле гелендир дийип чаклямак мүмкин, чүнки түркменлер Сырдеря бойларында согдулар билен янашык я-да гатышып яшапдырлар. Тарыхдан мәлим болшы ялы, хәзирки тәжиклериң ве өзбеклериң ата-бабалары болан согдулар бизиң эрамыздан өнки 1 мүңйыллыкда пайтагты Самаркант шәхери болан Согдиана диен юрдуң эсасы илатыны эмеле гетирипдирлер. Диймек, өрән ирки эйямда, Сырылатыны эмеле гетирипдирлер.

дерянын бойларында сухты диен этник адын дөрән болмагы әхтималдыр.

Сухты/сукты уругының адының гадымы **су/со** (Суван диен макала середин) диен этнонимден гайтмагы хем мүмкин. Шейле болса, бу адын ызындакы **-к, -т** ве **-ы** гошулмаларыны өнли-аффикслери хасапламак мүмкин.

СҮЛЕЙМЕН

Әрсарыларын бу уругына тиребашысының ады гечипдир. Г. И. Карпов оны Сүлеймен диен Алтын Орда ханының ады билен багланышдыряр. Сүлейман диен адам ады газакларда, ногайларда Сүлеймен гөрнүшинде ulanыляр. хатда газакларда **сүлеймен** атлы уруг хем бар. Шундан чен тутсаң, әрсары сүлеймен-лери Мангышлакда газаклар билен янашык яшан дөвүрүнде шейле этник ада әе боландыр дийип чакламак мүмкин.

Сүлейманы диен уруг Эйранда, Хиндистанда, Пакистанда яшаян бахарлы түркменлерининн дүзүминде-де душ гелйәр.

СҮНЧЕЛИ

Гадымы ве овнук отурымдар түркмен тайпаларының бири болан сүнчелилере оларын отурян Сүнче дересиниң ве чешмесиниң ады гечипдир. Аслында Сүнче диен ат парсларын «дашлы чай, чешме» манысындакы Сангчах сөзүндендир. Шу жәхтден сүнче сөзүни венгр алымы Герман Вамберининң «сөйүнжи», «бушлук» дийип дүшүндирмеги хакыката догры гелмейәр.

СЫЯДАГСАКАР

Сакарларын бу уругының адыны Абылгазы дагсакар дийип тутяр ве оны Кашга-чораның небереси хасаплаяр. Г. И. Карповын топлан маглуматларына гөрә, сыядагсакарын икиннжи ады хожаннебегдир. Этнограф Ата Жыкыев сакарларын **сыядаг** уругының Мангышлакдакы Гарадаг диен ерде отурандыгыны, шонун үчинем олара сыядаг диен этник адын дакыландыгыны беллейәр (парсча **сыя** — «гара» диймекдир). Йөне Гарадаг ве Акдаг диен ерлер Самаркант областындакы Нурата дагларында хем бар. Сейди шахырын шейле сетирлерине үнс берин:

Деряйы — Сырын белли имиш башдан-аягы...
Хер ким биледир Нурата, Акдаг. Гарадагы...

Сейдиниң агзаян бу ерлери түркменлерин гадымы меканы-

дыр, хәзир хем ол ерде Нурата түркменлери яшаярлар. Шундан угур алсак ве Юсуп Егенмырадовын 1928-нжи йылда сакарлы Ширы Баба оглундан язып алан «Сыядагсакарлар Чәржев этрапына 150 йыл мундан өң (ягны 1780-нжи йылларда) Сырдеря бойларындан гөчүп гелипдирлер» диен маглуматыны хем мунун үстүне гошсак, **сыядаг** уругына адыны гечирен дагыц Мангышлакда дәл-де, Нурата дагларында ерлешйәндигини чекинмән айтмак мүмкин. Галыберсе-де, Нуратада түркменлер билен гоншулыкда яшаян тәжиклер бу ердәки Гарадага Сиядаг я-да Сияхкух диййәрлер.

Диймек, сыядагсакар этноними «Гарадаглы сакарлар» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

ТАГА, ТАГАН, ТАГАНБАЙ, ТАГАРЧЫК, ТАГЯГМЫР

Бу саналан атларын әхлисинин аслында таг сөзүнден эмеле гелен болмагының мүмкиндиги үчин, биз олары бир макалада дерңемекчи. Өни билен бу тирелерин дегишли тайпаларыны гөркезип, оларын манылары барада айдылян пикирлери санап гечелин.

Әрсарылардакы тага тиреси гыргызларда-да душ гелйәр. **Тага — дайы** сөзүнин гадымы гөрнүши боланы үчин, бу ады «дайылар или» дийип дүшүндирйәрлер. Алымларын бирагыздан тассыкламакларына гөрә, әрсарыларын ве сарыкларын дүзүминдәки **таган** уругына, ёмутларын өкуз уругының **таганбай** тиресине уругбашының ады дакылыпдыр. Г. И. Карпов оны Алтын Орда ханы, Батыйын оглы Таган билен багланышдыряр.

Гарадашлыларын **тагарчык** тиресиниң адыны ерли яшулулар «санач, тулум», «дериден эдилен гап» манысында ulanылян **тагарчык** я-да **такарчык** диен шиве сөзүнден дөрән ат хасаплаярлар.

Аталарын **тагягмыр** тиресиниң ады хем «Ягмырын тагыны (ягны тагмасыны) кабул эден ил» дийлип дүшүндирилйәр.

Биз бу дүшүндиришлерин әхлисини инкәр этмейәрис, чүнки буларын кәбиринин хут ёкардакы маныларда йүзе чыкан болмагы мүмкиндир. Йөне саналан этнонимлере эсас болуп билжек **таг** сөзүнин бардыгыны хем ятлап гечйәрис. Бу сөз гадымы түрки диллерде «топар, сүри» (белки, «тайпа, уруг») маныларында йөргүнли болупдыр. Мысал хөкмүнде Юсуп Баласагунының «Кутадгу билиг» («багт гетирйән билим») диен китабының Каир нусгасындан алнан шу сөзлеми хөдүрлейәрис: «Кедик тагы бирле тириглик кылайын», ягны «кейик (ябаны хайванлар) сүрүси биле яшайын». Хәзирки түркмен дилиндәки

деряның бойларында сухты диен этник адың дөрән болмагы әхтималдыр.

Сухты/сукты уругының адының гадымы **су/со** (Суван диен макала серединң) диен этнонимден гайтмагы хем мүмкин. Шейле болса, бу адың ызындакы -к, -т ве -ы гошулмаларыны өңли-соңлы гошулан ве бири-бири билен сеплешип гиден көплүк аффикслери хасапламак мүмкин.

СҮЛЕЙМЕН

Әрсарыларың бу уругына тиребашысының ады гечипдир. Г. И. Карпов оны Сүлеймен диен Алтын Орда ханының ады билен багланышдыряр. Сүлейман диен адам ады газакларда, ногайларда Сүлеймен гөрнүшинде уланыляр, хатда газакларда **сүлеймен** атлы уруг хем бар. Шундан чен тутсаң, әрсары сүлейменлери Мангышлакда газаклар билен янашык яшан дөвүрүнде шейле этник ада эе боландыр дийип чакламак мүмкин.

Сүлейманы диен уруг Эйранда, Хиндистанда, Пакистанда яшаян бахарлы түркменлериниң дүзүминде-де душ гелйәр.

СҮНЧЕЛИ

Гадымы ве овнук отурымдар түркмен тайпаларының бири болан сүнчелилере оларың отурян Сүнче дересиниң ве чешмесиниң ады гечипдир. Аслында Сүнче диен ат парсларың «дашлы чай, чешме» манысындакы Сангчах сөзүндендир. Шу жәхтден сүнче сөзүни венгр алымы Герман Вамберииң «сөйүнжи», «бушлук» дийип дүшүндирмеги хакыката догры гелмейәр.

СЫЯДАГСАКАР

Сакарларың бу уругының адыны Абылгазы дагсакар дийип тутяр ве оны Кашга-чораның небереси хасаплаяр. Г. И. Карповың топлан маглуматларына гөрә, сыядагсакарың икинжи ады хожаинебегдир. Этнограф Ата Жыкыев сакарларың **сыядаг** уругының Мангышлакдакы Гарадаг диен ерде отурандыгыны, шонуң үчинем олара сыядаг диен этник адың дакыландыгыны беллейәр (парсча сыя — «гара» диймекдир). Иөне Гарадаг ве Акдаг диен ерлер Самаркант областындакы Нурата дагларында хем бар. Сейди шахырың шейле сетирлеринe үнс берин:

Деряйы — Сырың белли имиш башдан-аягы...
Хер ким биледир Нурата, Акдаг, Гарадагы...

Сейдиниң агзаян бу ерлери түркменлериң гадымы меканы-

дыр, хәзир хем ол ерде Нурата түркменлери яшаярлар. Шундан угур алсак ве Юсуп Егенмырадовың 1928-нжи йылда сакарлы Шири Баба оглундан язып алан «Сыядагсакарлар Чәржев этрапына 150 йыл мундан өң (ягны 1780-нжи йылларда) Сырдеря бойларындан гөчүп гелипдирлер» диен маглуматыны хем мунуң үстүне гошсак, **сыядаг** уругына адыны гечирен дагың Мангышлакда дәл-де, Нурата дагларында ерлешйәндигини чекинмән айтмак мүмкин. Галыберсе-де, Нуратада түркменлер билен гоншулыкда яшаян тәжиклер бу ердәки Гарадагы Сиядаг я-да Сияхкух диййәрлер.

Диймек, сыядагсакар этноними «Гарадаглы сакарлар» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

ТАГА, ТАГАН, ТАГАНБАЙ, ТАГАРЧЫК, ТАГЯГМЫР

Бу саналан атларың әхлисиниң аслында таг сөзүнден эмеле гелен болмагының мүмкиндиги үчин, биз олары бир макалада дернемекчи. Өңи билен бу тирелериң дегишли тайпаларыны гөркезип, оларың манылары барада айдылян пикирлери санап гечелиң.

Әрсарылардакы **тага** тиреси гыргызларда-да душ гелйәр. **Тага — дайы** сөзүниң гадымы гөрнүши боланы үчин, бу ады «дайылар или» дийип дүшүндирйәрлер. Алымларың бирагыздан тассыкламакларына гөрә, әрсарыларың ве сарыкларың дүзүминдәки **таган** уругына, ёмутларың өкүз урутының **таганбай** тиресине уругбашының ады дакылыпдыр. Г. И. Карпов оны Алтын Орда ханы, Батыйың оглы Таган билен багланышдыряр.

Гарадашлыларың **тагарчык** тиресиниң адыны ерли яшулулар «санач, тулум», «дериден эдилен гап» манысында уланылян **тагарчык** я-да **такарчык** диен шиве сөзүнден дөрән ат хасаплаярлар.

Аталарың **тагягмыр** тиресиниң ады хем «Ягмырың тагыны (ягны тагмасыны) қабул эден ил» дийлип дүшүндирилйәр.

Биз бу дүшүндиришлерин әхлисини инкәр этмейәрис, чүнки буларың кәбириниң хут ёкардакы маныларда йүзе чыкан болмагы мүмкиндир. Иөне саналан этнонимлере эсас болуп биляжек **таг** сөзүниң бардыгыны хем ятлап гечйәрис. Бу сөз гадымы түрки диллерде «топар, сүри» (белки, «тайпа, уруг») маныларында йөргүнли болупдыр. Мысал хөкмүнде Юсуп Баласагунының «Кутадгу билиг» («багт гетирйән билим») диен китабының Каир нусгасындан алнан шу сөзлеми хөдүрлейәрис: «Кедик тагы бирле тиригик кылайын», ягны «кейик (ябаны хайванлар) сүрүси биле яшайын». Хәзирки түркмен дилиндәки

даг, даг болуп ятмак сөзлеринде хем «топбак», «жем» диен гадымы маны дуйлуп дур. Эгер шу пикиримиз хакыката догры гелйән болса, онда бу атлар илки «топар», «уруг» манысында йүзе чыкыпдыр, муңа хут шу маныдакы әнчеме түркмен тире-тайпа атлары гүвә гечйәр. Этнонимин ызындакы -а ат ясайжы (деңешдирин: бага, бада, чака, аса), таган сөзүндәки -ан—жем, көплүк, тагарчык сөзүндәки -ар—көплүк гошулмасыдыр, -чык болса -жык гошулмасының дымык гөрнүши болуп, ол тирәниң кичилигини, улы тиреден бөлүнип айрыландыгыны билдирйәр, тагягмыр хем «Ягмырың топары» диен маныдадыр.

ТАЗЫГАН

Әрсарыларың бекевүл бөлүминиң тазы:ган (ы сеси узын айдыляр) урутының ады гадымы даз ве таз диен түрки тайпаның адындан болуп, онуң ызындакы -ык ве -ан өнли-соңлы гошулан ве бири-бири билен сеплешип гиден көплүк гошулмаларыдыр (даз сөзи барада Даз макаласына середиң). Көне тәжик дилинде тазиган сөзүниң «тәжиклер» манысыны аңладяндыгыны назара алып, бу этнонимы доганлык тәжик халкының ады билен багланышдырянлар хем бар.

ТАРХАН

Арабачы, гөклен, ёмут, теке, әневли, әрсары тайпаларының дүзүминдәки тархан я-да тарханлар атлы тирелер бу тирәниң векиллериниң (я-да тиребашының) хайсыдыр бир важып хызматы битирендиги, хүнәри билен мешхурлык газанандыгы, дөвлет әхмиетли иш эдендиги ве шуңа мензешлер үчин, хөкүмдар тарапындан олара тарханлык хукугының берлендигини аңладяр. Тарханлар көпленч салгытдан бошадылыпдыр.

ТАТ/ТАТЛАР

Алили, гөклең, ёмут, мукры, мүжевүр, олам, салыр, сарык, теке, хожа ве әрсары тайпаларының дүзүминде тат/татлар диен уруг-тирелер бар. Тат атлы этник топарлар Орта Азияның әхли еринде, Кавказда, Крымда, шейле-де Эйранда, Венгрияда ве Монголияда душ гелип, олар көпленч дашардан, ягны бейлеки тайпа-тирелер тарапындан дакылан атлардыр (ылмы дилде: аллоэтнонимлердир). Азербайжандакы тат халкының ады шу халкың өзүниң ыкрар эден этник ады (автоэтноним) болуп, бу халкың дили Эйран диллер топарына гирйәр.

Тат сөзи — гадымы түрки термин. Ол VIII асырың Орхон-Енисей язув ядыгәрликлеринде хем душ гелйәр. Меселем, Күлтегин ядыгәрлигинде ол согдулары аңладыпдыр. Гараханылар дөвлетинде болса ысламы кабул эден эйран дилли халклара-да, көнхудайлылыга уяи түрки дилли уйгурлара-да тат дийлипдир. Умуман, бу терминиң манысы хер дөвүрде бир хили болупдыр. Меселем, гадымы түрки эйямда түрки халкларың боюн эгдирен ве дили түрки болмадык раятларына тат дийлен болса, Махмыт Кашгарының дөвүрүнде ол сөз уйгурлары ве хытайлары-да аңладыпдыр. Шу автор «татсыз түрк болмаз, башсыз бөрүк болмаз» диен накылы-да уланыпдыр.

Академик В. В. Радлов тат терминине ики хили дүшүндириш берйәр: 1) «хөкүмдарлара хызмат эдйән ве оларың якынында яшаян халк», 2) «өз илиндең айрылып, агалык эдижи халка раят болан ил». Академик С. П. Толстовың пикириче, тат — «салгыт төлейән отурымдар илдир».

Вагт гечдигиче, Орта Азияда тат термининиң манысы барха гиңелипдир, чарва халклар отурымдар илаты, ылайта-да хөвезмлилери, бухаралылары, хывалылары тат дийип атландырмага башлапдырлар.

ТАТАР

VIII асырың Орхон-Енисей язув ядыгәрликлеринде душ гелйән татар диен этноним шол дөвүрде монголларың бир бөлегини, В. В. Радловың пикириче, Онон дерясының боюнда яшаян монголлары аңладан болса герек (алымлар татар диен топарың дөрән вагтыны VI асыр хасаплаярлар). Татар-монгол чозушларындан соң, оруслар монголларың басып алан ерлеринде әхли халклары (европалылардан өзгелериниң) татар дийип атландырярлар. Совет хәкимиети йыллары дөвүрүнде болса Татарыстанда яшаян ерли илата ресми суратда татар диен этник ат дакылды (өң олара Газан түркleri, Крым түркleri дийилйәрди).

Ёмутларың гарачука бөлүминде-де татар диен уруг бар. Академик В. В. Бартольдың пикириче, бу уруг түркүлешен монгол тайпасы болан гара татарларың галындыларыдыр. Темирлең түрк солтаны Баязидиң маслахаты боюнча бу татарлары XIV асырың ахырында Мавераннахра сүрйәр. Темирлең өленден соң, бу тайпаның бир бөлеги Мара гечйәр, соңра булар өзбашдак уруг хөкмүнде ёмутларың арасына сиңйәр. Уругың дөрейиш тарыхы гысгача шейледир.

Инди татар диен этнонимиң манысы барада. Абылгазы

«Түркленің шежереси» диен китабында Татары Огуз хандан хас өң яшап течен ханың ады хасаплаяр. Оның язышыча, бу хан монголларың гаршысына узак вагтлап сөвешйәр, йөне ахырда енлип, монголлара гошулып гидйәр. Шу автор «Түркменлерің шежереси» диен икинжи ишинде татарларың Жүржүдің (Чынмачының, Хытайың) якынында яшаяндыгыны, монголлар ве татарлар огузлар билен сүңңүбир гарындаш хасапланса-да, Огуз ханың монголлар хем-де татарлар билен 72 йыллап уршандыгыны, 73-нжи йылда Огузың олары боюн эгдирендигини беллейәр.

Этнограф Д. Е. Еремеев **татар** сөзүни икә бөлйәр: **тат** ве **ар (әр)**. Хакыкатда онуң биринжи сөзи **тат** болса-да (бу барада **Тат** макаласына серединг), икинжи бөлеги әр сөзүнден дәл, эйсем, гадымы түрки **-ар** диен көплүк гошулмасыдыр (деңешдириң: салар, хазар, булгар, сакар ве ш. м.).

ТЕБЕР

Сарыкларың, текелериң, Астрахан ве Ставрополь этрапларында яшаян игдирлериң дүзүминдәки **тебер** диен тирелериң адының гелип чыкышыны ики хили дүшүндирмек мүмкин: 1. «Тайпа», «топар» манысындакы **тебе, депе** (бу барадакы **Депбе, депел, улудепе, бегдепеси** диен макала серединг) сөзүнден ве **-р** диен гадымы түрки көплүк гошулмасындан эмеле гелип, ол «тайпа» диен маныны аңладяр. 2. Каспи дениниң гүнорта-гүнлогар кенарларында, Гиркания (Гүрген) диен юрдуң гүнбатарында иңнән гадымы Табарыстан дөвлетини гуран **табар, тебер** диен халкың адындан (тарыхы чешмелерде табар этноними **тапур** гөрнүшинде-де душ гелйәр).

ТЕГЕЛЕК

Мары текелериниң гөкже уругының дүзүминдәки **тегелек** тиресине тире векиллериниң сайлап алан тагмаларының шекилине гөрә шейле ат дакылыпдыр. Г. И. Карпов оларың тагмасының тегелек, ягны **о** харпы гөрнүшиндедигини язяр.

ТЕКЕ

Улы түркмен тайпаларының бири болан текелериң XVI асыра ченлики тарыхы барада язув чешмелеринде хич хили маглумат душ гелмейәр. «Түркмен совет энциклопедиясының» 8-нжи томунуң 2-нжи китабында бу тайпа багышланып язылан мака-

лада агзеки маглуматлара эсасланып, XII—XIII асырларда текелериң Сырдәряның ашак акымларында яшандыгы, соңра оларың бир бөлегиниң Самаркантa, улы топарының болса Балкан-Мангышлак этрапына сүйшенлиги хакында айдыляр. Догрудан-да, Самаркант велаятындакы Нурата түркменлериниң дүзүминде теке, сычмаз ялы тирелериң болмагы бу маглуматың догрудыгына гүвә гечйәр. Йөне текелер XVI—XVII асыра ченли улы ве гүйчли тайпа хөкмүнде түркмен тарыхының сахнасына чыкмадык болярлы, ёгсам түркмен тире-тайпаларының гелип чыкышына багышланан «Түркменлериң шежереси» диен ажайып ишини 1660-нжы йылда язып гутаран Абылгазы бу улы ишде текелер барада дине ики сетир язмак билен чәкленмезди (ондан өңки алымларың ишлеринде, умуман, теке диен этник ат агзалмаяр). Абылгазы шейле диййәр: «Салыр илинде бир киши бар эрди, (ады) Тойтутмаз. Теке ве сарык или аның огланлары турурлар». Бар боланы шу. Йөне Абылгазының текелериң салыр илиндендиги барадакы маглуматы бизиң үчин хас әхмиетли, чүнки бу маглумат текелериң тайпа хөкмүнде ниреде ве хачан дөрәндигини чакламага мүмкинчилик берйәр. Бу чакламаны орта атмаздан өңүрти, биз теке тайпасының гелип чыкан вагты барадакы пикирлери ятлап гечмекчи.

Г. И. Карпов бу тайпа XVI асырда дөрәндир диййәр, соңрак язан ишинде болса бу сенәни XI—XII асырлар дийип гөркезйәр. Түркийәниң Анадолу велаятына Хорезмде ве Сарагтда яшан текелериң барып XIII асырда гөчеңлигини, шейле-де газак, гыргыз халкларының дүзүминде теке атлы уруг-тирелериң душ гелйәндигини назара алсак, теке диен этник адың гаты гадымыдыгыны чекинмән айтмак болар, чүнки түркменлер селжуклар хереketи дөврүнде (XI асыр) гыргызлардан айрылышып, хәзирки меканларына гөчүпдирлер. Диймек, текелер тайпа хөкмүнде болмаса-да, кичирәк этник топар гөрнүшинде XI асырдан өң дөрәпдир. Белли эдебиятчы алым Ахмет Бекмырадовың **теке** сөзүни гадымы гунларың **түке (тукю)** этнониминдең чакламагы йөне ерден дәл болса герек. Өз сөзүни делиллендирмек үчин, бу алым гунларың харбы-административ бөлүнишигиндәки кәбир дәплериң текелерде сакланандыгыны хабар берйәр (серединг: «Яш коммунист», 1985, 20 июль).

Ёкарда агзалан алымларың пикирлерини, иң эсасы-да, түркмен этнонимлериниң берйән маглуматларыны назара алып, биз бу тайпаның дөрейши барада шейле чакламаны хөдүрлемекчи.

Текелер уруг хөкмүнде иңнән гадымы дөвүрде, түркменлериң Гыргыз сөхраларында яшаян әйямында эмеле гелипдир. Муны оларың **теке** диен этник ады хем тассыклаяр. Алымлар

бу сөзи бирагыздан тотемден дөрән ат хасаплаяр. Тотемлерден эмеле гелен этнонимлер болса тире-тайпа атларының иң гадымы гатлагыны эмеле гетирйәрлер.

Селжуклар керекети дөврүнде текелериң улы бөлеги гүнбатара сүйшүпдир, гөчмән галаплары гыргызларың ве газакларың дүзүмине сиңипдир. Маңгышлага гелен текелер көпчүликлейин шу ярым аданың демиргазыгында, Яйык (Урал) ве Эмба дерялариның якаларында орнашыпдырлар. Муны Яйык дерясының кенарындакы хәзирки Уральск диен шәхериң өңки адының Текели боландыгы хем тассыклаяр. Галыберсе-де, монголларың агалыгы дөврүнде Яйык, Эмба этраплары ве Маңгышлак, Балкан себитлери Алтын Орда ханларына табын болупдыр. Текелериң утамыш ве тогтамыш диен эсасы ики бөлүминиң икисине-де Алтын Орда ханларының адының дакылмагы хем текелериң шол этрапда яшанлыгындан хабар берйәр.

Текели диен уруг-тайпалара ве оларың атлары дакылан обалара Азербайжанда, Гүржүстанда хем душ гелинйәр. Алымлар (А. Бакыханов, А. Якубовский, М. Хажыхалылов ве бейлекилер) оны бирагыздан түркмен тайпасы хасаплаярлар.

Алтын Орда дөвлетиниң басыбалыжылык сыясаты текелери атарман, чапарман, эзбер эсгер эдип тербиелейәр. XV асырда Алтын Орда ханлыгы кичи ханлыклара (Астрахан, Крым, Газан ве Сибир ханлыкларына) бөлүненден соң, юртда уруш-галмагал көпелйәр, текелериң улы бөлеги Гүнбатар Түркменистана (Вас этрапларына) гөчйәр. Лондонда яшаян түркмен тарыхчысы профессор Мехмет Сарай «Түркменлер империализм заманында» диен ылмы ишинде (сер.: «Гарагум», 1992, № 1) Маңгышлак этрапында яшаян текелериң үстүне газак сәхраларындан галмыкларың вагтал-вагтал (меселем, 1639 ве 1700-нжи йылларда) чозанлыгыны, нетижеде текелериң бу ерден гысылып чыкарыландыгыны беллейәр.

Түркменистаның гүнбатарында яшаян тайпалар: әрсарылар, сарыклар, ёмутлар ве салырлар дашкы салыр диен тайпалар бирлешигини эмеле гетиripдирлер. Текелер хем соңра шу бирлешигиң дүзүминде улы тайпа хөкмүнде өзүни танадяр. Абылгазының бу тайпаның аслы салыр болан Тойтутмазың небереси дийип гөркезмеги шу жәхтден хакыката догры гелйәр. Диймек, текелериң кичирәк этник топарлыгындан улы ве гүйчли тайпалык дережесине өсүп етишмеги XVI—XVII асырларда амала ашандыр, тайпалык дережесине етен ери хем дашкы салырларың ичидир дийип чакламак хакыката лайык болса герек.

Теке тайпасының соңкы тарыхы белли. XVI асырда Узбоюң сувы кесиленден соң, Узбой, Вас этрапларында яшамак кынлашяр. Нетижеде, текелер Ахал этрапына сүйшүп, бу ердаки отурымлы илаты XVIII асырда гысып чыкаряр ве оларың ерини эелейәр. Думлы-душдакы текелериң Ахала жемленмеги нетижесинде бу ериң илаты барха гүрелйәр, XIX асырда оларың бир бөлеги Сарагт-Гежен этрапларында орнашяр. 1855—1857-нжи йылларда болса текелер Говшут ханың ёлбашчылыгында Мургап оазисини хем эелейәрлер.

Диймек, теке диен ат түркменлериң иңнән гадымы этнонимлериниң бири болуп, ол бу топарың теке диен өй хайванларыны тотем эдинен дөврүнде йүзе чыкыпдыр.

Теке яшулуларының бизиң бу чакламамызы кабул этмезлиги хем мүмкиндир, чүнки олар теке диен этнонимни Текемухаммет я-да Текъемухаммет диен тайпабашының адындан гелип чыкан, текелериң өзүни (хас догрусы, утамышы ве тогтамышы) болса сарыкларың легендар тайпабашысы Ялкамыш билен доган хасап эдйәрлер. Биз булары асла инкәр этмейәрис, йөне Текемухаммет диен тайпабашы хакыкатда яшан адам болса-да, бу шахса дегишли тайпаның ады дакылandыр хасап эдйәрис.

Сөзүмизиң ахырында Эйран гызылбашларының дүзүминде текели диен тайпаның бардыгыны беллемекчи. Онуң ады хем шу этноним билен багланышыклы болмалы. Хыдырилилериң дүзүминдәки текелечлер, гөкленлердәки текели, бурказлардакы текем, әрсарылардакы текрен диен тирелериң адында-да теке этнонимни душ гелйәр, бу атларың ызына болса гадымы көплүк саны аңладян я-да атдан ат ясаян дүрли гошулмалар гошулыпдыр.

ТЕМЕК, ТЕМЕН, ТЕМЕС, ТЕМЕЧ

Әрсарыларың темек, ёмутларың темен, темеч, текелериң хем темес диен уруг-тирелериниң атларының шол бир көкден дөрәндиги шүбхесиздир, йөне олары эмеле гетирен сөзлер хәзирки дилде уланылян темек, темен ялы сөзлер дәл-де, соңкы дөвүрде манысы унудылан гадымы сөзлердир. Олары аныкламак гаты четин, чүнки шу этнонимлериң манысына лайык гелжек шейле сөзлер дилимизде сакланмандыр. Шейле-де болса, академик В. В. Радловың мешхур сөзлүгинден (Опыт словаря тюркских наречий, III том, 1-нжи китап, 1132 сах.) алнан бир сөзи окыжыларың дыкгатына етирмекчи. Бу алым алтай, телеут ве куманды ялы түрки халкларың геплешигинде «гошулышмак», «бирлешмек» манысында уланылян темеш, темешув сөзлерини гетирйәр. Бу сөзлериң аслы тем я-да теме болса герек.

Саналан этнонимлер, белки, шу сөз билен багланышыклыдыр. Эгер шейле болса, онда бу атларың ызындакы **-к, -н, -с, -ч** — гадымы түркі көплүк гошулмалары болуп, бу атларың әхлиси «гошулышан, бирлешен топарлар» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

Сарыкларың **темир**, човдурларың **темирли**, ёмутларың **темироглы**, салырларың **темирхожа** тирелериниң адындакы **темир** сөзүни хем ёкарда саналан этнонимлериң хатарына гошмак, ягны оны тем сөзүнден ве **-ир** диен көплүк гошулмасындан хасапламак мүмкин. Түркмен дилинде Темир («демир», ягны «демир ялы берк болсун» манысында) диен адам адының бардыгы үчин, буларың тиребашының ады билен багланышыклы дөрән болмагы хем әхтималдыр.

ТЕРАКИМЕ, ТЕРЕКЕМЕ

Челекениң якынындакы Огурҗалы адасында яшан түркмен тайпаларының бирлешигинден дөрән улы этник топара XVIII асырда **теракиме** диен ат дакыляр. XIX асырда нәбелли адам тарапындан язылан, хәзир болса Түркменистан ЫА-ның Магтымгулы адындакы Эдебият институтының голязмалар фондунда сакланян «Түркменлериң шежересине гошмача» атлы голязмада Эйранда Агамухаммет ханың агалык сүрен дөврүнде (XVIII асыр) Огурҗалы адасында яшаян семедин, герей ве недим тайпаларының аксакгаллары геңеш эдйәрлер ве бу тайпаларың әхлисине **теракиме** дийлип ат дакыляр. Бу сөз **түркмен** сөзүниң арап дилинде уланылян көплүк сандакы гөрнүшидир (бу дилде шейле форма көплүк саның дөвүк гөрнүши дийилйәр).

Теракиме диен этник — социал топара дегишли адамларың саны Азербайҗанда бирнәче миллиона етйәр. Бу ерде **теракиме** сөзи хәзирки вагтда «гөчүп-гонуп йөрен гарып чарвалар» диен маныда болса-да, алымлар онуң аслыны **түркмен** диен этноним билен багланышдырярлар.

Терекеме диен тире гөкленлериң гайы бөлүминде-де душ гелйәр.

ТЕРЕНҖИ

Әрсарыларың гара бөлүмине дегишли **теренҗи** тиреси, әхтимал, түркменлериң Гыргыз сәхраларында яшан дөврүнде (XI асырдан өң) дөрән болса герек, чүнки теренҗилериң улы бөлеги Жетиөгүзде яшаяр (теренҗилер хәзир өзлерини уйгур сайярлар).

Теренҗи я-да **таранчы** диен этник адың аслы «дәне», «галла» манысындакы гадымы түркі **тары** («дары») сөзүнден болуп, ол «дәнечи», «галлачы», «дәне өндүрйәнлер», «экеранчылар» диен маныда йүзе чыкяр. Догрудан-да, теренҗилер гадымы экеранчылардыр. Хут шонуң үчин 1890-җы йылда Рус патышасының Мургап мүлкүнде пагтачылыгы ёла гоймак ве ерли илаты пагта экмәге өвретмек үчин, теренҗилериң бир бөлеги Жетиөгүзден Мара гөчүрилйәр. Олар хәзир хем Байрамалы этрапларында яшаярлар.

ТИБЕТ

Сарыкларың беден уругының **тибет** атлы тиреси гадымы түркі эйямдан, ягны түркі халкларың Хытай этрапларында яшан, тибетлилер билен якын арагатнашык эден дөврүнден хабар берйән болса герек (бу барада **Мукры** макаласында-да айдылыпды). Сарык тайпасыны этнографик тайдан дернән Г. Өвезбердиев бу тирәниң хут Тибет билен багланышыклыдыгыны белләпдир.

ТИРКЕШ

Салырларың кырач уругының **тиркеш** тиреси иңнән гадымы **тиргеш/түргеш** диен улы түркі тайпаның галындысыдыр. Бу этноним Демиргазык Алтайларың тубалар тайпасының ве гыргызларың дүзүминде-де душ гелйәр. VI—VIII асырларда Бейик Түрк империясының Гүнбатар Каганатындакы түркленің улы тайпасына **түркеш/түргеш** дийипдирлер. Бу тайпа Алтайың гүнбатарында яшап, дулу (**Довлат** макаласына серединә) диен тайпалар бирлешигине гирипдир. Олар Жетиөгүз этрапларында гөчүп-гонупдырлар. Этнонимиң аслы **түркеш** болуп, ол **түрк** сөзүнден ве көплүги, җеми аңладян **-еш** диен гадымы түркі гошулмадан дуряр. Манысы — «түркler».

ТОВАР/ТОГАР

Әрсарыларың ябаны уругының **товар** я-да **тогар** тиресиниң адыны ики хили дүшүндирмек мүмкин.

1. Бизиң эрамыздан өң Амыдеря, Мургап ве Герируд (Тежен) деряларының боюнда яшан ве Тохарыстан диен юрда адыны гечирен гадымы **тохар** диен халкың адындан. Гарагалпак алымы Д. Айтмуратов бу этник ады **тук** (**тук, түй**) ве **хара** (гара) диен түркі сөзлерден хасаплап, оны «гара сачлы» дийип дүшүндирйәр.

2. Гыпжакларың **тог** тайпасының адындан ве **-ар** диен көплүк гошулмасындан. Шу чаклама догры болса, онда әрсарыларың **товук** (**тов**/**тог** сөзүнден ве **-ук** диен көплүк гошулмасындан дуряр), **товы**, **тогачы**, оламларың **токлы** тирелериниң атларыны хем **тог** диен этник ат билен асылдаш хасапламак мүмкиндир.

ТОГТАМЫШ

Текелериң ики улы бөлүминиң биринің, гөкленлериң болса бир тиресиниң ады болан **тогтамыш** этнонимини алымлар бирагыздан Алтын Орда (Ак Орда) ханы Тогтамыш диен солтаның (тайпабашының) ады билен багланышдырярлар. Бу газаплы хан Маңгышлак этрапларыны өз гол астында саклан Түйхожа огланың оглы болуп, ол XIV асырың ахырында ве XV асырың башларында хөкүм сүрүпдир. Шол дөвүрде текелер хем шу этрапда яшапдырлар.

ТОПАЗ, ТОПЛАР

Текелериң **топаз** уругының ве әрсарыларың **топлар** тиресиниң атлары «топар» манысындакы **топ** сөзүнден ве көплүк саның **-аз** хем-де **-лар** гошулмаларындан дуряр. Самаркант велаятындакы Нурата түркменлериниң **топар айтамгалы** ве гарадашлыларың **топбакүрт** (ягны «күрт уругының топары») тирелериниң ады хем хут шу сөз билен багланышыклыдыр.

ТҮВЕР

Гадымы огуз-түркменлериң 24 тайпасының бири болан түверлериң ады Махмыт Кашгарының сөзлүгинде **түгер** гөрнүшинде язылып, 18-нжи орунда гелйәр, Решиддинде (**дүкер**) 7-нжи, Языҗы-оглында: (**дөгер**) 6-нжы, Салар Бабада (**дөгер**) 2-нжи, Абылгазыда болса (**дүкер**) 8-нжи орунда гетирилипдир. Решиддин, Языжы-оглы, Абылгазы бу тайпаны Огуз ханың Айхан диен оглундан өнен небере хасапласа, Салар Баба оны Гүнханың икинжи оглунуң несли диййәр.

Адың аңладян манысы барада бу алымларың пикирлери шейле: Решиддин: «Топланмак үчин»; Языҗы-оглы: «Дерилмек (топланмак) үчин бир ере гелелер»; Абылгазы: «Төверек».

Түверлер XI асырда Сырдәря бойларындан Балкан-Маңгышлак этрапына гелип, хәзирки Красноводск районының Гызылгая посёлогының якынындакы Түвер обасының ве Түвергырың төвереклеринде орнашярлар, йөне селжукларың херекети

дөвүнде оларың улы бөлеги Кичи Азия юртларына, Кавказа аралашяр, галан бөлеклери човдурларың, баятларың, әрсарыларың арасына синйәр. Калинин районындакы Түвер обасының, Гарабекевүл районындакы Түверей обасының ве шейле атдакы тирәниң, Чәржев районының Ясыдепе обасының бир бөлеги болан Түверлер обасының атларындан чен тутсаң, түверлериң шу этраплара-да яйранлыгы айдың боляр.

Түвер сөзүниң гелип чыкышы барада хәзирки алымларың арасында дүрли пикирлер бар. Меселем, европалы алым Хенниңг оны тохар диен гадымы халкың адындан хасапласа, гарагалпак алымы Д. Айтмуратов түвери «түй» манысындакы **түк**/**түг** сөзүне ве **-р** диен сөз ясайжы гошулмасына бөлүп, бу ады тутушлыгына «сачлы», «депесинде чокул гойянлар», «гара сачлылар» дийип дүшүндирйәр.

Абылгазының түвер сөзүни «төверек» дийип дүшүндирйәнлигинден үгүр алып, онуң «тегелек тагмалы» манысының тарапыны тутянлар хем бар, йөне агзалан орта асыр алымларының ишлеринде бу тайпаның тагмасы тегелек дәл-де, эгрем-буграм чызыклардан ыбарат.

Биз түвер этнониминиң асыл көки барада дүйбүнден башга чаклама орта атмакчы: бу ат хәзирки түркмен дилинде **дүвүн, дүвүнчек, дүвмек** сөзлеринде душ гелйән гадымы **түг**/**дүв** сөзүнден ве көплүги аңладян **-ер** гошулмасындан болуп, ол «йыгын», «топар», «тайпа» диен маны аңладяр. Түрки этнонимлериң көпүсиниң хут шу маныда йүзе чыканлыгы, шейле-де Решиддиниң, Языжы-оглуның ве Абылгазының түвер сөзүне берйән дүшүндиришлери бу чакламаның хакыката лайыкдыгыны гөркезйәр, чүнки бу алымларың «топланмак», «йыгылмак», «төверек» диен дүшүндиришлери «жем», «топар» диен маныдан үзне дәлдир.

ТҮМЕН

Текелериң түмен ве **түменшагал** атлы тирелериниң атларындакы **түмен** сөзи гадымы түрки диллерде «он мүң», ягны «он мүң эсгер берип билжек ил» диен маны аңладыпдыр. Монголларда улы тайпалара **улус** я-да **түмен** дийлип, бу сөзлериң манысы хем эдил ёкардакы ялыдыр. Бу ягдай түмен сөзүниң алтай (түрки, монгол, тунгус-манжур) диллери үчин умумыдыгыны гөркезйәр. Гүнбатар Сибирдәки, Тур дерясының боюндакы **Түмен** (орусча Тюмень) шәхерине-де шу этрапдакы түрки халкларың (Сибир татарларының) **түмен** диен тайпасының ады гечипдир.

ТҮРК

Түркы дилли халкларың әхлисини аңладян бу этник ат хәзирки дөвүрде Түркиедәки платын ресми ады хөкмүнде кабул әдилди. Түрк сөзүнің асыл көки барада йөрите ылмы макала язан академик А. Н. Кононов алымларың бу бабатдакы пикирлерини бир ере жемледи. Меселем, Г. Вамбери **түрк** сөзүни «адам», «ынсан», Ю. Немет «гүйч, кувват», А. Н. Бернштам «машгала», «тайпа», С. П. Толстов «өйленмедик яш эсгерлер топары» дийип дүшүндиріпдирлер. Шу макалада А. Н. Кононовың өзи **түрк** сөзүни **түр** ве **к** диен ики бөлеге бөлүп, онуң **түр** бөлегиниң илки «Худай, Алла» манысында боланлыгыны, соң онуң хорматлы орны (өйүң төрүни), соңра «канун, дүзгүн, тертип» манысыны аңладандыгыны, ахырда-да «гүйч, кувват, хожайын» ялы мана эе боландыгыны беллейәр. Алымың пикиричe, адың **-к** бөлеги жем, көплүк гошулмасыдыр, ол түркменлерің **ил-гүн** сөз дүзүминде сакланып галан **гүн/күн** сөзүниң гысгалан горнүшидир.

А. Н. Кононов соңра язан бир ишинде **түрк** сөзүни **түркүн** сөзи билен асылдаш хасаплаяр ве онуң «ожак», «тайпанын үйшен ери», «халк», «ил» ялы манылардадыгыны беллейәр, **түркүн** сөзүни болса «догмак», «дөремек» манысындакы **төрөх** диен монгол сөзи билен бир көкден дөрән сөз чаклаяр (денешдириң: дөремек).

Гарагалпак алымы Д. Айтмуратов **түрк** сөзүни «өрүлен» манысындакы гадымы түркы **түр** сөзи билен асылдаш хасаплап, онуң манысыны «депесинде өрүлен сач гойян ил» дийип дүшүндирйәр. Алымың пикириче, **түр** сөзи **түрре/дүрре** («гамчы) сөзүнде сакланып галыпдыр.

Хер кимиң өз пикирини айтмага хакы бар, шонуң үчин биз бу абрайлы алымларың нәдогры нетижелерини танкыт этмән, оларың бизиң гарайшымыза догры гелйән затларыны пейдаланып, **түрк** сөзүнің асыл көки барадакы өз пикиримизи беян этмәге чалшалың.

Өңи билен, А. Н. Кононовыңкы ялы, **түрк** сөзүни **түр** ве **к** диен ики бөлеге бөлелиң. Мунуң **түр** я-да **тур** бөлеги түркы халкларың иңиән гадымы этник ады болса герек. Ол Туран диен топонимлерде душ гелйәр: Эйран дилли халкларың Эйран (ариан, ягны «арийлер юрды») сөзүнден тапавутлылыкда, Туран сөзи түркы дилли халкларың ватаныны аңладыпдыр (В. В Бартольдың гүвә гечмегине горә, Туран сөзи барып «Авестада-да—3-3,5 мың йыл өн хем ятланяр). Молланепесин:

Эйран, Туран, Арап, Ажам илинде,
Гөрмедим сенин дей овадан гелин —

диен сетирлерине үнс берин. **Туран** атлы шәхере ве Туран-уюк атлы чөкетлиге Тува АССР-иде-де душ гелинйәр. Бу атларың **тур** сөзи **түрк** сөзүниң гадымы горнүшини сакландыр чаклаярыс. Адың ызындакы **-ан** болса түркы диллерде-де, Эйран дилли халкларда-да жеми, көплүги аңладяр.

Өз гезегинде, хас ирки гечмишде **түр** сөзи хем **ту** (туг, дув. Бу барада **Түвер** диен макала середиң) сөзүнден ве **-ур** диен көплүк гошулмасындан эмеле гелен болса герек: **туг-ур**, — **туй-ур**, **-түйр-түр**. Гошулмасы билен бу сөзүң аңладян манысы шейле болмалы: «топар», «тайпа», «ил». **Туг** сөзи гошулмасы билен сеплешип, дилде битеви бир сөз хөкмүнде кабул эдиленден соң, ягны ыздакы **-р** сесиниң көплүк гошулмасыдыгы дүйбүнден ятдан чыкарыландан соң, ол тәзеден башга бир көплүк (**түрк** сөзүнде **-к**, **Туран** сөзүнде **-ан**) гошулмасыны кабул эдипдир.

Диймек, **түрк** сөзи «топар» манысындакы **тур/ту** сөзүнден ве ызлы-ызына гошулан **-р** ве **-к** көплүк гошулмаларындан хасыл болуп, «тайпа», «топар», «ил» манысында йүзе чыкыпдыр. Муны **түвер** диен этоним хем тассыклаяр.

ТҮРКМЕН

Бизиң эрамызын башларында Меркези ве Орта Азиянын гиң сәхраларында яшан түркы дилли тайпалар дүрли-дүрли топарлара ве ири тайпалара бөлүнип, оларын херсине өзбашдак ат берлипдир. Түркы тайпаларың арасында өз гадымы адыны саклан ве соңра халк дережесине етен шейле топарларың арасында өңи билен гыргызлары, уйгурлары, галыберсе-де түркменлери ве башгыртлары горкезмек мүмкин, чүнки **гыргыз** ве **уйгур** диен этник ат барып бизиң эрамызын башында-да душ гелйәр. **Түркмен** ады хем түркы халкларың ичинде гадымы атларың биридир. Бизе мәлим болан тарыхы чешмелерде, меселем, VIII асырың башында дүзүлен Тун-дянь диен хытай энциклопедиясында бу сөз **тө-кү-мөнг** горнүшинде душ гелйәр. Тажигистандакы Муг дагындан тапылан Согд документлери хем VIII асырың башына дегишлидир. Шол документлерде-де **түркмен** сөзи гетирилипдир. Барып 1300 йыл чемеси мундан өн язылан тарыхы документлериң икисинде душ гелйән **түркмен** этноними бу сөзүң VIII асырда дәл-де, эйсем ондан хас өн дөрәнлигине шаятлык эдйәр. Бизиң пикиримизче, **түркмен** сөзи бизиң эрамызың биринжи мүңйыллыгының орталарында, такмы-

нан 1,5 мүң йыл чемеси мундан өң йүзе чыкан болса герек.

Түркмен сөзүниң аңладян манысы орта асыр алымларының хем үнсүни өзүне чекипдир. Мүң йыл мүндан өң яшап гечен мешхур орта асыр алымы, аслы көнеүргенчли Абу-Рейхан ал-Бируны (973—1048) илкинжи гезек **түркмен** сөзүне дүшүндириш берйәр. Онуң пикирине гөрә, «Гечмишде ыслам динини кабул эден ве мусулманлар билен гатышан огуз түрклери дүрли дилли халкларың арасында **таржуман**, ягны «терҗимечи» боляр. **Таржуман** сөзи соңра **таргуман**, хас соңрак хем **түркмен** гөрнүшине гечйәр».

XI асырда яшан мешхур дилчи Махмыт Кашгарлы ве XIV асырда яшан тарыхчы алым Решиддин **түркмен** сөзүни **түрк маненд** сөзлериниң гысгалан гөрнүши хасаплаярлар. Оларың пикириче, **түрк маненд** диен парс-тәжик сөзи «түрке меңзеш», «түрк бичим» диен маныдадыр. **Түркмен** сөзүниң гелип чыкышына ве анладян манысына соңкы дөвүрлерде-де көп үнс берлип, Европа, орус, түрк ве совет алымлары ол хакда онларча чакламалары өне сүрдүлер. Оларың көбирини ятлап гечелиң. Француз алымы Ж. Дени ве венгер алымы Л. Лигети түркмен сөзүне «арасса түркләр», түрк тарыхчысы Нешри «түрк иман», ягны «мусулман динини кабул эден түрклер», түрк дилчиси профессор Фарук Сүмер «өз түрк», ягны «түрки халкларың өзени», «эсасы түрк» ялы душүндириш берйәрлер. Орус алымы И. Ф. Бларамберг **түркмен** сөзүни «ок ве яй» манысындакы **тир-кеман** сөзлериниң үйтгән гөрнүши хасап эдйәр. Бу пикири түркмен алымы Ахмет Бекмырадов хем голдаяр.

Дүрли чешмелерде **түркмен** сөзүниң **түрк мен**, ягны «мен түркдүрин», **түрк коман**, ягны «коман түрклери» ялы душүндирилишине-де душ гелинйәр. Бу сөзүң манысы барада башга хили пикирлер хем көп.

Биз **түркмен** сөзүниң манысы барада гечен асырда түрки халкларың тарыхы барада иш язан белли орус алымы Н. А. Аристовың, венгр алымы Вамберинің, совет алымлары Тумановичиң, Д. Еремеевиң, А. А. Росляковың ве бейлекилерин пикирини догры хасаплаярыс. Бу алымлар **түркмен** сөзүни ики бөлеге бөлйәрлер: **түрк** ве **мен**.

Түрк сөзи түрки диллерде геплейән халкларың әхлисине дегишли умумы атдыр. Бу барада биз **Түрк** диен макалада гиниден гүррүң эдипдик.

Түркмен сөзүниң **мен** я-да **ман** гошулмасы **сарман, бесермен, куман, мангыт** ялы халк ве халкыетлериң, тайпаларың атларында, шейле-де түркмен тайпа-тирелериниң атларында бола-

акман, гараман, навман, худман, орман, гырман, ясман, чешмен ялы энчеме этнонимлериң дүзүминде душ гелйәр. Диймек, **ман-мен** гошулмасы түрки халкларың ве тайпаларың атларында көп уланылян сөздүр. Адыны санан алымларымызың пикирине гөрә. халк ве тайпа-тире атларындакы ман-мен сөзи, эдил **түр**/(түрк) сөзи ялы, «ил, халк, тайпалар топлумы» ялы маны-ны аңладяр. Шейлеликде, **түркмен** сөзи илки йүзе чыканда «түрк или», «түрк тайпасы», «түрк тайпаларындан жемленен халк» ялы манылары аңладыпдыр. Гадымы гечмишде энчеме тайпа-тирелериң хас ады хөкмүнде «ил, халк, топар, йыгынды, тайпа, оба» ялы манылары аңладян адаты сөзлериң, ягны жынс атларын көп уланыландыгыны назара алсак, түркмен адының манысы барада айдылан бу пикир хакыката лайыкдыр.

ТӘҖИК

Түркменлер билен иннән гадымы дөвүрлерден бәри гоншулыкда яшан ве булар билен көп бабатда гатышып гиден бу доганлык халкың **тәжик** диен этник ады тире атлары хөкмүнде гөклең, теке ве шых тайпаларының дүзүминде душ гелйәр. Гөкленлериң **тәзики** диен тиресиниң ады аслында **тәжик** этнонимиңден болса герек.

Академик В. В. Бартольд тәжик сөзүни **тай** ве **-жык** диен **ики** бөлеге бөлүп, онуң тай бөлегини арапларың **тай** диен тайпасының адындан хасаплаяр. Парслар тарапындан **тази** гөрнүшинде уланылян **тай** этноними «арап» я-да «мусулман» диен маныны аңладыпдыр. Адың икинжи бөлеги **-жык** болса кичелтмеги билдирйән гошулмадыр.

Ф. Д. Люшкевичиң пикирине гөрә, **тәжик** этноними аслында **татжык** сөзүниң үйтгән гөрнүшидир. Тат сөзи барада **Тат** диен макала серединң, **-жык** гошулмасы болса, эдил ёкардакы ялы, кичилиги билдирйәр. Диймек, **тәжик** — «татжык», «татларың кичи топары» диен маныда болуп, ол соңра тутуш халкың адына өврүлипдир.

ТӘЗЕГОҢРАТ

Дашховуз велаятының Тельман районында, Губадагың этегинде бир топбак иле **тәзегонрат** я-да **гарайылгынлы** диен этник ат дакылыпдыр (илки Гайрайылгын диен ерде отуранлыгы үчин, олара гарайылгынлы дийипдирлер). **Тәзегонрат** диен адың гелип чыкышы барада Хыва ханының көшк тарыхчысы Агахи шейле язяр: Емут тайпасының гул ве гырнакдан доглан

небереси көпелип, улы ил боляр. Ерли илат тарапындан «гул» дийлип кемсидилйәнлиги үчин, олар өзлерине өзбашдак ер бөлүп бермегини сорап, Хыва ханы Аллагула арз эдйәрлер. Аллагулы хан олары Гарайылгын диен ере гөчүрип, өзлерине-де тәзегоират дийип ат дакяр.

УЙГУР

Түрки ковумларың арасында иң гадымы халк болан ве түркменлериң ган гарындашы хасапланян уйгурларың улы бөлеги (3,6 миллионы) Хытайың Синьцзян — Уйгур автоном районында, азрагы Хиндистанда, Овганыстанда, Пакистанда, 173 мүңүси хем өнки СССР-де (Газагыстанда, Гыргызыстанда, Өзбегистанда ве Түркменистанда) яшаяр. Бу халкың этник ады бизиң эрамыздан өнки III асырда душ гелйәр. VI асырда Бейик Түрк Каганаты сынандан соң уйгурлар өзбашдак дөвлет гурярлар.

Эдил түркменлер ялы, уйгурларың хем аңырсы гунлара дирейәр. Хытай чешмелеринде гетирилйән роваята гөрә, гун патышасы өзүниң иннән овадан гызыны хич киме рова гөрмән, гелйән савчылары ызына гайтаряр. Таңрының эмри билен асмандан бир бөри инйәр. Шу бөрүден ве шол овадан гыздан дөрән неберелере соңра уйгур дийлипдир.

Меркези Азияда иң медениетли ве жуда гадымы халк болан уйгурларың этник ады хем онларча алымларың үнсүни өзүне чекипдир. Меселем, 974-нжи йылда язылан «Кю-Ву-тай» диен хытай чешмесинде уйгур сөзи «хөкүмдары шөхратландыряң ве хүжүм эдйән» дийлип тержиме эдилйәр.

Решиддиниң пикириче, Огуз ханың илине гошулып, онун Гара ханың гаршысына алып баран сөвешлерине ярдам беренлиги үчин, Огуз хан бу халка уйгур дийип ат берйәр. Бу түрки сөз уймак ишлигинден болуп, «уюжы», «гошулан», «бирлешен» диен маныдадыр. Абылгазы хем бу ады шейлерәк терзде дүшүндирйәр.

«Түрк этнонимлери» диен китабының бир бабыны йөрите уйгур сөзүни дернемеклиге багышлан гарагалпак алымы Д Айтмуратов бу этнонимни уй («йүң, түй, сач» манысында) ве гур («гара») сөзлеринден хасаплап, онуң «гара сачлылар» манысының тарапыны тутяр. Шу китапда бу этнонимиң манысы барада дүрли пикирлер хем гетирилйәр.

Бизиң чаклайшымыза гөрә, уйгурларың ве огузларың гадымы гарындаш болшы ялы, оларың этник атлары хем шол бир көкден дөрәпдир. Кәбир түрки халклар (меселем, чувашлар) з

сесине гутарян түрки сөзлери р сеси билен айдярлар: огуз — огур,, докуз — тохар, секиз — секер ве ш. м. Гөз ве гөрмек, гелер ве гелмез ялы сөзлерде бу фонетики хадыса түркмен дилинде-де душ гелйәр. Диймек, уйгур сөзи р — диллы түрки тайпалар, огуз хем з — диллилер тарапындан дөредилен атлардыр. Муны VIII асыр уйгурларына докузогуз дийлендиги хем тассыклаяр (илки дөвлет гуранда, уйгурлар 9 саны огуз тайпасындан ыбарат экен).

УССАҢЫК, УССАЛАР, УССАҢКЫЛАР

Сакарларың уссажык, әрсарыларың уссалар, ёмутларың уссалыгүрбе ве уссаңкылар тирелерине я усса тайпабашысының ады да'кылыпдыр, я-да тире векиллериниң өкде хүнәрментдиклерине гөрә, олара шейле ат берлипдир. Нохурлыларың уссанедир тиресиниң адында тиребашының Недир атлы адам боландыгы хем гөркезилипдир.

УСТАЖАЛ

Гөкленлериң устажал тиресиниң адына Түркие түркменлериниң дүзүминде-де душ гелинйәр. Түрк алымы Фарук Сумер оны «усса хажылы», ягны «Мекгә хажа гидип гелен уссаның или» дийип дүшүндирйәр. Г. И. Карпов болса устажал диен гөклең тиресини Эйран гызылбашларының устажлу тайпасындан гошулан хасаплаяр.

УТАМЫШ, ӨДЕМИШ

Тогтамышлар билен бирликде теке тайпасыны эмеле гетирйән ики улы бөлүминң бири болан утамышларың адыны алымлар (Г. И. Карпов ве бейлекилер) Алтын Орда ханы Утамыш ханың (Өтемишиң) ады билен багланышдырярлар. Текелериң Алтын Орда ханларының гол астында көп отурандыгыны, оларың тогтамыш бөлегине-де шол ханларың бириниң адының гечендигини назара алсак, онда бейле дүшүндиришиң хакыкатдан үзне дәлдигине гөз етирмек кын дәлдир (бу барада Теке ве Тогтамыш макалаларына-да серединң). Човдурларың өдемиш тиресиниң ады хем Утамыш хандан гайдян болса герек.

Утамыш (утемис, өтемис) диен уруг-тирелер газакларың ве гарагалпакларың дүзүминде-де душ гелйәр.

УШАГАН, УШАГОН

Човдурларың ушаган тиресиниң ады аслында ушагон (ушагоң) болуп, ол әрсарыларың бекевүл бөлүминдәки ушагон уругының ады билен габат гелйәр. Соңкы уруг он саны ушак (овнук) тирәни (чайы, гултак, чакмак, тазыган, келте, кенан, омчабаш, келтебаш, бүргүт ве хожа тирелериниң) өзүне бирлешдиренлиги үчин, шейле ат алыпдыр. Бу этнонимиң ушак (ашакдакы макала серединә) ве он сөзлеринден болмагы хем мүмкиндир.

УШАҚ

Ёмутларың бир улы уругына, әрсарыларда болса бир тирә ушак дийлип, ол «овнук», «кичи» манысындакы ушак сөзүнден эмеле гелипдир. Этнонимияда бу сөз «кичи тире» диен маны аңладяр. Азербайҗан дилинде-де ол хут шейле маныда уланыляр. Гарагалпаклардакы усак, газаклардакы ошакты диен уруг-тирелериң атлары хем шу терминден эмеле гелипдир.

ҮКЕР

Ёмутларың салак уругының үкер тиресиниң ады «тире, тайпа, уруг» манысындакы үкүр, үгүр диен гадымы түрки сөздендир. Хас ирки әйямда түрки халклар «сүри, топар, йыгын» ерине-де үкүр сөзүни уланыпдырлар. А. Н. Бернштам VIII асыра ченли огуз диен этнонимиң үкер гөрнүшинде боландыгыны, бу сөзүң аслында гунларың «өкүз» манысындакы үкер этнониминдең эмеле гелендигини язяр.

ҮКҮРҖИКЛИ

Салырларың гараман бөлүминиң үкүржикли диен уругының ады чешмелерде өкүржикли гөрнүшинде-де душ гелйәр. Гечен асырың ортасына ченли бу уруг Ёлётендәки Үкүржикли диен депәниң ве демир ёл разъездиниң төвереклеринде яшап, соңра Сарагта гөчүпдир. Бу этник ат «тире, тайпа» манысындакы үкүр диен гадымы түрки сөзден (Үкер макаласына серединә) ве кичелтмеклиги билдирйән -жик хем-де дегишлилиги аңладян -ли гошулмаларындан хасыл болупдыр.

Абылгазы бу этнонимы Огуз ханың, Салар Газаның небереси Гарагазы бегиң биринҗи оглы Өгүржик алпың ады билен

багланышдыряр. Онуң язышына гөрә, Сырдеря ве Амыдеря бойларында яшаян түркменлериң Шамелик атлы ханы өлдүрилен соң, агзалалык башланяр. Салыр или Диңли бегиң баштутанлыгында Ырага гидйәр. Бу ерде энчеме йыл яшандан соң, бу илде Өгүржик атлы батыр йигит дөрейәр.

Шу Өгүржигиң (Өгүржик алпың) өз или билен байындырлардан гачып, Шамаха, соңра Крыма, Яйык боюна, Мангышлага, ахырында Балкана гелши барада биз Аракы макаласында гинден гүррүң берипдик.

Тарыхчы алым Ата Жыкыев Абылгазының бу маглуматыны догры сайяр ве өгүржик диен адың өгүр (огур) сөзүни хем огуз диен этник адың үйтгән гөрнүши хасаплаяр.

Өгүржик диен шахсың хакыкатда яшап гечен адамдыгына биз хем ынанярыс, йөне үкүржик илиниң серкерде боландан соң, бу шахса икиниҗи гезек Өгүржик диен ат дакылландыр чак әдйәрис. Диймек, үкүржик диен этноним биринҗи, онуң ханының өгүржик диен ады болса соңра дөрәпдир.

ҮРГЕНҖИ, ҮРГЕНЧЛИ, РӨВЕНЖИЛИ

Үргенҗи атлы этник топарлар Орта Азияның аглаба шәхерлеринде, шейле-де әрсары, човдур, мукры, гаравул тайпаларының ве Нурата түркменлериниң, рөвенжили (ягны «үргенчли») диен тире хем шыхларың дүзүминде душ гелйәр. Үргенчден (Көнеүргенчден), Хывадан, Дашховуз, этрапларындан чыкып, дүрли илиң ичине аралашан топарлара көпленч үргенҗи, үргенчли диен ат дакылыпдыр.

ҮРЕГИР

Гадымы 24 түркмен тайпасының бири болан бу тайпаны Махмыт Кашгары 15-нҗи, галан орта асыр алымлары 20-нҗи орунда гойярлар. Решиддиң, Языҗы-оглы ве Абылгазы оны Огузханың Дагхан диен оглуның 4-нҗи. Салар Баба болса Деңизханың 3-нҗи перзендиниң ады ве шондан өнен тайпа хасаплаярлар. Бу алымларың пикириче, адың аңладян манысы шейле болмалы: Решиддиң — «мыдам ягшы иш эдиҗи ве дүзгүн гуружы». Языҗы-оглы — «хемише эйгилик ве ыхсан, эдиҗи»; Салар Баба «Иши дайым белент болгай»: Абылгазы — «ягшы иш кылгужы».

Бизиң пикиримизче, үрегир диен адың алтай, телеут, сагай, койбал, гыргыз ялы энчеме түрки диллерде «топар, топбак, сүри, жемгыет» (ягны «уруг, тайпа») ялы маныларыны аңладян ве

өгүр, үгүр сөзүниң гысгалан гөрнүши болан **-ур, -үре** сөзи билен багланышыклы болмагы мүмкиндир.

ҮРКҮТ

Әрсарыларың **үркүт** тиресиниң ады гадымы түрки **үркүт**, **иркүт** диен тайпаның ады билен багланышыклы болуп, ёкарда агзалан **ур, үре** («тайпа» манысында) сөзлериндең ве жеми, көплүги аңладян **-к** хем-де **-т** гошулмаларындан эмеле гелен болса герек. Ери гелende айтсак, Гүндогар Сибирдәки **Иркут** дерясына ве онуң якасындакы **Иркутск** шәхерине хем шу түрки тайпаның ады дакылыпдыр.

ҮЧИЛ, ҮЧОК, ҮЧУРУГ

Тайпаларың бирлешигиниң үчлүк (триал) системасы түрки этнонимияның хәсиетли айратынлыгы болуп, шу дәп эсасында сөзбашыда саналан атлар ве үчогуз диен этноним дөрәпдир.

Түркмен тайпаларының үчил («үч ил») бирлешиги XVI асырда орта Узбойда дөрәп, алили, дүежи ве хыдырили, Г. Е. Марковың пикирине гөрә болса, хыдырили, адак или ве алили ялы гадымы экеранчы тайпалары өзүне бирлешдиripдир. Бу ат «үч ил», «үч тайпа» диен маныдадыр.

Орта асыр алымлары тарапындан саналян 24 түркмен тайпасы дең ики бөлеге бөлүнип, онуң биринжи бөлегине **бозок** (бу барада **Бозок** макаласына серетиң), икинжисине хем **үчок** диен атлар дакылыпдыр. Үчоклара Огуз ханың Гөкхан, Дагбечене, чавулдур, чепни, салыр, эймир, алайонтлы, үрегир, игдир, бүкдүз, ыва ве гыныk диен 12 тайпа) дегишли болупдыр.

Үчок этноними **үч** диен сандан ве «тайпа, ил» манысындакы гадымы түрки **ок** сөзүнден (бу барада **Огуз** макаласына серетиң) ыбарат болуп, «бирлешен үч ил, тайпа») диен маныда йүзе чыкыпдыр. П. Мелиоранскиниң шаятлык этмегине гөрә, гечен асырда ёмутларың дүзүминде-де **үчок** диен топар бар экен.

Бозок ве **үчок** диен атларың **ок** бөлегиниң хакыкы манысы Решиддиниң дөврүне ченли эйәм ятдан чыкарылан болмазы билен багланышдыряр (бу ровият барада **Бозок** макаласына серетиң).

Түркмен этнонимиясында үч саны үчуруг диен топар болуп, өрсарылардакы үчуруглар арслан, мундас ве осман, сарыкларыңкы хорасанлы, байрач ве алаша, текелериңки хем күрт, гарахал ве шых диен уруг тирелери өз ичине аляр.

ХАЗАР

Гунларың йөришлеринден соң Гүндогар Европада иңнән гүйчли дөвлети — Бейик Хазар каганлыгыны (империясыны) дөредең, өз дөврүнде Волганың ашак акымыны, Демиргазык Кавказың кеп бөлегини, Азов якаларыны, Крымы, Гүндогар Европаның хем Днепре (Венгрия) ченли яйылып ятан гиң сәхраларыны шу дөвлетиң гарамагына гечирен түрки дилли хазарлар тарыхда өчмежек ыз галдыран гүйчли халк болупдыр. Арап тарыхчыларының ал-хазар, латын дилли халкларың хазари, газари, греклерин хазарон, орусларың хозар, козари, мажарларың казар, эрменилериң хазири ялы дүрли гөрнүшлерде уланан хазар диен этник ады гечмишде түрк диен маныны хем анладыпдыр, меселем, гадымы хытай чешмелеринде **түрк-хазар** диен этник ат янашык (кесе чызык аркалы, ягны ден дережеде) гетирилипдир.

Мешхур түрк алымы профессор Ибрахим Кафесоглу хазар диен адын Анадолу түрклеринде **гезер** гөрнүшинде айдылянлыгындан угур алып, оны «гезйән, гөчүп-гонян» дийип дүшүндирйәр ве хазар халкының өзенининң гадымы сабырлардан ыбаратдыгыны хем беллейәр. Шу алымың гүвә гечмегине гөрә, Европа юртларының хөкүмдарлары бу гүйчли халк билен ыснышык этмәге, гарындашлык ачмага ымтылыпдырлар, хазар шаларына гыз берип, олардан хем гыз алыпдырлар. Меселем, Рум императорлары Юстиниан (685—695) ве Константин V (741—775) дагы Хазар хөкүмдарларының гызларына өйленипдирлер, хатда Константинин Чичек атлы хазар аялындан болан оглы соңра император болуп (775—780), ол тарыхда **Хазар Леон я-да Леон IV** диен ат билен беллидир.

Төверекдәки түрки халклар хем хазарлар билен якын гатнашык эдипдирлер, ылайта-да Хорезм дөвлети Хазарыстан билен ыснышыпдыр. Каспи деңзининң Хазар диен ады хем бу халкың түркменлер ве Түркменистан билен эден шол гатнашыкларындан хабар берйәр.

735-нжи йылда арапларың, 895-нжи йылда печенеглериң, X асырың 60-нжы йылларында хем орус князы Святославың уран зарбалары нетижесинде Хазар империясы сыняр, бу халк болса чувашларың, татарларың ве ене-де энчеме халкларың арасына синип гидйәр. Онуң белли бир бөлеги шол вакалардан соң Түркменистана (Хорезме) гөчүп гелйәр. Муны Саят ве Га-

рабекевүл райoнларындакы Хазарекли диен галаларың, Гарагумдакы Хазарёлуң, Хорезм велаятындакы Хазарасп шәхериниң атлары хем тассыклаяр.

Шол хазарларың белли бир бөлегиниң хыдырили тайпасына адыны гечирен болмагы жуда мүмкиндир.

Хазар диен ат аслында ики бөлекден дуряр: хаз ве -ар (көплүк гошулмасы). Хаз сөзүниң манысы белли дәл, ол сакарларың меръе уругының хаз диен тиресиниң адында сакланыпдыр. Хас атлы тирелер болса баятларың ве човдурларың дүзүминде душ гелйәр. Академик В. В. Бартольдың Каспи деңзине адыны гечирен касп диен халк адының кас сөзүнден ве -п гошулмасындан дуряндыгы барадакы пикирини назара алып, кас ве хаз/ /хас диен гадымы этнонимлериң бир көкден дөрән болмагының мүмкиндигини ятлап гечйәрис, йөне бу меселе гошмача дерневлери талап эдйәр.

Татар алымы Г. Ф. Саттаров Газан (Казань) диен шәхер (ве тайпа) адының газ/каз, хазар диен этнонимиң хем хаз бөлеклериниң аслыны шол бир сөзден чаклаяр. Эгер шейле болса, онда газак, гажар, газан, газарчы ялы түркмен этнонимлерини хем хазар диен ат билен бир хатарда гоймак мүмкиндир (агзалан этнонимлер барада дегишли макалалара середиң).

ХАЛАЧ

Гадымы огуз — түркмен тайпаларының бири болан халачлара Махмыт Кашгары 24 түркмен тайпасының иң ахырындан орун берйәр. Бу тайпаның гелип чыкышы барада ол шейле роваяты гетирйәр. 22 түркмен тайпасының тайпабашылары ики адамың агыр йүклерини аркасына гөтерип, чагаларыны ызына дүшүрип, ыздан сүйренип гелйәнлерини гөрйәрлер ве бу икисине гахарлары гелип: «Гал ач» диййәрлер. Шу ики адамдан халачларың ики уругы эмеле гелйәр ве олара соңра халач диен ат дакыляр.

Решиддин ве онуң ишинден пейдаланан Языҗы-оглы, Салар Баба, Абылгазы ялы алымлар хем аялы ёлда чага догран ве шонуң үчин гошундан ыза галан адама Огуз ханың гахары гелип, «гал ач» диени себәпли, бу тайпаның Галач (соңра халач) диен ады ээ боландыгыны язярлар.

Элбетде, бу роваятларың халач этнониминиң хакыкы манысы билен дахылы ёк, йөне олар эййәм орта асырларда халач сөзүниң манысының унудыландыгына гүвә гечйәрлер.

Орта асырларда халачлар бейлеки түркмен тайпалары билен бирликде Сырдеря бойларында яшапдырлар, X асырда ил-

киңжилер хатарында Мавераннахрдан Амыдеряның чеп кенарына гөчүпдирлер, хәзирки Халач районының ады шол халачлар билен багланышыклыдыр. Бухара велаятындакы Халач обаларында хем шу тайпаның галындылары яшаярлар. Халач диен оба Азербайҗаның Салян районында хем бар. XII асырда халачларың улы бөлеги Хиндистана ве Кичи Азия юртларына гидипдирлер.

Венгр алымы Г. Вамбери халач сөзүниң аслыны гылыч сөзүнден гөзлесе, түркмен тарыхчысы С. Агажанов Селҗуклар дөвлетинде гарыплашан чарва илата калаш дийлендигини белләпдир. Йөне адың манысы барадакы бу пикирлер хем гөвнүңден турмаяр.

Бизиң пикиримизче, халач диен этник ат хал (кал) диен сөзден ве гадымы көплүги аңладян -ач гошулмасындан дуряр (денешдирин: гөгеч, кырач, темеч, чекич, элеч, ялавач ве ш. м.) Хал/кал сөзүниң гадымы манысы белли дәл, биз түрки сөзлүклерден онуң манысына кыбапдаш гелйән сөзи тапмадык. Йөне шор диен түрки халка соңра гошулан калар атлы тайпаның, халама, халам, халлар, халфа, халхал, халхар диен түркмен уруг-тирелериниң атларында-да душ гелйән хал сөзи өң кал гөрнүшинде болупдыр. Белки, бу сөз гадым дөвүрде «топар, топбак, үйшмек» диен маныны аңладандыр, чүнки әрсары шивесинде душ гелйән галак сөзи шейле пикир этмәге эсас дөредйәр. Шиведе бу сөз «Жүрремкесди» диен оюнда мейданчаның ортасында гум үйшүрилип эдилен түммеги — беллиги аңладяр.

ХАЛВАЧЫЛАР

Емрелилериң халвачылар тиресиниң векиллери халва бежермәге эзбер боланы үчин, шейле ат алыпдыр. Кесп-хүнәр билен багланышыклы дөрән ат соңра бу тирәниң этник адына өврүлипдир.

ХАЛКАДАГЛЫ

Гөкленлериң гайы бөлегиниң бу тиресиниң тагмасы халка шекилли тегелек боланы үчин, олара халкадаглы («халка тагмалы») диен ат берлипдир. Дагламак ишлигинде душ гелйән даг сөзи «тагма» манысында хем уланыляр. Меселем, бир маталдан алнан: «Бир ат алдым сегсене, сегсен ериниң дагы бар» диен сетирлере үнс беринң.

ХАСАРЛЫ

Қака ве Байрамалы районларында яшаян овнук түркмен тайпаларының бири болан хасарлыларың этник ады оларың өнки меканларының — Эйранын Дерегез диен ериндәки Хасар обасының ады билен багланышыклыдыр. Өзлерине Дерегез түрклери дийип ат берйән бу тайпа гечен асырда Қака районына гөчүпдир, оларың гөчүп гелен обаларына-да Тәзехасар диен ат берлипдир. Эйран диллеринде **хасар (хисар)** сөзи «гала» манысындадыр.

ХАТАП

Хәзир өзбашдак овнук тайпаларың бири болан хатаплары Г. И. Карпов ве Я. Р. Винников дагы гөкленлериң бир бөлүми хасап эдйәрлер. Керки ве Досглук районларында яшаян бу тайпанын этник адының дөрейши барадакы мешхур роваятда бу илиң серкердесиниң аялының ёлда, дүйәниң хатабында огул доғрандыгы, ондан өнсең иле-де хатап диен адың дакыландыгы гүррүн берилйәр.

Хатаплара оларың тагмасының дүйәниң хатабына меңзешлиги үчин шейле адың дакылан болмагы хем мүмкиндир.

ХОЖА

Республикамызың көп ерлерине яйран дагынык өвлат тайпаларың бири хожалар болуп, оларың этник ады энчеме түркмен тайпаларының (мүрчели, нохурлы, салыр, човдур ве әрсарыларын) дүзүминде-де душ гелйәр. Хожа сөзи шейле манылары анладяр: 1) «мугаллым»; 2) «бай»; 3) «гарры»; 4) «улы»; 5) «дөрт чарыярларың небереси». Хожайын ве орус дилиндәки хозяин сөзлери хем шол бир көкден (хожа сөзүнден) эмеле гелипдирлер.

ХОЖАДЫРЫҚ

Ахал текелериниң дүзүминдәки **хожадырык** диен тирәниң адыны Г. И. Карпов «ярым хожа» дийип дүшүндирйәр ве хожаларың бейлеки тайпалардан огуллыга алан перзентлеринден өнен несле шейле ат берилйәнлигини беллейәр.

ХОЖАИЛИ

Сакар районындакы овнук тайпаларың бири болан ве аслыны хожа сайян хожаилилериң этник ады «хожаларың или» диен маныдадыр. Гарагалпагыстандакы Хожаили шәхерине-де шу тайпаның ады дакылыпдыр.

ХОЖАЛЫҚ

Дарганата районындакы Хожалык оба советине адыны гечирен бу тирәниң ады сакарларың хожаинебег уругының дүзүминде-де душ гелйәр. Бу этноним хожа сөзүнден ве дегишлилиги аңладян -лык гошулмасындан эмеле гелипдир. Манысы — «хожалар или».

ХОРАСАНЛЫ

Әрсары, сакар, салыр, сарык, нохурлы ве хожа тайпаларының **хорасанлы** диен уруг-тирелерине оларың гадымы дөвүрде отуран юрдуның ады дакылыпдыр. Түркменистанда Көпетдагын этеклерине ве шу этрап билен серхетлешйән Эйран велаятларына гечмишде Хорасан дийлипдир.

XIV асыр алымы Хафиз-и Абрувың берйән маглуматына гөрә, орта асырларда Нусайың якынында Салыр атлы обалар бар экен. Хорасанлы салырларың шу ерде яшап, шейле этник ада эе боландыгыны Ата Жыкыев хем белләпдир.

ХУРДОЙМАК

Гарадашлыларың ве шыхларың дүзүминдәки **хурдоймак** тирелериниң ады парсларың «бөлек, овнук, кичи» манысындакы **хорд** ве монгол-түрки диллердәки **оймак/аймак** (ягны «тайпа», «оба». Середин: Аймак) сөзлеринден эмеле гелип, «кичи тайпа» диен маныда йүзе чыкыпдыр. С. М. Демидов орта асыр түркменлериниң гатышан чарва уруг-тирелерине хурдоймак дийип ат берйәндигини беллейәр.

ХЫВАЛЫ, ХЫВАЧЫ

Мүрчели, нохурлы, сакар ве човдур тайпаларының **хывалы**, ёмут ве дүежи тайпаларының хем **хывачы** уруг-тирелериниң этник ады «Хывадан чыкан ил» диен маныны анладяр. Этнонимияда бу атларың ызындакы **-лы** ве **-чы** гошулмалары шол бир

хызматы ерине етирип, бири-бирининг орнуны чалшып билйәр. Гечмишде Хорезм үлкесине ве Дашховуз, Көнеүргенч этрапларына тутушлыгына Хыва дийип хем ат берипдирлер.

ХЫДЫРИЛИ

XVI асырда Узбоюң орта акымында алилилер ве дүежилер билен бирликде үчин диен тайпалар бирлешигини эмеле гетирен хыдырилилер хут соңкы вагтларда-да өзбашдак тайпалыгыны саклапдырлар. XVI асырда Узбоюң сувы кесиленден соң, онуң векиллери думлы-душа пытрамага межбур болупдырлар. Шейлеликде, оларың бир бөлеги Хорезм этрапларына, улы бөлеги хем Чәржев төвереклерине (Сакара) гечүпдирлер. Чәржев төверегине ерлешмедик хыдырилилериң улы бөлеги Бухара ве Самарканта гидипдир. Хәзир Бухара велаятының Алат, Гаракөл районларында ве Самаркант районының «Москва» колхозында шол хыдырилилериң улы топарлары яшаярлар.

Узбой хыдырилилериниң бир бөлеги Мангышлагың үсти билен Ставрополь үлкесине тарап хем сүйшен болса герек, чүнки бу ердәки игдирлериң дүзүминде хыдырили диен тире бар.

Хыдырили тайпасының адыны «Хыдырың или» дийип дүшүндирмек, Хыдыры болса тайпабашының ады хасапламак, гөрәймәге, хакыкатдан үзне дәл ялы, чүнки Абылгазы бу шахсы яшап гечен адам хөкмүнде суратландыряр. Онуң язмагына гөрә, Әрсары байың Мамабике диен гызы дөрт оглы ве ики гызы болан бир гулуны азатлыга гойберйәр. Ол Узбоюң угрундакы Күртүшата этрапларында орун тутяр. Өзи ве аялы өленден соң, онуң огуллары барха гурпланярлар. Онуң Хыдыр-чора (жора) диен оглы соңра хыдырилилериң, Алы-чора — алилилериң тайпабашысы, Игбек диен үчүнжи оглы улы бай, Кашга диен оглы хем сакарларың баштутаны болярлар.

Археолог Хемра Юсупов орта Узбойдакы Күртүшата мавзолейини шол Хыдыр-чораның жайланан еридир дийип чаклаяр.

Инкәр эдип болмажак шейле делиллериң бардыгына, Узбоюң сувы кесиленден соң, Хыдырили тайпасының улы бөлегиниң Сакара — өз гадымы гарындашларының янына гөчүп баранлыгына серетмезден, биз хыдырили этнониминиң йүзе чыкышы барада дүйбүнден башга хили бир чакламаны окыжыларың дыкгатына етирмекчи.

Мәлим болшы ялы, хыдырили диен ат көне чешмелерде хызырили, хызрили,хазрили гөрнүшлерде з харпы билен языляр. Волга боюнда Хазарыстан диен улы дөвлетиң дүйбүни тутан хазарларың түркменлер билен якын гатнашыкда болан-

лыгыны яда салсак, онда хыдырили этнониминиң «хазар или» манысында йүзе чыканлыгыны беллемек болар: хазар или — хазыр или — хызыр или — хыдырили (бу барада Хазар макаласына середиң).

ХӘНДЕКЛИ

Дәнев ве Фарап районларындакы салырларың дүзүминде хәндекли диен уруг болуп, Фарапдакы Хәндек обасына хем онуң ады гечипдир. Хәндек я-да хандак — гадымы огуз тайпасыдыр. Арап алымы Идрисиниң шаятлык этмегине гөрә, ол X асырда Руз (Гыргызыстандакы хәзирки Чу) дерясының якасында яшапдыр. Онуң галындылары соңра салырларың, гоңратларың ве бейлеки тайпаларың арасына сиңипдир.

Гадымы чешмелерде хандаг гөрнүшинде душ гелйәндигини назара алып, кәбир алымлар бу огуз этнонимини Огуз ханың 5-нжи оглы Дагханың ады билен багланышдырярлар (Дагхан — Хандаг или). Йөне бу пикир билен долы ылалашмасак-да, адың хакыкы манысы барада хәзирликче элимизде башга тутарык ёк.

ЧАГАТАЙ

Сакарларың хожаинебег бөлүминде ве Бухара областының Алат районында яшаян човдурларың дүзүминде чагатай атлы тирелер бар. Сакар чагатайлары чагатайбала («ёкаркы чагатай») ве чагатайпаян («ашакы чагатай») диен ики бөлеге бөлүнйәр.

Чагатай — Чингиз ханың икинжи оглуның адыдыр. Она Мавераннахр, Жетиөгүз ве Гүндогар Түркүстан бөлүнип берилйәр, бу гиң юрт Чагатай улусы дийип ат аляр, бу ерде яшаян илата-да Чагатай түрклери дийипдирлер. XIV асырдан соң Чагатай улусының айтымы даралып, ол дине Мавераннахры (Амыдеря ве Сырдеря аралыгыны) өз ичине аляр. Сакар ве човдур чагатайларының хем аслында Чагатай улусында яшандыклары үчин, олара шейле ат берлипдир (сакар чагатайлары 1780-нжи йыллар чемесинде Сакара Самаркант этрапларындан гөчүп гелипдирлер).

ЧАЙЫ, ГАРАЧАЙЛЫ

Әрсарыларың бекевүл бөлүминин 10 уругының бирине чайы (чаːйы) дийилйәр. Ёмутларың машрык уругының дүзүминде-де

чайы этнонимине душ гелинйәр. Бу уругың векиллери Чәржев велаятының Гарабекевүл, Дашховуз областының Көнеүргенч, Октябрь, Тәжигистаның Жылыкөл районларында, эсли бөлеги хем Овганыстанда яшаяр.

Түрки диллерде **чай** сөзүниң «чешме», «деря» ялы маныларындан угур алып, чайы диен этник адың манысыны «чайлы», ягны «чешмәниң (деряның) кенарында яшаянлар» дийип дүшүндирмек мүмкин. Бу пикири Ставрополь үлкесиниң Гарачай-Черкес автоном областында яшаян **гарачай** я-да **гарачайлы** диен түрки халкын ады хем тассыклаяр, чүнки онуң ады «гара сувлы чайың якасында яшаян ил» диен маныда йүзе чыкыпдыр. Чайы диен этнонимиң манысы барадакы бу чаклама хакыката лайык болса, онда чайы уругыны дүзйән **гутлучал, көрчал, сөйүнчал** диен үч эсасы тирәнин адындакы **чал** сөзлерини хем «чайлы» диен адың гысгалан гөрнүши хасапламак мүмкиндир.

Алымлар **чайы** этнониминиң, шейле-де **тарыхы** (вака), эмели (хемра), **газакы** (гоюн), **түркмени, тәжики** ялы сөзлериң ызындакы **-ы** гошулмасыны парс-тәжик диллеринде дегишлилиги билдирйән аффикс хасап эдйәрлер. Бейле пикир түркмен дилине гички дөвүрлерде аралашан сөзлер бабатда хакыката лайыкдыр, йөне иңнән ирки эйяямларда — түрки диллериң алтай дил бирлигини дүзен дөвүрлеринде дөрән **гоңшы, ягшы, гаршы,** дагы ялы сөзлерде, шейле-де бараны, багты, бүкри, гайы, гарравы, говкы, гыргы, санҗары, сокы, сурхы, ябаны ялы түркмен этнонимлеринде **-ы** аффикси гадымы түрки гошулма болуп, ол дине бир дегишлилиги дәл, эйсем көплүги хем аңладыпдыр.

ЧАКА, ЧАКАН, ЧАКМАК, ЧАКЧАК, ЧАКЫР

Сөзбашыда саналан этнонимлериң дүзүминдәки **чак** сөзи оларың бир көкден дөрән болмагының мүмкиндигини гөркезйәр. Дегишли тайпаларыны яй ичинде гетирмек билен, биз олары тәзеден санап гечелиң: **чака** (теке, эсги), **чакан** (емрели, мүрчели, салыр, теке, хыдырили, чандыр, човдур, әрсары, гаравул), **чаканалагөз** (ёмут), **чакмак** (човдур, әрсары), **чакчак** (човдур), **чакыр** (әрсары, алили, гөклең, мукры).

Бу саналан атлардан чакан, чакмак, чакыр ялыларының манысына догры геләйжек сөзлери хәзирки түркмен дилинден хем тапмак мүмкин. Меселем, **чакан** диен этнонимиң чакан гөзли тиребашының адындан болмагы әхтимал, чүнки чаканалагөз диен этноним онуң хут шу манысының тарапыны тутяр. **Чакыр** диен ады болса «аран» манысындакы **чакыр** сөзи (рус дилиндәки якорь хем шу сөздендир) я-да **чакыр** диен ав гушуның

ады билен багланышдырмак мүмкин. Бу ягдайда чакыр этноними тагманың гөрнүшине гөрә дөрәпдир я-да тотемден эмеле гелипдир.

Чак сөзи билен гелйән этнонимлериң йүзе чыкмагына ятланан ягдайларың себәп болуп билжекдигини инкәр этмезден, биз оларын асыл көки барада дүйбүнден башга чакламаны орта атмакчы: бу атлар гадымы **сак** диен этнониме сырыгяр (Сак диен макала середиң). Сакларың ады гечмишде **сак, сака, шак, шака чака** гөрнүшлеринде-де уланыпдыр. Түрки диллере **с-ш**, ве **ш-ч** сес чалшыгы ят фонетик хадыса дәл: баш — бас, гаш — кас, шийше — чүйше, чишлик — шашлык ве ш. м. Эгер бу чаклама хакыката догры гелйәй болса, онда чака, чакан, чакыр этнонимлериниң соңундакы -а, -ан, -ыр гошулмалары көплүги, жеми билдирйәрлер.

Бу атларың саклардан гайдянлыгыны субут эдйән делил хөкмүнде оларың жуда гадымыдыгыны, чакмак этнониминиң өзбеклерде, азербайжан этнонимиясында, чакчак диен тирәнин газак аргынларында, гыргызларда, чакыр диен сөзүң хем азербайжанларда, гыргызларда, хатда гадымы булгарларың дүзүминде бардыгыны я-да боландыгыны шу ерде ятлап гечйәрис.

ЧАЛ, ЧАЛЧА, ЧАЛБАР, ЧАЛБОЗАН, ЧАЛМА, ЧАЛШАК, ЧАЛЫШ

Чал сөзи билен гелйән этнонимлер түркмен тайпаларының аглабасында душ гелйәр. Меслем, **чал/чаллар** (баят, ёмут, хатап, әрсары, гаравул тайпаларында), **чала** (алили, сарык, теке, әрсары), **чалбар** (човдур), **чалбозан** (сарык), **чалма** (әрсары), **чалшак** (памык), **чалыш** (әрсары, хатап, эсги). Чал чала чалыш диен тире-тайпа атлары гыргызларың, өзбеклериң, азербайжанларың дүзүминде-де бар. Бу болса бейле атларың жуда гадымыдыгындан хабар берйәр. Меселем, селжуклар, хереке-тинден (XI асырдан) өң түркменлер Гүнорта Гыргызыстанда отурыпдырлар. Оларың бир шәхерине (галасына) **Чалыш** дийлипдир. Бу ерде чалышлар яшандыгы үчин, ол шейле ат алыпдыр. Чалышларың бир бөлеги селжуклар билен Сирия барыпдыр. Түрк алымы Фарук Сүмер XVI асырда чалыш диен шол огуз тайпасының Халапда яшандыгыны хабар берйәр.

Ёкарда айдылanлардан чен тутсаң, иңнән ирки эйямларда чаллар улы түрки тайпаны эмеле гетирип, соңра олар чар тарапа дарган ве бейлеки тайпаларың дүзүмине сиңен боларлы. Бу этник адың **чал** сөзүни чал башлы (чал сакгаллы) тайпаба-

шының лакамы билен багланышдырмак гөвнежай болайжак ялы, чандырларың чалбаш тиресининң ады хут шейле дүшүндиришиң тарапыны тутяр. Йөне чал сөзи билен гелйән этнонимлерин бейлекилеринде бу сөзүң а сесининң гысга айдылмагы оларың көкүнин башга сөзендигине гүвә гечйәр. Үстесине-де, Дөртгүл (Гарагалпагыстан) түркменлеринде бу этноним чалабаш гөрнүшинде гысга а билен айдыляр.

Биз түрки диллерде с сесинин ш, ш сесининң ч сесине гечиш кануналайыклыгыны гөз өңүнде тутуп (бу барада Чака, чакан диен макала середин), чал сөзи билен гелйән этнонимлериң Салак, салыр макалаларында тесвирленен сал диен гун тайпасы билен багланышыклы болаймагының мүмкиндигини шу ерде ятлап гечйәрис.

ЧАНДЫР

Гаррыгаладакы Чендир (Чандыр) жүлгесине адыны гечирен чандырлар Дашховуз, Чәржев, Бухара, Самаркант ве Кашгадеря велаятларында әнчеме обалары эмеле гетирен дагыныk түркмен тайпасыдыр. Оларың шунча гиң территория яйрамагына Бухара ве Хыва ханларының «бөлүшдир-де хөкүм сүр» диен сыясаты себәп болупдыр. Илки Хыва ханы өзүне гаршы гидйән бу урушган тайпанын бир ерде жемленмегинден хедер эдип, олары бөлүшдирипдир ве ханлыгын чет-чемерелеринден ер беripдир. Шейлеликде, Ленин, Йыланлы, Дарганата районларындакы ве Үргенч этрапларындакы Чандыр обалары эмеле гелипдир. Хыва ханының бу сыясатыны Бухара эмири хем уланыпдыр. Нетижеде, чандырлар Дәнев, Чәржев, Фарап, Бухара велаятының Гаракөл, Алат, Самаркант велаятының Нурата, Песдаргам, Кашгадеря велаятының Бахарыстан, Ульянов районларына гөчүрилипдир.

Тайпа векиллериниң урушмага, гөрешмәге гаты өкде боландыгыны, Өзбегистаның атлы пәлванларының көпүсининң хут шу тайпадан чыканлыгыны гөз өңүнде тутуп, ерли яшулулар өз тайпаларының адыны «синир» ве «чее» маныларында уланылян чандыр диен шиве сөзүнден хасаплаярлар. Йөне бейле дүшүндириш ончаклы ынандырмаяр. Биз чандыр диен этноними гадымы човдур тайпасының адындан чаклаярыс, чүнки гурлуш тайдан бу атлар мензешдир, галыберсе-де, орта асыр алымларының ишлеринде чавулдыр гөрнүшинде душ гелйән бу этник ады XV асыр алымы, Языҗы-оглы Чавындыр гөрнүшинде языпдыр.

ЧАРШАҢҢЫ

Чаршаңңы районына, Керки, Октябрь ве Тагтабазар районларындакы Чаршаңңы обаларына, Саят районында бир яба адыны гечирен чаршаңңы уругы әрсарыларың бекевүл бөлүмине дегишлидир. Абылгазы ламма (китапда лайна) ве чаршаңңы уругларыны Әрсары бабаның Инелгазы диен оглундан өнен ил хасап эдйәр, ягны Инелгазының Төре диен оглундан Ламма, Сокман диен оглундан хем Чаршаңңы диен огул болуп оларың неберелерине (уруга) хем шу огулларың атлары гечйәр.

Ил ичинде айдылян роваятлар чаршаңңы диен ады «4 саны шаңңы сесли адамың несли» дийип дүшүндирйәрлер (парсча чар — «дөрт» диймекдир).

ЧАРЫК, ЧАРЫКЛЫ, ЧАРХ, ЖАРУК, ЖАРУКЛУК

Гөклең ве нохурлыларың дүзүминдәки чарык, бурказ ве ёмутлардакы чарыклы, салырлардакы чарх диен уруг-тиреleриң атлары Махмыт Кашгары тарапындан ятланян жаруклук диен огуз-түркмен тайпасының адының гысгалан гөрнүшидир. Махмыт оны иң соңкы (22-нжи) орунда гоюп, бу тайпаның аз санлыдыгыны, тагмасының нәбеллидигини, өзүнин хем Барчук этрапларында яшаяндыгыны язяр.

Чарыкларың чаграк диен түркмен тайпасы билен багланышыклы болмагы хем мүмкиндир. Чаграклар XIII асырын башында Хорезмшаларың гошунында гуллук эдип, монголларың чозушы дөврүнде Овганыстана ве Пакистана гачыпдырлар.

Чарык диен этноними А. П. Поцелуевский тире векиллериниң чарык геййәндиги билен багланышдырса, Г. П. Васильева оны сарык диен тайпанын адындан хасаплаяр.

Бу адың асыл көки барада ене ики чакламаны орта атярыс. Махмыт Кашгары чар (чар/чармак) сөзүни «машгала» (ягны «уруг») дийип дүшүндирйәр. Галымы уйгур дилинде язылан будда роваятларында болса чар сөзи «өрүлен сач» диен маныдадыр: узун сачын чар түгүп — «узын сачыны өрүп дүвүп». Гадымы түрк эркеклериниң депесинде өрүлен сач гоймак дәбини яда салалың, Шейлеликде, чарык этниниминиң «гарындашлар топары» я-да «депеси өрүлен сачлылар» манысында йүзе чыкмагы хем мүмкиндир. Ики ягдайда-да адын ызындакы -ык гошулмасы көплүги, жеми, топары аңладяр.

ЧАТРАК

Әрсарыларың улудепе бөлүминиң **чатрак** уругының ады **чат, чатмак, чатма, чаты, чаталба, чатан** сөзлеринде душ гелйән чат сөзүнден ве гадымы түрки **-р** хем-де **-ак** диен көплүк гошулмаларындан ясалып, «бирлешен, гошулышан ил» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

ЧЕГЕС

Дәнев районындакы салырларың бир уругы чегеслердир. Абылгазы Балкан этрапында яшаян түверлериң арасында Чекес (Чегес) атлы бегиң боландыгыны язяр. Шундан угур алып, бу этник ады шу шахс билен багланышдырмак мүмкин. Йөне ол беге этник адың дакылмагы, чегес уругының болса аслында **чиг, чигил** диен гадымы түрки тайпалардан гайдян болмагы, бизиңче, хас ынандырыжыдыр, чүнки **чиг** сөзүниң ызындакы **-ес** көплүк гошулмасы болуп, бу этноним «чиглер» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

ЧЕКИР

Әрсары, гөклең, салыр, сакар тайпаларының дүзүминде **чекир**, човдурларда хем **чекирбай** диен уруг-тирелер бар. Олары адындакы **чекир** сөзүниң маныси бабатда хакыката якынлыгы тайдан бири бейлекисинден кем отурмаян ики саны чаклaманы окыжыларың дыкгатына хөдүрлейәрис. Биринжи чаклама гөрә, **чекир** диен ат ёкарда дерҗелен **чегес** этноними билен маныдашдыр: ол **чек (чег, чиг)** сөзүнден ве **-ир** диен көплүк гошулмасындан хасыл болуп, «чиглер» диен маныны аңладяр. Икинжи чаклама Орта Азияда барып ысламдан хем өңки дөвүрден бәри довам эден чекирлик гуллугы билен багланышыклы. Академик В. В. Бартольдың язышыча, бу этрапдакы ханлар, беглер, улы ве хатда ортагүрп байлар өз көшгүни, малмүлкүни горап сакламак үчин хакына тутма гаравуллар, дружиниклер саклапдырлар. Олара чекирлер дийип ат берлипдир. Халач районында яшаян чекир яшулуларының берен маглуматына гөрә, хут шу асырың 20-нжи йылларына ченли Гарагумдакы өрүлерини ве малларыны дүрли чозушлардан хем-де таланчылыкдан горамак үчин, ерли байлар чекир уругының йигитлерини гаравул (чекир) гуллугына кабул эдип олара хак төләпдирлер. Чекир этнониминиң йүзе чыкышы шу чакламаларың хайсы-да болса бирине эсасланяр.

ЧЕМЧЕ, ЧОМУЧЛЫ

Гечен асырың орталарына ченли Мургап районындакы Чемчедепе диен ерде яшаян чемче атлы сарык тиресине тагмасының гөрнүшине гөрә шейле ат дакылыпдыр. Бу тагма чемчәни яда саляр (ашагы дик чызыклы тегелек). Хатап тайпасында шейле тагмалы тирә чомучлы дийип ат берипдирлер. Чөмүчли, чөмүшли диен уруг-тирелер башгыртларың, гарагалпакларың, өзбек гыпжакларының ве гоңратларың дүзүминде-де бар. Молдовада, гагауз халкының меркези болан Комрадың (онуң ады **гоңрат** диен этнонимден) якынындакы Чимишлия поселогының ады хем Чөмүшли диен уруг адындан эмеле гелипдир. Буларың эхлисиниң тагмасы шол бир гөрнүше эедир.

ЧЕПНИ, ЧЕПИ

Гадымы огуз-түркменлериң 24 тайпасының санамасында Махмыт Қашгары **чепнилери** (жебни) 21-нжи, Салар Баба — 22-нжи, Решидедин, Языҗы-оглы ве Абылгазы дагы хем 16-нжы орунда гойяр, соңкы үч алым **чепни** сөзүни Огуз ханың 4-нжи оглы Гөкханың 4-нжи чагасының ве ондан өнен илиң ады хасапласа, Салар Баба оны Денизханың 2-нжи оглунын ады чаклаяр. Бу алымларың чепни сөзүне берйән дүшүндиришлери шейле: Решидеддин: «Ниреде ягы гөрсе, хемин сөвешер»; Языҗы-оглы: «Қанда ки ягы гөре, дерхал сөвешер ве чапар»; Салар Баба: «Хер канда ягы болса, таваккуф кылгай, урушгай»; Абылгазы: «Бахадыр» (ягны «батыр», «гахрыман»). Түрк алымы И. Қафесоглу шу алымларың язанларындан угур алып, чепни диен этноними гошуның дүзүлиши билен багланышыклы дөрән атларын хатарына гошяр.

Абрайлы алымларың **чепни** тайпасына берен махабатлы дүшүндиришлерини инкәр этмезден, биз бу этнонимиң «кичи бөлек», «топар», «сүри» манысындакы гадымы **чеп, чөп** диен түркн сөзден эмеле гелип билжекдигини хем беллемелидирис. Махмыт Қашгары **чөп** сөзүни «бөлежик» манысында уланыпдыр: Бир чөп йегил — «бир бөлежик ий». Түрк дилинде ве түркмен дилиниң ёмут (машрык) шивесинде мал агылына-да **чепери** дийилйәр. Шулардан угур алып, чепни диен ат «бөлежик ил», «топар», «кичи тайпа» манысында йүзе чыкандыр чаклаярыс.

Селжуклар херекети дөврүнде (XI асыр) чепнилериң улы бөлеги Эйрана, Түркийә, Қавказа, Ырага ашыпдыр. Түркменистанда диңе гөкленлериң дүзүминде **чепни**, аталарда хем **чепи** диен тирелер душ гелйәр.

Алили, ата, гөклен, хатап ве хыдырили тайпаларының чепбе, човдур ве эрсарыларың чепек, бурказларың чепбеже диен тиреленинің хем шол гадымы чеһнилер билен бир көкден дөрән болмагы мүмкиндир.

ЧЕРИКЛИ, ЧЕРЛИ

Самаркант велаятындакы Нурата түркменлериниң дүзүминдәки черикли ве сарыкларың черли тиреле ри, бизиң пикиримизче, барып VIII асырың түрки язув ядыгәрликлеринде агзалян гадымы түрки черикли тайпасының галындыларыдыр. Шол вагтың түрки диллеринде «гошун», «эсгер» манысында черик сөзи уланылыпдыр. Диймек, бу этноним «эсгерлер или» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

ЧИГ, ЧИГИЛ

Чиг ве **чигил** сөзлериниң херси бир гадымы түрки тайпаның ады болуп, олар VI—VIII асырың Орхон-Енисей язув ядыгәрликлеринде-де душ гелйәр. Меселем, шу ишлерде чиг диен гадымы халкың Енисейиң ёкары акымларында, Саян дагларында яшаяндыгы гөркезилйәр. Бизиң пикиримизче, **чигил** диен этноним хем аслында **чиг** диен этник атдан ве **-нл** диен көплүк гошулмасындан ыбаратдыр. Чиг диен этноним хәзирки вагтда ата, ёмут ве теке тайпаларының, **чикже** тиреси ёмутларың дүзүминде сакланыпдыр. Г. И. Карповың догры беллейши ялы, алили, ёмут ве теке тайпаларындакы **чил/чиллер** диен тиреле риң ады гадымы **чигил** этнониминиң гысгалан гөрнүшидир. Гарадашлыларың **чилдир**, Нурата түркменлериниң **чиликли**, хатапларың **чиллиқли** тирелериниң адыны хем **чигил** сөзүниң гысгалан гөрнүшинден (**чил** сөзүнден) эмеле гелен этнонимлериң хатарына гошмак мүмкин.

Юсуф Баласагунының «Кутадгу билиг» диен эсеринде ве гадымы уйгур хатында язылан будда роваятларында **чигил** сөзүне «гарамаяк ил» дийлип дүшүндириш берилйәндигине гарамаздан, биз **чиг** ве **чигил** этнонимлериң аслыны **чигмек, чигин, чигит** сөзлеринде сакланып галан **чиг** сөзи билен багланышдырмакчы. **Чиг, чигин** сөзлериниң «дүвүн», «топбак», «йыгын» ялы манылары аңладяндыгыны назара алсак, **чиг/чик** диен гадымы этнонимиң хем шу сөзден эмеле гелмегиниң мүмкиндигини чекинмән айтмак мүмкиндир, чүнки тире-тайпа атларының аглабасы хут «топар, йыгын, тире» маныларындакы сөзлерден дөрәндир.

ЧОВДУР

Инҗән ирки эйямдан тә шу гүнлере ченли өзбашдак тайпалыгыны саклап гелйән 5 түркмен тайпасының бири човдурлардыр (бейлекилери баят, салыр, эймир, ыва тайпалары).

Чимкент газакларының дүзүминде **шаулдыр** диен уругың, шу этрапда шейле атдакы демир ёл станциясының болмагы човдурларың XI асыра ченли Түркүстан төверегинде яшандыгыны гөркезйәр. Сонра оларың улы топары Мангышлага гелйәр. Бозажы диен човдур тайпасы бу ердәки Бозажы ярым адасында орнашяр. XVI—XVII асырларда човдурларың бир бөлеги абдаллар ве сөйүнжажылар билен бирликде Астрахан хем-де Ставрополь этрапларына гөчйәрлер, бейлеки бир бөлеги болса Дашховуз велаятының Калининн хем-де Тельман районларында орнашярлар. Човдур тайпасының векиллери Саятда, Хожамбазда, Бухара областының хем Алат ве Гаракөл районларында яшаярлар.

Узак тарыхы дөвүр ичинде човдурларың өз ичине дүрли тайпалары, (меселем, абдаллары, игдирлери) синдириши ве көпелип-көнелиши ялы, онуң човдур диен этник ады хем дүрли фонетик өзгеришлере сезевар болупдыр. Меселем, XI асыр алымы Махмыт Кашгарыда бу тайпаның ады жувалдар гөрнүшинде душ гелйәр, бу алым оны 24 түркмен-огуз тайпасының арасында 20-нжи орунда гойяр. Решиддиниң ишинде **жавулдур**, Языжы-оглунда **чавындыр**, Абылгазыда **чавулдур** гөрнүшлеринде гетирилен бу этноним 15-нжи орунда болуп, саналан алымлар оны Огуз ханың 4-нжи оглуның 3-нжи небересиниң ады билен багланышдырярлар. Дине Салар Баба **чавулдуры** Дагханың 2-нжи оглы хасаплап, оны 18-нжи орна гечирйәр.

Бу алымларың этнониме берйән дүшүндиришлери шейле: Решиддин: «Шерефли (шөхратлы), үйни яйгын (ягны сеси гаты); Языжы-оглы: «Намыслы ве ырак чавлы (ягны сеси узага гидйән)»; Салар Баба: «Дайым (мыдам) иши уруш-дава болгай»; Абылгазы: «Шан-шерефли» ве «Намыслы».

Хәзирки дөврүң алымлары хем човдур диен этноними орта асыр алымларынынка меңзеш терзде дүшүндирйәрлер. Меселем, түрк алымы И. Кафесоглу бу бабатда «бейик, шөхратлы», човдур шивесини өвренен түркмен алымы Х. А. Машаков болса «намысжан, гахрыман» ялы дүшүндиришлери гетирйәр.

Биз бу этнонимиң иң гадымы жувалдар (човалдар дийип окамак хем мүмкин) ве хәзирки дөвүрде уланылян **човдур** гөрнүшлеринден угур алып, онуң дүйп көкүни **чог(чок)** диен түрки сөз билен багланышдырмакчы (**чок** сөзи емрелилериң **чокчы** ти-

ресининң адында хем душ гелйәр). Түркменистандакы Чохпетде (аслы Чокпетде), Чокагач, Чокжүневүт ялы ер-юрт атларында чок сөзи «гүр», «топбак», «бир ерде чогдам өсйән» ялы манылары аңладяр. Хәзирки түркмен дилинде **чок** сөзи «көпчүлик», «мәреке», «йыгын» диен маныдадыр, хатда «чопан адам чока (мәрекә) болмаз» диен накыл хем бар. **Чог/чок** сөзүниң гадымы манысы **чугдумланмак, чугутмак, чокул** (депеде я-да еңседе гоюлян чогдам сач), **чокай** (агзы бүрүлип бир ере йыгналян аякгап), **чокга** (сакгал), **чогмак** (топбак) ялы сөзлерде сакланяр.

Диймек, жувалдар/човдур диен этнонимиң жув/чов сөзлери аслында **чог/чок/чуг** сөзүнден болуп, ол «йыгын», «мәреке», «топар», «ил» диен маныны аңладыпдыр, бу сөзүң ызына гошулан **-ыл (-ын)** — көплүк санын гошулмасыдыр. **Човдур, игдир, чандыр** ялы этнонимлер үчин умумы болан **-дур/-дир/-дыр** гошулмаларының асыл көки нәбелли (кем ишлик гошулмасы дәл), йөне этнонимияда онуң хем көплүги аңлатмагы мүмкиндир.

ЧОМАК, ЧОМАЛАК, ЧОМАН, ЧОМУР

Салырларың **чомак**, текелериң **чомалак** ве **чомур**, гөкленлериң, ёмутларың хем **чоман** диен тирелериниң адында гайталаняң **чом** сөзи бу атларың хәзирки дилде уланылян сөзлерден дәл-де, эйсем башга көкден дөрәнлигине гүвә гечйәр.

Түрки диллерде й—ж (йигит — жигит, йыл — жыл, йеген — жийен, йер — жер) ве ж—ч (жаң — чаң, жүңүл — чүңүл) сес гезеклешмелериниң кануналайык фонетик хадысадыгыны назара алып, биз **чом** сөзүни гадымы **йом** (бу барада **Ёмут** макаласына середиң) сөзи билен бир көкден дөрән ве түркі тире-тайпа атларында «топар», «жем», «йыгын» ялы манылары аңладян сөз хасаплаярыс. Ол **чоммалмак, чомак** (ягны ужы улы дүвүнли, томмаклы таяк) ялы сөзлерде айдылана якын маныда уланылыпдыр. Эгер шейле болса, онда чомак, чоман, чомур диен этнонимлериң ызындакы **-ак, -ан, -ур** гошулмалары көплүги аңладып, тутушлыгына бу атлар «топар», «ил,» «тайпа» диен маныда йүзе чыкыпдыр.

Кәбир окыжыларың **чомур** диен этнонимиң «отурымлы ил» манысындан үгүр алып, бизиң чакламамыз билен ылалашмазлыгы мүмкиндир. Йөне биз олара **чомур** сөзүниң хут өзүниң

хем чарва, ягны гөчүп-гонян, дагынык ил маныдакы сөзүң терсине, **чомур**, ягны «бир ере йыгнанан, отурымлы, топбак ил» диен маныда йүзе чыкандыгыны ятлатмакчыдырыс.

Сөзумизиң ахырында, Гарагалпагыстанда яшаян **чоман** диен ёмут тиресиниң обасына **Чоманой** дийилйәндигини ятладярыс (Дашховуз этрапының топонимиясында ой сөзи «оба», «отурымлы ер» диен маныдадыр. Деңешдириң: Алилиой, Магтымой, Кыркгызой). Соңра шу ердәки посёлога ве района-да обаның ады гечйәр, йөне гарагалпаклар бу ады Шуманай гөрнүшинде уланярлар.

ЧОТАКЛЫ, ЧОТАН, ЧОТЛАР, ЧОТУР

Әрсары тайпасының чекир уругына дегишли **чотаклы**, кырачлы салырларда (Фарапда) **чотлар**, текелерде **чотан**, гөкленлерде хем **чотур** диен тирелер болуп, оларың әхлисиниң ады чот сөзүнден ве көплүги, жеми билдирйән **-ак, -ан, -лар, -ур** гошулмаларындан эмеле гелипдир.

Ызындакы **-лы** диен дегишлилик гошулмасындан чен тутсаң, чотаклы тиресиниң ады «Чотак диен ерден чыкан ил» манысындадыр. Ерли яшулулар хем оны хут шейле дүшүндирйәрлер.

Балканда, Маңгышлакда яшан түркменлериң үстүне XVII—XIX асырларда Хыва ханларының вагтал-вагтал чозандыгы, шол чозушларда бу этрапдакы түркменлер үчин Чотак диен ериң тебигы гала болуп хызмат эдендиги барада тарыхы чешмелерде дегерли маглуматлар бар. Чотак диен ер үстүнден гечип болмажак дагың өврүминде ерлешип, онуң дине гиреллеги горалыпдыр. Йөне бу чешмелерде Чотагың ерлешен ери гөркезилмәндир. Шол дөврүң тарыхы вакаларыны дерңән В. В. Бартольд ялы алымлар хем онуң нирединдигини анык билмәндирлер. Археолог Хемра Юсуповың Гүнбатар Түркменистанда гечирен барлаглары нетижесинде Чотагың Шагадам-Гызылгая шоссе ёлуның угрунда, Терсакан жарының демиргазыгында, Акгырың гүнорта-гүнбатар бөлегинде ерлешйәндиги аныкланды. Диймек, чотаклы тиресиниң «Чотак этрапында яшаянлар», «чотаклы» диен ады хакыката хас лайыкдыр. Шол дөвүрде әрсарыларың шу ерде яшандыгы хем бу пикири долы тассыклаяр.

Йөне биз Чотак дересине-де чотак тиресиниң ады дакылыпдыр дийип чаклаярыс, чүнки ёкарда саналан тирелериң адына әсас болан **чот** сөзи даг атларында душ гелмейәр, эмма ол түрк-

мен тирелериниң атларында көп гайталаныр, хатда гыргызларда-да бир уруга чот дийилйәр.

Бизиң гөзден гечирен түрки сөзлүклеримизде чот сөзүниң тире ады үчин ярайжак манысына душ гелмедик. Диңе XI асыр алымы Махмыт Кашгары Хотан түркleриниң дилинде «уруг», «тохум» манысында чут, чүт сөзүниң уланыляндыгыны языпдыр. Шундан үгүр алып, түрки этнонимлерде көп душ гелйән чот сөзүниң «уруг», «тире» манысында йүзе чыкан болмагының мүмкиндигини беллемекчидирис. Аглаба этнонимлериң хут шу ёл билен дөрәндиги бу чакламаны хакыката хас-да якынлашдыряр.

ШАЙЫ, ШАЙЫЛЫ

Аталарың шайы, Бүзмейинде яшаян текелериң шайылы тирелериниң ады, мегерем, тире векиллериниң дини ыгтыкатлары билен багланышыклы йүзе чыкан болса герек. Мәлим болшы ялы, ысламда сүннi ве шайы диен мезхеплер болуп, түркменлер, эсасан, сүннi, Эйранын, Азербайжанын аглаба илаты хем шайы мезхебине уйяр. Шайыларың арасындан гелип гошулан иле шейле этник адың дакылан болмагы мүмкиндир. Аслында шайы сөзи арапларың шиъа (шыга) сөзүнден болуп, «ынамдашлар» диен маныдадыр.

ШИРВАН

Гечмишде Челекенин якынындакы Огуржалы адасында ширван диен түркмен уругы яшапдыр. Шу атдакы тире әрсаларың элеч уругында-да бар.

Огуржалы ширванларының этник адының гелип чыкышы барада Ата Жыкыев үч саны чакламаны орта атяр: а) бу уруг Азербайжан ширванларының бир бөлегидир. Тагталары дакып, шонун үстүнде Каспиден шу ере йүзүп гечендиклери үчин, олара тагталы ширван хем дийипдирлер; б) икинжи роваята гөрә, Огуржалы ширванларының уругбашысы Алы Ширван болуп, ол Каспиниң гүнбатарындан гелипдир; в) уругың ады Эйрандакы Астрабадың якынында ерлешен Бибиширван диен ер билен багланышыклыдыр.

ШЫХ

Өвлат түркмен тайпаларының бири болан шыхлар республикамызың әхли еринде душ гелйәр,олар айры-айры тире хөкмүнде аглаба тайпаларың дүзүмине хем синипдирлер. Бу түркмен тайпасының улы ковчум болуп топбак отуран ери Гызыларбат районының Бендесен обасы ве Термез шәхериниң төверегидир.

Шых диен этник ат арапларың шейх сөзүнден болуп, ол «яшулы», «аксакгал», «тайпа башлыгы», «дервишлериң баштутаны», «дини ховандар», «овлүйәлериң горагчысы» ялы манылары аңладяр.

ЫБАК, ЫБАГАТА

Човдурларың ыбак (ол увак гөрнүшинде-де уланыляр) ве аталарың ыбагата тирелериниң ады иннән гадымыдыр. Муны ыбак диен этнонимиң газак ве гыргыз халкларының дүзүминде-де сакланандыгы субут эдйәр. Газак алымлары М. С. Муканов ве В. В. Востров дагы ыбак уругының адыны шу илатың тагмасы билен багланышдырярлар, чүнки бу уругың тагмасы абак (ортасындан дик чызык гечирилен параллелепипед) гөрнүшиндедир.

Археолог С. П. Поляков ыбак диен этноними агарларың тайпабашысы болан ве 800 йыл чемеси мундан өң яшап, Гүнбатар Түркменистанда жайланан Агар-убак диен шахсың адындан хасаплаяр.

Бизиң пикиримизче, ыбаклар орта асыр огуз-түркмен тайпасы болан ываларың бөлеклериндэн эмеле гелипдир, онуң этник ады ыва этнониминден ве -к диен көплүк гошулмасындан дуряр (Ыва макаласына серединң).

ЫВА

Махмыт Кашгарының дөврүнде ывалар 24 түркмен тайпасының ичинде ин улуларының бири болмага чемели, чүнки бу алым оны 4-нжи орунда гойяр. Йөне соңкы алымлар ываны хас ызда — Салар Баба 20-нжи, Решидеддин, Языжы-оглы ве Абылгазы хем 23-нжи орунда гетирйәрлер. Соңкы 3 алым Ыва диен сөзи Огуз ханың Деңизхан оглунын 3-нжи перзендиниң, Абылгазы болса Дагханың 2-нжи оглуның ве ондан өнен тайпанын ады хасаплаяр. Ыва диен этноними Махмыт ыве, Абылгазы ава, бейлеки алымлар хем йыва гөрнүшлеринде уланыпдырлар. Бу этнонимиң манысыны олар шейле дүшүндирйәрлер: Решидеддин ве Языжы-оглы: «Дережеси хеммесинден үстүн»; Салар Баба: «Атлары барча немелерден ёкары болгай»; Абылгазы: «Мертебеси белент».

Гарагалпак алымы Д. Айтмуратов ыва тайпасының гадымы

аварлардан гайдянлыгыны, онуң адының хем авар этнониминиң гошулмасыз (ава) гөрнүшидигини беллейәр. Шу алымың пикириче, ава/авар сөзи монголларың әвер я-да хытайларың әфа сөзүндендир. Ол диллерде ятланан сөзлер «өрүлен сач», «чокул» диен маныны аңладяр, аварлар (ве ывалар) депесинде өрүлен сач гойянлыгы үчин шейле ат алыпдырлар.

Окыжыларың дыкгатына биз ене бир чаклама хөдүрлемекчи. Гадымы түрки диллерде (VII—VIII асыр Орхон язув ядыгәрликлеринде), хәзирки дөвүрде болса Астрахан ве Ставрополь түркменлериниң геплешигинде ува/уйа сөзлери «хөвүртге», «машгала», «уруг» ялы манылары аңладяр. Ыва диен этнонимиң шол сөзден әмеле гелен болмагы хем мүмкиндир.

Түркменистанда гадымы ывалар улы ыз галдырмандырлар, чүнки олар селжуклар херекети дөвүрүнде Кичи Азия юртларына гөчүпдирлер. Дине Бухара велаятының Алат районында ыва түркменлери хәзирки дөвүрлерде-де тайпалыгыны саклап, бир ерде ковчум болуп яшаярлар.

ЫСЛАМ

Әрсарыларда бир уругың, ата, мүжевүр, човдур ве шых тайпаларында хем тирелериң ады болан ыслам сөзи мусулман сөзи билен асылдаш болуп, арап дилинде «дине боюн», «табын» диен маныны аңладяр.

Ыслам диен этник атлар VII—VIII асырларда, ягны түркменлериң ыслам динине зор билен салнып башлан дөвүрлеринде дөрән болса герек. Ысламы кабул эден топарлара бейлекилериң ыслам дийип ат дакан болмагы мүмкиндир.

ЭЙМИР

Огуз-түркменлериниң гадымы тайпаларының бири болан эймирлериң адыны орта асыр алымлары **эймур**, Абылгазы болса **имир** гөрнүшинде уланыпдырлар. Махмыт Кашгары оны 24 тайпаның арасында 11-нжи, Решидеддин, Языжы-оглы ве Абылгазы 18-нжи, Салар Баба болса 21-нжи орунда гойяр. Кашгарыдан ве Салар Бабадан бейлеки алымлар Эймири Огуз ханың 5-нжи оглы болан Дагханың 2-нжи перзендиниң ады ве ондан өнен ил хасапласа, Салар Баба оны Деңизханың 1-нжи оглуның ады чаклаяр. Бу алымлар **эймир** сөзүниң манысыны шейле дүшүндирйәрлер: Решидеддин: «Соң дережеде ийи (говы) ве зенгин (гүйчли)»; Языҗы-оглы: «Хетсиз эйи, бай ол (бол)»;

Салар Баба: «Лешгерлик ве тавангәр болгай»; Абылгазы: «Байларның байы».

Этнограф алым Ю. Зуев эймир диен этнонимиң аңладян манысына дегишли йөрите макала язды. Онуң пикириче, бу тайпаның ады тотемден әмеле гелип, «теке» диен маныны аңладяр, чүнки Решидеддин эймирлериң тотеми хөкмүнде шу хайваның адыны тутяр; галыберсе-де, X—XI асырларда язылан хытай чешмелеринде гара гуйруклы имо (имир) диен хайваның ады душ гелйәр. Ол гечи я-да кейик болмалы. Шу заглары назара алып, Ю. Зуев имир диен ады ики бөлеге бөлйәр: им ве -р (гошулма). Им сөзи, онуң пикириче, хәзирки түркмен дилиндәки умга/йумга (даг гечиси) ве эммек сөзүнде сакланып, ол «теке», «гечи» диен маныдадыр.

Эймир сөзүниң аңладян манысына Европа алымлары хем үнс беripдирлер. Меселем, Гамильтоның пикириче, бу ат «шан-шерепли, ыгтыбарлы» диен маныдадыр.

Элбетде, ымыклы ылмы барлаглар гечирмезден, эймир этнонимине берилйән бейле дүшүндиришлере ынанмак кындыр. Бу сөзүң асыл көкүни гунларың, белки-де, түрки, монгол, тунгус-манҗур халкларының бир умумылыгы әмеле гетирен алтай дөвүрүнде яшан халкларың дилинден гөзлемек догры болар, чүнки эймирлериң ады гадымы түрки эйямда-да душ гелйәр. Меселем, түрк алымы Ибрахим Кафесоглуның язмагына гөрә, барып 745-нжи йылда Өтүкенде өз дөвлетини гуран уйгурлара докузогуз («9 тайпа») хем дийилйән экен, чүнки олар 9 тайпадан ыбарат болупдыр. Онуң 8-нжи тайпасының ады хытайча Хи-йе-ву гөрнүшинде язылып, ол түркче окаланда айамур я-да аймур гөрнүшине эе боляр. Кафесоглу бу ады хут эймирлер билен багланышдыряр.

Эймир я-да ииймир диен этник адың эй/ий бөлеги, бизиң пикиримизче, игдир этнониминиң иг сөзи билен асылдаш болса герек (Игдир макаласына серединь), чүнки түрки (түркмен) диллеринде г сеси аңсатлык билен й сесине гечип билйәр (эге —эйе—эе, түк—түг—түй, чугун—чойун—чоюн ве ш. м.).

ЭКЕРЕМ

Эсенгулы районындакы Экерем посёлогына ады дакылан бу тире ерли геплешикде «экеранчы» манысында уланыляп экерем сөзи билен атландырылыпдыр, чүнки олар дине бир тумач уругының ичинде дәл, эйсем, шу этрапдакы бейлеки уруг-тирелериң арасында-да илкинжи болуп Гарадепе обасында дүме экеранчылыгыны ёла гоюпдырлар.

ЭЛЕЧ, ЭЛЕШ

Хожамбаз районының Элеч обасында яшаян элеч диен әрсары уругы ве Огуржалы адасында өң өзбашдак уруг болуп, соңра гараиҗиклер билен гошулан элеш тиреси аслында бир көкден әмеле гелипдирлер, чүнки, Ата Жыкыевиң беллемегине гөрә, әрсарыларың элеч уругы Каспи деңзиниң кенарларында-да яшапдыр. Археолог Т. Хожаныязов элеч диен этноними гадымы халач диен тайпа адының фонетик өвүшгини хасап эдйәр.

ЭРДЕН, ЭРДЕНЛИ

Сарыкларың әрден тиресини Г. И. Карпов печенеглериң әртем диен уругы билен асылдаш хасаплаяр, чүнки арабачы, сарык ве бейлеки кәбир түркмен тайпалары гечмишде печенеглер билен гоңшы отурып, якын арагатнашыкда болупдырлар. Махмыт Кашгары әрдем сөзүни «медениетли», «буйсанчлы», «салыхатлы» дийип дүшүндирйәр. Түрк алымы И. Кафесоглу болса әрдем диен уруг адыны «гүйчли-кувватлы» ялы маныны аңладян этнонимлериң топарына гошяр.

Дәнев районында яшаян салырларың әрденли тиреси хем аслында сарыклардан галан топардыр, чүнки XVIII асырың ахырларына ченли сарыкларың улы топары Чәржев этрапларында: Дәнев районының Сарыкбала, Саят районының Эрделарык обаларында отурыпдырлар.

ЭСГИ

Саят, Сакар районларында, Өзбегистаның Бухара, Самаркант, Сурхандеря велаятларында, Тәжигистаның хем Шәхритуз районында эсги диен гадымы түркмен тайпасының векиллери яшаярлар. Ерли илатың арасында айдылян мешхур роваятда эсгилер Әрсары бабаның улы (если) оглуның неберелери хасап эдилйәр. Шу роваят эсасында Саят районында тәзе дөредилен оба советлериң бириңе Эсли диен ат дакылды.

Эсгилериң әрсарылар билен багланышыклыдыгыны Абылгазы хем (XVII асыр) тассыклаяр. Ол «Түркменлериң шежереси» диен китабының «Түркмен болуп, түркмене гошулан иллериң беяны» диен бабында илкинжи нобатда эсги тайпасының гелип чыкышы хакында сөз ачып, шейле язяр: «Овал заманда Үргенч, Балкан ве Мангышлак Өзбек ханың адыл оглы Жаныбек хана табын эрди. Жаныбек хан түркмен илиниң айыплы ве гүнәкәрлерини жезаландырсын дийип, оларың ичине Санклы-Син диен уйгуры иберди. Ол гелип, ил, ичинде бир йыл яшады. Хер ерде айыплы ве гүнәкәр бар болса, оны сорады (жезаландырды). Онуң нөкери ве гуллары көп эрди. Оларың ичинде эхлисинден бәш йыл көп гуллук эден Айаз атлы яшулы (эски) гул бар эрди. «Башымдан, малымдан айрыларын» дийип пикир эден түркмен гүнәкәрлериниң барчасы бир ере йыгылып, шол Айаза көп ришветлер (совгатлар) берип: «Эгер сен бегини (Санклы-Сини) өлдүрсең, бир илден топланан малы ве бир хөвүртгеден гетирилен гушы (авчы гушы) сана берели, хер хачан Жаныбек хан киши иберип, сени сораса, биз гизлэли, эхлимиз сениң үчин гырлалы вели, сени тутуп бермэли» дийдилер. Айаз көп мала ве буларың ширин сөзүне көнлүни берип, бир гиже Санклы-Сини гапыл ятанда өлдүрди. Сөз берлен малдан Айаза бир овлак хем етмеди. Сүрүлердәки малы ким берен болса, шол алды. Санклы-Синиң нөкерлери Жаныбек ханың гашына гайдып гитдилер. Айаз горкунжына гидебилмән, Балкан дагында отуран түркменлериң ичинде галды. Шол йыл Жаныбек хан Этил сувы (Волга) якасындакы Сарай шәхеринде хак рәхметине гитди (өлди). Барча эсги халкы шол Айазың огланларыдыр».

Диймек, Абылгазының пикириче, эсги диен этноним «яшулы, ирки, көне» манысындакы эсги диен түрки сөздендир, Жаныбек ханың 1357-нжи йылда өленлигини назара алсак, эсги тайпасының дөрән вагты хем XIV асырың икинжи ярымына габат гелйәр.

Абылгазының тарыхы хакыкат билен утгашып дуран бу маглуматыны инкәр этмәге хетдимиз ёк. Йөне эсги диен этнонимиң жуда ирки болаймагының мүмкиндиги барадакы чаклама-мызы окыжыларың дыкгатына етирмекчи. Ак хун, эфталит, абдал диен атлар билен тарыхда из галдыран гадымы түрки халк болупдыр (бу барада Абдал диен макала середиң). Бизиң эрамызың III—IV асырларындакы тарыхы вакалары беян эдйән чешмелерде шол ак хунларың асгил я-да эскил диен тайпасының ады тутуляр. Бу сөзүң ызындакы -л көплүк гошулмасы хасап эдилсе, шол тайпаның асги я-да эски диен адының дернелйән эсги этнонимине эсас болуп билжекдигине дүшүнмек кын дәл, себәби хунлар (я-да гунлар) түркменлериң гөс-гөни гадымы ата-бабаларыдыр.

Өз гезегинде, асги диен тайпаның гадымы түрки ас, аз диен халкдан гайдян болмагы хем мүмкиндир. Бу топарын барып VII асырда агзалян этник ады игдирлериң аса тиресиниң ве Демиргазык Кавказда яшаян осети (орусча осетин) халкының адында сакланяр, осетилериң ады ос, ягны ас диен этник атдан ве гүржи дилинде «юрт», «ил» манысында уланылян ети

гошулмасындан дуряр. Деңешдирин: сванети, кахети). Мәлим болшы ялы, осетилериң этногенезинде болса шол түркі аслар улы орун эелейәр. Эсги диен этноним асларың адындан (ас сөзүнден) гайдан ягдайында, онуң ызындакы ки (к ве и) бөлегини гадымы түркі көплүк, жем гошулмалары хасап эдйәрис (кемки, еркі, керки, говкы, соқы, гыргы ялы этнонимлер билен деңешдирип).

Сөзүмизиң ахырында Ахмет Бекмырадов ялы ажайып эдебиятчы алымың ве Көмек Кулыев ялы говы языжының эсги илиндең чыкандыгыны ятладярыс.

ЭСЕНИЛИ

XV—XVII асырларда Маңгышлакда ве Узбой якаларында яшан игдир, човдур, арабачы, абдал ве кем-кәслейиң гөклең тайпалары бирлешип, улы этник топары я-да тутуш ілі эмеле гетирипдирлер. Олара эсенили дийлипдир. Бу ат чешмелерде хасанили, ил ичинде болса эсенханы гөрнүшлеринде хем душ гелйәр.

Г. И. Карлов Эсен я-да Хасан диен ады Суфиян хандан өң Хывада ханлык эден Хасан ханың ады билен багланышдыряр. Башга бир ишинде ол түркменлериң бир бөлегиниң Огуз хана я-да онуң 6 оглуның бирине, бейлеки бир топарының болса Чингиз хана Эсен диййәндигини белләпдир.

Этнограф Г. П. Васильева өзбеклериниң бир бөлегинин, газакларың ве гарагалпакларың несилбашысына Эсен хан дийилйәндигини хабар берйәр. Эсенили диен этноним, белки, шу шахсың ады билен багланышыклыдыр.

ЭТБАШ

Халач районындакы Этбаш обасына ады гечен **этбаш** диен әрсары тиресиниң ады, аслында, **итбаш** я-да **итбашы** болса герек, муны этбаш диен этнонимиң ил ичинде **итбаш** гөрнүшинде-де уланылышы ве этбаш тиресиниң бир бөлүмине **итаклы** («ит акылы») дийилйәндиги тассыклаяр. **Итагыз** диен тире емрелилериң дүзүминде хем бар.

Ит сөзи билен гелйән тире-тайпа атлары түркі халкларың иңнән гадымы дәби, ягны оларың ити эй гөрүлйән хайван, тайпаның ховандары (тотем) хасапламагы билен багланышыклыдыр (бу барада **Барак, ит, көпек, ганжык** диен макала середиң). Түркі халклар ир эйямда тотем хөкмүнде бөрини биринжи, ити икинжи, бейлеки хайванлары болса ондан соңкы орунларда

гоюпдырлар, иң говы роваятларыны ве дәп-дессурларыны мөжеге, ите багышландырлар. Меселем, киданлар атлы гадымы түркі халкың гүйз байрамына хытайлар дань-хэ-ми дийип ат берипдирлер (түркі дилде ол «ит башы» диен маныны анладяр). Шу байрам 8-нжи айың 8-нжи гүнүнде гечирилип, шол гүн илиң хөкүмдары ак ити сойдурып, онуң келлесини өз чадырындан 7 әдим узаклыкда гөмдүрипдир, гөмлен келләниң тумшугы (дишлери) гөрнүп дурар ялы эдилвипдир. 7 гүнден соң хөкүмдар өз чадырыны шол келләниң үстүнде дикдирипдир.

Шуңа меңзеш роваятлар огузларың арасында-да болупдыр. Меселем, бир дини роваятда гүррүң берлишине гөрә, Хожа Ахмет Ясавы ат огруларыны (башга бир роваятда Акманы ве Гараманы) адам келлели ите өвүрйәр.

Бу роваятлар ве итбаш диен этноним итиң хем-де онуң келлесиниң бизиң ата-бабаларымыз үчин гадымы гечмишде нәхилидир бир мифик гудрата эе боландыгына, оларың иңнән ирки ынам-дүшүнжелерине шаятлык эдйәрлер.

ӘРСАРЫ

Улы түркмен тайпаларының бири болан ве Чәржев велаятының илатының эсасы бөлегини дүзйән әрсарыларың векиллери республикамызың аглаба районларында, Бухара велаятының Галасия, Алат, Гаракөл, Қашгадеря велаятының Бахарыстан, Сурхандеря велаятының деря якасындакы эхли районларында, Тәжигистаның, Колхозабат, Жылыкөл, Гумсеңнир ве Шәхритуз районларында яшаярлар. Әрсарыларың улы бөлеги Овганыстаның Балх, Меймене, Мазарышерип, Антгуйы, Хырат велаятларында орнашыпдырлар. Оларың бөлек-бүчеклери Эйраның Машат, Бүжнүрт, кем-кәслейиң Қумметховуз велаятларында ве Түркиеде хем душ гелйәр.

Әхли чешмелер ве роваятлар бирагыздан бу тайпа Әрсары диен тарыхы шахсың—тайпабашының адының дакыландыгыны тассыклаярлар. Догрудан-да, Балкан этрапларында яшан ве салыр или дийип ат алан тайпалар бирлешигиниң ёлбашчысы Әрсары бай тарыхы шахс болупдыр. Абылгазы ол барада: «Салур илинде, Абулханда (Балканда) Әрсары бай тийген бар ирди. Узак өмүр тапган дөвлетли ве мусулманлыкка кушеш кылатурган киши ирди» дийип язяр. Шу алымың маглуматына гөрә, Әрсарының шежереси шейле: Огуз — онуң небереси Салыр Газан — онуң небереси Өгүржик алп — онуң оглы Берди ве Бука диен экизлер — Бердиниң огуллары Гулмы ве Гулха-

жы — Гулхажының оглы Әрсары—Әрсарының огуллары Инелгазы, Зейнелгазы ве Мустапагазы.

Әрсары диен тарыхы шахсың өмри, улы иле баштутанлык эдиши, онуң адының дөрейши, Хорасаның ханы тарапындан бу шахсың вагшылык билен өлдүрилиши хакында «Әрсарыбаба барадакы роваятлар ве хакыкат» диен улы макаланы язанлар: археолог Х. Юсупов хем-де журналист С. Ханов дагы (середиң: «Яш коммунист», 1990, 22 февраль) Әрсарыны 1260—70-нжи йылларда доглан, 1335-нжи йыл чемесинде-де өлдүрилен хасап эдйәрлер. Бу шахсың мазары Красноводск районында, Гызылгая посёлогындан 35—40, Түвер обасындан хем 12 километр узаклыкда, Шагадам—Хыва кервен ёлуның угрунда, хәзирки Әрсарыбаба дагларының үстүнде ерлешйәр. 1961-нжи йылда москвалы археолог С. П. Поляков ол мазары газып гөрди, бу бабатда язан ишинде мазардан чыкан келле сүңкүниң ики сериндеп яй пейкамының (белки, найзаның) дешендигини, саг элиниң сүңкүниң мазарда ёкдугыны, онуң гылыч билен чапыландыгыны, гурсак, оңурга ве чеп әниң сүңклериниң дөвлендигини, сүңклерде гылыч ызының бардыгыны беллейәр.

Мәлим болшы ялы, монголларың чозушындан соңкы дөвүрде Алышир Новайы түрки халкларың ичинде илкинжи магарыфчы, ылмы-билими яйрадыжы хасап эдилйәр. Арапшынас алым Назар Халымов өз макаласында Әрсарының Новайыдан ики асыр өң хакыкы магарыфчы боландыгыны, онуң дини ве дүнъеви китаплары түркмен дилине тержиме этдирип, Балкан этрапындакы или соватлы ве дүшүнжели этмәге чалшандыгыны, онуң 40 дүе берип, Көнеүргенчдәки Шых Шереф атлы ахуна тержиме этдирен «Муъин-ал-мүрид» («Мүритлер үчин голланма») атлы китабының Әрсарыдан соң хем энчеме асырың довамында түркменлер тарапындан үрч эдип өврепилендигини беллейәр.

Ынха, шу тарыхы шахс (Әрсары) XIII асырың биринжи ярымында монголлар тарапындан дерби-дагын эдилен түркменлериң галан-гачанларыны дашына жемлейәр, бу иле-де Әрсарының или диен ат галяр. Элбетде, бу ил бир тайпаның векили болман, ол орта асырларда саналян 24 түркмен тайпасының көпүсинден йыгнанандыр дийип чак эдйәрис, йөне онуң өзенини салырлар я-да салыр диен тайпалар бирлешигине гирен түркменлер дүзүпдир.

Биз «Сары, сарык, сарыжа» диен макалада XI асырда сары диен гадымы түрки тайпаның Маңгышлак, Балкан этрапларда орнашандыгыны беллэпдик. Әрсарының раятына үйшен иле шол дөвүрде салырлар хем дийлен болса герек, чүнки сары сөзи

билен гелйән этник атлар түркменлерде жуда көп (ол барада ятланан макала середиң). Шу иле баштутанлык эден шахса-да Әрсары диен ат «Сары илиниң әри, герчеги, ховандары» диен маныда соң дакылыпдыр дийип чаклаярыс, чүнки, биринжиден, Мекге хажа гидип, Гулхажы адыны алан ве ысламы өз йөрелгеси эдинен дини соватлы адам өз оглуна ыслам ве пыгамберлер билен багланышыклы ат дакмалы. Икинжиден, түрки халкларда, шейле-де арапларда хөкүмдарлара дережесине, ат-абрайына, жемгыетде тутян орнуна гөрә өз илиниң ады билен багланышыклы тәзе ат дакмак дәби йёргүнли болупдыр. Нызам ул-мүлк («мүлки тертиплешдирижи»), Илтүзер («или дүзүжи»), Түркийәниң биринжи президенти Мустафа Кемалың Ататүрк (ягны «түрклериң атасы») диен икинжи ады муна мысал болуп билер. Сарыларың улы илине баш болансоң, Әрсара-да шейле адың дакылмагы болуп билжек затдыр. Соңра онуң биринжи, хакыкы ады ятдан чыкарылыпдыр. Овганыстаның Менежик этрапының Кетдехарын обасында яшаян шахыр Магтымгулы Харының берен маглуматына гөрә, Әрсарының хакыкы ады Гулмәммет болмалы.

Сөзүмизиң ахырында, гарагалпакларың маңгыт тайпасында-да әрсары диен уругың бардыгыны беллейәрис.

ЯБАНЫ

Әрсарыларың ябаны диен уругының этник ады «гиң сәхрада яшаянлар» диен маныны анладяр. Гадымы түрки халклар «сәхра» сөзүне дерек ябан сөзүни уланыпдырлар. Өй хайванларындан тапавутлылыкда дагда-дүзде, чөлде, женҗелде яшаян жаныверлере-де ябаны хайван дийилйәр.

Түрк алымы профессор Фарук Сүмер Ырагың Халап велаятында яшаян түркменлериң бир тайпасына йабан әри дийилйәндигини, чүнки онуң өң ябанда яшандыгыны беллейәр, белки, ябанылар билен йабан әрилер аслында бир көкден дөрән этник топарлардыр.

ЯБЫ

Гөкленлериң ве текелериң дүзүмине гирйән ябы тиресиниң адының йүзе чыкышы ве манысы барада бирнәче чакламаны хөдүрлемекчи: 1) бу ат гадымы огузларда хөкүмдарларың адыны анлатмак үчин уланылан ябгу диен титулдан эмеле гелипдир. Селжук серкерделери өзлериниң улы огулларына-да ябгу диен титулы беripдирлер; 2) орта асырларда улы түрки тайпаның (я-да халкың) ады болан ябаку сөзүнден. Ябаку диен этноним хем аслында ябгу диен титул билен багланышыклы-

16 Заказ № 1132.

дыр; 3) бу ат ябы диен тотем билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Бу ягдайда ябы диен этноним гадымы түркі эйямда дөрән болмалы, чүнки гунларын харбы-административ бөлүнишигинде эсгерлерин дүрли топарлары гылялларын белли-белли горнушлерини (ябы, алаша, байтал), оларын дүрли ренкдәкилерини (бу барада Алайонтлы, алат диен макала середин) мүнмек дәби йөргүнли болупдыр.

Ябы диен тайпа Алышир Новайының дөврүнде Согдианада (Самаркант төверегиринде) отурыпдыр. Ол шейле язяр:

Согд ичинде олтурурлар ябулар,
Ябуларың минген аты ябулар.

ЯГМЫР, ЯГМЫРЧЫ

Орта асыр түркменлериниң арасында ягмыр я-да ягмыры диен улы ве гүйчли тайпа болупдыр. Хәзир онуң галындысы хут шейле ат билен гөкленлерин, ягмырчы горнушинде хем хатапларын дүзүминде сакланыпдыр (ягмырчы — «ягмыр тайпасына дегишли ил» диен маныдадыр). А. Росляковын, С. Агажановың пикирине горә, бу тайпа аслы язырлардан болан ве XI асырың башында (1028-нжи йылда) түркменлерің Хорасан хәкимлериниң гаршысына алып баран горешлерине баштутанлык эден горнүкли серкердәниң — Ягмырың ады дакылыпдыр.

Биз бу этноним гадымы түркі ягма диен тайпаның (я-да халкың) ады билен багланышыклы болмагының мүмкиндигини хем унутмалы дөлдирис. Барып XI асырда Махмыт Кашгары тарапындан агзалян бу тайпа докүзогузлардан бөлүнип айрыляр ве гарлыкларың эелейән мүлклериниң улы бөлегини оларың пайтагты Кашгар билен бирликде басып аляр. Ягмаларың көпүси соңра өзбек халкының дүзүмине сиңйәр.

В. В. Бартольд ягма диен этноними «ягянлар», «чозяйлар» дийип дүшүндирйәр. Догрудан-да, ягма сөзи «дөкүлмек», «чапмак, чапавулламак» диен маныдадыр. Түркмен дилиндәки ягы, ёв, сөзлери хем шу сөз билен асылдашдыр.

Ягмыр ве ягма сөзлериниң ызындакы -мыр ве -ма гошулмаларының хызматы хем биррәкдир: -мыр (я-да -мыш) өтен заман ортак ишлигиниң гошулмасы болса, -ма иш адыны билдирйәр.

ЯЗЫР, ЯЗЫ

Языр—24 түркмен тайпасының ин улуларының бири болуп, Махмыт Кашгары оны (йазгыры) 10-нжы, Решиддин, Языжы-оглы ве Абылгазы 5-нжи, Салар Баба болса 9-нжы орунда ерлешдиripдирлер. Салар Баба бу тайпа адыны гечирен тайпабашыны Ылдызханың биринжи оглы хасапласа, бейлекилер оны Айханың биринжи оглы эдип горкезйәрлер. Языр сөзүне оларын берен дүшүндиришлери шейле: Решиддин: «Чок (көп) үлкеде хәким»; Языжы-оглы: «Чок велаят аның ола»; Салар Баба: «Көп велаятлар сенің сары болгай»; Абылгазы: «Иллер агасы». Соңкы алым өз ишинде ясыр диен тайпанын адыны хем тутяр ве оңа «Алдыга хер немерсе (нәрсе) учраса, аны йыкар» дийип дүшүндириш берйәр.

Элбетде, бу алымларың әхлиси адың асыл көкүни язмак (ере язмак, ягны «еңмек», «басып алмак» манысындакы сөз) билен багланышдырярлар: языр-язар, ягны «боюн эгдирер». Бу ягдай әййәм орта асырларда языр этнониминиң хакыкы манысының унудыландыгына гүвә гечйәр.

Бизиң пикиримизче, языр сөзүниң манысы ве гелип чыкышы барада академиклер С. П. Толстовың ве А. А. Росляковың пикирлери хакыката якындыр. Булар языр этнонимини гадымы яс диен түркі тайпа билен багланышдырярлар. Бу пикири Абылгазының ишинде 24 түркмен тайпсының бири (6-нжысы) хөкмүнде йасыр этниниминиң гетирилмеги хем тассыклаяр (йазыр диен ат 5-нжи орунда гелйәр). Йас я-да ас диен ат гадымы алларың икинжи ады болуп, ол игдирлериң аса я-да яса тиресинин адында хем душ гелйәр (бу сөзлер барада Олам ве Эсги макалаларына-да середин). Шу пикир догры болса, онда этнонимин гурлушы шейле болмалы: йаз (>йас>ас) ве -ыр диен гадымы түркі көплүк гошулмасы. Маныcы: «йаз или», «йаз тайпасы».

Тарыхчы алым С. Г. Агажанов языр диен тайпа адыны «языәр», ягны «языда, сәхрада яшаян ил» дийип дүшүндирйәр ве оны гадымы түркі сул диен тайпа адының дүшүнүкли сөзлер билен тержиме эдилен (калькалашдырылан) горнүши хасаплаяр. Сул сөзи «чөл» сөзүниң фонетик өвүшгинидир. Сүллар V—VI асырларда Балкан этрапларында яшапдырлар. Күшт боюнча орта асырларда дүнйә чемпионы болан мешхур түркмен күштчуси ас-Сулы хем шу тайпадан болупдыр.

Мары текелериниң дүзүминдәки язы тиресиниң ады хем языр диен этнонимиң гысгалан горнүши болса герек (шахыр Молланепес шу тиреден болупдыр). Яз сөзүниң ызына гошулан -ы гошулмасының көплүк саның башга бир формасы болмагы-да мүмкиндир, ол гөки, гыргы, бараны, гайы, гарравы, гунны ялы этнонимлерде хем душ гелйәр.

Язы сөзи Мары текелериниң дүзүминдәки языюсуп тиресиниң адында хем бар.

Сөзүмизиң ахырында язырларың гечмишине дегишли кәбир

затлары ятлалың. Монгол чозушларының эдил өң янында бу тайпа Ахалда тас өзбашдак дөвлет гурмак ве өзбашдак халк болмак дережесине етенкирлейәр. Оларың пайтагтына илки Так, соңра Такязыр диен ат берилйәр. Бу гадымы шәхериң харабалары хәзир Бәхерден районында болуп, ол Шәхрыслам диен ат билен беллидир. Язырларың юрдуна болса Языр или я-да Язырыстан дийлипдир.

Хәзирки гарадашлы диен түркмен тайпасы хем язырлардан өрәпдир (Гарадашлы макаласына середиң). Монгол чозушларындан соң, язырлар думлы-душа даргап, оларың көп бөлеги Кичи Азия юртларына гөчүпдир.

ЯЙЧЫ, ЯҖЫ

Дәнев, Фарап районларында ве Бухара велаятының Алат, Гаракөл себитлеринде яшаян салырларың дүзүминде **яйчы** ве яйчылы, Сарагт салырларының ичинде хем яжы (я:жы) диен уруг-тирелер болуп, оларың аслы ве ады бир көкден дөрәпдир. Бу атларың манысы өз-өзүнден дүшнүкли: «яйчы», «яй ясамага ве яйдан ок атмага түрген ил».

Яйчы тирелериниң гадымы салыр түркменлерине дегишлилигини тассыклаян делил хөкмүнде салыр сердары Тенек барада айдылян роваятларда көпленч сары яйың гүррүчи эдилйәндигини, Маҗгышлакда салырларың гадымы отурымлы ерлеринде оларың галдыран мазарларына, тамдырларына ве гуюларына яйың суратының чекилендигини беллемелидирис (булар барада Ата Жыкыев өз китапларында жикме-жик гүррүң берйәр). Галыберсе-де, Абылгазы өзүниң «Түркменлериң шежереси» диен ишинде Яжы сөзүни салырларың легендар серкердеси болан Өгүржик алпың үчүнжи гезек экиз доглан огулларының биринің ады хасаплаяр (бейлекиси Диңли) ве онуң неберелериниң хәзир (XVII асырда) Амыдеряның боюнда, Гаракөл төвереклеринде яшаяндыгыны, олара инди яжы дәл-де, яйчы дийилйәндигини хем беллейәр (шол яйчыларың неберелери Гаракөл төверегинде хәзир хем бар).

Диймек, бу уругың ады илатың (я-да уругбашының) тапылгысыз ве өз дөврүнде жуда мөхүм болан хүнәри — яй бежермек я-да оқы нышана догры урмак билен багланышыклы йүзе чыкыпдыр. Дәри салнып от ачян ярагларың ёк эйямында (XIV—XV асыра ченли), чозуп гелйән ягыны якын гетирмезликде яй ин эсасы яраг хасап эдилипдир. Гөвы яй ясаян уссалар ве яй атмага түрген йигитлер улы абрайдан пейдаланыпдырлар. Шейле топарың кесп-кәри, хүнәри билен багланышыклы адының соңра уруг адына өврүлен болмагы мүмкиндир. В. В. Радлов ирки түрклериң арасында яйчы тиресиниң боландыгыны ятлаяр. Шейле уруг Азербайжанда-да яшаяпдыр.

Яжы уругының ады яйчы этнониминиң гысгалан гөрнүшидир.

Яйчы этнониминиң йүзе чыкышы барада алымлар дүрли роваятлары гетирйәрлер. Хакыкылыгына ынанмасак-да, оларың бирини шу ерде ятлап гечелиң. Этнограф Я. Р. Винниковың яйчылы уругының векиллеринден язып алан роваятында яй атмага ве ав этмәге өкде Чылы диен адамың ады тутуляр, ол Салыр Газаның бир агтыгы хасап эдилйәр (яй-Чылы-яйчылы).

ЯКАЛЫБАМЫЛЫ

Гарадашлыларың якалыбамылы диен тиресиниң ады бу этник топарың гечмишдәки гөчүп-гонан ерлери билен гөс-гөни багланышыклыдыр. Атдан белли болшы ялы, олар илки Каспи деңзиниң якасында, соңра хем хәзирки Бәхерден районының Бамы обасында отурыпдырлар. Текелер Ахалы эеләнден соң, олар Дашховуз этрапларына гөчүпдирлер.

ЯКА ТҮРКМЕНИ

Каспи деңзиниң якасында яшаяны үчин, сөйүнханы диен тайпалар бирлешигине гирен тайпалара (гөкленлере, эймирлере, салырлара ве оклулара) яка түркмени хем дийлипдир. Тарыхчы алым Г. Е. Марковың беллемегине гөрә, чешмелерде XVI асырдан башлап душ гелйән бу этник ат дине Эйран тарыхчыларының ишлеринде уланыпдыр, олар Эйран билен арачәкде—Этрек, Гүрген ве Балкан этрапларында яшаян түркменлере яка түркмени дийипдирлер. Түркменлериң өзи бу топара сөйүнханы дийип ат беripдир.

ЯЛАВАЧ

Салыр тайпасыны эмеле гетирйән 4 бөлүмиң бири ялавачлардыр (бейлекилери акман, гараман ве кичиага). Гадымы түрки диллерде ялавач сөзи «векил», «илчи» ве «пыгамбер» маныларында уланылыпдыр. Бу адың ялавач сөзүниң шол маныларының хайсы хем болса бири билен багланышыклы йүзе чыкан болмагы әхтималдыр.

Гечмишде ялавач лакамлы тарыхы шахслар хем болупдыр. Меселем, хорезмли Махмыт ялавач тарыхда ыз галдыран шахс хөкмүнде беллидир. Чингиз хан оны 1218-нжи йылда Хорезм

шасы Мухаммет шаның хузурына илчи эдип иберйәр. Соңра ол Пекинде илчи боляр ве 1254-нжи йылда шол ерде өлйәр. Махмыт ялаважың оглы Масъут бег Орта Азияның экерянчылык билен мешгулланян үлкелерине хәким белленипдир. Махмыдың аслының салыр болмагы хем мүмкиндир, чүнки Пекининң якынында салар түркменлери хәзир хем бар, оларың улы топары бу ере Самаркант этрапларындан 1370-нжи йылдан өң гөчүп гелипдирлер. Белки, олар бу ере өнден отуран гарындашларыны пеналап гелендирлер. Ялавач уругының адының дашары юртларда илчилик эден шейле шахсларың биринң титулы билен багланышыклы йүзе чыкмагы хем әхтималдыр. Йөне бейле пикире накгаш-языҗы Жума Худайгулыев дүйбүнден гаршы чыкяр (сер.: Чакламанам чакы ягшы. — Эдебият ве сунгат. — 1991, 4 октябрь).

ЯПАГЫ, ЯПАН, ЯПАЧ, ЯПБАН, ЯПМА, ЯПЫРЛЫ

Сөзбашыда саналян этнонимлериң әхлиси **яп** (йап) сөзүнден ве дүрли сөз ясайжы (көпленч, көплүк) гошулмаларындан хасыл болупдыр, бу ягдай оларың бир көкден дөрәнлигини чакламага мүмкинчилик берйәр.

Махмыт Кашгары (XI асыр) **йабагу** диен гадымы түркы тайпәниң адыны тутяр. Ол хем манысы бабатда ёкаркы этнонимлер билен бир хатарда дурян атдыр.

Бу атларда гайталанян **яп, яб** сөзи (чекимлиси гысга) гадымы түркы сөз болуп, ол **япмак** (чөрек япмак, ёрган япмак), **япышмак, ябшырмак** ялы сөзлерде хәзире ченли йөргүнли ulanыляр. Ирки эйямда ол «япышмак, бирлешмек, топланмак, жемленмек» ялы манылары аңладыпдыр. Сайылмадык, ягны берчигип ятан топбак-топбак йүне япагы йүң, гадымы түркы диллерде бурум-бурум түйли хайвана (гүржә) хем япагы дийлип ат берилйәндиги яп сөзүниң хут шу маныдадыгыны билдирйәр.

Диймек, саналан этнонимлериң әхлиси «бирлешен ил», «топар», «йыгын» манысындакы яп (йап,йаб) сөзүнден дуряр.

Инди оларың дегишли тайпаларыны гөркезип, бу атларың манысы барадакы кәбир чакламалары хем шу ерде ятлап гечелиң.

Сарыкларың **япагы** тиреси ёкарда ятланан **йабагу** диен гадымы тайпаның галындысыдыр. Бу ат **йап** сөзүнден ве **-ак** хем **-де-ы** диен көплүк гошулмаларындан дуряр. **Япан** (теке) ве **япач** (эсги,теке) этнонимлери-де **яп** сөзүнден ве **-ан, ач** диен көплүк гошулмаларындан хасыл болупдыр.

Ёмутларың **япбан** тиресиниң ады **япан** этнониминиң фонетик

гөрнүшидир. Бу ады этнограф алым Г. П. Васильева «арык, канал» манысындакы яп сөзүнден хасаплап, онуң манысыны «мирап» дийип дүшүндирйәр ве бу этноними Сумбар, Чендир, Этрек жүлгелеринде дөрәндир чаклаяр.

Ата Жыкыев шыхларың дүзүминдәки **япма** этнониминиң «япышан, ягны соң гошулан» манысының тарапыны тутяр.

ГОШМАЧА

Түркмен тайпаларының несил дарагты

Түркмен тайпалары чылшырымлы гурлушдан (несил дарагтындан) ыбарат. Ол я-да бейлеки уругың, тирәниң дегишли этник топарыны, несил дарагтының улулы-кичили энчеме шахаларының арасында оларың ерлешйән орунларыны кесгитлемеги аңсатлашдырмак максады билен, биз тайпаларың уруг-тирелере бөлүниш схемасыны (несил дарагтыны, шежересини) бермеги макул билдик. Несил дарагты көп шаха бөлүнмейән тайпалар схема гөрнүшинде дәл-де, язгы аркалы берилди. Бир тагта кагызда ерлешдирилди. Түркмен тайпаларының несил дарагты көпленч орус дилинде чап эдилен ишлерден алынды. Түркмен дилиндәки асыл нусгасыны аныкламак мүмкин болмадык ягдайында, тире атларының ызына сораг белгиси гоюлды (схемаларда ве язгыларда оларың алнан чешмеси гөркезилди).

Схемаларың алнан чешмелери:

Амансарыев Ж. Түркмен дилиниң ёмут шивесиниң демиргазык геплешиклери. Канд. дис. А., 1954.

Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. — Ашгабат: ТДУ, 1961. — 15 сах.

Атаев Курбандурды. Хозяйство и этническая история туркмен Ахала. — Дис... канд. истор. наук. — Ашхабад-Москва, 1966.

Васильева Г. П. Туркмены-нохурли.‖Среднеазиатский этнографический сборник. — М., 1954.

Винников Я. Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение.‖Труды Института истории, археологии и этнографии. — Т. VI. — Сер. этногр.. — Ашхабад: Изд-во АН ТССР, 1962.

Демидов С. Туркменские овляды. — А.: Ылым, 1976.

Карпов Г. И. Племенной и родовой состав туркмен.—Полторацк (Асхабад), 1925.

Карпов Г. И. Этнический состав туркмен. Дис... канд. истор. наук. — МГУ, 1942.

Мавыев Н. Түркмен дилиниң арабачы диалекти. — А.: Ылым, 1987.
Мухыев Х. Түркмен дилиниң нохур диалекти. Канд. дис. Ашгабат, 1959.
Худайбергенов Ж. Түркмен дилиниң емрели диалекти. Ашгабат; Ылым, 1977.
Язлыев Ч. История и хозяйственное развитие населения Среднего Мургаба (XIX—начало XX в.). — А.: Ылым, 1985.

АРАБАЧЫ

Н. Мавыевиң ишинде берилйән маглуматлара гөрә, арабачылар 12 уругдан дуряр:

1. ГУЛАНҖЫ. Дегишли тирелери: гара, гырман, дөдек, хетда: р.
2. ӨКЕРЖИ.
3. АКЖА — беглер, казылар, өкүзлер, векиллер.
4. ЖЕМАЛ — беглер, жүржөнлер, мажашлар, варраклар.
5. ГӨ:ГЕМ — гара, көчәсыгмаз, готургечили, эсенсакав (Я. Р. Винниковың ишинде бу уруг икә-гөгем ве ноем тирелерине бөлүнйәр).
6. Ә:РДЕМ (Винниковда бу уруг ёк).
7. ЯРЫ — гойнаяк (Винниковда гоюнжы), гызыл, ваз, дәлилер.
8. ГАРЛЫК (а сеси гысга) —ак гарлык, гара гарлык, сувчы гарлык.
9. А:ЛДО:РЫ (Винниковда алдалы) — пышлар, тарханлар, готурханлар, күртлер.
10. АКГУЛАК.
11. ДАНАК (Винниковда дамак).
12. ДӘ:ДЕК.

Булардан башга-да, Я. Р. Винниковың ишинде жычайыл диен уругың ады гетирплйәр. Ерли яшулулар келлеаяк тиресини хем арабачылара гошярлар, йөне онуң дегишли уругы белли дәл.

БАЯТ

Ерлешен ерлери боюнча Я. Р. Винников баятлары 4 топара бөлйәр:

1. БУРДАЛЫКБАЯТ. Она дегишли уруг-тирелер: башбаглы, ланнылар, келтелер, газаклар, кемшик, мүрүшгәр.
2. ГАДАМБАЯТ — би:гам, гөзеллер, ети:меклер, сапаклар, тайлаклар, чүррелер.

3. НАМАЗГАБАЯТ — арбаплар, су:рлар, шалалар, чаллар, этдилер.
4. КИШТИВА:НБАЯТ - гөк, кашан, эсенбатлы.

Булардан башга-да, ерли яшулулар 4-нжи топара дегишли гайы. тогалаккелле, мәшпаялы, көпек ялы тирелериң адыны тутярлар.

Алат районында (Бухара области) яшаян баят яшулуларындан алан маглуматларымыза гөрә, бу ердәки баятлар чөлбаят (келбаят) ве гассапбаят диен ики топара бөлүнйәр.

БУРКАЗ

Ерли яшулулардан язып алан маглуматларымыза гөрә, бу ркаказлар **берсин, бө:ри, ё:луң** (йо:луң) диен үч уругдан, өз гезегинде олар хем бирнәче тиреден дуряр:

БЕРСИН — бег-десса:лы, а:ябакар, яры (ак яры ве гара яры), текем.

БӨ:РИ—битли, да:бан, шых, а:лув.

Е:ЛУҢ — яссы, гараи:нжик.

ГАРКЫН

Саят ве Халач районларында ерлешен гаркынлар хәзир әрсарыларың дүзүмине гошулып гиден болсалар-да, Я. Р. Винников оларың несил дарагтыны айратынлыкда гөркезйәр ве олары ики топара бөлйәр:

ЧОХПЕТДЕГАРКЫН — үчуруг (она дегишли тирелер: арслан, мундас, осман), гуррейтбекиш (гуррейт ве бекиш), байхакы (болмалысы: байхалкы), сагака (болмалысы: солака), пестили, чартлы, хемзе.

САЯТГАРКЫН — шайык, акжалар, арыклар.

Керки районының Тутлы Гызылаяк обасында яшаян гаркын яшулулары әрсарыларың дайысы сайылян гаркынларың жеми II тиреден дурянлыгыны, бу тирелериң адынын хем көпленч жабдак (жүбүт-жүбүтден) айдыландыгыны беллейәрлер: **атака-тырайт (я-да ата-кетиррейт), бекиш-гуррайт (хуррейт), осман-мундуз (мундас), бег-солака, арслан, бег, бай.**

ГӨКЛЕҢ

Г. И. Карпов (1925) гөклең тайпасыны гайы, до:дурга, хатап ве мукры диен 4 топара бөлүп, хәзирки дөвүрде өзбашдак тайпа

хасап эдилйән хатап ве мукры тайпаларыны хем онуң дүзүмине гошяр. Гөкленлериң овнук тирелерини болса ол шейле гөркезйәр:

ГАЙЫ — жангурбан, гарнас, халкадаглы (Эйранда), гарабалкан (Эйранда), дары, дәли, темек (Эйранда), еляңы, аккел, гызыл, гаракел, бокгажа, гызылымам.

ДО:ДУРГА — геркез, гырык, янак (Эйранда), сенрик (Эйранда), байындыр (Эйранда), кейикгодана, совранлы.

ХАТАП — бо:ругчы, чанакчы, телтер, көвси.

МУҚРЫ — үргенжи, көпеклер, йигирмидө:рт, токай.

Гөкленлериң тире-тайпа бөлүнишиги барада йөрите макала язан (К вопросу о родовом составе гёклен. — ТССР ЫА-ның хабарлары. Жемгыетчилик ылымлары сериясы. — 1960 — № 4) Жанмәммет Өвезов бу тайпаны дине ики бөлеге бөлүп, олара дегишли тирелери ашакдакы ялы гөркезйәр:

ГАЙЫ — аккел, гаракел, сувар, гарнас, жангурбанлы, бокгажа, темек, тат, чарык, ак, көсе, шых, галмык, арап, гулалы, йүзбеги, чигни?, салар, аднакел, янкел, онбеги, терекеме, яныk, тогтамыш, гәтмен, дары, дәли, еляңы, гызыл, гонур, халкадаглы, гарабалкан, карук?, кир?

ДО:ДУРГА — геркез, совранлы, көпек, киррик, гарагузы, годана, диңлик, гаравул, кейик, чакыр, гөкже, яна?, чекир, ганжык, хожамбаз, айдервиш, авшар (овшар), эркекли, байнар?, келесаңлар, гарнас, кекеч, көвли, мүрзебай, гараганак?, човдур, баят.

ЕМРЕЛИ

Ж. Худайбергеновың ишинде гетирилен схема гөрә, емрели тайпасы илки билен даглы ве гумлы диен ики улы бөлүмден ыбарат. Даглыларың уруглары ве олара дегишли тирелер шулардыр:

ГАЗАҚ — гушлар, гарачәкменлер, оңбегилер, сарылар, желлевлер, көселер, солтулар.

БАЙ — байлар, солтанлы, вишшиклер, акгашлар, гүргенлер, казылар, шахырлар, көрлер.

МА:РЫП — гапанлар, тилкилер, гөвдүклер, жоммуклар, сердарлар, байлар, саллахлар, көвеклер, кекечлер, молла, көвли, шейтан.

ХЫДЫР—халамлар, ханлар, олам, дүелер, уссалар, бекевүллер, келечлер, сазандалар, порханлар, күшшелер, күлеклер, етимеклер, онбегилер, экитчелер, перрачлар, гаратайлы, темек, габсык, дүелер, хешдеклер, гедеклер, акдишлер, (арчыдаллы), беглер, шагаллар, хоразлар, гызылжалар, күнжүлилер, сә:нелер.

БЕРДИХОЖА—гирпелер, геррейлер, векил, елек, көпек, өврен, мергенлер, кеззаплар.

ЧАҚАН — арзыбег, хейванлар, халвачылар, тойнуклылар.

ГУМЛЫ бөлүмине дегишли уруглар ве тирелер:

ГАРАЖА — кәдилилер, гүнеятанлар.

ТАКЫРДЫҢ — энжамлар, кейтиклер, сейпеллер, говчулар, бакгаллар, порруклар, беззаллар, ындырмалар.

ДӘ:ДИШ — сүлгүнлер, күлелер, итагзылар, пекгейлер, көселер.

ЖҮНЕЙТ — гошмаклар, говачалар, алажалар, галмыклар.

БЕДЕС — көр, гечемен.

ЯРЫ — кепбанлар, пеңңамлар, шорумса, билбил, бахар, керлер, кежилер, беглер, пычаклылар.

ГАРРАВЫ — мүрүшгәр, шаллым, онбеги, матгарлар, гарабойнак, гарабоюн, халлар, ялаклар, чокчулар.

МУҚРЫ

Я. Р. Винниковың дүзен шежереси боюнча мукры тайпасы 3 бөлүмден ыбарат (ерлерден өз йыгнан маглуматларымызы хем яй ичинде онуң үстүне гошярыс):

ДАШРАБАТМУҚРЫ — йигримидөрт, чопан, татлар, кушлар, токай, гараган, көпек, (чакырлар), (араплар), (шагаллар).

ГЫЗЫЛАЯҚМУҚРЫ — алчы, гыргылы, кетделер, эгрилер, бегенлер, мейтели, перда:зы, байлар, худман, (бойныёгын).

ХОЖАХАЙРАН.

ОЛАМ

Я. Р. Винниковың ишинде оламларың 6 уругының ве олара дегишли энчеме тирелериниң бардыгы белленипдир. Олар ашакдакылырдан ыбарат:

Ә:ДЕҢ—абал?, да:тха:, гаража. (Олам диалекти барада ылмы иш язан Х. Багыев бу уруга дегишли тирелери шейле гөркезйәр: да:тха:-лар, амек-йүврүк, ёлук).

ХЕҚИМ (болмалысы хә:ки:м) — битли, көсе, гаратутлы, токгуз, хыклы, эшек.

ГЫЗЫЛ — а:шыг, вөлке, көрхалкы, хоррам.

ЕЛУҚ — келлер, гаралар, хаяллар.

ГАРАМГО:Л. Винников бу уругың дегишли тирелерини гөркезмесе-де, Х. Багыев онуң беглер, күрүмчи диен тирелериниң бардыгыны белләпдир.

АҚГУМОЛАМ — гөкдонлы, шорден (болмалысы ша:рдем),

елбе, арап, күрт, гажар, токлы, жынлы, бады, гарсакчы, хышша.

Х. Багыев Винников тарапындан ятланмадык орус уругының адыны тутяр ве онуң беглер, абыл, бай, пешмек ялы тирелерини санаяр. Акгумоламлы яшулулар болса ёкардакыларың үстүне ене а:нааба:кы, кöне шэ:рдем, шых, татлар, кыррыклар, поссуклар ялы тирелери хем гошярлар.

Тэжигистаның Жылыкөл районында яшаян оламларың дүзүминде-де ёкардакылардан үйтгешик ашакдакы тирелер душ гелйэр: кейиклер, шагаллар. рэхмет, дөвлер, ушак.

ХАТАП

Я. Р. Винников хатап тайпасының несил дарагтыны шейле гөркезйэр:

КЕЛТЕАРЫК — чанакчы, телтер, боругчы, көвси.

ЧӨММЕГА:РЫК — дөнмез, гопал, бег, жоң, гүрдек, кэлхал, гаррылар.

И:РИАХМЕТЛИ — чаллар, велилер.

И:РИДЭЛИ — и:ри дэли, чиллик.

МАЙДАКМАРАЛИ? — на:жерен, көселер, хошой.

Хатап яшулуларындан язып алан маглуматларымызда, ёкардакылардан башга-да, бу тайпаның ашакдакы тирелериниң атлары тутуляр: чепбе, а:гешекли, гартаңлар, газак, гушчы, гырык, моллалар, ю:халар, көвси, перда:зы, арбап, багшы, ягмырчы, новайырлар, би:гам, чалыш, ялап, майда ахмедалы, и:ри ахмедалы, нэ:жирем, жүрдүк, майда дэли, и:ри дэли, ловлахо:рлар, гэкиликлер, тикгилер.

ЭСГИ

Я. Р. Винниковың ишинде эсги тайпасының несил дарагты шейле гөркезилйэр: бу тайпа илки билен а:быгүзер ве ханхалкы диен ики топара бөлүнйэр.

АБЫГҮЗЕРИҢ уруг-тирелери шулардыр: буслум (я-да муслум), гараетим, галп, совакжы, япач, едиуруг, гулжук, сарыбакы. Булардан галп уругы терсаяк ве бачала диен ики тирэ бөлүнйэр. Япачларың болса аталык ве агажаяк диен ики шахасы бар.

ХАНХАЛКЫНЫҢ уруг-тирелери: ярымса, солагай, и:нжалды (я-да и:нжелди), үгүлди, хесенеке, чака окжы, халхал.

Эсгилерин улы бөлеги Өзбегистаның дүрли районларында ве Тэжигистаның Шэхритуз районында яшаярлар. Ерлешен ерлерине гөрэ, олара шейле атлар дакылыпдыр: Гыртей эсгиси —

Гаракөл ве Алат районларында; Бөрилаң эсгиси — Алатда. Бу топар Қашгадеря велаятының Мүбэрек шэхериниң төверегине гөчүп гелендэн соң Көнешэхер эсгиси диен ады аляр; Чалыш эсгиси — Үргенч этрапында, Хатап эсгиси — Термез төверегинде яшаяр. Көнешэхер эсгилериниң дүзүминде нажы, тайсы, көр диен уруглар болуп, олардан көрлер овшар, ёлма, бовуш, гандым диен тирелере бөлүнйэр. Гыртей эсгилеринде ене-де чалыш, леглек, си:ва, питек, гопал ялы тирелере душ гелинйэр.

Тэжигистаның Шэхритуз районының Жаргорган обасында яшаян эсгилериң яшулусы Сапаргулы Тогтаевден язып алан маглуматымыза гөрэ, эсгилериң абыгүзер ве ханхалкы бөлүмлериниң херси 16 тиреден я-да 8 саны жабдак (гоша) уругдан дуряр. Олар шу ашакдакылардыр:

АБЫГҮЗЕР — жоң-нербаш, үгүлди-буслум, галп-терсаяк, сарыбакы-аманек, көшек-тайлар...

ХАНХАЛКЫ—чокай-хесенеке, япач-едиуруг, окчы-дэли, гулжук-гулла:пы, я:рымса-халхал, совакчы-чөвре, инжалды-арыбакан, солагай-агажаяк.

МҮЖЕВҮР

С. М. Демидов Мары ве Байрамалы районларында яшаян мүжевүрлери ики улы топара бөлйэр: гутам (Мары) ве халы:л (Байрамалы). Ол булара дегишли тирелери шейле беллейэр:

ГУТАМ — мези-т, сердар, гызылжа, эреш.

ХАЛЫ:Л — жынлар (онуң бир бөлүми гызылдонлы), ма: :рха: (ханралар), ы:са:жы (Иса хажы), келлер, ё:нус, пирсөйүн (татлар), сердарлар.

Шу автор Тагта районындакы мүжевүрлериң 5 бөлүмини беллейэр: абылхалык, чандыр, мезит, мэммедалы, өвлүйэлер.

Ерли яшулулар Мургап оазисиндэки мүжевүрлери ыслам ве Е:нус диен ики улы топара бөлүп, олара дегишли шу тирелери санаярлар:

ЫСЛАМ — гарабай, эбейт, бабаныязкел.

ЕНУС — пүрсөйүн, сердарлар. Булардан башга-да, олар гутамлара дегишли э:рйеги, сейди ялы тирелериң атларыны тутярлар.

МАГТЫМ

Магтымларың этник топарлары шулардан ыбарат: оглы магтым, пир магтым, гыллы магтым, халталы магтым, тока магтым, гызыл магтым (С. М. Демидов).

СЕЙИТ

Сейитлериң уруг-тирелери: шасейит, манагар, ак эшекли (я-да ак эшикли), ганы:мат, тилкилер, дүелер, дөвлер. (С. М. Демидов).

ХОЖА

Хожаларың этник топарлары: балканлы хожа, даглы, ысрабатлы (ягны астрабатлы), депбамганлы, хорасанлы, зеңги-хожа, бердили, мәтили, арабачы, татлар, әрсары хожасы. (С. М. Демидов).

ГАРАДАШЛЫ

Г. И. Карпов гарадашлы тайпасыны жагланлы ве сатыклы диен ики улы топара бөлүп, оларың уругларыны шейле гөркезйәр:

Жагланлы — казы, чебиш, жүнейит, мелишге, бамылы, багты, орман, мейилли (мехинли), эсрикгара, сыртыгара, кеч, аманполат, йүзтанап.

Сатыклы—гызыл, гарт, меңиш, пекгей, сабыр, насрылла, күрт, бай, тагарчык, арап, сапа, кәди, жүнейит, чилдир.

ПАМЫК

Гечен асырың орталарына ченли памык түркменлери Амыдеряның саг кенарындакы Нерезим оазисинде (Саядың денинде) яшапдырлар, йөне деряның саг кенарыны гүйчли юмурмагы ве Нерезими опгун алмагы зерарлы, олар хәзирки отуран ерлерине — Кашгадеря велаятының Бахарыстан районына гөчмәге мәжбур болупдырлар.

Ерли яшулуларың берен маглуматларына гөрә, памык диен этник топара өң **арап** хем дийлип, ол **кекирлер** ве **гарачанаклар** диен эсасы ики топардан ыбарат экен. Олара дегишли уруг-тирелер шулардыр:

Кекирлер — чалшак, мелле, гуллар, кечелер, экизекли, ныязбай.

Гарачанаклар — келлер, догмалар я-да пәлванлар, чалшаклар, гараиңжиклер, жөхитлер, геренлер, алаңлылар, иңнечилер, паланлар, чукуркөллүлер, готурлар.

ЧАНДЫР

Дашховуз, Чәржев, Бухара, Самаркант, Кашгадеря велаятларында энчеме обалары эмеле гетирйән чандырлар, ерли яшулуларың маглуматларына гөрә, байындыр, келчандыры, га:баҗа ве гутлубай диен дөрт бөлекден ыбарат болуп, оларың дүзүмине бөрүбег, ка:жам, көйүк, догмалар, шу:ра:ба:т, па:сых: га:шлар, беррелер ялы тирелер дегишлидир.

МҮРЧЕЛИ

Бу овнук түркмен тайпасы овшар ве йүзбашы диен ики бөлүмден ыбарат болуп, онуң тирелери ашакдакылардан ыбарат (өз топлан материалларымыз боюнча): дә:башы, көпек, бегмәммет, лежин, боякчы, арба:п, хывалы, гарадәли, жапбак, боклы, гечили.

ӘНЕВЛИ

Ерли яшулулар бу этник топара дегишли шу тирелери санаярлар: сейит, магтым, талхан (тархан), сакар, лезгилер, әрбаплар, газаклар, ша:рыза:лар, серхошлар, нежеплер, түпенчилер, мәсимлер, сарылар.

ДҮЕЖИ

Ерли яшулулар бу тайпаның эсасы 5 уругыны санаярлар: семедин, сарыжа, акжа, мыявыт (я-да миевит), герей (я-да булуткован).

ХЫДЫРИЛИ

Чәржев, Сакар, Фарап районларында ве Самаркант велаятының Самаркант районының «Москва» колхозында яшаян хыдырили тайпасының векиллеринден шу ашакдакы уруг-тирелериң атларыны язып алдык: гүвлеме, карамат, салыр, чечке, текелечлер, чоң, гарагаш, яланчы көселер, чепбелер, мугуллар, ипешиклер, ачбеглер.

ШЫХ

Түркменлериң өвлат тайпаларыны йөрите дерңән С. М. Демидов (Туркменские овляды. Ашхабад, 1976) шыхлары ашакдакы

ялы территориал топарлара бөлүп, олара дегишли уруг-тирелери шейле горкезйәр:

Гызылшых.

Кенаряка (Каспи) шыхлары — гарабаба, халылбаба, гүндогды, аннагулы, аннагөз, яп ма, гаралар.

Пакыршых—бу топар байгелди ве хурдоймак диен ики бөлеге бөлүнип, байгелди бөлеги сарымолла, гурт гарачакан, гурак, көке, түвер, тәжик, мисгәр, кеззап, хурдоймаклар болса дөв, актелпек, эзизгөк, сүлпи, габасакгал, ыслам, ярты ялы тирелери өз ичине аляр. Булардан башга-да, биз шу топара дегишли гаррыбүкүр, халыл, байрамалы ялы тирелериң атларыны язып алдык.

Рөвенҗилишых.

Астанабабалышых — дөрт бөлекден ыбарат: рабатлы, сарыкел, бедел, тәжик.

СУРХЫ

Амыдеряның саг кенарында яшаян сурхы диен овнук түркмен тайпасының векиллери Сабынлысурхы (Хожамбаз районында) ве Гаргалысурхы диен ики топара бөлүнип, олар эсасы 4 уругдан ыбарат: ёлуг, лебберди, мугал, гарабагшылы.

ӘРСАРЫ

Әрсары тайпасының несил дарагтының Я. Р. Винников тарапындан 1962-нжи йылда дүзүлен схемасының жуда чылшырымлыдыгы, оңа дегишли тире-уруг атларының уммасыз көпдүги, шонуң үчин-де бу схеманың энчеме тагта кагызы эележекдиги гөз өңүнде тутулып, оны язгы үсти билен бермеги макул билдик.

Мәлим болшы ялы, әрсары тайпасы улудепе, гүнеш, гара ве бекевүл диен 4 улы бөлүмден, хер бөлүм энчеме уругдан, кәбир уруглар хем бирнәче тиреден дурярлар. Биз хер бөлүмиң дегишли уругларыны, яй ичинде болса уруглара дегишли тирелери санадык. Я. Р. Винниковың иши орусча языландыгы үчин, кәбир атларың түркмен дилиндәки асыл нусгасыны аныкламак мүмкин болмады. Шейле ягдайда биз ол атларың ызына сораг белгисини гойдук. Ил ичинден өз йыгнан маглуматларымыз кәбир ягдайда Я. Р. Винниковың схемасындакыдан үйтгешик гелйәр. Биз олары уруглара дегишли тирелериң санавындан соң гетирмеги макул билдик.

I. УЛУДЕПЕ.

Бу бөлүм жеми 13 уругдан ыбарат болуп, олара дегишли овнук тирелер ашакдакылардыр:

1. **Гурама**—гурамамергенли (оңа дегишли тирелер: кешлер, келлер, экизли, юсуплы, шагалар?), гук, казылар (оңа дегишли тирелер: гаррылар, пелтекли, казылар), көпекли (оңа дегишли тирелер: ежебек? зылалы? көпекли), саятлы (оңа дегишли тирелер: гочаклар, депедерлер), хапызлар (оңа дегишли тирелер: сарыбайлар, меңирсек, локаша?), о:клар (оңа дегишли тирелер: чаканлар, гөкҗелер, чырклар? сарылар, нербашлар, сарыжа, мамыжа?).

2. **Гараҗа**—багшылы (дегишли тирелери: сакавлар, тутлук, ишанлар), рейимбердили (дегишли тирелери: тайлар, тергелер? акчили? топлар, татлар, газаклар), гүлегенже (дегишли тирелери: теген, гараинҗик, мангар? дүнтер, чал, мамур, зорра, аляли?), гутал, көргара, гарнас (дегишли тирелери: чала, мәмиш), күрт, шекерек, коркансы? гарамәмили (дегишли тирелери: экиз, тентер? гатыгулак, енаклы?) каркара, мергенли, агрыбаш, ерки (дегишли тирелери: авга, басак, йыглак, италмаз, шагал, шейтан, шор), сувлар.

3. **Сурхы**—ёлук, кәллер, гызылкөр, кемлер, гаррылар, гулаклар, гарабагшылы, лепберди, мугал, таяк, магсымлар.

4. **Чатрак**—гылгысды, агажалы, шорлы, чартмалы.

5. **Сурх**—рахмышлы (дегишли тирелери: ёлка, гурин? ялама), кеменли (дегишли тирелери: акнер? нука?), гуйманлы, жавашлы (дегишли тирелери: арыкчы, гүржи, жан), хайбер, гараинҗик (дегишли тирелери: геден, гараинҗик, эсёке), үргенчли.

6. **Эсенмеңли**—чоча (дегишли тирелери: кашгала? чолак, тайлаз), бабагулы (дегишли тирелере: сейгин, газак, беглер), түвелекчи, ысламлы, маңгышлалы, гумаклы, гылгысды, а:чбег, сарыжа, гутал, гуклы?

7. **Акдери**—гараесер (дегишли тирелери: гуллар, бойнак, долмек?), гөклер, гызыллы (дегишли тирелери: чапаты, ишанлар), гүндери (дегишли тирелери: марек? суюк), ёначы (тирелери: кәл, чекич), бәшдери, беглер, арыбакан, гоплар? чохап, улар? ачлы.

Ил ичинден биз бу уругың ене-де көйүкли, тайырлы, күндели, багшылар, гарагоюнлы ялы тирелериниң адыны язып алдык.

8. **Ажы**—арыкберкели (арык ве беркели), атаокчы (ата ве окчы), чаршагал (чар ве шагал), чалыш (чалыш ве сүйбек), балканлы.

17 Заказ № 1132.

9. **Гызылаяк**—мустапалы, маңгыт, гарагоюн, гөс? таншылы? атаныязлы, ажамар (дегишли тирелери: беглер, байрамжа), салтык, жагалбай, арунлер? тархан, язалы, агалар, ханык, хомаки? газлар?

10. **Мүсүргарабагшылы** — мүсүр (дегишли тирелери: ушак, гылгапар, ири), гарабагшылы (тирелери: ашык, сувржа, үркүт, күрре).

11. **Этбаш** — итаклы (дегишли тирелери: еёенам? гараяндак, өлжекли? зы:клар, овлар?), боруглы? (тирелери: гамлы, гыллы), бабаманғышлалы (тирелери: осман, балхы, көрлер), маңгышлалы (тирелери: гыжакчы, дурдулы, кәллер, чопагач? мердан, ор, атча?), абдал, ёнаклы, гырлы, кочали? көйүкли, тутлук.

12. **Габырды** — гөкдаш (дегишли тирелери: гөк, гуш, бада), шагаг? (тирелери: хожалы, вөлкели), чызыгай, шейтан, сабынлы, шых (тирелери: гаржи? гараяндаклы).

13. **Дәнажы** — ташлаклы? (дегишли тирелери: текрен, ачлар), Мекан дәнажы (тирелери: исгендерли, гарлы, керли, үмүрхожалы, айдышбайлы, чала), Гувак дәнажы (тирелери: сурх, обак, газак, песли?), халхал, мамаш, гарагушак, кече.

II. ГҮНЕШ

Бу бөлүме ашакдакы 6 уруг дегишли:

1. **Габасакгал** — аклар, гөлелер, дадышлы? кәрлер, рәхмишли, абышлы, алтыгарын, кесмелер.

2. **Чекир** — довча (дегишли тирелери: товы, жангай? ахметли, бийбаш, малайлы, чаллар, беглер, кечеменли, болур), зүрчотаклы (тирелери: мурага, уссалар, сувгөз, зүр, чотаклы), душемме (тирелери: көрчи, лөлейин, бурулжык, алладат, арыкбатыр, шагал, орусбай), гарагоюнлы (тирелери: гызыллар, чаржалар, гаражумалар, йыланлар), чөпбаш, гырлы.

3. **Сүлеймен** — ушак (дегишли тирелери: гышык, мәтгурбан, бадаклар), агзыгара, балканлы, эшекли, жәке? марра, гарга (гарча?), кырклар, такене? шайым, гечилер.

4. **Чакыр** — гызылгоюнлы (дегишли тирелери: гатыбаш, шагла, аклар, эгарли? зәхкешли, дәлилер, леннер, гайшаклар, мыратхожалы), гарагоюнлы (тирелери: паташлар, шейтанлар, таклар), сакарлы (тирелери: сакы, жумалар, көшеклер, сурлар), кумкали? гарма, мәшпаялы.

5. **Омар** — гарагоюн (дегишли тирелери: гарынжа, күрре, келтелер, арлан, гарагәдик, татбеглер), гызылгоюн (тирелери: айым, ажака, ак, шагла, гатыбаш, чүтчүт, мәтек, көмеч, дәли.

6. **Гурама** — арыкбатыр, багшылы (дегишли тирелери: көнеягырлы, вагар, персиз), гы:нлы, тархан, горчаңы (тирелери: гатык, арык, гонурлы, галмыклы).

III. ГАРА

Әрсары тайпасының бу бөлүми 8 уругдан ыбарат:

1. **Гурайыш** — ахметли, дәли, эллесли, гоюнжы, гызылжар, көке, көже, сары, шахлар, чалыш, чынаклар.

Гурайыш уругындан болан овганыстанлы түркменлерин берен маглуматына гөрә, бу уруг 6 улы бөлүмден я-да 3 жабдык (жүбүт) тиреден ыбарат, көже-эллесли, шаг-ахмеда:лы, бай-мамаш.

2. **Бай** — шыхым, шагунды, и:са:млы, эллесли, танрыбердили, сүмүкли, ашактоп, дәли, аклар, дыгыр, кел, көрлер, гошхадалы, алатайлы, араллы, алга, гысыр, ожуклы? перрик.

3. **Чекич** — алтыбөрүк, гарабоюн, гайгысыз, жынлылар, гамшаклы, көр, гаррылар, кетенжик, келек, кәргер, салтык, сады, сувлар, сардыклы, пар, торгай, тәнелер? ушак, чөврелер, чакмак, эржел.

Я. Р. Винников тарапындан саналян уруг-тире атларындан башга-да, биз чекич яшуларындан ашакдакы тире атларыны язып алдык: и:са:млы, жәже, дүелер, гүжүк, шыргыт, бойнызын, а:ймак, серчелер, ченклер, бай, мамаш.

4. **Ыслам** — идибөрди (дегишли тирелери: и:гличелтек, келлеки, овезсу:р, ишан), ну:ражы (тирелери: кемлер, агзыкем, гарашалы, казылар, чүнкер, акжа, чынаклар).

5. **Таган** — бу уругың векиллериниң аглабасы Овганыстанда яшаяр.

6. **Ябаны** — гуланжы ябаны, давутлы ябаны (дегишли тирелери: жынлы, буянхана, калы? гурама), хәнек, бовам, гызылагыз, жума, тогар, жөги, урат, гарабоюн, талык? гараяндаклы.

7. **Газан** — мележик? шаг.

8. **Мамаш** — э:ден, алтымамаш, багажалы, гырмызы, шине, хатап, хасанлы.

Я. Р. Винников дәли уругыны гаралара гошмаяр, йөне Г. И. Карповың схемасында ол гара бөлүминиң биринжи уругы хасапланып, онуң векиллериниң Овганыстанда яшаяндыгы хем айдыляр. Догрудан-да, дәли уругының векиллери көпчүликлейин Овганыстаның Акжа велаятында отурярлар. Овганыстанда чыкян «Гөреш» диен түркмен газетиниң редакторының орунба-

сары болан ве аслы Жеңңеларык обасындакы дәли уругындан болан Садылла Молларозы оглуның берен маглуматына гөрә, бу этрапдакы дәли уругы ягшыхожалы, геңишли, гызылйүнли ве өкүзли диен 4 тирә бөлүнйәр. Ягшыхожалы тиресининң дүзүминде таңңырлы, касса: плар, жынлар, геңишлилерде хем магсымлар ве гечилер диен өвнук бөлүмлер бар.

Тәжигистаның Жылыкөл этрапларында яшаян түркменлер гечмишде **гаратүркмен** диен ат билен тарыха гирипдир. Ерли яшулулар олары әрсарыларың гара бөлүми билен багланышдырярлар. Олар аранжы ве теренжи уругларыны хем шу гараларың бир уругы хасаплаярлар.

IV. БЕКЕВҮЛ

Әрсарыларың бекевүл бөлүми 6 уругдан дуряр:

1. **Са:рылы** — келлели, бердиняз, моллалы, имрен, онбеги, товшан, тотми? имчек? кырыклы, томар.

2. **Ламма**—черкез (дегишли тирелери: и:гли, гум, еди), омчабаш (тирелери: көселер, шейтанлар, сакавлар, араплар, кырыклар), баташ, гаралтай, бүргүт, гечили, гамышлаклы, гедамас, гуларык, салтык.

Яшулулар **чаршаңы** тиресини хем ламмаларың бир бөлүми хасап эдйәрлер. Она дегишли тирелер шулардыр: мүресен, гызылгөз, дүгөз.

3. **Ушаго:н** — бүргүт, кена:н, келтелер, келтебаш, хожа, тазы:ган, ча:йы (дегишли тирелери: гутлучал, көрчал, сөйүнчал — Жылыкөлде; са:рыбаш, арба:п, гара:мет, чо:чалар — Гарабекевүлде).

Адындан белли болшы ялы, ушагон уругы 10 саны овнук (ушак) тиреден ыбарат болмалы, эмма Я. Р. Винников она дегишли дине 7 тирәниң адыны санаяр. Ерли яшулулардан язып алан маглуматларымыза гөрә, гултак, чакмак ве омчабаш тирелери хем шу уруға дегишли болмалы.

4. **Ерли** — наты (дегишли тирелери: балыкчы, тагаша? несимли), чакмак (тирелери: тары, огры, хожалар, постак), абдал, еген, өзбекгуллар, полаткел (тирелери: сакав, гарлы, йөритмез?, гаррылар, гедемлер, эртелер, товуклар, дүклер, көселер).

5. **Гүлтак** — мележе, хожалы, батыр, дивана, гаррышейтан, мелик.

6. **Тогачы** — ашга:лы, бегланг бегмек (кичи тирелери: абдыла, ийжи, келте, айдырли?), векил, дүкжебай, ийжи, полатлы, сөйүнжа:жы, шалык, херри, чалыш.

* * *

Г. И. Карпов ве Я. Р. Винников дагы Хожамбаз ве Халач районларында яшаян элеч уругыны әрсары тайпасының хич уругына-да гошмандырлар. Ерли яшулулар оны улудепе бөлүминиң бир уругы хасаплап, дегишли тирелерини ашакдакы ялы санаярлар: го:дук, хорасанлы, дәли, тебип, көрпечли, довушлы (я-да бекеш). Овнук тиреяери: мелебаш, кел, арык, бәшешекли, моллалы, канты, пан, гаржав. Бу уругың векиллери өзлерини о:к ве ажы уруглары билен якын гарындаш хасаплаярлар.

Екардакы авторлар гаркынлары хем әрсарыларың дүзүмине гиризмәндирлер, эмма Саятда ве Халачда яшаян гаркынлар өзлерини әрсары сайярлар (хатда олар өзлерини Әрсары бабаның дайысы хасаплаярлар). Бу уруг жүбүт-жүбүтден (жабдак) гелйән II тиреден ыбарат: атака-тыррайт (я-да ата-кетиррейт), бекиш-гуррайт, осман-мундуз (мундас), бег-солака, арслан, байлар, сола.

ЁМУТ

Узы түркмен тайпаларының бири болан ёмутлар Гүнбатар (Балкан) ве Демиргазык (Дашховуз) ёмутлары диен ики топара бөлүнйәр. Олардың рут-тиреленс болуның схемасы (несил дарагты) чешмелерде турлуче горкезилйәндиги үчин, биз ол схемалары айрыайрылыкда тетиримси макул бильдик. Схемаларың алнан чешмелери: 1. Г.И.Карпов. Племенной и родовой состав туркмен. Полторацк (Ашхабат), 1925. Рус дилинде нашатры язылып, дыкласмасы кын болан атларың язына сорат белгиси гоюлды. 2. Ж.Амансарыев. Туркмен племя-сяси ыйвесниң демиргазык тешлешиклери. Кандидатлык диссертациянын голязмасы. Ашгабат, 1954. 3.А.Гедаев. XIX асырың ахырларында XX асырың башында Этрек туркменлеринің хожалыгы. Диплом иш. Ашгабат, ТДУ, 1966.

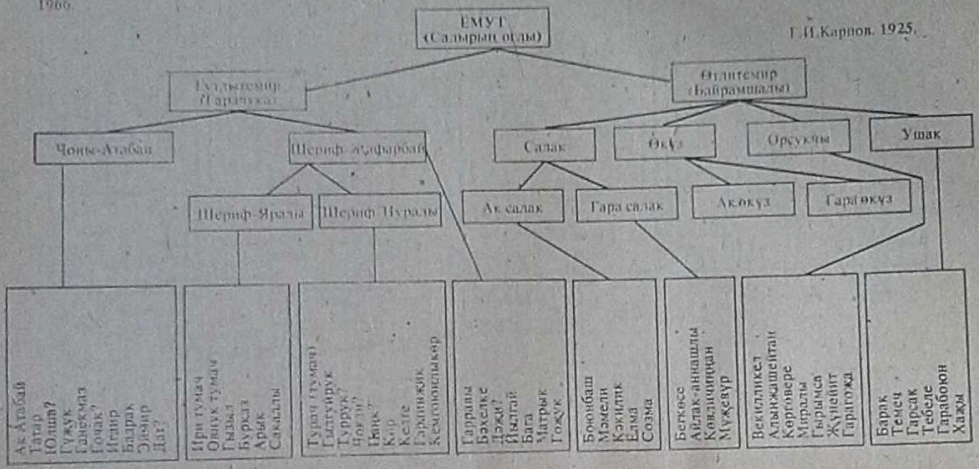

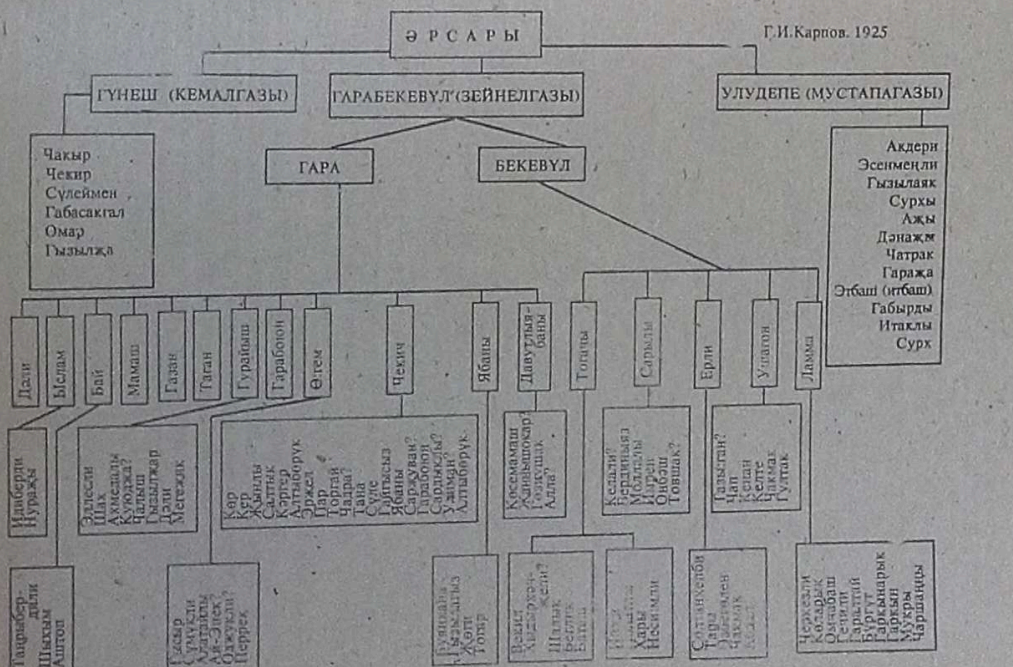

Довамы.

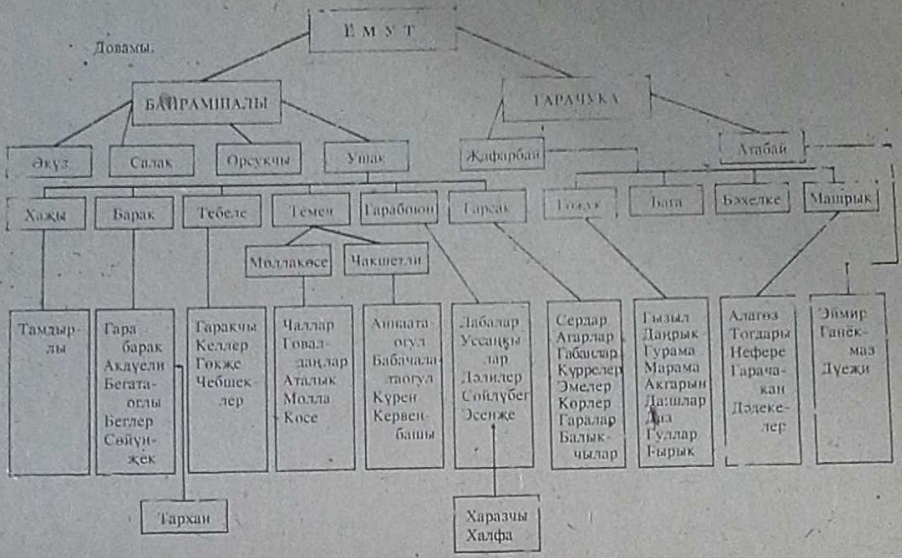

ДАШХОВУЗ ЁМУТЛАРЫ

Ж.Амансарыев

Бир сахыпа сыгмадыгы үчин, несил дарагтының схемасы бөлеклере бөлүнип ерлешдирилди.

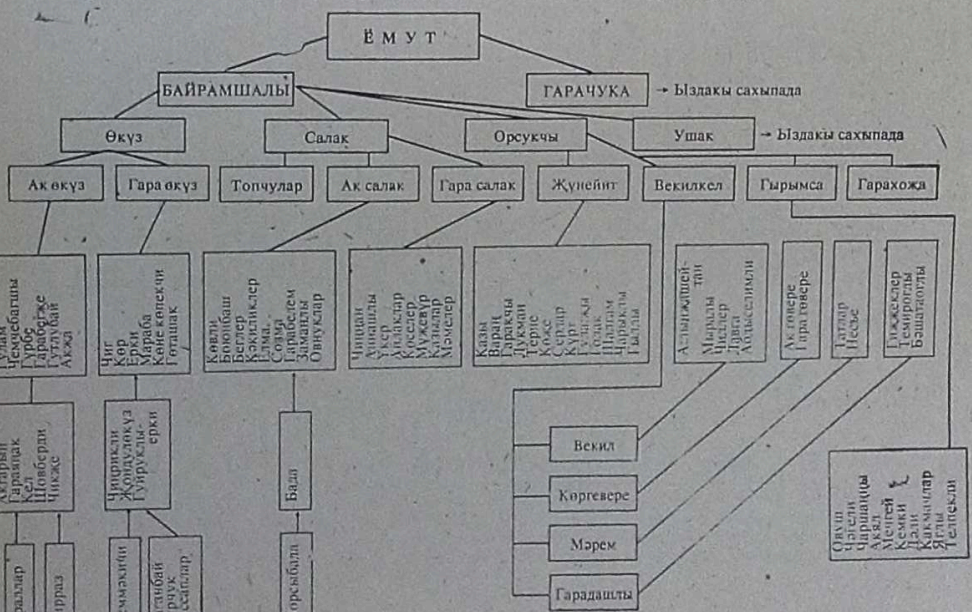

ГУНБАТАР (БАЛКАН) ЁМУТЛАРЫ
(АК АТАБАЙ)
Ё М У Т
Гарачука (Гуллатемир)
Ак Атабай (Чопа)
Жафарбай (Шереф)
Байрамшалы (Этилтемир)
Акдар
Атабайлар
Узын ак
Тыгга ак
Сакавы
Гөк
Хебипли
Гөзмәммәтли
Елма
Ширмәммәтли
Байлар
Ашыргөк
Даз
Татар
Дувунчи
Кечек
Эймир
Тана
Ганекмаз
Кесеарка
Батрак
Гожук
Мәммедалылык
Темек
Өкуз
Ушак
Орсукчы
Салак
Игдир
Диллилер
Аллар
Кенжелер
Адам
Егре
Ховумбабалы
Көмекли
Түйсёлма
Гарасатан
Сарык
Гызыллар
Көселер
Гарагуллар
Пеззе
Гызыляк
Гараждартыклы
Сарванлы
Велибайлар
Гулашлар
Бекдаш
Ак тана
Гара тана
Көселер
Парсылар
Нәзменли
Уссанкылар
Говшаклар
Гулеклер
Гыраделлер
Нәселер
А.Гелдиев, 1966.

Т Е К Е
УТАМЫШ
ТОГТАМЫШ
ЯЛКАМЫШ
СЫЧМАЗ
БАГШЫ
БЕГ
ВЕКИЛ
АЛАША
ПОЛАТША
Аксопы
Хожасопы
Челтек
Ясман
Мириш
Салык
Акдашаяк
Гарадашаяк
Гоңур
Гөкже
Амаша
Ганжык
Юсуп
Гагшал
Бүкри
Гыр
Кер
Түмен
Сатыр
Перрен
Шагал
Багажа
Мулкаман
Арап
Гызылгөз
Менли
Бокурдак
Мурушгәр
Аждар
Бекип
Урухчи
Пери
Пир-Тала?
Матыр
Гуржи
Минче
Бегендик
Гызылбег
Шова
Гөкбоюн
Акгоңур
Гарагоңур
Ганретдин
Губаш
Ярытөкже
Гарагөкже
Коши?
Чалым?
Кечже?
Гердоляр?
Агрыбаш
Казы
Оджок?
Персигды?
Гун
Долон?
Кара-Мовадж?
Гун
Чарыклы
Акюсуп
Гарагосуп
Гилки
Дэли
Далам
Гараөрме
Дар
Гум
Кара-Гель?
Багшы
Байгелди
Арланцы
Докчага
Кахтал-Бек?
Курджунек?
Балкангулы
Сопы
Эркек
Дэли
Чал
Оразмэммет
Дов
Йузбашы
Түмен
Аллыып
Уста
Алпах?
Байрач
Керпеки
Сусты
Хорбанлы
Г.И.Карпов, 1925.
— Сарыклар

Ясман
Салык
Челтек
Мисриш
Гарадашаяк
Акдашаяк
Шова
Гөкбай
Үчуруг
Солтаныз
Хаҗысопы
Аксопы
Гагшал
Ганҗык
Юсуп
Бүкри
Урушган
Векил
Аждар
Йүзбашы
Мүрүшүк
Перданлы
Перили
Гызылбег
Бегендик
Мунче
Гүржи
Матыр
Перрең
Гөвәз
Гарахмет
Бай
Габыл
Араң
Балтажа
Меңли
Гызылгөз
Мүлкаман
Бокурдак
Гыр?
Кор (Кир)
Сатыр
Гүмен
Перрең
Шагал
Арлаң
Вараң
Ыныгалаң
Байгелли
Докчаң
Хайван
Балканлулы
Гагшалбег
Гүржәмен
Аргын
Кепгин
Багшы
Гара
Биойкор
Ағыбашлы
Галпак
Гутам
Шапал
Чепекли
Багшы
Сычмаз
Векил
Бег
УТАМЫШ
ТОГТАМЫШ
ЯЛКАМЫШ
Т Е К Е
Авторы нәселе.
Башкы сахыпада.
Сарыклар.

Өндәки сахыпада
Гагшал
Казы
Чарыклы
Долан
Пал
Порсы
Овунжак
Чарамөжек
Гүң
Ганҗык
Жынды
Кесебаш
Меледонлы
Аңсызлар
Токлы
Гум
Дәли
Гарагол
Пар
Гулам
Токлы
Агрыбаш
Папан
Усса
Сакаллак
Гараюсуп
Акюсуп
Юсуп
Мөкруп
Өдеберди
Узынлар
Гарайөрме
Тилки
Молланартык
Ара
Ярлык
Мелдигара
Шырды
Тилки
Угурлы
Мәммеда-
ман
Сары
Дәли
Эркек
Чал
Дөв
Паман
Оразмәммет
Кесеахмет
Бүкри
Бада
Арык
Чозгун
Акгоңур
Күрте
Арыккөр
Ламгоюн
Четеген
Чака
Гөтәпан
Хар
Гарагоңур
Таймаз
Күти
Чобаган
Ярыгөкҗе
Чаршак
Гогурлар
Дәлигөз
Дәли
Полаткел
Кел
Тәкрыдан?
Гарагөкҗе
Тана
Аксопы
Говаң
Тарлаң
Сүңжи
Чаманак
Боксул
Кәҗе
Чил
Гөша
Агырбаш
Папан
Чарыярлар
Чаман
Огдан
Зерең
Овнук
ВЕКИЛ
ТОГТАМЫШ
УТАМЫШ
ББГ
Гөңур
Гөкҗе
Аңаша
Т Е К Е
Авторы нәселе.
Сарыклар.
ЯЛКАМЫШ

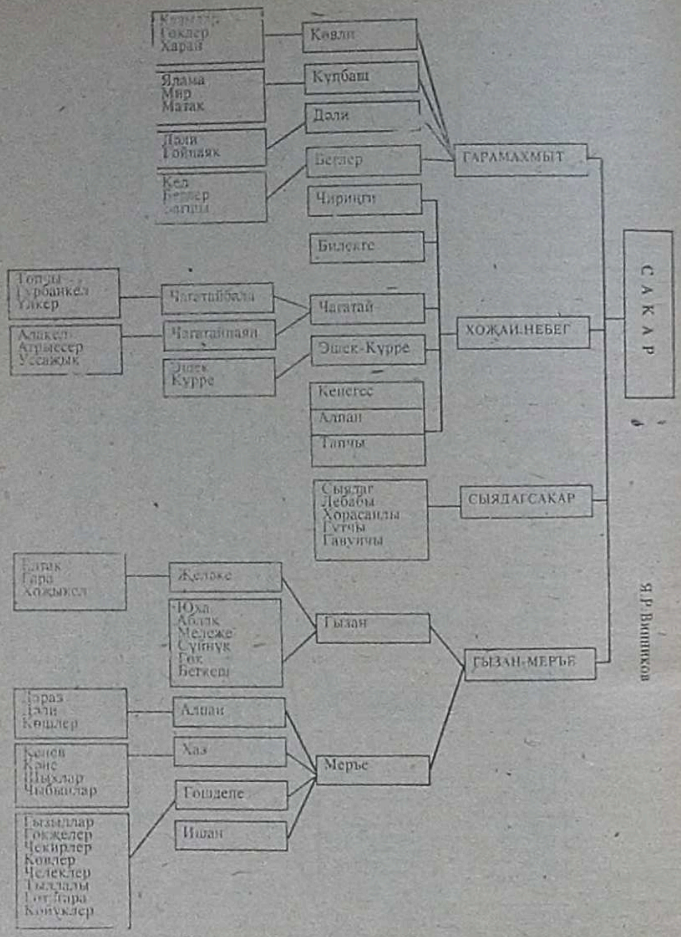
САКАР
ГАРАМАХМЫТ
ХОЖАЙ-НЕБЕГ
СЫЯДАГСАКАР
ГЫЗАН-МЕРЬЕ
Кавли
Кулбаш
Дали
Беглер
Чиринги
Билекте
Чагатай
Эшек-Курре
Кенегес
Алпан
Ганчы
Желаке
Гызан
Алпан
Хаз
Мерье
Гошдепе
Ишан
Я.Р.Винников

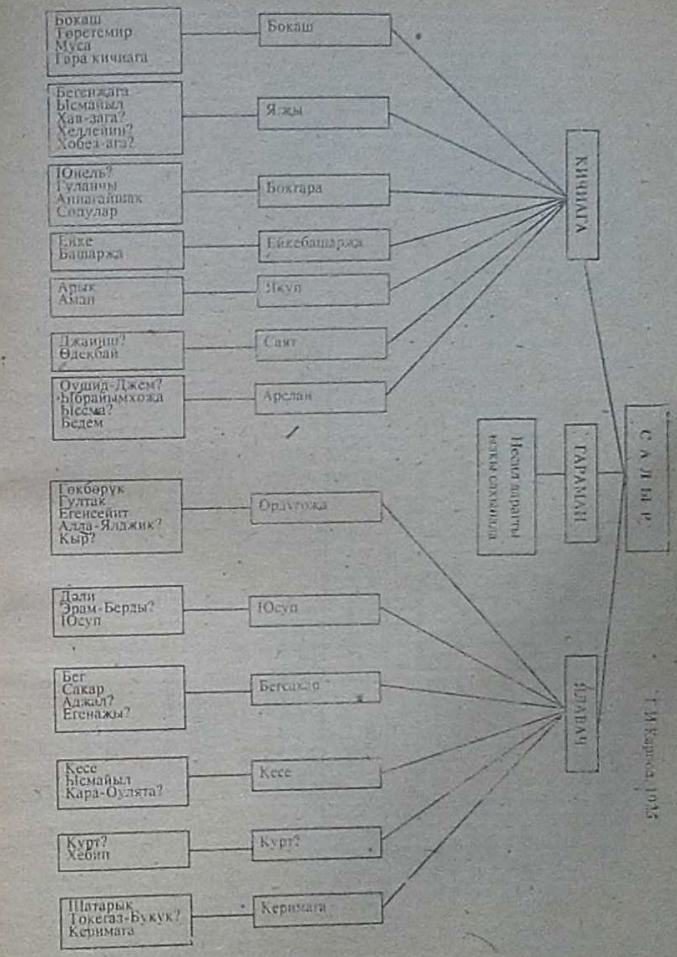
САЛЫР
КИЧИАГА
ГАРАМАН
ЮЛАВАЧ
Бокаш
Ялжы
Бокгара
Ейкебашаржа
Якуп
Санг
Арслан
Ордутожа
Юсуп
Бегсакар
Кесе
Курт?
Керимага
Т.И.Баранов 1935

ЧӨРЖЕВ ОБЛАСТЫНДА ЯШАЯН САЛЫРЛАР

Я.Р.Винников. 1962

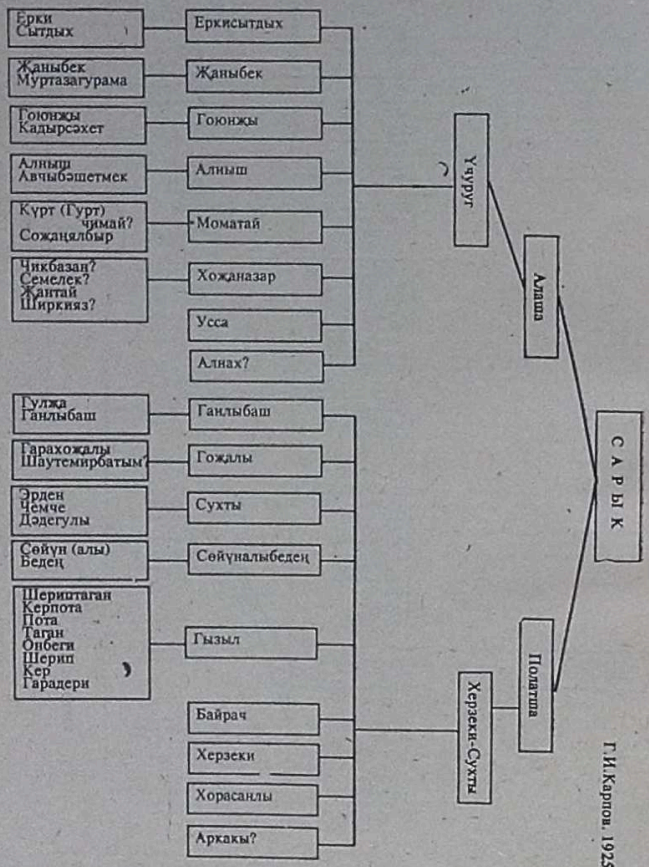
Еркисытдых
Ерки Сытдых
Жаныбек
Жаныбек Муртазагурама
Гоюнжы
Гоюнжы Кадырсэхет
Алыш
Алыш Авчыбэшетмек
Моматай
Күрт (Гурт) чимай? Сожаңялбыр
Хожаназар
Чикбазан? Семелек? Жантай Ширкияз?
Усса
Алнах?
Үчуруг
Ганлыбаш
Гулжа Ганлыбаш
Гожалы
Гарахожалы Шаутемирбатым
Сухты
Эрден Чемче Дэдегулы
Сөйүналыбедең
Сөйүн (алы) Бедең
Гызыл
Шеришаган Керпота Пота Татрн Онбеги Шерип Кер Гарадери
Байрач
Херзеки
Хорасанлы
Аркакы?
Алаша
Полатша
Херзеки-Сухты
САРЫК
Г.И.Карпов. 1925

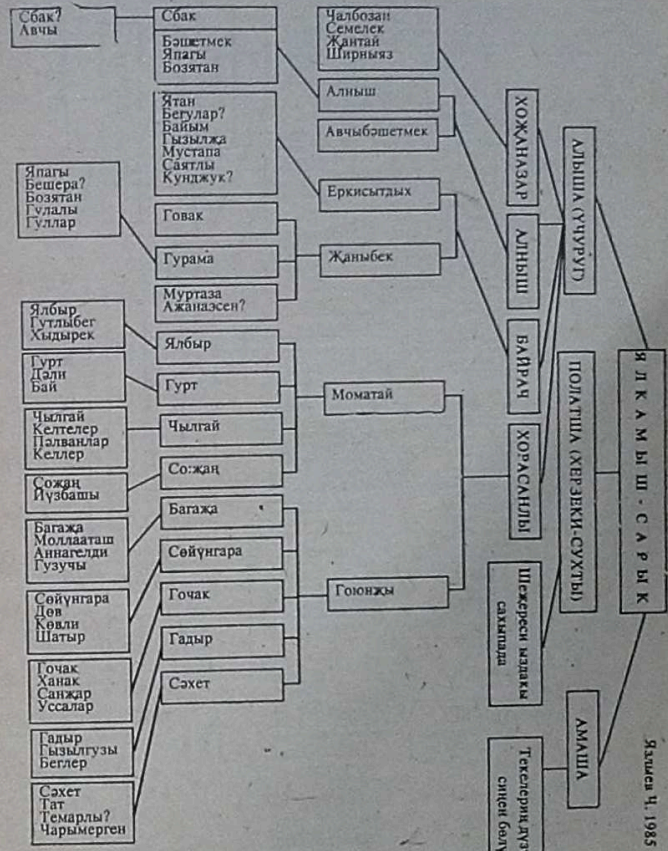
Сбак? Авчы
Сбак
Бэшетмек Япагы Бозятан
Ятан Бегулар? Байым Гызылжа Мустапа Саятлы Кунджук?
Япагы Бешера? Бозятан Гуллалы Гуллар
Говак
Гурама
Муртаза Ажанаэсен?
Ялбыр Гутлыбег Хыдырек
Ялбыр
Гурт Дэли Бай
Гурт
Чылгай Келтелер Пелванлар Келлер
Чылгай
Сожаң Йүзбашы
Со:жаң
Багажа Моллааташ Аннагелди Гузучы
Багажа
Сөйүнгара Дөв Көвли Шатыр
Сөйүнгара
Гочак Ханак Санжар Уссалар
Гочак
Гадыр Гызылгузы Беглер
Гадыр
Сэхет Тат Темарлы? Чарымерген
Сэхет
Чалбозан Семелек Жантай Ширныяз
Алыш
Авчыбэшетмек
Еркисытдых
Жаныбек
Моматай
Гоюнжы
ХОЖАНАЗАР
АЛЫШ
БАЙРАЧ
ХОРАСАНЛЫ
Шежереси казакы сахпада
Текелерик дүзүмине сиңен балуы
АЛЫША (УЧУРУГ)
ПОЛАТША (ХЕРЗЕКИ-СУХТЫ)
АМАША
ЯПКАМЫШ - САРЫК
Ялгыев Ч. 1985

Атаев К. 1968.

Ялкамыш-сарык
Ялкамыш-сарык
Довамы.
Ялкамыш-сарык
Ялкамыш-сарык
Ялкамыш-сарык

Аразкулыев С. 1961. (Тыгыдымлыгын алынды).

Г.И.Карпов. 1928.

НОХУРЛЫ
Нохурлы (ана XI асыра чыгып гошулып огурлыклар урупдар)
Мелик
Эрбан
Денжик
Сыгыр
Жагылжогул
Косе
Парраш
Жагылжогул
XI-XVIII асырларда фрлыкда нохурлардан гошулан урупдар
Йузбеги
Йузбашы
Овезгелди
Бахар
Абдырахман
Хожа
Ышхата
Гушхана
Эшек
Жуйже
Гудуз
Куйзегер
Огры
Бег
Кел
Хожанепес
ЗЕРТЛИ
Зертли (ана XVIII асырда гошулан урупдар)
Огры
Кер
Кем
Хожаныяз
Хывалы
Айы
Чарык
Казы
Гудуз
Васильева Г.П. 1954

Довлы
НОХУРЛЫ
Парраш
Косе
Жагылжугул
Бахар
Абдырахман
Овезгелди
Эрбан
Хожа
Аниагурбан
Овезйузбашы
Йузбашы
Гушхана
Йузбеги
Гарадашлы
Йузбеги
Эшек
Сыгыр
Ышхата
Мелик
Денжик
НОХУРЛЫ
ЗЕРТЛИ
Адыбай
Уссанедир
Хожаныяз
Огры
Бег
Кел
Огры
Кер
Хожанепес
Айы
Бебир
Айы
Сепгулы
Сейитгулы
Мухамметтулы
Чарык
Хывалы
Казы
Мухаева Х. 1959

Дүшүндириш берлен этнонимлериң гөркезиҗиси

А

Абдал — 16
Авчы — 19
Агар — 20
Агач әри — 22
Агөйли — 23
Адак или — 24
Адаклы — 24
Адаклы хызыр — 24
Ажам — 25
Ажан — 25
Ажы — 26
Азербайҗан — 28
Аймак — 29
Айы — 31
Ак — 101
Акгоюнлы — 31
Акдери — 34
Акҗа — 36
Акҗалы — 36
Акҗык — 36
Акман — 37
Алабөлүк — 39
Алайонтлы — 40
Алам — 42
Алан — 42
Алаң — 42
Алаөйлүкли — 39
Алат — 40
Алача — 44
Алачык — 44
Албан — 46
Алаша — 44
Алван — 46
Алдоры — 42
Алабөрүкли — 39
Алили — 48
Алкаөйли — 39
Алкыревли — 39
Алпан — 46
Арабачы — 49
Аракчы — 52
Аракы — 52
Арбап — 53
Арык — 53
Арыккөр — 154
Ас — 42
Асги — 237
Аскропробатид — 32
Ата — 56
Афшар — 164
Ач — 26
Ачбег — 26
Ашина — 32

Б

Бага — 57
Багажа — 57
Багты — 57
Багтыярлар — 59
Багвели — 57
Баглы — 57
Багшы — 75
Бада — 59
Бадак — 59
Бадал — 59
Бадрак — 59
Бай — 61
Байрамалы — 64
Байрач — 65
Байталлы — 42
Байындыр — 61
Балкан — 66
Балканлы — 66
Балыкчы — 66
Бараны — 31
Барак — 67
Баргут — 85
Баташ — 59
Батым — 59
Батырлар — 47
Бахарлы — 68
Бахар — 68
Башбаглы — 57
Баят — 61
Бег — 69
Бегдепеси — 135
Бегенҗалы — 69
Бекдили — 69
Бекевүл — 70
Бекиршых — 173
Бечене — 71
Битик — 74
Биветен — 74
Бозаҗы — 75
Бозмелик — 77
Бозок — 77
Бозятаң — 77
Боргучы — 80
Бөри — 81
Боякчы — 80
Бужаклы — 83
Бурказ — 84
Бурунҗык — 87
Бүкдүз — 87
Бүзмейинли — 87
Бүргүт — 88
Бәшбаглы — 88
Бәшдери — 34
Бәшөйли — 88
Бәшуруг — 88

В

Вар — 86
Вараң — 86
Варрак — 86
Варказ — 84

Г

Габырды — 89
Гагауз — 90
Гагшал — 91
Гажар — 91
Газ — 210
Газак — 92
Газан — 93
Газарчы — 94
Газаяклы — 95
Гайракчы — 97
Гайы — 98
Галмык — 99
Галпак — 99
Ганҗык — 67
Гапан — 101
Гара — 101
Гарзатлы — 40
Гарабойнак — 103
Гарабоюн — 103
Гаравул — 103
Гарабөлүк — 106
Гарагалпак — 99
Гарагоюнлы — 31
Гарадашлы — 104
Гарадери — 34
Гарайылгынлы — 209
Гараман — 37
Гарамахмыт — 104
Гарамгол — 105
Гарамыш — 105
Гараөйли — 106
Гарачайлы — 221
Гарачука — 107
Гарачуха — 107
Гаржав — 108
Гаркын — 108
Гарлык — 108
Гарма — 108
Гарнас — 108
Гарсак — 112
Гарсакчы — 112
Гарышмаз — 54
Гаты — 112
Гатаяк — 112
Гатыгулак — 112
Гатык — 113
Герей — 113
Гатыр — 113
Герейли — 113
Геркез — 84
Герре — 113
Герең — 113
Гечемен — 114
Гирейли — 113
Гиржик — 113
Гирдек — 113
Гирне — 113
Гирраз — 113
Гирран — 113
Говак — 114
Говкы — 114
Говчы — 114
Голдаглы — 114
Гонрат — 114
Гонур — 115
Гоша — 116
Гошма — 116
Гошмак — 116
Гоштамгалы — 116
Гошхадалы — 116
Гоюнҗы — 116
Гөгем — 117
Гөгеч — 117
Гөгүш — 117
Гөк — 117
Гөкҗе — 117
Гөкҗели — 117
Гөклең — 118
Гөкҗели — 117
Гөкли — 118
Гөктай — 118
Гөктей — 118
Гөк түрк — 118
Гөкчи — 80, 118
Гөкшал — 91
Гул — 119
Гуланҗы — 119
Гуланчы — 119
Гултак — 120
Гумлы — 120
Гумук — 121
Гунлар — 121
Гурама — 108
Гутал — 58
Гунны — 121
Гур — 132
Гурайш — 122
Гурт — 81
Гутам — 58
Гутлар — 57
Гутлутемир — 122
Гутлы — 122
Гушчы — 123

Гутчы — 58
Гүндери — 34
Гүҗүк — 68
Гүнеш — 123
Гүржи — 68, 124
Гүржизмен — 124
Гызганлы — 125
Гызан — 124
Гызык — 125
Гызылаяклы — 126
Гызылбаш — 127
Гызылаяк — 126
Гызылергенек — 127
Гызылҗа — 126
Гызылкөр — 154
Гызыллы — 126
Гызыл огуз — 125
Гылавуз — 128
Гылычмерген — 128
Гыныкъ — 128
Гыпҗак — 129
Гыргы — 132
Гыргыз — 130
Гыргылы — 132
Гырман — 132
Гыррык — 132
Гырык — 132
Гырыклы — 133
Гырымса — 133

Д

Дабашы — 133
Дагсакар — 107
Даз — 133
Даглы — 120
Дай — 134
Датха — 133
Дах — 134
Даш — 134
Дашаяк — 126
Даш бутур — 135
Дашкы — 135
Дашкы салыр — 135
Даш огуз — 135
Да-юе-чжи — 159
Демирчи — 135
Депбе — 135
Депел — 135
Дивансаят — 136
Довладөкүзлер — 136
Довлат — 136
Довлатгелди — 136
Долдурга — 136
Дойч — 7
Докуз — 137
Докузогуз — 137
Дуглат — 136
Долы — 136
Дулу — 136
Дүежи — 137
Дышкы — 134
Дәли — 134, 140
Дәхли — 134

Е

Еврей — 147
Едиуруг — 141
Емрели — 142
Ерки — 142

Ё

Ёмут — 143

Ж

Жагал — 144
Жагалбай — 144
Жагылжогуз — 145
Жангурбан — 145
Жангурбанлы — 145
Жанибек — 145
Жаныкъ — 146
Жаруклук — 225
Жарык — 225
Жатыртүркмен — 146
Жафарбай — 146
Жафарбеги — 146
Желайыр — 146
Жожаҗ — 147
Жөги — 147
Жөхит — 147
Жувазчы — 148
Жувалдар — 148
Жүйже — 148
Жылантамгалы — 148

З

Зеҗҗи — 148

И

Игдир — 149
Имир — 234
Инуит — 13
Ирки — 142
Иркит — 142
Иркүт — 142
Ит — 67
Итагыз — 238
Итаклы — 238
Итбаш, итбашы — 238
Итбечене — 71
Ич — 135
Ич бутур — 135
Ички — 135
Ички салыр — 135
Ич огуз — 135

Й

Йабагу — 246
Йабан эри — 241
Йигримидөрт — 150
Йүзбеги — 133
Йүзбашы — 133

К

Кабарды — 90
Казак — 92
Каҗлы — 49
Карзит — 113
Кара-корайш — 122
Карык — 132
Каум-и күлах-и сиях — 100
Кейик — 151
Кейикчи — 151
Кем — 152
Кеман — 152
Кемен — 152
Кемер — 152
Кемки — 152
Керсенчи — 152
Кеч — 152
Кечже — 152
Кечкелле — 152
Коман — 129
Коми — 31
Көв — 153
Көвек — 153
Көвли — 153
Көвси — 153
Көйүк — 153
Көйүкли — 153
Көйүнди — 153
Көмүрчи — 153
Көпек — 67
Көр — 153
Көрек — 153
Көрсагыр — 154
Көрчи — 154
Кубан — 130
Куман — 130
Кумы — 120
Кумери — 26
Күпбаш — 152
Күрдүк — 155
Күрт — 154
Күртчапык — 155
Кырач — 155
Кырк — 132
Кырранлар — 133
Кыррык — 133
Кәди — 152
Кәдибаш — 152
Кәдили — 152
Кәди — 152
Кәдичи — 152

Л

Ламма — 157

М

Магтым — 158
Мамаш — 158
Маҗышлов — 66
Мамыт — 104
Маҗышлалы — 66
Мари — 13
Массагет — 159
Машрык — 159
Марып — 159
Мейилли — 161
Меликъ — 79
Мергенчи — 19
Меҗлитемир — 159
Мереке — 159
Меркит — 159
Меръе — 153
Мехинли — 161
Моголҗыклар — 105
Мөжек — 81
Мугал — 105
Мугул — 105
Мукры — 161
Мундас — 162
Мүжевүр — 162
Мүрүшгәр — 163
Мүрчели — 163
Мүсүр — 159
Мынта — 162

Н

Немец — 8
Ненец — 13
Нефере — 163
Нивх — 13
Нилгер — 80
Ногай — 164
Нөхурлы — 164

О

Овуш — 165
Овшар — 164
Огуз — 166
Огур — 132
Огшук — 167
Ок — 167
Оклы — 167
Окчы — 168
Олам — 42
Онбеги — 133
Оногур — 132
Онок — 167
Ор — 169
Орда — 169
Ордугожа — 169
Орман — 169
Орсукчы — 170
Орсут — 170
Ортеки — 169
Орус — 170
Орусбай — 170
Орусберди — 170
Орускушчы — 170
Ос — 293

Осети — 44, 293
Отургыч — 171

Ө

Өвезгелди — 171
Өвжи — 171
Өгем — 171
Өдемиш — 211
Өзбек — 172
Өкуз — 172
Өзлутемир — 64
Өкүржикли — 212

П

Пакыршых — 172
Памык — 173
Пар — 173
Парилар — 174
Парсы — 174
Пархайлы — 174
Пенживар — 175
Перең — 175
Перреңг — 175
Печенег — 71
Полат — 175
Полаткел — 175
Полатлы — 175
Половец — 129
Пәкизе — 176
Пәлванлар — 47
Пәлванлы — 47

Р

Рөвенжикли — 213

С

Сабынлы — 176
Сабыр — 177
Савыр — 177
Сагры — 178
Сагыр — 178
Садрак — 178
Садыр — 178
Сазанда — 178
Сайынлы — 178
Сайынханы — 178
Сак — 179
Сакав — 180
Сакавы — 180
Сакар — 180
Сакараук — 181
Сакараул — 181
Сакаржа — 180
Сакарлы — 180
Сакарчарлык — 180
Сакгар — 180
Сакка — 182
Сакы — 182
Сал — 182
Салак — 182
Салар — 183
Саларгазан — 183
Салах, Салахлы — 182
Салтык — 183
Салык — 182
Салыр — 183
Санжар — 184
Санжары — 184
Сапур — 177
Сарван — 185
Сарванлы — 185
Сарт — 242
Сары — 185
Сарыбакы — 185
Сарыбүкри — 185
Сарыжа — 185
Сарыжабайлар — 185
Сарыжалык — 185
Сарык — 185
Сарыкел — 185
Сарылы — 185
Сарымолла — 185
Сарысопы — 185
Сарыхажы — 185
Сатыклы — 187
Саят — 187
Саятлы — 187
Сейит — 188
Селжуклар — 188
Совранлы — 190
Сожак — 147
Сожаң — 147
Солтан — 190
Солтаниз — 184
Солтанлы — 190
Соркы — 193
Сорт — 190
Сорт айтамгалы — 191
Сөйүнжажы — 191
Сөйүнжек — 191
Сөйүнханны — 191
Сөйүнхожа — 191
Сөйүнч — 191
Суван — 192
Сувар — 192
Сувлар — 192
Сувчы — 192
Сул — 243
Сурх — 193
Сурхы — 193
Су, со — 192
Сухты — 193
Суюк — 192
Сувжи — 192
Сүймүш — 152
Сүйрүже — 152
Сүйрүкелле — 152
Сүлейман — 194
Сүнчели — 194
Сыядгсакар — 194

Т

Табар — 198
Тага — 195
Таган — 195
Таганбай — 195
Тагарчык — 195
Тагталы ширван Тагягмыр — 195
— 287
Таз — 134
Тази — 209
Тазыган — 196
Тай — 209
Тайлар — 42
Тапур — 198
Таранчы — 203
Тархан — 196
Тат — 196
Татар — 197
Тебер — 198
Тегепек — 198
Теке — 198
Текелечлер — 201
Текели — 200
Текем — 201
Текрен — 201
Теле — 141
Темек — 201
Темен — 201
Темес — 201
Темеч — 201
Темир — 64
Темрли — 202
Темироглы — 202
Темирхожа — 20
Теракиме — 202
Терекеме — 202
Теренжи — 202
Тибет — 203
Тиркет — 203
Товар — 203
Товук — 204
Товы — 204
Тог, тов — 204
Тогалак — 152
Тогалаккелле — 152
Тогар — 203
Тогачы — 204
Тогтамыш — 204
Токлы — 204
Топаз — 204
Топар айтамгалы — 204
Топбакүрт — 204
Топла — 204
Тува — 135
Тулу — 136
Тувер — 204
Түйс ёлма — 58
Түке, Түкю — 199
Түмен — 205
Түменшагал — 205
Түргеш — 156
Түрк — 206
Түркеш — 156
Түркмен — 207
Тәжик — 209
Тәзегонрат — 209

У

Убак — 168
Удмурт — 13
Уйгур — 210
Улудепе — 135
Уссажык — 211
Уссалар — 211
Уссанедир — 211
Уссаңкылар — 211
Уссалыгүрбе — 211
Устажал — 211
Утамыш — 211
Утургур — 167
Ушаган — 212
Ушагон — 212
Ушак — 212

Ү

Үкер — 212
Үкүржикли — 212
Үргенжи — 213
Үргенчли — 213
Үрегир — 213
Үркүт — 214
Үчил — 214
Үчогуз — 214
Үчок — 214
Үчуруг — 214

Ф

Фирузкух — 33
Франк — 175

Х

Хазар — 215
Халач — 216
Халвачылар — 217
Халкадаглы — 217
Хандаг — 221
Хасанили — 238
Хасарлы — 218
Хатап — 218
Хожа — 218
Хожадырык — 218
Хожаили — 219
Хожалык — 219
Хойин-ирген — 26
Хурдоймак — 219
Хывалы — 219
Хывачы — 219
Хыдырили — 220
Хызырили — 220
Хәндекли — 221

Ч

Чавындыр — 224
Чагатай — 221
Чаграк — 225
Чайы — 221
Чака — 222
Чакан — 222
Чаканалагөз — 222
Чакмак — 222
Чакчак — 222
Чакчабаш — 152
Чакыр — 222
Чал — 223
Чала — 223
Чалбар — 223
Чалбаш — 224
Чалбозан — 223
Чалма — 223
Чалшак — 223
Чалыш — 223
Чандыр — 224
Чараймак — 29
Чарх — 225
Чаршаңңы — 225
Чарык — 225
Чатрак — 226
Чегес — 226
Чекир — 226
Чекирбай — 226
Чемче — 227
Чепбе — 228
Чепбеже — 228
Чепек — 228
Чепи — 227
Чепни — 227
Черикли — 228
Черкез — 84
Черли — 228
Черные клобуки — 100
Черре — 86
Чиг — 228
Чигил — 228
Чикже — 228
Чил, чиллер — 228
Чилдир — 228
Чиликли — 228
Човдур — 229
Чомалак — 230
Чомак — 230
Чоман — 230
Чомур — 230
Чомучлы — 227
Чотаклы — 231
Чотан — 231
Чотлар — 231
Чотур — 231

Ш

Шайы — 232
Шайылы — 232
Шапур, шахпур — 177
Ширван — 232
Шых — 232

Ы

Ыбагата — 223
Ыбак — 233
Ыва — 233
Ыслам — 234

Э

Эгри — 152
Эгрикелле — 152
Эймир — 234
Эймирили — 142
Экерем — 235
Элеч — 236
Эрбап — 53
Эрден — 236
Эрекли — 185
Эртем — 236
Эркекли — 185
Эсги — 236
Эсенили — 238
Эсенханы — 238

Ә

Әрсары — 239

Я

Ябаны — 241
Ябы — 241
Ягалбай — 144
Ягма — 242
Ягмыр — 242
Яҗы — 244
Язы — 243
Языр — 242
Яйчы — 244
Яйчылы — 244
Якалыбамылы — 245
Якатүркмени — 245
Ялавач — 245
Япагы — 246
Япан — 246
Япач — 246
Япма — 246
Япырлы — 246
Яс, яса — 243
Ясыр — 243
Ятаган — 80
Ятан — 80
Яхуди — 147

АТАНЫЯЗОВ Солтанша

РОДОСЛОВНАЯ ТУРКМЕН

На туркменском языке

Редактор С. Аннасәхедов
Корректор О. Таңрыева
Суратчы А. Эсенов
Техредактор Н. Бердиев

Ыгнамага берилди 15.03.92 Чап этмәге руҫат эдилди 12.07.93
Форматы 60×84 1/16 Тиражы 30000 Заказ № 1132

«Туран—1» нешириаты, Ашгабат, ДОСААФ пр., 118.

Метбугат өйи, Ашгабат ш., Атабаев көч., 20.

Солтанша Атаныязов

Шежере

(ТУРКМЕНИҢ НЕСИЛ ДАРАГТЫ)

Солтанша АТАНЫЯЗОВ

ШЕЖЕРЕ

Түркменің несил дарагты

Ашгабат, «Туран—1»
1994